

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Кафедра міжнародних відносин

ГЛОБАЛЬНІ, РЕГІОНАЛЬНІ ТА ЛОКАЛЬНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ СИСТЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Монографія

За загальною редакцією
І. М. Коваля, О. І. Брусиловської

Одеса
«Астропринт»
2023

DOI: <https://doi.org/10.18524/2023.978-966-927-929-0>
УДК 327-044.247(100):32:061.1(082)
Г54

У монографії досліджено основні чинники, що визначають процеси формування сучасної системи міжнародних відносин. Серед домінуючих окремих чинників відмічені: 1) послідовна політика Росії з використанням військових, політичних та енергетичних інструментів для подальшої дестабілізації, особливо в Балтійському та Чорноморському регіонах; 2) наявність нестабільності відносин США з Китаєм у економічній площині та з Іранською республікою та Північною Кореєю у питанні закриття ядерних програм цих країн; 3) політичне протистояння США та НАТО з РФ; 4) євроінтеграційний чинник, що впливав на здатність держав посилити стійкість до нових викликів; 5) сепаратизм, проксі-війни, інформаційні війни; 6) COVID-19, який стрімко набув масштабів пандемії та охопив усі рівні функціонування держави та системи міжнародних відносин.

Видання призначене для всіх, хто цікавиться міжнародними відносинами — від студентів до експертів.

Авторський колектив:

Ігор Коваль, Ольга Брусиловська, Михайло Покась, Дмитро Побле, Карина Кулешова, Катерина Вакарчук, Ольга Романова, Денис Кузьмін

Рецензенти:

Галина Зеленько — професор, доктор політичних наук, завідувачка відділу політичних інститутів та процесів Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, член-кореспондент НАН України;

Євгенія Макаренко — професор, доктор політичних наук, заступниця директора ГО «Інститут світової політики», заслужений діяч науки і техніки України;

Олександр Шевчук — професор, доктор політичних наук, завідувач кафедри міжнародних відносин і суспільних наук Національного університету біоресурсів і природокористування України

Рекомендовано до друку вченою радою Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (*№ 9 від 20 червня 2023 р.*)

ISBN 978–966–927–959–0

© Коваль І., Брусиловська О.,
Покась М. та ін., 2023

Зміст

Передмова (<i>Коваль Ігор</i>)	6	
Розділ 1		
РЕГІОНАЛЬНІ ЧИННИКИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА СУЧАСНУ СИСТЕМУ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН (<i>Брусиловська Ольга, Покась Михайло</i>)		
Вступ	9	
1.1. Поняття регіону, «regionness» та «regionhood»	10	
1.2. Порівняльний підхід у вивченні регіонів	19	
1.3. Який регіоналізм краще?	25	
1.4. Безпековий регіоналізм	36	
1.5. Екологічний регіоналізм	43	
1.6. Регіони в глобальному управлінні	55	
Висновки	64	
Література	66	
Розділ 2		
РЕГІОНАЛЬНІ КРИЗИ В ЄВРОПІ ТА НА БЛИЗЬКОМУ СХОДІ: СЕПАРАТИЗМ, МІГРАЦІЇ, ПРОКСІ-ВІЙНИ ТА ІНФОРМАЦІЙНІ ВІЙНИ (<i>Побле Дмитро</i>)		72
2.1. Проблема сепаратизму в європейських регіонах	72	
2.2. Міграційні проблеми в ЄС та поза ЄС: кейси чеченської та черкеської етнічних меншин	81	
2.3. Регіональні проксі-війни: приклад Катару	88	
2.4. Риторика на службі війни: інформаційна війна Росії	95	
Висновки	106	
Література	106	

Розділ 3

ЧИННИК «ТУРЕЦЬКОЇ МОДЕЛІ» У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ США НА ВЕЛИКОМУ БЛИЗЬКОМУ СХОДІ

(Кулешова Карина)

Вступ	112
3.1. «Турецька модель» на Великому Близькому Сході в контексті взаємодії зовнішніх та внутрішніх чинників політики США	113
3.2. Іракська проблема у взаємовідносинах США та Туреччини	132
3.3. США та Туреччина після війни в Іраку: зміна основних тенденцій у двосторонніх та регіональних відносинах	151
Висновки	167
Література	168

Розділ 4

КРАЇНИ ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ У СВІТОВІЙ ПОЛІТИЦІ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

(Вакарчук Катерина)

4.1. Країни, що підтримали Україну	174
4.2. Країни, що не підтримали Україну	178
4.3. Країни, що зберегли нейтралітет у війні РФ проти України	196
Висновки	210
Література	211

Розділ 5

ЧИННИК СЗБП У КОНТЕКСТІ РОЗРОБКИ КОНЦЕПЦІЇ ПРІОРИТЕТНИХ РЕГІОНАЛЬНИХ НАПРЯМКІВ ЄС

(Романова Ольга)

5.1. Інституціональний розвиток і нормативно-правове забезпечення СЗБП у контексті національних інтересів країн ЄС	217
5.2. Визначення пріоритетних регіональних напрямків, завдань і засобів застосування СЗБП/СПБО крізь призму зовнішньополітичних орієнтирів країн ЄС	240

Висновки	268
Література	269
Розділ 6	
ВПЛИВ ПОЛІТИКИ РОЗШИРЕННЯ НА ПРОЦЕСИ РОЗБУДОВИ МЕХАНІЗМІВ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ У КЕРІВНИХ ОРГАНАХ ЄС: ІНСТИТУЦІЙНІ ВИМІРИ	
<i>(Кузьмін Денис)</i>	272
6.1. Політика розширення ЄС на тлі інституціональних змін загальноєвропейських механізмів прийняття рішень	272
6.2. Єдина сільськогосподарська політика як важливий економічний драйвер інституціональних реформ у контексті розширення ЄС	289
6.3. Шляхи реформування інститутів ЄС як спроба відповіді на глобальні та регіональні виклики кінця ХХ — початку ХХІ століття	298
6.4. Розбудова та функціонування інститутів ЄС за Лісабонським договором	309
Висновки	324
Література	326
Розділ 7	
РОЛЬ КОРДОНІВ У ФОРМУВАННІ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ: КЕЙС КНР <i>(Покась Михайло)</i>	
7.1. Питання кордонів КНР із країнами Центральної Азії	328
7.2. Питання кордону КНР із Індією	337
7.3. Морські кордони КНР у Південно-Китайському морі	350
Висновки	356
Література	356
Висновки <i>(Коваль Ігор)</i>	360

Передмова

Нові виклики стабільності системі міжнародних відносин та міжнародній безпеці є одночасно причиною та наслідками трансформації геополітичного та безпекового середовища, зокрема у контексті російської агресії проти України, яка почалася у 2014 році, а також внаслідок посилення напруги у діалозі США — Китай, загострення ядерного питання в країнах Азії, зокрема в КНДР та Ісламській Республіці Іран, нових викликів, серед яких пандемія COVID-19 була такою, що вплинула на усі виміри світової політики та міжнародних відносин. З урахуванням аналізу зв'язку чинників трансформації та загроз безпеці, нагальною стала потреба ретельно вивчити наявні механізми та майбутні сценарії протидії загрозам та захисту національних інтересів України. Тому сучасні політологи-міжнародники приділяють більше уваги вивченню основних чинників, що визначають процеси формування сучасної системи міжнародних відносин та світової політики на глобальному, регіональному та локальному рівнях.

Не обійшли цю проблему своєю увагою і представники одеської школи міжнародних відносин. Дослідження проводилися у рамках тем та наукових інтересів співробітників кафедри міжнародних відносин. Для колективу були актуальними такі регіони та окремі країни як Україна, Росія, ЄС, країни Азії, Латинської Америки, США та Канада. Автори пропонованої монографії послідовно продовжували виходити зі зовнішньополітичних та внутрішньополітичних інтересів українського суспільства та зовнішньополітичних потреб української держави в умовах тривалого військово-політичного протистояння з Росією. Специфіка роботи полягала у концентрованій увазі щодо геополітичного протистояння між провідними акторами світу в регіональних підсистемах, у тому числі у Центрально-Східній Європі, Латинській Америці, Азіатсько-Тихоокеанському регіоні, на Близькому Сході.

У процесі дослідження були використані різноманітні дослідницькі методи у рамках як емпіричної так й інтерпретаційної традицій. Використовуючи метод дискурс-аналізу та системний підхід, дослідники вивчали глобальні, регіональні та субрегіональні проблеми зовнішньої політики окремих держав, у тому числі кризь призму праць

вітчизняних та закордонних колег, які здебільшого стосувалися етапу турбулентного стану сучасної системи міжнародних відносин. Це дало можливість провести комплексний системний аналіз міжнародних проблем в контексті поставленої мети. Метод інтерв'ю науковців та політиків традиційно був одним із головних методів збору даних у процесі вивчення зазначеної проблематики. Цим методом оперувала значна кількість виконавців роботи, як в Україні, так й під час закордонних відряджень.

Об'єктом роботи є сучасна система міжнародних відносин та світової політики. Предметом — глобальні, регіональні та локальні чинники формування сучасної системи міжнародних відносин.

Метою колективної монографії є виявлення основних чинників, що визначають процеси формування сучасної системи міжнародних відносин та світової політики на глобальному, регіональному та локальному рівнях в контексті подальшого розвитку стратегічних напрямів зовнішньої політики держав із урахуванням потреби вдосконалення зовнішньополітичної функції ключових міжнародних акторів в умовах вже існуючих і майбутніх вимірів трансформації системи міжнародних відносин. Серед завдань можна виділити такі: 1) виявити, проаналізувати та класифікувати чинники, які визначають динаміку трансформації сучасної системи міжнародних відносин та світової політики; 2) виявити внутрішню ієрархію глобальних, регіональних та локальних чинників; 3) охарактеризувати роль і місце сепаратизму, міграційних процесів, проксі-війн та інформаційних війн у сучасній системі міжнародних відносин; 4) показати вплив позасистемних чинників на регіональні системи; 5) проаналізувати роль внутрішніх чинників зовнішньої політики держав та діяльності міжнародних організацій.

Праця структурно поділяється на 7 розділів, кожен із яких висвітлює окремі чинники, що прискорили певні зміни у сучасній міжнародній системі.

У процесі п'ятирічної роботи над пропонованою темою, колектив авторів взяв участь у процесі створення єдиної мережі навчальних та дослідницьких центрів України та Європи з міжнародних відносин із метою формування потужного впливу фахівців на процес прийняття зовнішньополітичних рішень в державі. Результатом дослідження стали також конкретні наукові здобутки викладачів кафедри, які за п'ять років оприлюднили біля 130 наукових статей, у тому числі біля 20 у фахових виданнях України, 10-ти у закордонних науково-

метричних виданнях, 20 у інших закордонних виданнях, 40 у інших українських виданнях, 40 тез доповідей; автори також взяли участь у підготовці двох монографій та одного навчального посібника. За тематикою пропонованої монографії було захищено 4 кандидатські дисертації та біля 60 магістерських робіт.

Усі наукові знахідки у рамках дослідження використовуються в освітній мережі університету в рамках навчальних курсів викладачів кафедри міжнародних відносин, що приймали участь у дослідженні («Актуальні проблеми світової політики», «Зовнішня політика України», «Зовнішня політика Росії», «Зовнішня політика США», «Зовнішньополітична системологія Чорноморського регіону», «ЄС в системі міжнародної безпеки», «Проблеми регіональної безпеки на Близькому та Середньому Сході», «Военно-політичні аспекти міжнародної безпеки» та «Україна в системі міжнародної безпеки»). Положення і висновки можуть бути використані при подальшому розробленні зазначених тем у межах наукових досліджень, присвячених зовнішній політиці і міжнародним відносинам.

Результати дослідження мають також просвітницьке значення і розповсюджуються через друковані роботи, мережу Інтернет та ЗМІ. Деякі практичні рекомендації були використані органами влади місцевого та обласного рівня. Вони сприяють підготовці довгострокових програм щодо концептуальних підходів у розробці зовнішньої політики України та втіленню прогресивної наукової думки у галузь вищої освіти для студентів, зокрема, факультету міжнародних відносин, політології та соціології ОНУ.

Праця розрахована на всіх, хто цікавиться зовнішньою політикою та міжнародними відносинами — від студентів до експертів.

Коваль Ігор

Розділ 1

РЕГІОНАЛЬНІ ЧИННИКИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА СУЧАСНУ СИСТЕМУ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН (Брусилівська Ольга, Покась Михайло)

ВСТУП

У середині 2000-х рр. закінчився короткочасний період американської гегемонії після «холодної війни». Відтоді провал інтервенціонізму США, тривала глобальна економічна криза та підйом нових держав, що розвиваються, призвели до багатопольярної міжнародної системи, у якій влада розподілена між різними акторами. Цей багатопольярний світопорядок, що формується, вносить певні корективи у феномен регіоналізму. У свою чергу регіоналізм все більше впливає на глобальний порядок денний.

Серед інших тенденцій, що дали поштовх до змін, слід зазначити сильний тиск економічної та культурної глобалізації та складність регіонального співробітництва, які сприяли «поверненню держави». Особливо це стосується Європи, де проект європейської інтеграції переживає тривалу кризу свідомості з середини 2000-х рр. У той же час глобальний фінансовий крах кінця 2000-х рр. і виклик міжнародного тероризму висунули нові вимоги до глобальних структур управління, змушуючи регіональні організації вносити додаткові зміни. Разом ці зміни вплинули на розвиток регіоналізму двояко.

По-перше, поява нових регіональних держав в Азії, Африці та Латинській Америці призвела до створення нових регіональних організацій у цих частинах світу. Ці організації представляють як регіональні прагнення деяких із цих нових держав, так і спроби їхніх сусідів послабити їхню вагу та прив'язати їх до регіонального розвитку. Прикладами таких нових інституцій, які були засновані протягом 2000-х рр., є Шанхайська організація співробітництва (ШОС), Євразійське економічне співтовариство (ЄврАзЕС) і Союз південноамериканських націй (УНАСУР), що представляють зростаючі апетити Китаю, Росії та Бразилії. Інші нові держави, наприклад Туреччина, активно намагаються побудувати нові регіональні порядки або, такі

як Індонезія, намагаються змінити існуючі відповідно до своєї міжнародної ваги.

По-друге, неспроможність ані регіональної організації, ані системи ООН більш ефективно вирішувати різноманітні проблеми, що виникають, наприклад, фінансове регулювання чи міжнародний тероризм, призвело до відновлення певної форми двосторонньої міжнародної координації. Доказом цього можна вважати G-20, яка об'єднує найважливіші країни світу, або зростаючу тенденцію до «стратегічного партнерства» та «двосторонніх торговельних угод». У той час як одні сприймають ці тенденції як консолідацію складного, неформального та багатогранного характеру, представленого новим регіоналізмом епохи після «холодної війни», інші припускають появу більш конкурентного регіоналізму або навіть відновлення національних сфер інтересів.

Чи справді ці події є провісниками нової ери регіональної інтеграції, яка якісно відрізняється від «нового регіоналізму»? І як регіональна інтеграція та інші регіональні чинники впливають на глобальний рівень міжнародних відносин? Спробуємо виділити декілька найважливіших проблем у розвитку цих питань.

1.1. ПОНЯТТЯ РЕГІОНУ, «REGIONNESS» ТА «REGIONHOOD»

За визначенням Джозефа Ная-мол., регіон складається з «обмеженої кількості держав, пов'язаних географічними відносинами та певним ступенем взаємозалежності» (Nye, 1968). Хоча багато аналітиків погоджуються, що елемент географічної близькості залишається важливим для визначення регіону, більшість сьогодні вважає дефініцію Ная занадто вузькою. Деякі дослідження підкреслюють, що інтенсивні взаємодії на економічному, політичному та культурному рівнях мають особливе значення (Deutsch, 1957). Інші пішли далі, наголошуючи на важливості спільних політичних цінностей і уявлень держав-учасниць (Russett, 1967).

Останнім часом спостерігається тенденція применшувати географічні елементи регіонів, зосереджуючись на політичному та ідейному характері регіонів. Таким чином, для Пітера Катценштейна «регіони створюються політично» (Katzenstein, 2005, p. 9), тоді як Бьорн Хеттне та Фредрік Содербаум визначають регіон як «сукупність ідей, цінностей і конкретних цілей, які спрямовані на створення, підтрим-

ку або зміну забезпечення безпеки та добробуту, миру та розвитку» (Hettne, & Söderbaum, 2000, p. 457).

Можуть бути виділені такі характеристики, які відіграють роль регіоно-утворюючих ознак: філософське осмислення регіону, який має свій менталітет, спосіб мислення, традиції, світогляд; історична інтерпретація регіону, яка зазвичай вказує на колишню ідентичність, яка була втрачена з часом; геополітичне розуміння регіону, що виникає внаслідок просторової диференціації різних політичних сил, рухів, центрів влади тощо, такий регіон зазвичай складається з групи країн, більше пов'язаних більше між собою, ніж з іншими країнами; економічне сприйняття регіону, що трактується як територія з яскраво вираженою спеціалізацією виробництва і певною економічною цілісністю; адміністративно-територіальне тлумачення регіону як субнаціональної одиниці, статус якої визначено у конституції чи законах.

Європейський парламент прийняв у 1988 р. «Хартію регіоналізації», яка визначає поняття «регіон» наступним чином (ст. 1.1): «Регіон — це територія, яка з географічної точки зору становить політичне об'єднання або комплекс територій, створений як замкнута структура, населення якої визначається певними спільними рисами і яке виявляє бажання продовжувати зберігати та розвивати цю згуртованість шляхом стимулювання культурного, соціального та економічного прогресу». Водночас, із п. 2 ст. 1. впливає, що «спільні ознаки» означають мову, культуру, історичну традицію, економічні та транспортні інтереси (Commission Decision, 1988).

Що відрізняє регіон від «не-регіону»? Бйорн Хеттне і Фредрік Содербаум стверджували, що регіон можна ідентифікувати на основі його відмінності як відносно узгодженої територіальної підсистеми від решти глобальної системи: «Коли різні процеси регіоналізації у різних сферах і на різних рівнях посилюються і зближуються у межах однієї географічної території, зростає згуртованість і, отже, самобутність регіону, що створюється». Таким чином, *regionness* описує процес, «за допомогою якого географічна територія перетворюється з пасивного об'єкта на активного суб'єкта, здатного артикулювати транснаціональні інтереси регіону, що виникає» (Hettne, & Söderbaum, 2000, p. 361). У рамках цього процесу регіони отримують різні рівні *regionness*, які з часом можуть зростати або зменшуватися.

Кінцевим результатом цих процесів регіоналізації є *regionhood* — поняття, яке можна розуміти за аналогією з поняттям «державність».

Тому регіон, наділений *regionhood*, можна описати як «несуверенну систему управління з властивостями (часткової) державності» (Van Langenhove, 2003). Інші стверджували, що *regionhood* є лише частиною рівняння і що *regionness* зростає разом із більшим ступенем інституціоналізації або перевизначенням загальних норм та ідентичностей. Де Ломбарді писав, що, хоча ці ендегенні характеристики є важливими, вони повинні поєднуватися з низкою екзогенних характеристик, щоб надати *regionness* територіальному утворенню. Ці екзогенні характеристики включають визнання зовнішніми акторами та здатність взаємодіяти або впливати на інші регіони чи глобальний рівень управління (de Lombaerde et al., 2010). Таким чином, регіон можна розглядати як такий, що відрізняється від інших регіонів і не-регіонів завдяки поєднанню різних ендегенних і екзогенних характеристик.

Відповідно до різного розуміння регіону по-різному трактується і регіоналізм. По-перше, регіоналізм — це природний органічний принцип територіальної організації соціальних, політичних, економічних і культурних аспектів людських спільнот, факт існування у країні територій зі значними природними, економічними, соціальними та етнокультурними відмінностями. У цьому контексті регіоналізм розглядається як регіональна диференціація у межах держави чи наднаціонального утворення. Такий регіоналізм спрямований на практичне використання тих можливостей, які виникають із природного територіального поділу сучасних суспільств, а отже, створює умови для раціонального розподілу влади та виробничих ресурсів між різними групами населення.

По-друге, регіоналізм у політиці — це проблема розподілу влади між національним і регіональним рівнями влади. Важливість регіоналізму є особливо гострою як у теорії, так і на практиці для тих країн, які намагаються створити збалансовані відносини державного управління між центром і периферією та забезпечити демократію в умовах децентралізації влади.

Регіоналізм у цьому контексті можна виразити двоюко. З одного боку, це просування інтересів регіону у відносинах із вищими рівнями влади, найчастіше з державою. У регулюванні регіонального розвитку часто діють цілеспрямовані активні національні та наднаціональні інституції (такі як ЄС). Такий регіоналізм відображає державні (або наднаціональні) інтереси на певній території (рух «зверху»).

З іншого боку, регіоналізм можна розглядати як загальну назву для різних концепцій і стратегій для управління просторовими від-

мінностями всередині країн і підвищення ролі регіону в територіальному поділі праці або для компенсації його недоліків. Таким чином, регіоналізм розуміється як підхід до вирішення економічних, соціальних, політичних та інших проблем із точки зору інтересів і потреб конкретного регіону. У цьому контексті регіоналізм — це стратегія регіональних еліт щодо розширення можливостей (рух «знизу»). Цей процес можна визначити як самоструктурування суспільства та мобілізацію регіонів у політиці та економіці. Регіоналізм ґрунтується на регіональному поділі суспільства, і його головні цілі полягають у використанні природних територіальних поділів сучасних суспільств як інструменту досягнення вигод і зменшення істотних відмінностей між центром і регіонами (стабілізація). На відміну від сепаратизму, такий регіоналізм не є деструктивним (регіоналізм у своїх крайніх формах набуває негативних рис із точки зору держави, інтерес якої — збереження територіальної цілісності — стикається з інтересами регіону). Регіоналізм описує процеси децентралізації держави, рухи за етнічні права та землеволодіння, транснаціональну співпрацю та територіальну консолідацію. Регіоналізм є універсалістським, нейтральним щодо проблем державної єдності та інтеграції та передбачає наявність стратегії перерозподілу. Регіоналізм — це стратегія, заснована на консенсусі в регіоні, головною метою якої є побудова більш сильних і ефективних політичних і адміністративно-політичних структур у регіоні з метою прискорення його розвитку.

Деякі автори розглядають регіоналізм як політичний рух, ідеологію, протилежну централізму: регіоналізм — це спосіб мислення та дій, який надає пріоритет регіональним інтересам над інтересами держави; централізм, навпаки, ґрунтується на ігноруванні регіональних інтересів.

Але у ширшому сенсі регіоналізм можна визначити як взаємодію між національними та регіональними елітами. Загальне поняття регіоналізму можна сформулювати як стратегію політичних еліт регіонів, метою якої є перерозподіл влади від центру до регіонів.

Різноманітні визначення та моделі, які були розроблені для аналізу регіоналізму, значною мірою є відображенням великої різноманітності існуючого процесу регіональної інтеграції, що ускладнює будь-які спроби скласти остаточну типологію регіоналізму.

Одним із найпростіших способів диференціації регіональних проєктів є їх *обсяг*. З одного боку, це стосується просто кількості країн та інших учасників процесу регіональної інтеграції. Невелика група

країн, наприклад Бенілюкс, ймовірно, поводитиметься інакше, ніж континентальний союз, такий як Африканський союз. З іншого боку, масштаби регіонального проекту також розкривають дещо про його власну мету. У той час як для більшості регіональних організацій вирішальними критеріями членства є питання географії, деякі також засновані на основі релігії, як Організація Ісламської Конференції (ОІК), лінгвістики та культури, як Організація міжнародної франкофонії (ОІФ), або за функціональними критеріями, як-от зосередженість Ради Європи на правах людини та верховенстві права. У зв'язку з цим видається доцільним розмежувати кілька широких категорій регіонів і регіональних організацій, які можна згрупувати наступним чином.

1. Мікрорегіони: найчастіше визначаються як територіальні одиниці, менші за штат, до якого вони належать, але більші за муніципалітет. Мікрорегіони зазвичай входять до складу держави у формі провінцій або департаментів. У той час як мікрорегіони, як правило, є частиною територіальних національних держав, інколи вони об'єднуються в транскордонні регіони, щоб створити більші регіональні структури управління.

2. Транскордонні регіони: складаються з кількох мікрорегіонів, які утворюють єдине ціле через державні кордони. Більшість цих транскордонних регіонів, як правило, мають економічний або функціональний характер, вирішуючи специфічні питання та проблеми, спільні для цих регіонів. Багато з них, як-от Коридор розвитку Мапуту, можна знайти в Африці на південь від Сахари, де вони, як правило, вирішують спільні проблеми розвитку.

3. Субрегіони: складаються з кількох держав, які також є частиною більших макрорегіональних одиниць. Приклади включають скандинавські країни, Магриб або країни Анд. Субрегіональні утворення часто мають конкретні географічні чи історичні корені або можуть відображати мовну чи культурну схожість. Часом вони можуть представляти полюси глибшої політичної та економічної інтеграції у межах макрорегіону, тоді як часом вони мають більш формальний або культурний характер.

4. Макрорегіони: являють собою великі територіальні одиниці, що складаються з ряду різних держав. Подібно до субрегіонів, вони часто пов'язані спільною географією та історією. Прикладами таких є Європа, Південна Америка або Південно-Східна Азія. Макрорегіональні організації, як правило, є широкими, багатоцільовими орга-

нізаціями, які вирішують широкий спектр політичних, економічних і соціально-культурних питань. Регіони різного розміру та форми також створили дедалі тіснішу мережу зв'язків між собою, породжуючи нове явище міжрегіоналізму. Ці відносини, що розвиваються, набули кількох форм. Відносини між різними регіональними угрупованнями зазвичай розвивалися у формі періодичних самітів, які проводилися між відповідними організаціями. Багато з цих стосунків між групами були засновані ЄС, як-от саміти ЄС — АСЕАН, ЄС — Меркосур і ЄС — Африканський Союз. Але подібні відносини також виникли між іншими угрупованнями, включаючи зустрічі АСЕАН — РСАДПЗ. Інша категорія угод має трансрегіональний характер, об'єднуючи групи країн з різних регіонів. Серед них Азіатсько-Європейська зустріч (ASEM), Азіатсько-Тихоокеанське економічне співробітництво (АТЕС) та ін. Нарешті, відносини між регіональними угрупованнями та єдиними державами також стають все більш поширеними, включаючи, наприклад, регулярні зустрічі ЄС — США та АСЕАН — Австралія.

Одним зі способів порівняння *глибини різних проектів регіональної інтеграції* є використання концепції *regionness* Хеттне і Содербаума (Hettne, & Söderbaum, 2000). Ця концепція має на меті описати регіоналізацію як процес, який розвивається через низку різних етапів у міру просування регіону до *regionhood*. Вони описують п'ять загальних рівнів *regionness*, які визначають глибину регіональної інтеграції у конкретному географічному просторі.

1. Регіональний простір: переважно географічна одиниця, обмежена більш-менш природними фізичними бар'єрами та відзначена екологічними характеристиками. На такій території люди розвивають своєрідні транслокальні відносини.

2. Регіональний комплекс: виникає через посилення соціальних контактів і взаємодій між більш ізольованими групами. Складові одиниці стають залежними один від одного, а також від загальної стабільності системи.

3. Регіональне суспільство: створення де-юре або формально регіону, що характеризується появою ряду різних акторів, окрім держави (ринки, транснаціональні компанії, громадянське суспільство), які рухаються до виходу за рамки національного простору, використовуючи моделі відносин, більшою мірою засновані на правилах.

4. Регіональна спільнота: поява чіткої регіональної колективної ідентичності з інституціоналізованими або неформальними актор-

ськими можливостями. Це також характеризується взаємопідсилювальними відносинами між «формальним» і «реальним» регіоном.

5. Регіональна держава: створення регіональної інституціоналізованої держави у результаті еволюції групи колишніх суверенних національних спільнот у нову форму політичного утворення, яке ґрунтується на почутті приналежності до регіону.

Однак, ця класифікація в основному може бути застосована до макрорегіонів і спирається на відносно широкі категорії. Більше того, хоча цей підхід допускає, що регіони можуть як отримати, так і втратити свої рівні *regionness*, цей процес описується так, що один крок розглядається як розвиток іншого. Нарешті, він певним чином ігнорує багатовимірний характер регіоналізму.

Іншою визначальною характеристикою, яка розрізняє різні проекти регіональної інтеграції, є *рушійні сили інтеграції*. Хоча можливо, що ці рушійні сили змінюються з часом, початковий поштовх може мати значний вплив на форму та характер регіоналізму.

Звичайно, ці чинники можуть збігатися, оскільки можна очікувати, що часто існує більше ніж одна конкретна причина для участі держав у спільному процесі регіональної побудови. Незважаючи на це, Річард Хігготт вважав можливим розмежувати чотири вірогідні рушії регіональної інтеграції (Higgott, 2007).

1. Раціоналістично-економічна сила: форма регіоналізму, яка є ринковою та неформальною. Початковим поштовхом до регіоналізму в цьому випадку, ймовірно, буде інтеграція виробничих ланцюжків на регіональному рівні в процесі, який керується приватним бізнесом та іншими приватними акторами. Оскільки компанії торгують на регіональному рівні, а виробничі ланцюги стають більш інтегрованими, ймовірно, зростатиме попит на загальні правила та норми, щоб полегшити транзакції та торгові потоки. Форма регіонального співробітництва, яка, ймовірно, з'явиться, принаймні спочатку, буде гнучкою та міжурядовою. АСЕАН можна вважати яскравим прикладом такого роду інтеграції.

2. Правово-політична: форма регіоналізму, яка керується державою, формальна та високо інституціоналізована. Замість того, щоб починати з приватних акторів, початковим поштовхом для такого роду регіональної інтеграції буде міцний політичний консенсус із боку держав-учасниць. Ґрунтуючись на спільному політичному баченні, держави беруть участь у такому регіоналізмі добровільно для вирішення спільних проблем і досягнення спільних цілей. Для цього вони підко-

ряються юридично обов'язковим правилам і створюють спільні інститути для забезпечення дотримання цих правил. Як тільки ці правила будуть застосовані, ймовірно, відбудеться перетікання на інші сфери. ЄС є прикладом такого роду регіональної інтеграції, яка керується спільним політичним баченням і жорсткими правовими нормами.

3. Балансування влади: форма регіоналізму, яка керується державою та є неформальною. На відміну від попередньої форми регіональної співпраці, ця форма регіоналізму керується інтересами безпеки та спрямована на третю сторону. Замість того, щоб переслідувати спільне політичне бачення чи вирішувати спільні транснаціональні проблеми, держави об'єднуються, щоб урівноважити зовнішнього актора чи групу акторів. На відміну від юридично-політичного варіанту, основною метою такого роду регіонального співробітництва є збереження суверенітету та автономії держав-учасниць щодо зовнішнього актора, а не передача суверенітету спільним інституціям. НАТО є прикладом такого роду регіональної інтеграції під час «холодної війни», як і інші організації регіональної безпеки.

4. Соціально-культурна сила: форма регіоналізму, яка є неформальною і може керуватися як державою, так і суспільством. Різновид когнітивного регіоналізму, який спирається на спільну культурну, мовну, релігійну, історичну чи емоційну приналежність із метою створення спільної транснаціональної спільноти. Інституціоналізація в цьому випадку, ймовірно, буде слабкою, хоча може призвести до функціонального перетікання. Початковий поштовх може походити від держави, як це було у випадку з Саудівською Аравією та Організацією Ісламської Конференції (ОІС). З іншого боку, громадянське суспільство може відігравати важливу роль, наприклад, у заснуванні Ради Європи на основі пан'європейського руху.

У сучасній літературі розрізняють регіоналізм і процес регіоналізації. У деяких публікаціях визначення «регіоналізм» і «регіоналізація» і живляються як синоніми, насправді вони мають ряд відмінностей, які можна підсумувати наступним чином.

Регіоналізм являє собою певну стратегію, прагнення утвердити регіони як суб'єкти управлінських рішень і перерозподіл повноважень між центром і регіонами з урахуванням і усвідомленням притаманних регіону національних, економічних та інших особливостей; регіоналізм спрямований на забезпечення інтересів регіону.

Регіоналізація — це реальний процес перерозподілу влади від центру до регіонів із урахуванням усіх особливостей і потреб регіону; має

на меті прискорення соціально-економічного розвитку та створення збалансованого розподілу ресурсів між центральним і регіональним рівнями.

Нині поняття регіоналізації активно використовується в дослідженнях політологів, фахівців із міжнародних відносин і геополітики, регіональних студій, економістів, істориків, соціологів та інших дослідників. У зв'язку з цим це визначення стало міждисциплінарним і має багато варіантів, що охоплюють процеси, що вивчаються з різних точок зору.

Регіоналізація — це процес, спрямований на створення політико-економічної системи, що забезпечує особливий статус регіональних утворень у політичній системі держави, участь регіонів у здійсненні державної влади, їх відносну економічну та фіскальну самостійність в унітарній державі.

Основними причинами регіоналізації є: 1) прагнення регіонів до самоврядування, розподілу відповідальності за управлінські рішення між центральною та регіональною владою, підвищення коефіцієнта влади; 2) спроба дати можливість регіонам саморозвиватися; 3) зростання складності економічних, екологічних і соціальних проблем, які вимагають нового підходу до розподілу повноважень держави; 4) культурно-історична проблематика; 5) інтеграція.

Таким чином, регіоналізація є одним із етапів ускладнення структури суспільства в рамках розвитку соціально-політичних систем. Якщо ідеї регіоналізму йдуть знизу, з регіонів, то регіоналізація, навпаки, йде зверху, з національного рівня, є результатом дій держави чи окремих центральних органів. З усього методологічного різноманіття, яке необхідно сучасному досліднику, особливо корисною, попри деякі її обмеження, представляється концепція *regionness* Б. Хеттне і Ф. Содербаума. Ця концепція показує регіоналізацію як процес, який розвивається через низку етапів просування регіону до *regionhood* (регіональний простір; регіональний комплекс; регіональне суспільство; регіональна спільнота; регіональна держава). Класифікація регіонів відповідно до їх «рівнів *regionness*» залишається, однак, лише метою порівняння. Це дозволяє нам вирізнити регіони, які знаходяться на стадії регіональної спільноти (наприклад, Європа), та ті регіони, які залишаються переважно на рівні регіонального суспільства (Азія, Латинська Америка) або навіть регіонального комплексу (Близький Схід).

1.2. ПОРІВНЯЛЬНИЙ ПІДХІД У ВИВЧЕННІ РЕГІОНІВ

«Порівняльний регіоналізм» — явище ХХІ століття. Автори, які його використовують, посилаються на появу нових підходів у вивченні сучасних регіональних процесів, які враховують інклюзивне, комплексне їх вивчення.

Нове визначення широко використовується в науковій літературі, але досі немає єдиної думки щодо того, що мається на увазі під «порівняльним регіоналізмом». Одні автори мають на увазі порівняльний аналіз теоретичних перспектив, інші мають на увазі порівняльний аналіз регіонів, треті мають на увазі порівняльний аналіз типів регіональних проєктів тощо.

Одним із перших, хто ввів цей термін, був Фін Лаурсен у монографії «Порівняльна регіональна інтеграція: Теоретичні перспективи» (Laurson, 2003). Лук Ван Лангенхов дійшов висновку, що порівняльний аналіз регіональної динаміки з використанням, наприклад, соціальних наук має бути застосований з акцентом на порівнянні різних країн та культур. Тут мають бути задіяні два соціологічні підходи, а саме дослідження міжнаціональних процесів (збір емпіричних даних по регіонах) та ідіографічний підхід (що передбачає детальне вивчення кожного окремого випадку та висвітлення особливостей). Так, під «порівняльним регіоналізмом» автор розуміє ухил у бік соціального конструктивізму в дослідженні регіонів (Van Langenhove, 2011). Амітав Ачар'я, який досліджує переважно інтеграційні процеси в Азії, ставить під сумнів використання досвіду Європейського Союзу як моделі для еволюційної побудови регіону. Під «порівняльним регіоналізмом» він розуміє теорію регіоналізму в ширшому розумінні, яка також враховує історичну спадщину. Для нього «порівняльний регіоналізм» — це підхід, який передбачає, насамперед, відмову від європоцентризму як класичного прикладу регіонального будівництва, допускаючи інші варіанти регіонального будівництва як модельні проєкти. Ачар'я вважає, що регіональна інтеграція може йти різними шляхами залежно від історичних, культурних і мовних традицій. Це своєрідний «позаєвропейський» тип регіоналізму, дослідження якого вимагає серйозного теоретичного переосмислення таких питань, як принципи регіонального формування, критерії ефективності регіоналізму, роль інститутів у процесі регіоналізації та ін. (Acharya, 2007).

Сформулюємо деякі відмінні риси (маркери) «порівняльного регіоналізму».

По-перше, характеристика «порівняльного регіоналізму» полягає в тому, що регіональне будівництво є проектом або політично мотивованою дією. Створення регіону може бути зумовлене необхідністю вирішення конкретних проблем (знизу), а також результатом інтеграційної політики регіональної та/або світової держави. З точки зору А. Ачар'ї, світ регіонів сьогодні структурований у рамках гегемоністської політики США. Про роль великих і регіональних держав у формуванні регіональних комплексів безпеки пише і Баррі Бузан у своїй праці «Регіони і влада». Колективні актори, такі як «азіатські держави» в рамках АСЕАН, також можуть структурувати регіональний простір.

По-друге, в теоріях порівняльного регіоналізму географічний і територіальний чинники продовжують відігравати важливу роль. Регіон — це група двох чи більше держав, які мають спільні кордони та тісні внутрішньо-регіональні зв'язки.

По-третє, відмінною рисою регіонального підходу є те, що дослідники вивчають уже існуючі інституції та організації або передбачають появу нових інституцій. Традиційними об'єктами дослідження є регіональні установи. Однак не можна стверджувати, що регіональна організація є кінцевим продуктом ефективної регіональної політики. Для дослідників, з одного боку, немає прямого зв'язку між процесом розбудови регіону та створенням регіональної організації, з іншого — поява чи існування регіональної інтеграційної організації може бути ознакою одного з етапів розвитку регіоналізму.

По-четверте, процес розбудови регіону майже завжди пов'язаний з вирішенням практичних завдань. Це можуть бути цілі економічної інтеграції (АСЕАН), питання економіки та безпеки (ШОС), цілі вирішення конфліктів (Схема сертифікації Кімберлійського процесу) та багатофункціональні цілі (МЕРКОСУР, ЄС). Регіоналізація як процес побудови регіональної згуртованості з'являється переважно тоді, коли виникає потреба вирішення практичних завдань.

По-п'яте, регіональні підходи зосереджені на нормативних та ідейних засадах регіоналізації. Фредрік Содербаум і Бьорн Хеттне вводять дефініцію «регіональна згуртованість» (regionness). Це процес формування регіону, подібний до процесу становлення держави чи нації. За словами Содербаума та Хеттне, не існує «природних» регіонів, регіони можуть створюватися і створюватися знову в процесі глобальних змін (Hettne, & Söderbaum, 2000). А. Ачар'я та ряд експертів, що аналізують АСЕАН, пишуть про ідентичність АСЕАН як

про особливу нормативну культуру всередині організації. Набір певних норм і прийняття цих норм регіональними акторами може сформувати регіональну ідентичність. Ідеї стають головними в сучасних регіональних процесах, часто випереджаючи економічні та політичні можливості.

По-шосте, важливе значення в теоріях порівняльного регіоналізму має співвідношення між процесами будівництва регіону (регіоналізм) і процесами формування регіону (регіоналізація). Регіоналізація розглядається як мотивація різних акторів у регіоні до формування більшої інтеграції, спільних цінностей та регіональної ідентичності. Якщо практики регіоналізму супроводжуються процесами регіоналізації, то політика регіоналізму стає більш успішною та ефективною. Можна також припустити, що якщо регіональний проект є привабливим для стейкхолдерів регіону, можуть посилитися внутрішні процеси регіоналізації.

По-сьоме, регіоналізм може бути відкритим (м'яким) і закритим (жорстким). Відкритий регіоналізм дає можливість учасникам проєктів бути в інших інтеграційних проєктах, не порушуючи їхні права. Відкритий регіоналізм може передбачати асиметричну участь партнерів, тобто залучає не лише держави, а й регіони, недержавні актори. Його учасники можуть взаємодіяти на рівних, без гегемонів чи регіональних лідерів. Навпаки, закритий регіоналізм передбачає участь лише в даному регіональному проєкті. Як правило, це симетричний проєкт з гегемоном.

Таким чином, регіоналізм як проєкт може мати різні інституційні форми та різні типи регіональної консолідації, а також може по-різному позиціонувати себе на міжнародному рівні. Європейський Союз як регіональний проєкт пройшов кілька етапів регіонального будівництва, від економічного співтовариства до регіонального економічного та політичного союзу. Інші регіональні угруповання мають різні рівні інтеграції та регіональної згуртованості.

Порівняльний регіоналізм є поточною фазою. Як зазначив Хеттне, після двох-трьох десятиліть «нового» регіоналізму настав час вийти «за межі нового регіоналізму» (Hettne, 2005). Очевидно, що щось трапилося з природою самого регіоналізму приблизно з рубежу тисячоліть чи середини 2000-х років, а також із тим, як регіоналізм вивчається. Нову характеристику останньої фази регіоналізму можна знайти не стільки у створенні нових регіональних організацій, скільки в розширенні, поглибленні та розширенні регіоналізму.

Одна важлива відмінність між новою та останньою фазами регіоналізму полягає в тому, що протягом 1980-х і 1990-х років як поширеність, так і актуальність регіоналізму інколи ставилися під сумнів. Навпаки, сьогодні важко заперечувати зростаючу помітність регіонів і регіоналізму. Дійсно, регіоналізм став структурним компонентом сучасної глобальної політики. Деякі оглядачі навіть стверджують, що сьогоднішній світопорядок є регіональним. Пітер Катценштейн, наприклад, відкидає «нібито вперте існування національної держави або неминучий марш глобалізації», натомість стверджуючи, що ми наближаємось до «світу регіонів» (Katzenstein, 2005). Подібним чином Амітав Ачар'я наголошує на «новій регіональній архітектурі світової політики» (2007) і побудові «регіональних світів» (2014). Баррі Бузан і Оле Вівер говорять про «глобальний порядок сильних регіонів» (Buzan, & Waever, 2003). Фундаментальний момент полягає не в тому, що регіоналізм обов'язково домінує в глобальній політиці в усіх відношеннях, а скоріше в тому, що «регіони зараз є всюди по всьому світу і стають все більш основоположними для функціонування всіх аспектів світових справ від торгівлі до управління конфліктами, і можна навіть сказати, для створення світового порядку» (Fawn, 2009, p. 5).

Про те, що з регіоналізмом щось сталося з середини 2000-х років, а також про ознаки його дедалі більшої різноманітності свідчить багатий набір нових (частково збігаються, частково конкуруючих) концепцій і ярликів, таких як «постгегемоністичний регіоналізм» (Ruggirozzi, & Tussie, 2012), «постнеоліберальний регіоналізм» (Ruggirozzi, 2012), «гетеродоксальний регіоналізм» (Vivares, 2013), «диференційована інтеграція» (Leuffen et al., 2013), «пористі регіональні порядки» (Katzenstein, 2005), «регіональні світи» (Acharya, 2014), «конвергентні регіони» (Lenze, & Schriwer, 2014), «мережевий регіон» (Haug, Baldersheim, & Ogard, 2011), «постійна проникність» (Salloukh, & Brynen, 2004). Ці та подібні концепції та ярлики є ознаками зростаючої різноманітності та складності регіоналізму. Навіть якби новий регіоналізм наголошував на багатовимірності, існує багато нових ідей щодо мінливої природи регіоналізму, які виводять нас «за межі» цього.

Одним із початкових намірів розмежування між старим і новим регіоналізмом було привернути увагу до різного контексту світового порядку, який формував регіоналізм наприкінці 1980-х і 1990-х років, щоб точно визначити «нові» риси регіоналізму на противагу «старим» характеристикам (Hettne, & Inotai, 1994; Hettne, Inotai, & Sunkel, 1999). З тих самих причин однією з відповідних стратегій розумін-

ня різниці між новим регіоналізмом і останньою фазою є розуміння мінливого контексту світового порядку регіоналізму. Очевидно, що сьогоденний контекст світового порядку помітно відрізняється від контексту кінця 1980-х і початку 1990-х років, коли з'явився новий регіоналізм. На відміну від світового порядку, де домінували нещодавнє падіння Берлінської стіни, кінець холодної війни, неолібералізм та економічна глобалізація, поточний регіоналізм формується світовим порядком, який характеризується багатьма різноманітними, а також суперечливими тенденціями та процесами, такими як війна з терором, відповідальність за втручання та захист, багаторівневий або «мультиплексний» світовий порядок, періодичні фінансові кризи в усьому світі, постійна модель регіональних і міжрегіональних проєктів і процесів, що збігаються та перетинаються, і процесів у більшості частин світу і не в останню чергу підйом БРІКС та інших держав, що розвиваються (Acharya, 2014; Van Langenhove, 2011).

Одним із ключових питань, на яких зосереджувалась увага під час нового регіоналізму, було співвідношення між глобалізацією та регіоналізмом. Навіть якщо ця проблема точно не зникла, глобально-регіональний зв'язок змінив своє значення за останнє десятиліття. У той час як новий регіоналізм зосереджувався на взаємозв'язку між глобалізацією та регіоналізмом, часто у формі того, чи зміцнювали ці два процеси або конкурували один з одним, нинішні дебати щодо регіоналізму зосереджуються на зростаючій складності регіоналізму та різноманітних взаємодіях між державою та недержавою, акторами, інституціями та процесами на різноманітних взаємодіючих рівнях, починаючи від двостороннього до регіонального, міжрегіонального та багатостороннього/глобального (Söderbaum, & Shaw, 2003). Це також означає, що сучасний регіоналізм вийшов за рамки інтенсивних і часто дихотомічних дебатів про те, чи є регіоналізм формальним чи неформальним і керується державними чи недержавними акторами. Науковці все ще розходяться щодо відносної важливості державних і недержавних суб'єктів у конкретних випадках, але вже неможливо поставити під сумнів множинність державних і недержавних установ у різноманітних режимах регіонального управління, регіональних мережах та інституційних формах, які взаємодіють з глобальним управлінням.

З методологічної точки зору можна стверджувати, що консолідація порівняльного регіоналізму становить одну з основних характеристик поточної фази регіоналізму; можливо, найважливішу (De

Lombaerde et al., 2010). За словами Ачар'ї (2012), порівняльний регіоналізм справді є «сферою, час якої настав». Велика кількість досліджень під час нового регіоналізму ґрунтувалася на прикладах. Навіть якщо порівнянню приділялася увага, забагато порівнянь були або паралельними прикладами, або надто жорсткими кількісними дослідженнями, які зазвичай не враховували історичний та регіональний контекст. Зараз ми спостерігаємо зростаючу креативність у способі порівняння регіонів у часі та просторі. Посилення перехресного збагачення та взаємодії між дослідниками європейської інтеграції та регіоналізму в інших країнах є особливо важливим, не в останню чергу тому, що це обіцяє призвести до зменшення європоцентризму в цій галузі. Ряд раніше порівнюваних регіонів і регіональних рамок тепер піддаються новим порівнянням. Ачар'я має рацію в тому, що необхідно визнати «глобальну спадщину» регіоналізму: «ідеї та література, які становлять порівняльний регіоналізм, походять із багатьох регіонів, включаючи Латинську Америку, Азію, Північну Америку, Близький Схід, і були збагачені завдяки внеску в них. Африка і, звичайно, Європа» (Achaḡa, 2012, p. 12). Слід також визнати, що наше розуміння регіонів і регіоналізму змінилося протягом останніх десятиліть, що є хорошою новиною для порівняльного регіоналізму, а також для спроб відійти від вузького та традиційного розуміння європейської інтеграції. «Хоча сучасний інтерес до порівняння регіонів і регіоналізмів може бути не зовсім новим, він відрізняється від старих підходів. Наше розуміння того, що робить регіони, змінилося завдяки соціальним конструктивістським і критичним теоретичним підходам, які призвели до менш поведінкового та більш нюансованого, складного, суперечливого та мінливого розуміння регіонів» (Achaḡa, 2012, p. 3). І все-таки з вивченням регіоналізму не все гаразд, і залишається необхідним поглибити порівняльний елемент регіоналізму, не потрапляючи в пастку обмеження чи фальшивого універсалізму (як правило, європоцентризму).

Дедалі активніше розвивається регіоналізм, то змінюються підходи та принципи вивчення сучасних регіонів. Кількість наукових праць, присвячених різним варіантам регіоналізму, величезна, проте спробуємо знайти відповіді на поставлені питання та визначити теоретичні напрямки сучасних регіональних досліджень.

Концептуально прихильники порівняльного регіоналізму сходяться на тому, що «регіон» є багатозначним поняттям («контейнер-концепт») і його визначення залежить від конкретної проблеми

дослідження (De Lombaerde et al., 2010). Якщо в рамках раннього регіоналізму регіон розглядався переважно як простір, розташований між національним і локальним рівнями в межах однієї держави (мікрорегіонів), то в сучасних дослідженнях мова йде про вихід регіону на макрорегіональний рівень. Крім того, представники неофункціоналізму, інституціоналізму та особливо транснаціоналізму вказують на те, що регіони більше не є виключно державоцентричними, недержавні актори та групи інтересів тепер активно залучені до регіональної співпраці (Söderbaum, 2007).

Сучасна динаміка зумовлена суттєвими змінами місця та ролі регіонального чинника в житті сучасних суспільств. Регіони не виявляють однозначно прагнення до самодостатності та самореалізації, але впевнено виступають як нові політичні актори на арені міжнародної взаємодії. У міру нівеляції понять «наддержава», «супутник», «другий світ» збільшувався обсяг нових понять — «центр сили», «глобальна політична динаміка», «багатополярний світовий полюс», «дисперсія», «регіональний устрій», «непідпорядковані території». По-новому почала вибудовуватися ієрархія політичних акторів, де регіони різного рівня (макрорегіони, мезорегіони, субрегіони) раптово стали домінуючими структурними одиницями глобального простору.

1.3. ЯКИЙ РЕГІОНАЛІЗМ КРАЩЕ?

Одним з найвідоміших порівняльних досліджень є праця Ачар'ї та Джонстона (Acharya, & Johnston, 2007), щодо того, як насправді працюють інститути та впливає інституційний дизайн. Їхній аналіз виходить за рамки неофункціонального підходу, включаючи «неформальні» змінні. Ачар'я та Джонстон запитують, чому різні форми інституціоналізації розвиваються в різних регіонах, і чи зміна інституційного дизайну призводить до зміни характеру співпраці; отже, інституційний дизайн аналізується як залежна, так і як незалежна змінна (Acharya, & Johnston, 2007, p. 2, 15). Дослідження Ачар'ї та Джонстона містить досить широке розуміння інституційного дизайну, включаючи як формальні, так і неформальні правила, ідентичність, а також норми (які розглядаються як формальну, так і неформальну ідеологію інституції).

Таким чином, їхній підхід може пояснити так званий «азіатський шлях», який базується на неформальності, гнучкості, консенсусі та

відсутності конфронтації (Acharya, & Johnston, 2007, p. 245). Стосовно азіатських інституцій вони зазначають, що одна з головних відмінностей полягає між «формальною» неформальністю азіатських інституцій і «формальною» формальністю інституцій в інших регіонах. Тобто держави АСЕАН навмисно розробили свої інститути як неформальні. А в інших регіонах формальність інституцій була прикриттям для неформальності або слабо легалізованого способу їх функціонування (Acharya, & Johnston, 2007, p. 246).

Погляд, що регіони не можна сприймати як належне, а також аналізувати як регіональні організації, особливо підкреслюється в конструктивістській та постструктуралістській науці. Як зазначає Джессоп, «замість того, щоб шукати невловиму мету... критерій для визначення регіону, слід розглядати регіони як нові, соціально сформовані явища» (Jessop, 2003, p. 183). З такої точки зору всі регіони є соціально сконструйованими, а отже, політичними. Акцент робиться на тому, як політичні актори (державні та недержавні) сприймають та інтерпретують ідею регіону та поняття «регіональності» (Hettne, & Söderbaum, 2000; Hettne, 2005). Зрозуміло, що таке розуміння регіонів виходить за межі більш вузьких інтерпретацій формального регіоналізму, що, у свою чергу, звичайно, створює певні проблеми для систематичного порівняння. Ключовим моментом у цьому є те, що з такої перспективи головоломка полягає в тому, щоб зрозуміти й пояснити процес, завдяки якому регіони виникають і консолідуються, а не окремий набір видів діяльності та потоків у попередньо заданому регіоні або (формальному) регіональному контексті. У такому аналізі регіональні міждержавні організації розглядаються як явище другого порядку порівняно з процесами, які лежать в основі регіоналізації в конкретному географічному просторі. Як наслідок, для конструкторів і рефлексивістів регіони не сприймаються як належне; вони не розглядаються як «природні», органічні, суттєві чи матеріальні об'єкти, а скоріше як динамічні умови для соціальної взаємодії, з особливим акцентом на процесі, через який вони «постають/виробляються», і тому, як вони конструюються/реконструюються рефлексивними акторами. Оскільки немає «природних» регіонів чи заданих «інтересів», регіони є, принаймні потенційно, неоднорідними, з нечіткими просторовими розмежуваннями. Отже, цей вид наукових досліджень більше стурбований взаємозв'язком між офіційною та неформальною регіоналізацією, ніж регіональною інституційною розбудовою та інституційним дизайном як такими.

У цьому контексті слід зазначити, що останніми роками соціальний конструктивізм також отримав більш помітне місце у вивченні європейської інтеграції (Christiansen et al, 2001). Цей напрямок мислення увійшов до дискусії про європейську інтеграцію головним чином як перехід із дисципліни міжнародних відносин і як засіб вийти за межі досить інтровертних дебатів між звичайними та раціоналістичними теоріями європейської інтеграції, про які згадувалося раніше. Соціальний конструктивістський підхід у європейській дискусії приділяє особливу увагу ролі ідей, цінностей, норм та ідентичностей у соціальному будівництві Європи, що, у свою чергу, відволікає увагу від формальностей та особливостей ЄС (Christiansen et al, 2001). Як зазначає Чекел, відмінності між Європою та рештою світу перебільшені (навіть якщо деякі відмінності залишаються). За словами Чекела, «дні суперечок *sui generis* про Європу полічені, якщо ще не повністю зникли, що справді є дуже гарною новиною» (Checkel, 2007, p. 243). Існує велика різноманітність ринкових і суспільних суб'єктів, які почали діяти як у державних інституційних рамках, так і поза ними, ілюструючи складний зв'язок між формальним і неформальним регіоналізмом. Отже, дискурс про формально-неформальний регіоналізм одночасно розширюється та живе.

Але нові визначення формальності та неформальності конкурують зі старими визначеннями, що призводить до появи великої кількості альтернативних і часто конкуруючих концептуалізацій. Навіть якщо окремі дослідники часто застосовують узгоджені визначення, література в цілому є неузгодженою, що призводить до браку сукупних знань. Отже, велика кількість частково загальних, а частково конкуруючих ярликів, була використана в дебатах, щоб охопити подібні (але не завжди ідентичні) явища, такі як: регіоналізм «зверху» вниз проти регіоналізму «знизу»; де-юре проти де-факто регіоналізації; державний регіоналізм проти регіоналізації, викликаной ринком і суспільством; «жорсткий» проти «м'якого» регіоналізму; та офіційний проти неофіційного/неофіційного регіоналізму.

Неможливо знайти вирішення цього концептуального плюралізму. Можна, однак, звернути увагу на деякі підводні камені.

По-перше, багато різновидів формального та неформального регіоналізму, згаданих вище, мають тенденцію бути радше метафоричними, без належного визначення формальності та неформальності в строгому сенсі. Формальний регіоналізм часто стосується офіційної політики та кодифікованих взаємодій, які часто підкріплюються

письмовими текстами, юридичними договорами чи конституціями. Неформальний регіоналізм — це некодифіковані серії подій, засновані на взаєморозумінні, пристосуваннях і мовчазних угодах.

Інший підводний камінь полягає в тому, що якщо з ними не поводитися обережно, концептуалізації можуть перешкодити вченим зрозуміти зв'язки між двома процесами. Це може призвести до того, що реалії будуть закладені в рамки замість виявлення нюансів чи розуміння/пояснення логіки регіоналізму. Насправді існує особливо сильна тенденція до дихотомії державних і недержавних акторів. Часто регіоналізм визначають як державний проект, а регіоналізацію як (недержавний) суспільний процес (Gamble, & Payne, 1996), що спонукало кількох вчених описувати регіональний феномен у термінах регіоналізму проти регіоналізації (держава проти недержавних акторів). Ця концептуалізація є непослідовною, оскільки вона виключає недержавних акторів з політичної діяльності. Як зазначили М. Боос, М. Маршан і Т. Шоу, «регіоналізм — це явно політичний проект, але він, очевидно, не обов'язково керується державою, оскільки держави не є єдиним політичним актором ... ми чітко віримо, що в межах кожного регіонального проекту (офіційно чи ні), співіснують кілька конкуруючих регіоналізаторів з різними регіональними баченнями та ідеями» (Vøås, Marchand, & Shaw, 2003). Це аж ніяк не рівнозначно відмові від держави.

Держави та міжурядові організації часто є ключовими акторами та об'єктами аналізу сучасного регіоналізму, хоча деякі аналітики та підходи, безперечно, віддають їм більше переваги, ніж інші. Зрозуміло, що так званих нових регіоналів часто неправомірно звинувачують в ігноруванні недержавних акторів. Дійсно, важливо продовжувати вивчати «держави» та «країни», як би вони не були визначені, навіть для цих учених. Тому більш послідовним є визначення «регіоналізму» як політики та проекту, за допомогою якого державні та/або недержавні актори співпрацюють і координують стратегію в межах певного регіону або як тип світового порядку.

Регіоналізм зазвичай асоціюється з офіційною програмою і часто призводить до інституційної побудови. «Регіоналізація» означає процес співпраці, інтеграції, згуртованості та ідентичності, що створює регіональний простір (специфічний або загальний), і залучає як державних, так і недержавних акторів. За Л. Фосетт, «у своїй основній формі це означає не більше, ніж концентрацію діяльності — торгівлі, людей, ідей, навіть конфліктів — на регіональному рівні. Ця взаємо-

дія може призвести до формування регіонів і, у свою чергу, до появи регіональних акторів, мереж і організацій» (Fawcett, 2005, p. 25).

Якщо розглянути формальний і неформальний регіоналізм на прикладі Східній Азії, почати доведеться з того, що немає загального консенсусу щодо визначення азіатського регіону. Сенс регіоналізму змінився стосовно питання про те, які субрегіони слід включити, які виміри регіоналізму слід досліджувати (такі як безпека, економіка, політика та ідентичність), а також щодо конкретних теоретичних перспектив.

Традиційно Азію поділяють на регіони Центральна Азія, Північно-Східна Азія, Південно-Східна Азія та Південна Азія з розмитою межею до Близького Сходу. Більшість літератури щодо регіоналізму зосереджено на Східній Азії, тобто Північно-Східній Азії та Південно-Східній Азії. Це розмаїття показує труднощі сприйняття регіону як «даності», а також обмеження зосередження на одній конкретній регіональній організації.

Тим не менш, значна частина літератури про регіоналізм у Східній Азії присвячена дослідженню Асоціації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН) (Acharya, 2001). Головною причиною такого акценту, принаймні історично, є те, що АСЕАН була однією з небагатьох стійких регіональних організацій у великому регіоні Східної Азії — принаймні частково відображаючи перевагу вивчення регіональних організацій під керівництвом держави замість ширших процесів регіоналізації та формування регіонів. Під час «холодної війни» основою співпраці АСЕАН були спільні зусилля з консолідації держав-членів і зміцнення стабільності. Цими цілями керувала вузька політична еліта в державних утвореннях, які на той час були відносно молодими та крихкими. Головною внутрішньою та зовнішньою загрозою був комунізм. Сенс існування АСЕАН — боротьба проти комуністичної експансії — давно відсутній; фокус змістився на досягнення посиленого економічного розвитку та забезпечення безпеки в новому контексті.

Протягом останніх десятиліть важлива частина дискусій про регіоналізм у Східній Азії була зосереджена на формуванні колективної ідентичності та неформальному, або «м'якому» регіоналізмі (Acharya, 2001). Цей науковий підхід прагне пояснити неюридичний стиль прийняття рішень у цьому регіоні та той факт, що немає передачі національного суверенітету наднаціональним органам влади. Тим не менше, існує щільна мережа неформальних зустрічей, робочих груп і

консультативних груп, зокрема в рамках АСЕАН, а також у Регіональному форумі АСЕАН, Форумі Азіатсько-Тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС) і нещодавно на Азіатсько-Європейській зустрічі (АСЕМ) та АСЕАН плюс три (Китай, Японія та Республіка Корея). Цей неформальний стиль прийняття рішень включає свій власний вроджений кодекс поведінки, який часто називають «шляхом АСЕАН» (або «м'яким інституціоналізмом»), який, на відміну від європейських (і північноамериканських) формальних бюрократичних структур і юридичних процедур прийняття рішень, будується навколо стриманості, неформальності, прагматизму, досягнення консенсусу та неконфронтаційних стилів ведення переговорів. Крім того, Шлях АСЕАН певною мірою відображає неліберальне підґрунтя конструкції «азіатських цінностей», яка наголошує на комунітарній етиці («суспільство над особою») у поясненні економічного динамізму регіону (Acharya, 2002, p. 27–28). Це означає, що існує значний наголос на культурних факторах у поясненні азіатського шляху та його відмінностей від європейського. Існують жваві дебати щодо впливу та ефективності неформального та неюридичного підходу азіатських регіональних організацій (Acharya, & Johnston, 2007). Азійська фінансова криза 1997/98 рр. не тільки підкреслила взаємозалежність країн Північно-Східної та Південно-Східної Азії, але й, за словами Хіггота, «виявила слабкість існуючих регіональних інституційних економічних механізмів» (Higgott, 2002, p. 2). На думку деяких спостерігачів, криза підірвала довіру до м'якого інституціоналізму Шляху АСЕАН і підкреслила необхідність глибшої інституціоналізації та сильніших зобов'язань з боку країн регіону. Після відновлення регіону після фінансової кризи 1997–1998 рр. країни Східної Азії перейшли до інституціоналізації щорічних самітів лідерів і міністерських діалогів через АСЕАН+3 (Китай, Японія та Республіка Корея). Найбільш конкретним проектом є Чіангмайська ініціатива (СМІ), яка була прийнята в травні 2000 р. з метою надання екстреної підтримки ліквідності в іноземній валюті у разі майбутньої фінансової кризи. Але ширша співпраця також існує в ряді сфер, таких як розвиток малої та середньої промисловості, розвиток людських ресурсів, сільське господарство, туризм та інформаційні технології (Nesudurai, 2005, p. 167).

Виникає питання, чи впливає сильна неформальна природа східноазійського регіоналізму на дискусію щодо регіоналізму. Існує досить мало систематичних чи організованих порівнянь основних регіонів світу. Існує багато досліджень, які прямо чи приховано по-

рівнюють азіатський регіоналізм з європейською інтеграцією, і значна частина з них характеризує східноазіатський регіоналізм як більш вільний і неформальний, іноді навіть як «недорозвинений» (Choi, & Sarogaso, 2002, p. 485). Однак розглядати інституціоналізацію в стилі ЄС як ідеальну модель регіоналізму проблематично. Особливо ефективним засобом проти такого недоречного порівняння з європейською інтеграцією є праця Бертрана Форта та Дугласа Веббера (Fort, & Webber, 2006) «Регіональна інтеграція у Східній Азії та Європі: конвергенція чи розбіжність». Ачар'я (2006, p. 312–313) зазначає, що замість того, щоб підносити європейську модель над азіатським досвідом як кращу модель регіоналізму, більш продуктивно визнати, що регіональна співпраця є складним і суперечливим процесом, який призведе до різних, однаково законних результатів. Як зазначають Ачар'я та Джонстон у своїй книжці, «більш офіційно інституціоналізовані регіональні групи не обов'язково створюють більш ефективну співпрацю... Більш неформальні групи, такі як АСЕАН, мали помітний вплив на зміну норм своїх членів» (Acharya, & Johnston, 2007, p. 268–269). Важливим висновком Ачар'ї та Джонстона є те, що «більша формальність [наприклад, перехід від консенсусу до голосування більшістю] може фактично негативно вплинути на співпрацю» (Acharya, & Johnston, 2007, p. 270).

Якщо звернутися до іншого прикладу — формального і неформального регіоналізму в Африці, то тут ідеологічною основою регіонального співробітництва є панафриканське бачення, втілене у договорах, розроблених в рамках ОАС (OAU), Африканського Союзу (AU), Нового партнерства для розвитку Африки (NEPAD). Домінуюча точка зору з початку 1990-х рр. полягає в тому, що Африка «має об'єднатися», щоб уникнути своєї маргіналізації у глобальній економіці, і натомість вона повинна використовувати можливості, які надає економічна глобалізація. Дійсно, всеосяжна ринкова орієнтація в поєднанні з інституціоналізацією в стилі ЄС є офіційною стратегією, прийнятою більшістю головних регіональних схем співробітництва та інтеграції Африки, таких як AU/NEPAD, Спільний ринок Східної та Південної Африки (COMESA), Економічний Співтовариство західноафриканських держав (ECOWAS), Співтовариство розвитку Південної Африки (SADC) і Західноафриканський економічний і валютний союз (UEMOA).

Академічні дебати про регіоналізм в Африці часто зосереджені на керованих державою структурах регіональної інтеграції. У дис-

кусії домінують дві школи, які частково перетинаються. Обидві є державоцентричними та упередженими на користь офіційних регіональних організацій, водночас значною мірою нехтуючи суспільною логікою. Перша лінія мислення в основному пов'язана з інституціоналістськими та ліберальними лініями мислення, зосереджуючись на офіційних міждержавних структурах та/або офіційній торгівлі та інвестиційних потоках, зазвичай з посиланням на ЄС як порівняльний маркер або модель (Jenkins, & Thomas, 2001). Що відрізняє другу, «панафриканську» школу думки, це загальні огляди африканських регіональних організацій і політико-економічних відносин, які потім поєднуються з вимогами зміцнення панафриканських регіональних організацій і так званих регіональних економічних співтовариств (RECs) передбачуваного Африканського економічного співтовариства (АЕС) (Muchie, 2003). Слід зазначити, що панафриканська лінія думок часто бере досвід ЄС як джерело натхнення та як виправдання для розвитку панафриканського регіоналізму. Дійсно, незважаючи на їх фундаментальні відмінності, обидва напрями думки роблять порівняння з ЄС, а також приходять до висновку, що, незважаючи на «провал» регіоналізму в Африці досі, існує великий потенціал побудувати успішний регіоналізм у майбутньому.

Третя і менша група вчених — яку іноді називають підходом нового регіоналізму — більш скептично налаштована щодо того, чи зможуть реструктуровані регіональні організації досягти своїх цілей щодо високорозвиненої інституційної структури (майже завжди за зразком ЄС) із супутньою економічною та політичною інтеграцією. Скептицизм цієї групи породив радикально інше тлумачення регіоналізму в Африці, пов'язане з різними підходами, зосередженими на критичній політичній економії та новому регіоналізмі (Vøås et al., 2005; Söderbaum, 2004). Ці підходи уникають штучного поділу в африканському контексті державних і недержавних акторів, а також формальних і неформальних.

Особлива важливість неформального регіоналізму в африканському контексті стосується як неформальної економіки, так і неформального характеру політики. Беззаперечно, що багато частин Африки характеризуються безліччю неформальних і неінституційних взаємодій і діяльності між мозаїкою неофіційних працівників і самозайнятих агентів, сімей, ділових мереж, дрібних торговців, трудових мігрантів, біженців і так далі. Насправді розмір неформальної економіки в Африці порівняно з формальною економікою є найвищим у

світі. Крім того, у багатьох частинах Африки неофіційна зайнятість становить приблизно 75 відсотків несільськогосподарської зайнятості та приблизно половину чи більше загального ВВП в Африці на південь від Сахари.

Таким же чином, політична влада в Африці часто є «неформалізованою». Державна влада в Африці полягає не стільки в управлінні державою та її супутньою географічною територією, з усіма наслідками, які це може мати щодо надання послуг населенню, а більше в управлінні відносно обмеженою (з точки зору географії та економічної прив'язаності) сукупністю ресурсів, які є джерелами надходжень і основою для закріплення влади за допомогою патронажу. Дійсно, неформалізація політики на континенті неминуче впливає на типи та різновиди регіоналізму в Африці.

Тіньовий регіоналізм є важливою складовою регіоналізму, який зображують «нові регіоналісти». Тіньовий регіоналізм припускає, що актори режиму використовують свої владні позиції в державному апараті, щоб створити складний режим регіоналізму, який характеризується неформальністю та керується пошуком ренти та особистим егоїстичним інтересом. Контроль над державою служить подвійним цілям: змашувати патронажну мережу та задовольняти егоїстичне бажання еліт збагачуватися — у багатьох випадках вражаючим способом. На прикладі регіону Великих озер Тейлор і Вільямс стверджують, що для еліти та ділових людей, які мають хороші позиції, війна в цьому регіоні потенційно пропонує значні ресурси для тих, хто може ними скористатися. Іноземне залучення стосується не лише збереження національної безпеки та перемоги над ворогами, а й забезпечення доступу до багатих на ресурси територій і встановлення приватизованих накопичувальних мереж, які можуть виникати та процвітати в умовах війни та анархії (Taylor, & Williams, 2001, p. 273).

Ряд африканських регіональних організацій беруть участь у різних видах миротворчих операцій на континенті. Персоналізація політики та стосунків між главами держав в Африці — заснованих або на емпатії, або на ворожнечі — також часто повторюються в цих регіональних миротворчих операціях (Hentz, Söderbaum, & Tavares, 2009). Наприклад, було би важко зрозуміти розгортання військових сил Анголи та Зімбабве в ДРК, якби ми не врахували особистий зв'язок між Едуардо душ Сантушем і Робертом Мугабе. Те саме стосується зв'язків, які існували між президентом Нігерії Бабангідою та Самуелем Доу з Ліберії; між Чарльзом Тейлором з Ліберії та Муаммаром Каддафі з Лівії,

Феліксом Уфуе-Буанї з Кот-д'Івуару та Блезом Кампаоре з Буркіна-Фасо; або президентом Сенегалу Діуфом і Жоао Вієйра з Гвінеї-Бісау. Особисті стосунки можуть перешкоджати успішним результатам. Як зазначає Мейєр, інструменталізація регіону та взаємодія окремих інтересів між політичними елітами робить регіоналізацію в Центральній Африці значною мірою вразливою до тупикових ситуацій, оскільки вона легко призводить до розбіжностей між державами (Meuer, 2009, p. 171).

Ці спостереження показують, що регіоналізм є складнішим (а часом і більш згубним), ніж просто інструментом посилення неоднозначного «національного інтересу» (реалізм) чи отримання «суспільного блага» чи «торгівлі» (лібералізм). Потенційно державні суб'єкти створюють регіоналізацію для досягнення приватних цілей і сприяння окремим (корисним) інтересам, а не ширшим інтересам суспільства (неопатримоніалізм). Бах стверджує, наприклад, що регіональні організації є засобом «захоплення ресурсів» і міжнародного патронажу (Bach, 2005). Це призводить до регіоналізації без (здійснення) офіційної регіональної інтеграції. Неформальне та офіційне перебувають у симбіотичних стосунках.

Тип «тіньового регіоналізму», про який тут йдеться, може бути цілком сам по собі, але він також може бути тісно пов'язаний із більш формальним і символічним регіоналізмом «підсилення режиму» (Söderbaum, 2004). Останнє відноситься до практики, прийнятої багатьма правлячими режимами та політичними лідерами в Африці: брати участь у символічній та дискурсивній діяльності, вихваляючи цілі регіоналізму та регіональних організацій, підписуючи договори та угоди про співпрацю та беручи участь у «регіоналізмі саміту» — і залишаючись при цьому не зобов'язаними або не бажаними впроваджувати спільно погоджену політику. Таким чином регіоналізм використовується як дискурсивна вправа для підвищення іміджу: лідери демонструють підтримку та лояльність один до одного, щоб підвищити статус, імідж та формальний суверенітет своїх часто авторитарних режимів, як усередині країни, так і на міжнародному рівні (Våås, Marchand, & Shaw, 2003). Як слушно зазначає Гербст, «африканські лідери з великим ентузіазмом ставляться до певних типів регіональної співпраці, особливо до тих, які підкреслюють суверенітет, допомагають забезпечити національних лідерів і мало просять натомість» (Herbst, 2007). Таким чином, справа в тому, що африканські політичні еліти продовжують брати участь у регіональних організаціях, які ма-

ють довгий список невдач. Ті, хто вважає, що регіональні інституції існують для вирішення регіональних і колективних проблем, не можуть зрозуміти цю тенденцію. Але все одно це зрозуміло з внутрішньої точки зору: «Регіональні установи в Африці зазвичай працюють, коли вони допомагають африканським лідерам у їхніх внутрішніх проблемах» (Herbst, 2007).

Коридор розвитку Мапуту (MDC) розкриває іншу модель формального та неформального зв'язку в Африці (Söderbaum, 2006). Коридор Мапуту був здебільшого неформальним транскордонним мікрорегіоном протягом більш ніж століття, побудованим мільйонами мігрантів, широкою неформальною торгівлею, а також щільними соціально-етнічними взаємодіями. З середини 1990-х рр. формується офіційний проект, офіційно відомий як MDC, який розглядається як ключовий компонент політики економічного розвитку в цій частині Африки, оскільки він побудований навколо великомасштабних приватних інвестицій в інфраструктуру і промисловість. Що робить випадок MDC цікавим, так це той факт, що в той час, як ведуться інтенсивні дебати щодо впливу MDC на формальну економіку, існує мовчання щодо зв'язків і впливу на неформальну економіку. Недбалість неформальної економіки, яка становить від половини до двох третин загальної економіки в Мозамбіку, можна побачити в гігантських фінансових ресурсах, спрямованих на великі інвестиційні та інфраструктурні проекти, лише невелика частина яких спрямована на місцевий розвиток та участь громади, і майже нічого, що саме по собі спрямоване на неформальну економіку. Насправді неформальна економіка розглядається як проблема, а не як ресурс, і тому офіційною політикою є «блокування людського потенціалу» («Blocking Human Potential») (Söderbaum, 2006). Негативне ставлення до неформального сектору чітко виражене в заяві Ініціативи логістики коридорів Мапуту (MCLI) (організація, що складається з приватних інвесторів інфраструктури та постачальників послуг, а також деяких державних діячів у Південній Африці): MCLI не проти неофіційної торгівлі як такої, лише проти чорного ринку, який потрібно краще організувати. Так, прикордонний пост Лебомбо через продавців виглядав як свинарник. Там люди жили і торгували. Продавці були в небезпеці, будь-якої миті їх могла збити вантажівка.

Згідно з домінуючими теоріями в цій галузі, регіоналізм в Африці часто вважають слабким, «невдалим» або просто ігнорують. Проте регіоналізм в Африці, безсумнівно, живий. Але для того, щоб належ-

ним чином зрозуміти заплутаний зв'язок між формальним і неформальним регіоналізмом на африканському континенті, нам потрібно вийти за межі конкретного прочитання європейської інтеграції та пов'язаного з нею перебільшеного акценту на офіційному та керованому політикою регіоналізмі/регіональній інтеграції. З подібних причин нам потрібно вийти за рамки пов'язаного, але хибного припущення про те, що між суверенітетом і регіоналізмом обов'язково існує конфлікт. Регіоналізм в Африці часто використовується для посилення національного суверенітету.

Кейс Африки має важливий внесок у ширші порівняльні дослідження регіональної динаміки. Хоча неформальний регіоналізм аж ніяк не відсутній у дослідженнях ЄС, інтенсивний зв'язок між формальним і неформальним регіоналізмом/регіоналізацією є одним із внесків африканського кейсу в європейські, а також у порівняльні інтеграційні дослідження. Африканський кейс показав, що можна, наприклад, говорити про актуальну та справді регіональну динаміку та закономірності, які самі по собі не відображаються офіційними регіональними зусиллями. Крім того, африканський (як і азійський) випадок підкреслює, що важливо не лише досліджувати неформальність, що лежить в основі/супроводжує офіційні регіональні проекти, але й ширше дивитися на формально-неформальні аспекти регіоналізму/регіоналізації. У той час як наукові дебати щодо регіональної інтеграції зробили крок до порівняння Європи та Азії (часто протиставляючи їх з точки зору формального проти неформального), Африку (як і інші регіони) необхідно включити в цю дискусію, щоб розвивати глобальний порівняльний порядок денний регіональної інтеграції.

1.4. БЕЗПЕКОВИЙ РЕГІОНАЛІЗМ

Глобалізація має життєво важливі наслідки для розуміння безпеки держав у сучасному світі. Вплив глобалізації на безпеку відображається у зниженні автономії держави. Також глобалізація часто сприяє виникненню нових конфліктів між державами. Це зменшує здатність держав протистояти новим загрозам безпеці, які не визнають кордонів. Крім того, деякі нові загрози, такі як міжнародний тероризм, погіршення стану навколишнього середовища та нестача продовольства, дефіцит енергії, торгівля наркотиками, неконтрольована міграція та організована злочинність більше не можуть бути вирішені вій-

ськовим шляхом. Поширення загроз ускладнює стримування порядку та змушує держави більше співпрацювати з питань безпеки. Держави, серед яких особливі характеристики мають так звані постколоніальні держави або країни «третього світу», мають шанс маневрувати. У міжнародній системі після «холодної війни» напруженість між наддержавами змінилася конфліктами, які поширилися по всьому світу.

Сьогодні дедалі частіше вживається визначення «безпековий регіоналізм». Метою регіональної миротворчості є запобігання поширенню локальних конфліктів. Таким чином, управління конфліктами стає інтернаціоналізованим, будь то на глобальному чи регіональному рівні.

З крахом «світової соціалістичної системи» важливість регіональних проблем різко зросла, оскільки жорстко структуровані зверху централізовані політичні системи комуністичних режимів Східної Європи та СРСР свідомо виключали проблему внутрішніх регіональних відмінностей та ідентичностей. Сьогодні такі регіони, як Балтійський, Чорноморський і Каспійський, вносять певну новизну в сучасні міжнародні процеси: вони являють собою нові види співпраці як на місцевому, так і на державному рівнях.

Отже, особливістю розвитку міждержавних відносин з початку 1990-х рр. став процес трансформації колишніх угруповань, об'єднань держав у нові регіональні та субрегіональні угруповання. Водночас така трансформація відбувається в умовах «спускання» низки спільних політико-економічних «обов'язків» із глобального на регіональний рівень у процесі глобальної регіоналізації геополітичного простору, спрямованої в кінцевому підсумку на формування нового, територіально меншого політичного регіону в певних межах.

Регіоналізм, як сукупність різноманітних форм міждержавного групового співробітництва та інтеграції, у теорії та на практиці нерозривно пов'язаний з ідеєю міжнародного порядку, безпеки та тривалого миру. Концептуально він базується на класичних теоріях європейської інтеграції, натхненних ідеєю поступового об'єднання суверенних держав, роздроблених конфліктами, в єдину спільноту, здатну розвиватися без серйозних внутрішніх конфліктів і військових протистоянь. На практиці міжнародні конфлікти стимулювали не лише теоретичні дослідження, але й організаційні зусилля зі створення регіональних союзів. Перше з них, Європейське об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС), було народжене як засіб запобігання новим військовим конфліктам у Європі, і його створення в 1951 р. приско-

рило початок Корейської війни в 1950–1953 роках. Конфлікти чи загроза конфліктів послужили важливими імпульсами регіонального прогресу й в інших частинах світу. Створення першої та найстарішої на сьогоднішній день регіональної групи в Азії — Асоціації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН) — було безпосередньо пов'язане із «комуністичною загрозою», бажанням держав-членів забезпечити своє виживання в умовах неминучих соціальних змін і протидіяти будь-яким можливим небезпекам ззовні.

Хоча вважається, що регіоналізм посилювався в усьому світі після Другої світової війни, різні регіони світу різко відрізняються за рівнем інституціоналізації: високий у Європі, низький, наприклад, у Південній Азії. Однак у більшості регіонів, за невеликим винятком, спостерігалось стійке інституційне зростання. Крім того, незважаючи на те, що багато регіональних інституцій було створено з чіткою економічною орієнтацією, багато регіональних інституцій розвинули й особливий компонент безпеки, який є продуктом функціонального розширення, а також відображає регіональні потреби та глобальні пріоритети.

Вимір безпеки регіональних установ можна розуміти двома різними, пов'язаними способами. По-перше, це можна широко тлумачити як спробу сприяти мирним і передбачуваним відносинам між її членами, будувати безпеку та спільноту через співпрацю. Можна сказати, що таке вільне розуміння безпеки стосується будь-якої регіональної організації. По-друге, у більш вузькому сенсі, регіональну інституцію безпеки можна розуміти як організацію, статут якої містить чітке посилення на забезпечення безпеки, для протидії загрози безпеці, через координацію оборони чи зовнішньої політики на певному рівні. (Цю відмінність можна зрозуміти, порівнявши ранній проект ЄС із проектом пізнішого ЄС, причому останній мав набагато чіткіший порядок денний безпеки) (Fawcett, 2013).

Ентузіазм, який супроводжував перші регіональні експерименти в різних частинах світу, ґрунтувався на припущенні, що тісніші стосунки можуть сприяти уніфікації цінностей і правил поведінки залучених сторін, зміцнюючи їх взаєморозуміння, тим самим зменшуючи ймовірність конфліктних ситуацій і застосування сили при їх вирішенні. Незважаючи на відсутність вражаючих успіхів у побудові безконфліктного світу під час «холодної війни», кількість регіональних об'єднань продовжувала стабільно зростати. Крім того, поступово вони стали сприйматися як ефективні партнери ООН у її зусиллях сприяти та

зміцнювати мир у зонах конфлікту. Ці уявлення ґрунтувалися на ряді досить простих логічних аргументів. Регіональні організації та інституції, на їхню думку, здатні відігравати значну роль у забезпеченні регіональної безпеки через їх особливу зацікавленість у збереженні миру у «своїх» регіонах та більшу обізнаність щодо причин, обставин, можливостей і шляхів вирішення локальних конфліктів. Регіоналізація безпеки не виключає можливості того, що багато або принаймні певні проблеми безпеки також є глобальними і, отже, ними найкраще займаються багатосторонні інституції, такі як ООН. Однак вона також визнає, що регіональні джерела небезпеки можна подолати за допомогою регіональної безпеки, що ООН не може діяти як глобальний постачальник безпеки і що регіональна безпека може краще відповідати потребам та інтересам певного регіону.

Деякі добре відомі регіональні організації зареєстрували важливі досягнення у сфері примусу до миру або відновлення зруйнованих війною держав: в Африці, Південно-Східній Азії, Латинській Америці, Європі. Однак було багато невдач, а результати інших — наприклад, на Близькому Сході, у Південній чи Центральній Азії — залишаються досить обмеженими. Немає регулярного або легко ідентифікованого шаблону чи процесу для розвитку регіоналізму безпеки. Наприклад, країни Латинської Америки, південної частини Тихого океану, Південно-Східної Азії та останнім часом Африки успішно створили та підтримують без'ядерну зону у своїх регіонах. У Південній Азії, навпаки, дві великі регіональні держави, Індія та Пакистан, виробили ядерну зброю, тоді як зобов'язання Ліги арабських держав вивести всю зброю масового знищення (ЗМЗ) із Близького Сходу зазнало невдачі через ядерну зброю Ізраїлю, потенціал якого уже добре відомий, а Іран наближається до того, щоб стати ядерною державою.

Нові загрози викликають сумніви щодо важливості ролі держави як головного учасника питань безпеки. У деяких випадках держави вже не в змозі впоратися з будь-якими загрозами. Максимізація інтересів держави для них набагато важливіша. Відповідно, не в їх інтересах брати повну відповідальність щодо глобальних загроз безпеці. Вони вважають за краще ділити витрати, а там, де витрати перевищують можливий прибуток, стають ще більше байдужими до цього питання. Є підстави вважати, що глобальні проблеми взагалі вимагають глобальної реакції. Тим не менш, зрозуміло, що ці відповіді не завжди легко досяжні. Регіональний рівень безпеки може надати можливості протидії новим загрозам безпеці.

Але специфіка взаємодії в межах конкретного регіонального простору зумовлена особливостями зовнішньополітичних стратегій країн регіону. Таким чином, відносини всередині регіону можна представити як невід'ємну похідну (an integral derivative) зовнішньополітичної діяльності двох (відносини яких мають військово-стратегічний характер з чітким уявленням про безпеку регіону) або кількох держав, що входять до цього простору. Відносини між державами регіону є як ситуативними, так і системними, спрямованими на налагодження співпраці в чітко окреслених сферах і супроводжуються обміном інформацією з метою формування уявлення про майбутній розвиток регіону та визначення шляхів подолання реальних і потенційних загроз реалізації регіональних проектів у політичній, економічній, енергетичній, військовій та гуманітарній сферах, а також покращенню мирної ситуації у регіоні. Зовнішньополітична стратегія країн регіону може бути скоординована з метою підвищення ефективності реагування на можливі зміни в існуючій системі взаємодії, що відбулися внаслідок деструктивних дій одного з гравців у регіоні, та загрожує практично всім країнам регіонального простору. Присутність акторів у чітко вираженому регіональному середовищі відбивається на їхніх зовнішньополітичних діях. Таким чином, актори раціонально осмислюють характеристики середовища, що трансформуються, і реагують на них. Проте варто підкреслити, що орієнтації та установки акторів непостійні й змінюються під впливом інститутів, одночасно змінюючи й самі інститути.

Основним інстинктом людини є виживання, так само як найважливішим завданням держави є її виживання та максимізація її інтересів. Держави намагаються захистити себе від будь-якої загрози, забезпечити свою безпеку. Кожна держава має різні уявлення про загрози, а також різне сприйняття концепції безпеки, тому різні держави формують свою політику безпеки.

Таким чином, якщо говорити про безпековий регіоналізм, то він відображає здатність держав регіону відбивати агресію та забезпечувати стабільність системи регіональних відносин.

На думку Баррі Бузана, головним критерієм виділення конкретних міжнародних регіонів є високий рівень взаємозалежності у сфері безпеки, який визнають сусідні держави (Buzan, 2003). У теорії регіонального комплексу безпеки (RSCT) Копенгагенської школи Бузан визначив такі основні параметри регіонального комплексу безпеки: 1) кордони, що відокремлюють один регіон від іншого; 2) анархічну

структуру; тобто регіон повинен складатися з двох або більше автономних одиниць (держав); 3) полярність, що характеризує розклад влади між основними акторами в регіоні; 4) соціальну складову, яка визначає сприйняття державами сусідів у регіоні за шкалою «друг — ворог». Бузан виділяє типологію регіональних комплексів безпеки. Перший тип — стандартний, для якого полярність визначається регіональними державами (державами). Другий тип — центральний, який поділяється на три основні форми, але можлива і четверта. Перші дві форми цієї групи характеризуються однополярністю, але відмінність між ними полягає у володінні першістю в регіоні наддержави або регіональної держави. Наддержава є державою-лідером не лише на регіональному, а й на глобальному рівні, тому інші суб'єкти регіонального угруповання не в змозі створити полюс сили, протиположний наддержаві. Третій тип — світова держава. Це біполярний або багатополярний центр сили в регіоні. Четвертий тип — суперкомплекс. Це сильний міжрегіональний рівень безпеки, який динамічно зростає і в якому слабкі держави можуть заручитися допомогою супердержави чи світової держави проти центральної держави регіону. RSCT зосереджена на існуванні більше ніж двох акторів у регіоні, полярності між ними та діалогу «дружба-ворожнеча». Полярність між регіональними державами варіюється від однополярності до багатополярності та від дружби до ворожнечі. Такі варіації зазнають певної еволюції від конфліктності через режим безпеки до спільноти безпеки (Бузан, 2003). Міжнародна система є одним із найважливіших факторів, що визначають загрозу та безпеку держави. Для цього важливо розуміти міжнародну систему та визначати її вплив на безпекову політику держави. Необхідно дізнатися, як розуміння нацією безпеки може вплинути на її політику щодо створення регіонального комплексу безпеки. За Бузаном, організації регіональної безпеки можна розділити на такі два типи: перший — стандартні організації співпраці, які повністю складаються з регіональних сил. Стандартна організація зберігає баланс сил, лідер може виділятися, але, тим не менш, усі учасники є регіональними, а не глобальними. Другий тип — орієнтовані на центр регіональні організації безпеки. Це тип організації, членами якої, крім регіональних держав, є одна або кілька світових держав. Цей тип організації створюється для того, щоб завдяки участі світових держав організація мала найбільший вплив. У цьому випадку центром цієї регіональної організації безпеки стає найсильніша світова держава, а розуміння безпеки організації переходить з регіонального рівня на

глобальний. Цей вид співпраці у сфері безпеки, ймовірно, буде більш стабільним, оскільки центральна влада встановлює «відкриту гегемонію» над іншими державами в регіоні. Слабші держави організації передають частину своїх прав гегемону, дозволяючи йому брати участь у конфліктах і проблемах у регіоні, щоб забезпечити свою стабільність і безпеку (Buzan, 2003). Ефективність застосування теорії Бузана обґрунтовано на прикладі регіону Південної Азії, де фактор безпеки є визначальним. Взаємозалежність держав Південної Азії на внутрішньому, регіональному, міжрегіональному та глобальному рівнях підтверджується сучасною політичною ситуацією та дозволяє віднести регіон до суперкомплексу. Наприклад, ініціативу SAARC (The South Asian Association for Regional Cooperation) іноді асоціюють зі спробою малих держав Південної Азії сформувати регіональну систему безпеки, в якій вплив Індії обмежувався би структурним впливом решти держав. Через виключення двосторонніх і суперечливих питань з мандата SAARC цей інтерес малих держав не був реалізований. Водночас багатосторонній формат SAARC та декларативні принципи суверенітету та територіальної цілісності залишаються умовними гарантіями безпеки держав Південної Азії. Наступним рівнем безпеки в Південній Азії є міжрегіональне співробітництво, яке на практиці відбувається в рамках подолання конфліктного потенціалу в Афганістані із залученням, насамперед, Пакистану. Нью-Делі також проводить афганський вектор політики як опозиційний Ісламабаду. Більше того, саме трикутник інтересів Індія — Пакистан — Китай втілює «полярність» за Бузаном у форматі «стримування» регіональних акторів — Індія — Пакистан і КНР — Пакистан. Цей факт дозволяє назвати Південну Азію суперкомплексом.

Для аналізу цього явища, поряд із теорією регіонального комплексу безпеки Бузана, можна застосувати конструктивістський підхід, який перетинається з постколоніальними теоріями регіоналізму в межах поняття «ідентичність».

Наприклад, Мухаммад Аюб визначає такі основи безпеки в «третьому світі»: нелегітимність державних кордонів, інститутів і режимів; соціальна дезінтеграція населення; відсутність консенсусу в суспільстві щодо фундаментальних проблем. Аюб підсумовує ці основні поняття: 1) внутрішній і світовий порядок взаємопов'язані, особливо у сфері конфліктів; 2) в першу чергу слід розглядати побутовий порядок у державі, оскільки він є джерелом конфліктів; 3) конфлікти всередині та між державами взаємопов'язані та безпосередньо впли-

вають на регіональне середовище. Таким чином, підсумовує Аюб, без стабільності всередині держави та певної ідентичності неможливо адекватно та об'єктивно говорити про систему регіональної безпеки та згуртований регіон. Вчений стверджує, що внутрішні конфлікти, зокрема в постколоніальних державах, відповідальні за регіональну нестабільність. Невизначеність державної ідентичності призводить до повстань на етнічній основі та сепаратистських рухів, які перетинають кордони та дестабілізують ситуацію в сусідніх країнах. Для держави наявність внутрішньої ідентичності та образ «ворога» (країни-загрози) сприятиме не тільки встановленню стабільності всередині країни, але й формуванню відносно безпечного клімату в регіоні за відсутності хаотичних конфліктів (Аюоб, 1995).

Конструктивіст Александер Вендт визначає держави як акторів міжнародної політики, які діють щодо об'єктів «на основі значення, яке для них мають об'єкти». Держави будують різні відносини до «друзів» і до «ворогів», тому що перші становлять для них загрозу, а другі ні. Держави формують свої інтереси, свій погляд на світ і свою особисту «соціальну поведінку», що проявляється через «ідентичність», атрибут регіону. Тобто регіоналізм постає як спільна ідентичність групи держав із спільним «соціальним», історичним та політичним досвідом (Wendt, 1992, p. 395).

Різниця в цінностях та образ «ворога» може призводити до конфлікту ідентичностей, який проявляється у суперництві між двома чи більше групами (державами) за владу над територією, що призводить до територіальних конфліктів. Конфлікти такого роду поширені загалом серед країн «Третього світу», процеси регіоналізації яких значно відрізняються від західної моделі. Для них питання внутрішньої стабільності/нестабільності держав, ідентичності та безпеки стоять на першому місці у створенні регіону.

1.5. ЕКОЛОГІЧНИЙ РЕГІОНАЛІЗМ

Сьогодні велика кількість міжнародних організацій, транснаціональних корпорацій, банків розвитку, громадських рухів і навіть окремих людей активно просувають ідею сталого розвитку, який допоможе людству протистояти зміні клімату. Дійсно, швидкі зміни клімату з початку ХХІ століття, глобальне потепління, танення льодовиків, а також масове забруднення навколишнього середовища та бороть-

ба з ним стали найважливішими тенденціями нашого часу, поряд з новими економічними ініціативами, правами людини та технічний прогрес. Для того, щоб подолати або принаймні зменшити негативні наслідки зміни клімату, було створено багато організацій та підписано багато міжнародних договорів, серед яких, очевидно, виділяються Кіотський протокол (1997) та Паризька угода (2015).

Однак жодна глобальна ініціатива не змогла досягти значних успіхів на сьогоднішній день — у той час як одні країни активно дотримуються нових екологічних принципів, інші, переважно індустріально розвинені актори, вслякко ігнорують ці постулати або висловлюють свою прихильність клімату. змінити боротьбу умовно. Така ситуація призвела до формування у світі регіонів, які чітко демонструють найуспішніших акторів боротьби зі зміною клімату; в межах найбільш розвинутих регіонів кожна окрема держава робить значний внесок у вирішення проблеми, що дозволяє вченим говорити про спільну регіональну політику. Водночас виокремилася група держав і декілька регіонів з найгіршими екологічними показниками; вони вимагають фундаментального перегляду своєї зеленої політики або міжнародної підтримки, щоб успішно фінансувати свої зусилля з боротьби з наслідками зміни клімату (Yadav, 2008, p. 128).

Так виникає концепція екологічного регіоналізму — дослідження кліматичної політики країн, виходячи з їх належності до групи передових або відстаючих суб'єктів клімату.

Дослідження міжнародної координації через регіональне, а не глобальне залучення розвивалися в літературі, в той час як тривають постійні дебати щодо життєздатності переговорів та реалізації глобальних екологічних угод. Регіональні екологічні угоди, на які припадає 60 % міжнародних екологічних угод, можуть надати корисну інформацію для створення регіональних кліматичних ініціатив, але потрібне подальше вивчення. Багато регіональних екологічних угод, таких як План дій Альпійської конвенції щодо зміни клімату в Альпах (2009), містять положення щодо зміни клімату (Balsiger, 2012; Church, 2010).

Якщо взяти найбільш красномовний кейс, то це буде ситуація у Західній Європі і країнах Балтії, засновниках руху за зелену економіку та прихильниках переходу на використання екологічно чистих матеріалів. У авангарді знаходяться Скандинавія, Бенілюкс і країни Балтії. По-перше, незважаючи на те, що першу Конвенцію про регіональні моря — Комісія з охорони морського середовища Балтійсько-го моря (HELCOM) — було засновано тут у 1974 році, і регіон має до-

вгу історію співпраці та збереження навколишнього середовища, ця зона на диво містить одні з найбільш забруднених у світі водні шляхи. Екологічні кордони та міжсекторальна інтеграція досліджуються як частина існуючих установок екологічного управління. Зростання екологічного врядування та чинне природоохоронне законодавство в регіоні показують, що екосистемний підхід до управління є одночасно інструментом і баченням комплексного управління природними ресурсами. Екосистемний підхід наразі є основною керівною концепцією в європейському морському управлінні, про що свідчить той факт, що ключові директиви Європейського Союзу та політика HELCOM заохочують його (Söderström, 2017, p. 26).

Однак є кілька способів, якими системи управління можуть перешкоджати реалізації. Багато екологічних проблем у регіоні потребують чітких форм управління, що перешкоджає комплексному вирішенню. Через взаємопов'язаний характер екологічних проблем їх вирішення потребуватиме широкого міжгалузевого та транскордонного співробітництва, яке зараз є найбільшою перешкодою для їх реалізації. Щоб зробити екосистемний підхід практичним підходом, а не просто політичним принципом, перспективними є сучасні тенденції, які поєднують тверду регіоналізацію через ЄС і ХЕЛКОМ із посиленням європеїзації та макрорегіоналізації через різні ініціативи ЄС. Однак потрібно усунути міжсекторальні перешкоди.

Європейський Союз пропонує своїм державам-членам різноманітні ініціативи, пов'язані зі зміною клімату та боротьбою з її наслідками. Протягом багатьох років намагалися запровадити податок на викиди CO₂ у всьому Європейському Союзі, але без успіху. Лише мінімальний рівень енергетичних тарифів може бути визначений для ЄС в цілому. Інші проекти транснаціональної кліматичної політики, як правило, зосереджені на кількох конкретних технологіях, на відміну від цього. Ініціатива з кліматичних технологій, Ініціатива з метану на ринки, Форум лідерів із поглинання вуглецю та Міжнародне партнерство для водневої економіки доступні для кожної країни регіону (European Commission's website).

Протягом майже десятиліття Схема торгівлі викидами Європейського Союзу (ETS) розроблялася в тісній співпраці між Комісією ЄС та урядами держав-членів, Європейським парламентом та бізнес-групами. Від дуже децентралізованої до централізованої структури вона пройшла три етапи. Початково охоплюючи приблизно 2 Гт щорічних викидів CO₂ і 12 000 установок, що належать більш ніж 4 000

підприємствам, EU ETS все ще залишається найбільшою у світі схемою торгівлі викидами (Agrawala, & Klasen, 2014, p. 1111). З 2000 року ЄС змінив свою позицію щодо кліматичної політики зі скептичного ставлення до ринкових механізмів до прихильника великомасштабної схеми торгівлі вуглецевими газами. Податок на викиди вуглецю потребує одноставності в ЄС, але згідно з правилами ЄС торгівля може бути погоджена кваліфікованою більшістю. Кіотський протокол підвищив актуальність кліматичної політики. Несподівані прибутки, отримані шляхом включення дозволів в енергетичні та інші товари, які не є предметом світової конкуренції, залучили промисловість до програми.

Суворість, з якою розподіляються квоти, значною мірою визначила екологічну ефективність Системи торгівлі викидами ЄС. Дослідники розкритикували першу реалізацію децентралізованої системи розподілу за те, що вона призвела до «гонки на дно» між державами-членами. Аналітики були здивовані, побачивши, що у 2008 році ціни на дозволи зросли приблизно до 30 євро, що призвело до скорочення викидів до 170 МтCO₂ у тестові періоди 2005–2007 років (Agrawala, & Klasen, 2014, p. 1112). Частково цей великий діапазон пояснюється труднощами визначення рівнів викидів на початку аналізу. Плани розподілу держав-членів на 2008–2012 рр. були зменшені на 10 % у результаті обмеження Комісії ЄС (European Commission's website).

Інституційна здійсненість СТВ ЄС була досягнута принципово ліберальним розподілом, що викликає сумніви щодо її екологічної ефективності. З часом розподіл ресурсів став більш централізованим, зменшивши повноваження окремих національних урядів. На другому етапі СТВ ЄС низка змінних призвела до зниження ціни на вуглець. У результаті ціль європейських політиків досягнута, але ціни на вуглець залишаються низькими. Було докладено зусиль для стабілізації ціни на вуглець за допомогою зворотного завантаження або амбітної цілі викидів на 2030 рік (Blatter, 2000); однак на момент написання цієї статті виявилось політично важко досягти згоди щодо цих питань. Кількісна ціль щодо викидів або значна ціна на вуглець буде необхідною для будь-яких майбутніх реформ СТВ ЄС.

Крім того, регіональне співробітництво в енергетичній галузі може бути особливо актуальним з огляду на важливість енергетичного сектора для пом'якшення кліматичних змін. Існує кілька способів, якими регіональні та міжрегіональні угоди щодо економічної, політичної та законодавчої співпраці можуть призвести до співпраці у

сфері відновлюваних джерел енергії та енергоефективності (Altmann, 2002). Транскордонна діяльність, така як спільне використання енергетичних ресурсів і транскордонна інфраструктура, також є фактором. Багато факторів впливають на тип регіонального енергетичного співробітництва, який може бути реалізований, включаючи рівень політичної єдності в регіоні, доступні енергетичні ресурси, економічні зв'язки одна з одною, інституційні та технічні можливості в кожній країні та наявні фінансові ресурси. Очевидно, найкращі результати в цьому процесі демонструють скандинавські країни (Morales, & Sariego-Kluge, 2021).

Деякі приклади регіонального співробітництва включають імплементацію директив ЄС і Південно-Східної Європи щодо відновлюваних джерел енергії згідно з Договором про Енергетичне Співтовариство та спільне використання енергетичних ресурсів через регіональні енергетичні пули та регіональне гідроенергетичне співробітництво. Країни-члени ЄС та Європейський парламент прийняли різні директиви Європейської комісії, щоб забезпечити правочинність та нормативну базу для відновлюваної енергії в ЄС (Agrawala, & Klasen, 2014, p. 1114–1115). На відміну від згаданої раніше системи обмеження та торгівлі СТВ ЄС, ці директиви служать прикладом інструменту регулювання. Кліматичний та енергетичний пакет ЄС включає їх усі. Відносно значні зусилля були необхідні, щоб імплементувати правила ЄС щодо відновлюваної енергії та виконати національні зобов'язання. Інституційна спроможність, ноу-хау, типи інструментів національної політики та рівні реалізації політики значно відрізняються між державами-членами ЄС, але велика спільна прихильність екологічній діяльності робить Європейський Союз одним із найуспішніших гравців у сфері клімату у світі.

Численні дослідження показали, що колишні радянські республіки є окремою регіональною одиницею, яка не належить ні до Європи, ні до Азії (за винятком країн Балтії). Це зумовлено насамперед тим, що через недостатній економічний і соціальний розвиток ці держави катастрофічно мало впливають на проблеми забруднення навколишнього середовища. Тут слабо розвинений екологічний транспорт, вітрова енергетика та взагалі охорона навколишнього середовища (Obydenkova, 2022, p. 1–2); а основні питання, такі як сортування сміття, часто стають серйозними проблемами для цих країн, що ставить їх в один ряд з африканськими державами за негативним показником екосвідомості.

Однак і цей регіон можна умовно поділити на субрегіони, ситуація в яких істотно відрізняється. Наприклад, країни, що межують з Європейським Союзом, активно висловлюють свою прихильність загальному тренду до екологізації, готові переходити на зелену економіку, сортувати відходи та відмовлятися від традиційної енергетики. Можна сказати, що їм поки просто не вистачає фінансування для реалізації всіх цих проектів. При цьому країни Центральної Азії демонструють одні з найгірших кліматичних показників у світі.

Вплив Росії і Китаю на колишні радянські країни протягом всього періоду був вирішальним (Obydenkova, 2022, р. 3–5). Ці держави традиційно ігнорують загальні зусилля по боротьбі з глобальним потеплінням і найбільше забруднюють навколишнє середовище за останні роки. Вони сильно залежать від масового виробництва та видобутку енергетичних ресурсів, а тому чинять тиск на сусідні країни, щоб задовольнити свої економічні інтереси. Звичайно, все це шкодить навколишньому середовищу. Більше того, останніми роками в Росії набирає надзвичайної популярності теорія про те, що кліматичні проблеми та інші зелені ініціативи — це не що інше, як популізм чи змова. Такі дискусії характерні для багатьох альтерглобалістів і послідовників теорії постколоніалізму з різних країн третього світу; в Росії цей дискурс набув найбільшого розмаху. Насправді, це єдина держава, яка відкрито, через своїх офіційних осіб, висловлює несхвалення захисту навколишнього середовища. Крім того, багато інших режимів, залежних або інспірованих Москвою, не відрізняються прихильністю до боротьби за екологію.

Ще однією важливою особливістю у випадку посткомуністичних країн є вплив регіональних організацій, таких як Співдружність Незалежних Держав (СНД) і Шанхайська організація співробітництва (ШОС). Обидві ці платформи не мають на меті покращити кліматичні зміни, а тому країни-учасниці не приділяють належної уваги поточним екологічним проблемам.

Що стосується України, то держава демонструє досить непогані екологічні результати, особливо порівняно з іншими регіональними гравцями, але більшість її зелених ініціатив зосереджено на покращенні туристичного сектора. В інших сферах економіки зберігається тенденція до неекологічної, а часом навіть деструктивної діяльності.

Але приклад Азії як найбільшої регіональної економіки світу в XXI ст. є більш важливим ніж посткомуністичних країн. Екологічно шкідливі побічні ефекти були побічним продуктом економічного

зростання, включаючи забруднення повітря та значні викиди парникових газів. Дії Азії щодо компенсації негативних наслідків її економічної експансії зараз мають вирішальне значення для успіху глобальних спільних зусиль для екологічного та сталого розвитку.

На жаль, цілі сталого розвитку, встановлені в 2015 році Організацією Об'єднаних Націй (17 пунктів, включаючи боротьбу з бідністю, голодом, нерівністю та різноманітними кліматичними діями), досягли несуттєвого прогресу по всій Азії, незважаючи на зусилля окремих країн. Високий економічний розвиток у регіоні, особливо в Китаї, ускладнив контроль над зростанням викидів парникових газів (Sekine, 2021, p. 2). Зусилля щодо скорочення викидів парникових газів можуть бути призупинені, оскільки уряди зосереджуються на загальних медичних та економічних потребах своїх громадян. Пошук методу відокремлення економічного розвитку від екологічних обмежень буде головною проблемою для цього регіону.

Рухаючись далі, уряди в Азії все більше усвідомлюють небезпеку зміни клімату, незважаючи на широкий спектр зобов'язань у всьому регіоні. У результаті вони змушені вживати рішучих заходів щодо зміни клімату. Є кілька прикладів, зокрема заява Китаю про те, що він прагне стати вуглецево-нейтральним до 2060 року, зобов'язання Японії та Південної Кореї стати вуглецево-нейтральними до 2050 року, а Індія оголосила мету розгортання відновлюваних джерел енергії в 450 ГВт до 2030 року (Sekine, 2021, p. 2–3). Сталий розвиток і зелене зростання розглядаються регіональними рамками, включаючи АСЕАН, рамки саміту Східної Азії та тристоронню співпрацю між Китаєм, Південною Кореєю і Японією. Проте всі заяви повинні супроводжуватися конкретними планами виконання.

Ключовою регіональною організацією, яка бореться зі зміною клімату, безумовно, є АСЕАН. Пов'язана лінія електропередачі АСЕАН або загальнорегіональні ініціативи з просування зелених технологій мали б значно більший вплив на територію в цілому, ніж зусилля окремої країни окремо (Umağ, 2017, p. 2). Однак у цьому регіоні ще не було сильного лідерства. Підприємництво на найбільш густонаселеному ринку світу може виграти від проектів економічної інтеграції, таких як Регіональне всеохоплююче економічне партнерство або Всеохоплююча та прогресивна угода про Транстихоокеанське партнерство.

Крім того, після Конференції ООН з навколишнього середовища та розвитку 1992 року (UNCED), численні регіональні та субре-

гіональні проекти з екологічного співробітництва були розширені та прискорені (Kato, & Takahashi, 2000, p. 1). Ефективність кооперативних ініціатив та перспективи розвитку наразі є сумнівними. Що потрібно зробити для покращення ситуації та подальшого сприяння регіональній співпраці в напрямку сталого розвитку? Кожен субрегіон має власний набір методів і планів співпраці; отже, рішення буде різним для кожного. У випадку Азіатсько-Тихоокеанського регіону його можна розділити на два субрегіони з різними типами співпраці: Південно-Східна Азія та Північно-Східна Азія, а також більш загальну картину екологічної співпраці в регіоні в цілому (Badenoch, 2002, p. 1–2).

Для покращення майбутньої співпраці між різними форумами та програмами в Північно-Східній Азії, де кілька програм було створено окремо, було встановлено систематичний зв'язок між усіма зусиллями. Екологічні продукти та послуги можуть виграти від ініціатив торгової політики, таких як Азіатсько-Тихоокеанський економічний форум (Shapiro, 2014, p. 44–45). Лідери Азіатсько-Тихоокеанського економічного співробітництва погодилися в 2011 році знизити тарифи на екологічні товари зі свого списку до кінця 2015 року до 5 % або менше (Umar, 2017, p. 2). Поки вони не мають законної сили, подібні політичні заяви можуть слугувати корисним посібником для визначення того, що є «добре керованою поведінкою» у цій сфері.

Екологічні положення регіональних торговельних угод можуть бути розширені, зокрема для вирішення питань кліматичної політики. Існує декілька прикладів покращення двосторонньої співпраці щодо зміни клімату згідно з угодами, однак стаття 147 Японсько-мексиканської угоди про зміцнення економічного партнерства передбачає розвиток потенціалу для дій, пов'язаних із кліматом, згідно з Кіотським протоколом (Altmann, 2002). Незважаючи на те, що Північно-Східна Азія наразі має добре розроблену та стратегічну екологічну стратегію, настійно рекомендується ще більше зосередитися на цих сферах діяльності та отримати більше фінансування для реалізації цих ініціатив.

Об'єднавши свої зусилля в рамках Регіональної екологічної програми південної частини Тихого океану (SPREP), країни визнали спільні екологічні проблеми та обмежені ресурси. У результаті зусиль Програми уряду в усьому світі вживають заходів для кращого управління власним і чужим впливом на навколишнє середовище, як внутрішнім, так і зовнішнім. У деяких острівних державах запро-

ваджуються закони та процеси оцінки захисту навколишнього середовища, незважаючи на те, що місцеві навички, необхідні для ефективного впровадження, все ще відсутні. Такі регіональні зусилля, як Азіатсько-Тихоокеанське партнерство зі зміни клімату та включення регіонального співробітництва в рамках Рамкової конвенції ООН про зміну клімату (РКЗК ООН), також розвивалися в цих субрегіонах.

Нині Азіатсько-Тихоокеанський регіон демонструє одну з найдосконаліших показників у боротьбі зі зміною клімату, і принаймні всі острівні країни тепер можуть скористатися їхнім досвідом у цих сферах завдяки регіональним екологічним програмам. Ключем до прогресу в екологічному менеджменті в цьому регіоні є передача ідей і технологій, перевірених переважно у Японії за допомогою скоординованої допомоги зовнішніх груп. У відповідь на роботу АСЕАН і SPREP кілька груп допомоги переглянули масштаби та акценти своєї допомоги, а також ступінь відповідальності за екологічні наслідки проєктів, які вони підтримують. Проте співтовариство, що займається наданням допомоги, має відігравати набагато більшу роль у допомозі урядам у проведенні екологічної оцінки та управління.

Щодо особливостей розвитку екологічного регіоналізму в Північній і Південній Америці, то перш за все важливою віхою стало створення країнами-учасницями NAFTA (США, Канада, Мексика) Північноамериканської угоди про екологічне співробітництво.

Інша інституція — Комісія з екологічного співробітництва — була створена Північноамериканською асоціацією екологічного співробітництва для сприяння міжнародній співпраці та участі громадськості у збереженні, захисті та покращенні навколишнього середовища в контексті зростаючих економічних, торгових і соціальних зв'язків між країнами-членами (Blatter, 2000).

Проте всі ці ініціативи дають погані результати через небажання держав постійно дотримуватися екологічної політики. Найуспішнішим регіональним борцем за поліпшення клімату, очевидно, є Канада, тоді як інші країни Північної Америки традиційно залишаються нейтральними щодо цього питання. Це дозволяє вченим говорити про зусилля одного учасника, але не про колективний регіональний успіх (Seltzer, & Carbonell, 2011).

Навпаки, управління природними ресурсами завжди було важливим елементом латиноамериканського регіоналізму та стратегій розвитку. У 2000-х роках сировинні товари стали центральною рушійною силою регіонального розвитку, а експорт природних ресурсів забез-

печив важливі доходи для національного та регіонального розвитку. Це також означало, що розвиток регіональної інфраструктури став значною частиною регіональних проєктів. Вони часто стосуються річкових басейнів регіону, і головною мотивацією є сприяння експорту природних ресурсів Південної Америки. Через важливість, яку природні ресурси набули в регіональних проєктах протягом 2000-х років, південноамериканський регіоналізм також характеризується як інтеграція, керована ресурсами (Saguier, 2012, p. 125–126).

Регіональні інфраструктурні проєкти та інтеграція, орієнтована на ресурси, є одним із найбільш суперечливих аспектів південноамериканського регіоналізму через соціальні та екологічні наслідки та процеси прийняття рішень, які часто вважаються такими, що не мають механізмів участі та прозорості. Хоча було проведено кілька досліджень щодо того, як соціально-екологічні конфлікти щодо управління природними ресурсами впливають на національну та місцеву політику в Південній Америці, їхні наслідки для південноамериканського регіоналізму заслуговують на більшу увагу. Товари відіграють помітну роль у планах регіонального розвитку Південної Америки протягом останніх двох десятиліть, роблячи управління природними ресурсами дедалі важливішим компонентом регіоналізму. Крім екологічних проблем і невдоволення тим, як приймаються рішення, це регулярно оскаржується. Аргентинсько-уругвайське суперництво щодо целюлозних заводів, яке спалахнуло в 2000-х роках і мало транскордонні та регіональні розгалуження, тут приділяє особливу увагу (Siegel, 2021, p. 172).

Латиноамериканський регіоналізм і політика розвитку традиційно надають високого пріоритету належному управлінню природними ресурсами регіону. Експорт природних ресурсів став значним джерелом доходу майже всіх країн регіону. У результаті регіональні ініціативи почали включати значне фінансування для покращення інфраструктури в усьому регіоні. Нарешті, в Америці проєкти регіональної інфраструктури та інтеграція, орієнтована на ресурси, є одними з найбільш суперечливих аспектів регіоналізму через потенційну шкоду для суспільства та навколишнього середовища та сприйняття того, що в процесах прийняття рішень відсутні механізми участі та прозорість (Saguier, 2012; Seltzer, & Carbonell, 2011). Якщо соціально-екологічні конфлікти в Південній Америці щодо управління природними ресурсами були широко вивчені, їх розгалуження для південноамериканського регіоналізму слід розглянути.

Говорячи про менш просунуті спроби боротьби зі зміною клімату, найбільш очевидним регіоном, який спадає на думку, є Африка.

Пули електроенергії в Африці включають Південноафриканський енергетичний пул (SAPP), який охоплює країни Південної Африки, Намібії, Ботсвани та Південної Африки; Західноафриканський енергетичний пул (WAPP), східноафриканський енергетичний пул (EAPP) і центральноафриканський енергетичний пул (CAPP). Ботсвана, Лесото, Малаві, Південно-Африканська Республіка, Свазіленд і Замбія — лише деякі з 12 країн, які входять до Програми партнерства з Південною Африкою (SAPP). На вугільні електростанції з Південної Африки припадає більшість генеруючих потужностей SAPP і величезні запаси вугілля в країні (Agrawala, & Klasen, 2014, p. 1116). У меншій мірі також доступна гідроенергетика північних країн, а також менша кількість атомної енергії та газових і нафтових заводів. Внаслідок скромного розміру торгівлі в цих енергетичних пулах неефективність розподілу електроенергії по всьому континенту продовжує залишатися проблемою.

Через надзвичайну бідність континенту численні платежі членів, комісії за транзакції в пулі, пожертвування та гранти використовуються для підтримки африканських енергетичних об'єднань і пов'язаних проєктів з генерації та передачі. Існує потенціал прив'язки фінансування до вимог щодо ефективності викидів вуглецю, які висуваються до інфраструктурних проєктів з виробництва та передачі електроенергії, які отримують гранти або позики від країн-донорів або багатосторонніх банків розвитку. Але цих зусиль недостатньо — регіон все ще зосереджується на більш важливих проблемах, пов'язаних з нестачею питної води, регулярними голодуваннями, геноцидами та локальними конфліктами.

Однак, і тут є гарні приклади плідної екологічної співпраці. Велика зелена стіна Сахари Африканського Союзу може служити прикладом того, як пом'якшення наслідків зміни клімату та адаптація можуть працювати разом. Партнерство Африка — ЄС із кліматичних заходів робить це головним пріоритетом. Сталі методи управління земельними ресурсами є основою цих зусиль, які спрямовані на адаптацію та пом'якшення наслідків зміни клімату (Agrawala, & Klasen, 2014, p. 1119). Підвищення стійкості земельних ресурсів до потенційно катастрофічних наслідків зміни клімату в Африці все більше залежить від цих методів, які широко визнаються важливими. В результаті виробництво буде збережено та розширено.

Незважаючи на те, що вони в основному призначені для отримання комерційної вигоди, регіональні торговельні угоди можуть бути використані для створення механізмів скорочення викидів і забезпечення регіональних форумів для співпраці щодо пом'якшення наслідків та адаптації. За останні два десятиліття регіональні торговельні угоди в Африці процвітали. За даними Світової організації торгівлі в грудні 2013 року було 379 повідомлень про регіональні торговельні угоди, половина з яких набула чинності після 2000 року (Agrawala, & Klasen, 2014, p. 1117). До цієї категорії входять як двосторонні пакти, так і багатосторонні угоди, такі як ЄС, НАФТА та МЕРКОСУР, АСЕАН і КОМЕСА (Спільний ринок Східної та Південної Африки). Все частіше регіональні торговельні угоди перетинають кордони та включають угоди про преференційну торгівлю для трансконтинентальної торгівлі. Розширенню співпраці у сфері зміни клімату сприяла лібералізація торгівлі в ключових сферах торгівлі. Ця співпраця важлива для пом'якшення кліматичних змін.

Ураховуючи високий рівень конфліктів, регіон Близького Сходу не можна класифікувати як передовий регіон із точки зору екологічності. Суворі кліматичні умови в поєднанні з низьким рівнем життя, масштабним видобутком нафти та періодичними війнами значною мірою перешкоджають боротьбі зі зміною клімату. Регіон постійно страждає від неврожайів і посух, а деякі уряди не можуть впоратися навіть із забезпеченням постійного доступу населення до питної води. Крім того, саме тут зосереджена найбільша кількість так званих «failed states», що не дозволяє всім регіональним акторам ефективно об'єднати зусилля для подолання наслідків гуманітарної та екологічної криз. Тому поряд з Африкою Близький Схід традиційно вважається нерозвиненим в екологічному плані.

Отже, з погляду зеленого регіоналізму необхідно виділити кілька груп держав, які формують регіони чи субрегіони, що демонструють найбільш успішні результати у боротьбі із забрудненням навколишнього середовища та переході на альтернативні джерела енергії. Це, перш за все, країни Західної Європи, Скандинавії та Балтійського моря. Крім того, необхідно відзначити величезні зусилля країн Південно-Східної Азії та Тихого океану, за винятком Китаю. Їхня неймовірна прихильність до сталого розвитку в поєднанні з креативними інноваціями робить цей регіон одним із найуспішніших, якщо говорити про зелений регіоналізм. У Латинській Америці також докладаються серйозні зусилля для запобігання наслідкам глобального

потепління, але цим країнам ще потрібно багато зробити, щоб конкурувати з Європою та Азією.

Не всі регіони Євразії однаково віддані ідеалам екології. Так, більшість пострадянських держав демонструє негативні зелені показники, а деякі самі є забруднювачами навколишнього середовища. У кінці списку регіонів, які докладають мінімальних зусиль для боротьби з глобальним потеплінням та іншими діями, пов'язаними з кліматом, можна назвати Близький Схід і Африку. Причиною цього є відсутність належного фінансування таких проектів та загальна політична нестабільність цих регіонів.

1.6. РЕГІОНИ В ГЛОБАЛЬНОМУ УПРАВЛІННІ

Коли мова йде про динаміку, яка живить дивовижне зростання регіоналізму, більшість авторів вказують на його кореляцію з процесом глобалізації: «два процеси глобалізації та регіоналізації сформульовані в рамках одного більшого процесу глобальних структурних змін» (Hettne, Inotai, & Sunkel, 1999, p. 2). Дійсно, зростання глобальної взаємозалежності означало, що спроможність держави до самоврядування була зменшена, оскільки «інформація, забруднення, мігранти, зброя, ідеї, зображення, новини, злочинність, наркотики, хвороби, серед іншого, легко і часто перетікають через національні територіальні кордони», які стають все більш пористими (McGrew, 1997, p. 6). Це призвело до зростаючого попиту на багатосторонні інституції, які можуть допомогти державам і суспільствам вирішити ці нові проблеми.

У сучасному світі глобальне управління (Global Governance) є ключовим поняттям для розуміння механізмів, які виконують функції формування політики та моніторингу на глобальному рівні. Змусити глобальне управління працювати є визначальним викликом нашого часу, враховуючи, що надто часто міжнародні лідери не можуть домовитися, не кажучи вже про те, щоб діяти узгоджено, щоб вирішити нагальні транснаціональні проблеми миру та безпеки.

Є багато способів, якими різні автори використовували управління. Важливо почати з огляду різних способів визначення управління. Річардс і Сміт припускають, що врядування є описовим ярликом, який використовується для підкреслення зміни характеру політичного процесу в останні десятиліття. Зокрема, це робить нас чутливими до постійно зростаючої різноманітності територій та акторів, залу-

чених до формування державної політики (Richards, & Smith, 2002). Таким чином, ми вимагаємо, щоб враховували всіх акторів і локації за межами «основної виконавчої влади», які беруть участь у процесі формування політики. Річардс і Сміт (2002) стверджують, що управління стосується «нового процесу управління». Дослідники припускають, що у британському випадку управління «відноситься до самоорганізованих, міжорганізаційних мереж, які характеризуються взаємозалежністю, обміном ресурсами, правилами гри та значною автономією від держави. Річардс і Сміт зосередилися на стосунках між урядом і суспільством. Він припускає, що управління сучасними суспільствами є сумішшю всіх видів керівних рівнів, способів і порядків. Він також стверджує, що соціально-політичне управління передбачає «установи, в яких державні та приватні суб'єкти спрямовані на вирішення проблем або створення суспільних можливостей, і націлені на турботу про суспільні інституції, в яких відбувається ця діяльність управління» (Richards, & Smith, 2002).

Джеймс Розенау приймає перспективу, яка допускає управління, що відбувається окремо від того, що роблять уряди. Він стверджує, що «управління розуміється як система правил, як цілеспрямована діяльність будь-якої спільноти, яка підтримує механізми, призначені для забезпечення її безпеки, процвітання, узгодженості, стабільності та безперервності» (Rosenau, 1992). Для міжнародних організацій акцент здається іншим. Більшість їхніх визначень відображають їхній інтерес до посилення внутрішніх інституцій для розробки та впровадження політики. Світовий банк чітко визначає це як спосіб, у який здійснюється влада в управлінні соціальними та економічними ресурсами країни для розвитку. Хоча Азіатський банк розвитку (АБР) пов'язує управління з розбудовою потенціалу та визначає, що «воно охоплює функціонування та спроможність державного сектору, а також правила та інститути, які створюють основу для ведення як державного, так і приватного бізнесу, включаючи підзвітність щодо економічної та фінансової діяльності, а також нормативно-правові основи, що стосуються компаній, корпорацій і партнерств. Здається, обидва вони відрізняються від Програми розвитку ООН (ПРООН), яка пов'язує управління зі сталим людським розвитком і визначила його як «здійснення політичних, економічних та адміністративних повноважень в управлінні справами країни на всіх рівнях» (Rosenau, 1992). Він включає складні механізми, процеси, відносини та інститути, за допомогою яких громадяни та групи висловлюють свої ін-

тереси, здійснюють свої законні права, виконують свої зобов'язання та усувають свої розбіжності. Можна помітити, що використання є широким і варіюється від вузьких проблем інституційного розвитку до широких питань, пов'язаних зі способом здійснення влади в суспільстві. З цього огляду різних використаних визначень ми могли помітити, що центральні теми управління включають не лише покращення спроможності державного сектора, але й трансформацію ролі, компаса, влади та діяльності держави в економіці та суспільстві. Він визначає оптимальну роль уряду в суспільному житті та дозволяє суспільству бути більш залученим у суспільну сферу. Водночас врядування сприяє підвищенню ролі недержавних акторів у суспільстві та громадській діяльності. Це розширює ролі, відповідальність і тягар соціальних акторів за межами державного простору. Це означає, що відповідальність і функції держави щодо надання цих послуг мають бути переосмислені. Відповідальність держави не обов'язково полягає в тому, щоб надавати ці послуги самостійно, а в тому, щоб сприяти створенню умов і механізмів, які сприяють тому, щоб інститути суспільства могли задовольняти специфічні потреби своїх громад.

Арі Какович визначає глобальне управління як можливе регулювання глобальної сфери та безлічі сфер повноважень і природи суб'єктів, як державних, так і приватних, залучених до регулятивного процесу та виробництва суспільних глобальних благ, у намагання вирішити нагальні спільні проблеми, які не можуть бути вирішені жодним національним урядом. Приклади глобального управління включають так звані глобальні міжнародні інституції, такі як Світовий банк, Міжнародний валютний фонд (МВФ) і Світова організація торгівлі (СОТ), а також Групу 8 (Велика вісімка), а в даний час Групу 20 (G-20), як суміш як багатих, так і нових економічних держав, які займаються глобальними економічними проблемами (Kasowicz, 2018).

Глобалізація створює можливості, але водночас і вразливі місця. Майбутнє світової економіки вирішальним чином залежить від того, як управляються глобальні виклики, такі як кібер-ризик, зміна клімату, епідемії та геополітичні конфлікти. Жодна країна не може подолати ці виклики сама. Глобалізована світова економіка потребує глобального управління, і актори повинні відігравати активну роль у її формуванні.

Глобальне управління — це безперервний процес збалансування різних інтересів та ініціювання спільних дій. Основою для цього є координація національної політики та визначення спільних норм

і правил. Приклади включають регулювання фінансового ринку через Банк міжнародних розрахунків і керівні принципи для багатонаціональних підприємств, встановлені Організацією економічного співробітництва та розвитку. Більше того, глобальне управління має ініціювати спільні дії та об'єднувати ресурси, як це має місце в Міжнародному валютному фонді та Групі Світового банку.

Глобальне управління проявляється в різних формах: міжнародні угоди (такі як правила торгівлі ГАТТ і ГАТС) складають один аспект глобального управління, а міжнародні організації, такі як Світова організація торгівлі, Світовий банк і Міжнародний валютний фонд, складають інший. Крім того, вільні групи (G7 і G20) і неформальні дискусійні форуми також сприяють ефективному глобальному управлінню.

Актори глобального управління настільки ж різноманітні, як і форми та формати. Окрім урядів та міжнародних установ, до відповідних учасників також входять громадянське суспільство та бізнес. Їхня участь варіюється від простих консультацій в ОЕСР до повноважень приймати рішення в управлінні Інтернетом.

Глобальне управління, яке розуміється як поєднання постачальників безпеки, політики та базових норм, піддається безпосередньому впливу одночасної еволюції загроз і зміни центрів влади. З одного боку, світ продовжує характеризуватися нестабільністю, конфліктами та людськими стражданнями, а також високим рівнем стратегічної невизначеності.

Глобалізація — розширення, інтенсифікація та прискорення глобальних взаємозв'язків — має значні політичні, соціально-економічні та ідейні виміри, які функціонували для пере-упорядкування глобальної системи (Lennox, 2008). Приблизно визначена мета глобального управління полягає в тому, щоб забезпечити глобальні суспільні блага, зокрема мир і безпеку, системи правосуддя та посередництва у конфліктах, функціонуючі ринки та єдині стандарти для торгівлі та промисловості (Hewson, & Sinclair, 1999).

Глобальне управління включає системи та інституції, які одночасно підтримують і обмежують їх взаємозалежність. Багато систем та інституцій є державами, які все ще вільні приймати свої рішення з усіх питань. Отже, що ж заохочує їх брати участь у глобальній взаємозалежності?

Ліберальна теорія міжнародних відносин наголошує на взаємопов'язаному характері глобальної політики та світі, сильнішому у ви-

падку, коли держави співпрацюють. Здавалося би, нестримний ріст регіональних організацій після закінчення «холодної війни» був однією з визначальних характеристик сучасної міжнародної системи. Протягом цього періоду регіоналізм набув багатьох форм і форм: від невеликих асоціацій, які включають кількох учасників і зосереджуються на одній проблемі, до величезних континентальних союзів, які вирішують безліч спільних проблем від територіальної оборони до продовольчої безпеки. Далеко від того, щоб бути лише державними підприємствами, регіональні організації також почали включати різноманітних учасників від громадянського суспільства та НУО до приватного бізнесу та груп інтересів. Разом ці учасники беруть участь у спільному вирішенні проблем, що стало невід'ємною частиною поточної міжнародної системи. За словами Тімо Бера і Юха Джокели, «регіоналізм став опорою глобального управління, сприяючи безліччю різних способів розв'язанню нових транснаціональних проблем» (Behr, & Jokela, 2011).

Після Другої світової війни створювалися організації та альянси, щоб максимізувати глобальне управління та втручання, щоб запобігти дисбалансу між державами. Одна країна повинна не лише мати право голосу у світових питаннях, а й ухвалювати рішення разом і на міжнародному рівні, що є основною характеристикою глобального управління.

З появою багатопольярного світового порядку глобальні структури управління стикаються з рядом важливих проблем. Ці виклики пов'язані з труднощами адаптації існуючих глобальних структур управління до появи ряду нових глобальних гравців, кожен з яких прагне мати більший вплив на міжнародні справи. Найчастіше передбачається, що ці події сприятимуть послабленню багатосторонніх інститутів і призведуть до розвитку нових глобальних структур управління. Отже, сьогодні треба зрозуміти вплив багатопольярності на багатосторонні інституції та потенційний внесок регіоналізму в глобальне управління за умови багатопольярності.

Швидке зростання та складність регіональних механізмів спонукали до триваючих академічних дебатів про актуальність і вплив регіоналізму на світову політику та глобальне управління. Какович припускає, що «керування стосується різних способів, якими організації, установи, підприємства та уряди керують своїми справами. Управління є актом управління, і, таким чином, передбачає застосування правил і положень, а також звичаїв і практики, етичних стандартів і норм,

і воно характеризується фрагментацією політичної влади. Структура управління дозволяє нам теоретизувати за межі держави, включаючи безліч різних типів акторів і різні та неієрархічні способи управління та розробки політики. Таким чином, управління включає в себе різні інституціоналізовані способи соціальної координації, спрямовані на створення та впровадження колективно обов'язкових правил і положень, щоб забезпечити колективні блага в конкретних проблемних сферах» (Kasowicz, 2018).

Визначення «управління» та його резонанс у політичній науці вже деякий час знаходять своє відображення у дискусії про сучасну регіональну політику. З одного боку, дефініція «регіональне управління» використовується для адекватного аналізу нових форм політичної координації на регіональному державному рівні. З іншого боку, за визначенням «регіональне управління» ховаються також наукові та політичні вимоги щодо того, як можна ефективно та результативно формувати регіональну політику. «Регіональне управління» навіть розуміється як свого роду цілитель різноманітних фундаментальних викликів політичному керуванню в сучасній державі. Навіть якщо немає браку нормативних вимог, які закликають до «регіонального управління», аналізи його реалізації все ще рідкісні. Подібно до інших сфер політики, в яких виникають проблеми політичної координації, протягом останніх кількох років у регіональній політиці також спостерігалось збільшення використання дефініції «управління». Таким чином, «регіональне управління» означає набір різних характеристик, які разом складають нову форму регіональної політики, яка, здається, здатна підтримувати сталий регіональний розвиток (Krahmann, 2003).

Регіональне управління — це перш за все визначення сучасної форми регіональної політики, яка виділяється завдяки таким чинникам: підвищення значення регіону як рівня політичної координації; заміна територіального принципу функціональним; міжгалузєва співпраця через слабо інституціоналізовані регіональні мережі та партнерства; ієрархічне управління стимулами за допомогою різних інструментів і форм.

Регіональні обов'язки також мають виконуватися за межами традиційних демократичних інститутів на місцевому та регіональному рівнях через співпрацю всіх відповідних державних і приватних суб'єктів у регіоні. Особи та групи, які об'єднані регіональними політичними мережами, в ідеалі повинні виділятися через горизонталь-

ну співпрацю, спрямовану на вирішення фактичних питань і яка не містить жодної форми відмінної ієрархії. Партнерство, довіра та згода, а також спільне бачення або мета фундаментальних регіональних політичних цілей між учасниками забезпечують необхідну мотивацію для того, щоб мати можливість брати участь у вирішенні регіональних проблем. Під час складних процесів реструктуризації в регіонах необхідна співпраця між політиками, економіками, соціальними суб'єктами та наукою. Регіональні мережі демонструють свій повний потенціал, лише якщо учасники повністю довіряють один одному, бачать один одного як партнерів і орієнтують свої процеси вирішення проблем на навчання. Зокрема, співпраця та мережі демонструють потенціал для регіонального управління.

Бхагваті сконцентрував увагу на тому, що «зростання регіоналізму зазвичай розглядається як частина цієї більшої тенденції. Тут одним із центральних питань дискусії було те, чи регіоналізм є сходинкою чи каменем спотикання для багатосторонньої економічної взаємозалежності. Хоча деякі вважають регіоналізм реакцією на глобалізацію, яка заохочує протекціонізм і підриває глобальну багатосторонність» (Bhagwati, 1999).

Хоча регіоналізм часто зображували як силу, яка протистоїть розвитку глобалізації, обидва процеси нерозривно пов'язані з глобальним розвитком. Більше того, під час «третьої фази» регіоналізму з 1985 року до середини 2000-х років сама глобалізація почала розглядатися як один із головних рушійних сил регіоналізму та регіоналізації (Behr, & Jokela, 2011).

У контексті поточної трансформації світового порядку регіональні події привертали доволі обмежену увагу громадськості та науковців. Це дивно, оскільки регіональне співробітництво продовжує займати важливе місце в порядку денному держав та інших учасників. Невдоволення роботою інституцій глобального управління призвело до спільної реакції на регіональному рівні після закінчення «холодної війни» і, ймовірно, буде робити це знову.

Регіоналізм все більше стає глобальним явищем. Зростання регіоналізму є ознакою політичної глобалізації та спроб регулювання її наслідків. Серед відомих регіональних організацій НАФТА та ЄС.

Какович вважає, що «регіоналізм і управління потенційно мають спільний словниковий запас. Є не тільки переконливі ознаки того, що регіони слід розглядати як відповідний рівень аналізу для організації управління (тобто регіонального управління), але відмінності в

структурах управління також ставлять питання про те, як паралельні, але нерівні регіональні трансформації можуть вплинути на глобальне управління в конкретних проблемних сферах» (Kasowicz, 2018).

Визначення «регіональне управління» зараз є модним словом у дискусіях про регіональну політику та про те, як ініціювати процеси сталого регіонального розвитку. Передача відповідальності, децентралізація та самокоординація здаються багатообіцяючими спробами успішного регіонального планування, які вже знайшли відображення в концепціях важливих програм підтримки. Здається, проблема полягає в тому, що регіональне врядування часто використовується в нормативному ключі, формулюючи певні претензії до регіональної політики без розгляду їх практичної реалізації. Також можна помітити, що при суворо нормативному використанні терміну фундаментальні проблеми — такі як можлива відсутність демократичної легітимності постульованих слабо інституціоналізованих мереж або різні владні потенціали акторів — приділяють занадто мало уваги. Тому все ще існує велика потреба в дослідженні ефектів регіонального управління на практиці (Krahmann, 2003).

Бер та Джокела вважають, що одночасне розширення багатоплярності та взаємозалежності ще більше підкреслило важливість регіональної співпраці та регіоналізму. «Регіональне управління ближче до джерела проблем, які необхідно вирішити, будь то загрози безпеці, енергетичній безпеці, економічна нестабільність і кризи або екологічні проблеми, такі як зміна клімату. Крім того, регіональне співробітництво забезпечує одне глобальне суспільне благо, яке користується високим попитом у мінливому міжнародному середовищі, особливо для фінансових ринків, які завжди нестабільні, — впевненість. Регіоналізм служить страховим полісом від нестабільності та — у випадку валютного союзу — зменшує трансакційні витрати, тим самим підвищуючи визначеність і дозволяючи більш плавну взаємодію та обмін. Крім того, нещодавня нездатність вирішити транснаціональні проблеми в рамках глобального управління переключила увагу зацікавлених сторін на потенційні регіональні рішення» (Behr, & Jokela, 2011).

Якщо взяти приклад ЄС для ілюстрації проблеми взаємин глобального управління та регіоналізму, то сьогодні перше, що впадає в очі: функція підходу ЄС до глобального управління починає відходити від свого колишнього акценту на просуванні регіональної інтеграції та міжрегіонального діалогу. Є кілька причин, які сприяють

такому розвитку подій. ЄС бере участь у міжрегіональних діалогах, інші форми міжрегіоналізму теж є невід’ємною частиною зовнішньої політики ЄС.

ЄС протягом тривалого часу був рішучим прихильником регіональної співпраці та інтеграції як ключового елемента глобального управління. Борзель та Ріссе зазначили, що ЄС також намагався активно сприяти регіональному співробітництву в інших країнах; це стало функціональним способом експорту стабільності та безпеки та заохочення економічного розвитку та інтеграції у світову економіку (Börzel, & Risse, 2007).

Оскільки сприяння регіональній інтеграції є функціональною та прагматичною стратегією, воно також є «ціллю зовнішньої політики ЄС, яка безпосередньо впливає з його власної внутрішньої ідентичності» (Waltz, 1998).

Разом політика ЄС щодо сприяння регіоналізму в третіх країнах і експорту власної моделі регіонального управління в інші країни розглядається як частина підходу ЄС до глобального управління. Суть цього підходу вбачається у просуванні глобального порядку, у якому регіональні суб’єкти є структурними одиницями міжнародних відносин (Smith, 2003).

Ця концепція в будь-якому випадку підходить для аналізу принципів політичних програм фінансування — тут можна показати, що регіональне врядування відіграє важливу роль у зв’язку з програмами, що підтримують стратегії сталого регіонального розвитку.

Д. Нолті стверджує, що регіональне врядування виглядає більше, ніж нормативна вимога, якщо воно підтримується програмами політичного фінансування, які керуються ієрархічними стимулами. У такому випадку регіональне врядування підтримується програмами фінансування та може підтримувати процеси сталого регіонального розвитку (Nolte, 2016).

Отже, регіональне управління доповнює глобальні структури управління. Регіональна співпраця в багатополлярному світі стає надзвичайно актуальним питанням, яке потребує більш пильного аналітичного розгляду. Сильні регіональні та глобальні інститути управління визначають спільні проблеми, реалізують спільні інтереси та сприяють ефективним діям. Новий регіоналізм може забезпечити міцну основу для глобального порядку, а не загрозливе джерело інституційної фрагментації. Інвестування великих повноважень у регіональні організації та збільшення масштабів регіональних гравців

та економіки нададуть регіональному врядуванню більше місця на міжнародному ландшафті. Консенсусні стратегії інтеграції та координації забезпечать те, що його переваги, які можуть бути значними, переважатимуть ризики, які вони представляють для багатосторонніх інституцій, які закріплюють глобальне управління. Зокрема, загальне розуміння управління заохочує порівняння механізмів управління на національному, регіональному та глобальному рівнях, а також допомагає визначити придатність конкретних механізмів управління між секторами та рівнями. Крім того, виникає питання про те, чи можуть невдачі в управлінні, які зустрічаються на одному рівні, вплинути на інші. Дійсно, загальне визначення управління може допомогти визначити вирішення цих проблем, запропонувавши дослідження застосовності конкретних механізмів компенсації на різних рівнях аналізу.

ВИСНОВКИ

Реконфігурація та фрагментація сучасного світу відбувається за регіональним принципом; за цією ж парадигмою вибудовуються нові форми її структуризації. Сьогодні планетарна архітектура все більше представляється як регіональна система зі своїми підсистемами та специфічною ієрархією політичних акторів. Регіон є не просто одним із ключових акторів цієї системи: він виступає як структурна одиниця глобального простору. Регіоналізм сьогодні вже не просто стратегія регіональних еліт, а передусім потужний інструмент формування багатополлярної та поліцентричної конфігурації міжнародних відносин та потужний важіль інтеграційних процесів.

Одною з найбільш дискусійних проблем є (уявний, тобто реконструйований у ході академічних дебатів) вибір регіону яким шляхом розвиватися — формальним або неформальним. Нами були використані кейси Африки та Азії, щоб проілюструвати, наскільки неєвропейські випадки регіоналізму важливі для подальшого взаємного збагачення уявної формально-неформальної дилеми. Використання порівняння недостатньо розвинене в області регіоналістики, тому що багато вчених спеціалізуються на конкретному регіоні, і в цьому процесі розробляють концептуальні інструменти та теорії, які розроблені для їхнього «власного» регіону. Це може призвести до обмеження, яке може перешкодити вченим визнати, що вони часто говорять про подібні чи однакові явища, але різною мовою. Одним із ключових ви-

сновків є те, що існує значний простір для посилення перехресного збагачення між різними регіональними дебатами (Söderbaum, 2009). Немає, наприклад, підстав вважати, що м'який інституціоналізм є винятково азійським явищем. Крім того, порівняння не слід обмежувати сучасними Азією та Європою, але було б корисно врахувати досвід регіоналізму в різні періоди часу. Як зазначалося раніше, досвід Східної Азії показує, що більша формальність може призвести до більш неефективної регіональної співпраці. Отже, питання для більш систематичних досліджень полягає в тому, наскільки це справедливо за межами Східної Азії. Крім того, немає нічого, що свідчить про те, що тінювий регіоналізм або посилення режиму є виключно африканськими. Відносини патрон-клієнт, корупція та неофіційна політика зовсім не є унікальними, і немає підстав припускати, що ці аспекти мають бути унікальними для регіоналізму в Африці. Регіоналізм, який підтримує режим, часто пов'язаний, з одного боку, з нібито специфічними характеристиками комплексу африканського державного суспільства, а з іншого — з особливим положенням Африки в глобальному порядку.

Проблема «безпекового регіоналізму» взята через те, що наразі управління конфліктами стає інтернаціоналізованим, будь то на глобальному чи регіональному рівні. Важливо підсумувати, що домінування глобальних загроз безпеці, характерних для «холодної війни», змістилося на локальний рівень. Ця зміна відображена в літературі про «нові війни» разом із новими проблемами безпеки, які вказують на певні регіони та держави або часто під-державні чи транснаціональні групи та акторів як джерела конфлікту.

Проблема «екологічного регіоналізму» — це дослідження кліматичної політики країн, виходячи з їх належності до групи передових або відстаючих суб'єктів клімату. Її можливо найбільше недооцінюють у більшості регіонів світу. Разом з тим, трудно знайти і більш обговорюване питання у вузько-наукових дебатах. На думку деяких вчених, природа правлячого режиму часто є джерелом цієї проблеми, оскільки демократії набагато більше віддані боротьбі зі зміною клімату, тоді як автократії зосереджуються на більшій індустріалізації, ядерній енергетиці та розвитку важкої металургії. Слід зазначити, що використання регіонального підходу у вивченні міжнародної політики дозволяє здійснити найбільш об'єктивний відбір держав за певними критеріями. У випадку з екологією вчені мають можливість проаналізувати практичні зусилля окремих груп держав на основі їх

реальних результатів у боротьбі зі зміною клімату. Також такий підхід дає змогу адекватно класифікувати країни та розділити їх на більш просунуті з точки зору регіоналізму та ті, які з різних причин демонструють скромні результати в екології. Це дозволяє надалі використовувати різноманітні теоретичні ідеї для регіонів і країн з різними потенціалами.

Нарешті остання з виділених нами проблем — вплив регіоналізму на глобальне управління, а через нього — на світову політику. Тут було виявлено певний феномен — коли науковці говорять про глобальне управління, насправді вони часто мають на увазі регіональне управління, адже сьогодні воно так доповнює глобальні структури управління, що відділити одне від одного представляється неможливим і непрактичним з точки зору вирішення нагальних проблем сучасності.

Отже, дослідження чинників впливу регіоналізму на глобальний рівень міжнародних відносин, яке тільки почалося, уже показало, що ми переживаємо епоху переходу від класичних міжнародних відносин зразка Вестфальської системи, до нових міжрегіональних відносин, що потребує як нового глосарію, так і нових порівняльних прикладних досліджень.

Література

Acharya, A. (2001). *Constructing a Security Community in Southeast Asia: ASEAN and the Problem of Regional Order*. London: Routledge.

Acharya, A. (2002). Regionalism and the emerging world order: sovereignty, autonomy, identity. In Breslin, Sh., Hughes, C., Phillips, N. & Rosamond, B. (Eds.), *New Regionalisms in the Global Political Economy*. London: Routledge.

Acharya, A. (2006). Europe and Asia: reflections on a tale of two regionalisms. In Fort, B. & Webber, D. (Eds.), *Regional Integration in Europe and East Asia: Convergence or Divergence?* London & New York: Routledge.

Acharya, A. (2007). The Emerging Regional Architecture of World Politics. *World Politics*, 59(4), 629–652.

Acharya, A. & Johnston, A. (Eds.) (2007). *Crafting Cooperation. Regional International Institutions in Comparative Perspective*. London: Oxford University Press.

Acharya, A. (2012). Comparative Regionalism: A Field Whose Time has Come? *The International Spectator*, 47/1, 3–15.

Acharya, A. (2014). *The End of American World Order*. Cambridge: Polity Press.

Agrawala, Sh. & Klasen, St. (2014). Regional Development and Cooperation. In *Climate Change 2014: Mitigation of Climate Change*. Contribution of Working

Group III to the Fifth Assessment, Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, p. 1083–1140.

Altmann, J. (2002). Integration of Environmental Aspects in Regional and Inter-regional Trade Agreements. *Environmental Research of the Federal Ministry of the Environment, Nature Conservation and Nuclear Safety*, 52/02.

Ayoob, M. (1995). *The Third World Security Predicament: State Making, Regional Conflict, and the International System*. Lynne Rienner Publishers, 1995.

Bach, D. C. (2005). The Global Politics of Regionalism: Africa. In Farrell, M., Hettne B., & van Langenhove, L. (Eds.), *Global Politics of Regionalism. Theory and Practice*. London: Pluto Press.

Badenoch, N. (2002). *Transboundary Environmental Governance: Principles and Practice in Mainland Southeast Asia*. World Recourses Institute.

Balsiger, J. (2012). New Environmental Regionalism and Sustainable Development in the European Alps. European University Institute: *Global Environmental Affairs, Working paper*, 2008/23.

Behr, T., & Jokela, J. (2011, July 26). *Regionalism & Global Governance: The Emerging Agenda*. Notre Europe.

Bhagwati, J. (1991). *The World Trading System at Risk*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Blatter, J. (2000). Emerging Cross-Border Regions as a Step towards Sustainable Development? Experiences and Considerations from Examples in Europe and North America. *International Journal of Economic Development*, 2/3.

Börzel, T. A. & Risse Th. (2009, September), Diffusing (Inter-) Regionalism: The EU as a Model of Regional Integration. *KFG Working Paper 7*.

Bøås, M., Marchand, M. H. & Shaw T. M. (2003). The Weaveworld: The Regional Interweaving of Economies, Ideas and Identities. In Söderbaum, F. & Shaw, T. M. (Eds.), *Theories of New Regionalism*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Bøås, M., Marchand, M. H. & Shaw T. M. (2005). *The Political Economy of Regions and Regionalism*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Buzan, B. (2003). Regional Security Complex Theory in the Post-Cold War World. In Söderbaum, F. & Shaw, T. M. (Eds.), *Theories of New Regionalism*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Buzan, B. & Waever, O. (2003). *Regions and Powers: The Structure of International Security*. Cambridge: Cambridge University Press.

Checkel, J. T. (2007). Social mechanisms and regional cooperation: Are Europe and the EU really all that different? In Acharya, A. & Johnston, A. (Eds.), *Crafting Cooperation. Regional International Institutions in Comparative Perspective*. London: Oxford University Press.

Choi, Y. J. & Caporaso, J. A. (2002), Comparative Regional Integration. In Carlsnaes, W., Risse, T. & Simmons, B. (Eds), *Handbook of International Relations*, 480–499. London: Sage.

Christiansen, Th., Jørgensen K. E. & Wiener, A. (Eds.) (2001), *The Social Construction of Europe*. London: SAGE.

Church, J. M. (2010). Environmental Regionalism: The Challenge of the Alpine Convention and the 'Strange Case' of the Andean Community. Cambridge: Harvard University, *Working paper series* No.47.

Commission Decision of 24 June 1988. Setting up a Consultative Council of Regional and Local Authorities. 88/487/ECC. *Official Journal of the European Communities*, L 247.

De Lombaerde, P., Söderbaum, F., Van Langenhove, L., & Baert, F. (2010). The Problem of Comparison in Comparative Regionalism. *Review of International Studies*, 36/3, 731–753.

Deutsch, K. W. et al. (1957). *Political Community and the North Atlantic Area*. Princeton: Princeton University Press.

European Commission (no date). Regional Cooperation and Enlargement. International Issues: *Candidate Countries and Potential Candidates*, Retrieved from https://ec.europa.eu/environment/enlarg/reg_cooperation.htm

Fawcett, L. (2005). Origins and Development of Regional Ideas in the Americas. In Fawcett, L. & Serrano, M. (Eds). *Regionalism and Governance in the Americas*, 25–51. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Fawcett, L. (2013). The History and Concept of Regionalism. *UNU-CRIS Working Papers* W-2013/5.

Fawn, R. (2009). 'Regions' and Their Study: Wherefrom, What for and Where-to? In Special Issue: Globalising the Regional, Regionalising the Global. *Review of International Studies*, 35.S1, 5–34.

Fort, B. & Webber, D. (Eds.) (2006), *Regional Integration in Europe and East Asia: Convergence or Divergence?* London & New York: Routledge.

Gamble, A. & Payne, A. (Eds.) (1996), *Regionalism and Global Order*. Basingstoke: Macmillan.

Jenkins, C. & Thomas, L. (2001). African Regionalism and the SADC. In Teltz, M. (Ed.), *European Union and New Regionalism. Regional Actors and Global Governance in a Post-Hegemonic Era*. Aldershot: Ashgate.

Jessop, R. (2003). The Political Economy of Scale and the Construction of Cross-Border Regions. In Söderbaum, F. & Shaw, T. M. (Eds.), *Theories of New Regionalism*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Haug, A. V., Baldersheim, H. & Ogard, M. (Eds.) (2011), *The Rise of the Networking Region: The Challenges of Regional Collaboration in a Globalized World*. Aldershot: Ashgate.

Hentz, J., Söderbaum, F. & Tavares, R. (2009), Regional Organizations and African Security: Moving the Debate Forward. *African Security*, 2/2–3, 206–217.

Herbst, J. (2007). Crafting regional cooperation in Africa. In Acharya, A. & Johnston, A. (Eds.), *Crafting Cooperation. Regional International Institutions in Comparative Perspective*. London: Oxford University Press.

Hettne, B. & Inotai, A. (1994). *The New Regionalism. Implications for Global Development and International Security*. Helsinki: UNU/WIDER.

- Hettne, B., Inotai, A. & Sunkel, O. (Eds.) (1999), *Globalism and the New Regionalism*. Basingstoke: Macmillan.
- Hettne, B. (2005). Beyond the “New” Regionalism’. *New Political Economy*, 10/4, 543–572.
- Hettne, B. & Söderbaum, F. (2000). Theorising the Rise of Regionness. *New Political Economy*, 5/3, 457–474.
- Hewson, M. & Sinclair, T. J. (Eds.) (1999), *Approaches to Global Governance Theory*. SUNY Press.
- Higgott, R. (2002). From Trade-Led to Monetary-Led Regionalism: Why Asia in the 21st Century will be Different to Europe in the 20th Century. *UNU/CRIS e-Working Papers* 1.
- Higgott, R. (2007). The Theory and Practice of Regionalism in East Asia: Peter Katzenstein’s Value Added. *Journal of East Asian Studies*, 7(3), 378–387. DOI: 10.1017/S159824080000254X
- Kacowicz, A. (2018). Regional Governance and Global Governance: Links and Explanations. *Global Governance*, 24/1, 61–79.
- Kato, K. & Takahashi, W. (2000). *An Overview of Regional/Subregional Environmental Cooperation in Asia and the Pacific*. Japan: ECO ASIA Long-Term Perspective Project.
- Katzenstein, P. J. (2005). *A World of Regions: Asia and Europe in the American Imperium*. Ithaca, N. Y.: Cornell University Press.
- Krahmann, E. (2003). National, regional, and global governance: one phenomenon or many. *Global Governance*, 9.
- Laursen, F. (Ed). (2003), *Comparative Regional Integration. Theoretical Perspectives*. Aldershot: Ashgate.
- Lennox, V. (2008). Conceptualising global governance in international relations. *International Relations*, 3.
- Lenze, N., & Schriwer, Ch. (Eds). (2014), *Converging Regions: Global Perspectives on Asia and the Middle East*. Aldershot: Ashgate.
- Leuffen, D., Rittberger, B., Schimmelfennig, F. (Eds). (2013), *Differentiated Integration: Explaining Variation in the European Union*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- McGrew, K. S. (1997). Analysis of the Major Intelligence Batteries According to a Proposed Comprehensive Gf-Gc Framework. In Flanagan, D. P., Genshaft, J. L. & Harrison, P. L. (Eds.), *Contemporary Intellectual Assessment: Theories, Tests, and Issues*, 151–179. New York: Guilford.
- Meyer, A. (2009). Regional Conflict Management in Central Africa: From FO-MUC to MICOPAX. *African Security*, 2/2–3, 158–174.
- Morales, D., & Sariego-Kluge, L. (2021). Regional State Innovation in Peripheral Regions: Enabling Lapland’s Green Policies. *Regional Studies and Regional Science*, 8/1, 54–64.
- Muchie, M. (Ed.) (2003), *The Making of the Africa-nation: Pan-Africanism and the African Renaissance*. London: Adonis & Abbey.

- Nye, Jr., J. S. (Ed.) (1968), *International Regionalism*. Boston: Little Brown and Company.
- Nesudurai, H. E. S. (2005). The Global Politics of Regionalism: Asia and the Asia Pacific. In Farrell, M., Hettne, B. & Van Langenhove, L. (Eds.), *The Global Politics of Regionalism. Theory and Practice*. London: Pluto Press.
- Nolte, D. (2016). Regional governance from a comparative perspective. *Economy, politics and governance challenges*, 1–16.
- Obydenkova, A. (2022). Environmental Regionalism and International Organizations: Implications for Post-Communism. *Problems of Post-Communism*. DOI: 10.1080/10758216.2022.2044353
- Russett, B. M. (1967). *International Regions and the International System: A Study in Political Ecology*. Chicago: Rand McNally & Company.
- Richards, D., & Smith, M. (2002). *Governance and Public Policy in the UK*. Oxford University Press, Oxford.
- Riggirozzi, P. (2012). Region, Regionness and Regionalism in Latin America: Towards a New Synthesis. *New Political Economy*, 17/4, 421–443.
- Riggirozzi, P., & Tussie, D. (Eds.) (2012). *The Rise of Post-hegemonic Regionalism. The Case of Latin America*. Dordrecht: Springer.
- Rosenau, J. (1992). Governance, Order and Change in World Politics. In Rosenau, J. N. & Czempiel, E.-O. (Eds.), *Governance without Government: Order and Change in World Politics*, 1–29. Cambridge University Press.
- Saguier, M. (2012). Socio-Environmental Regionalism in South America: Tensions in New Development Models. U. N. University Series on Regionalism: *The Rise of Post-Hegemonic Regionalism*, 4, 125–145.
- Salloukh, B., & Brynen, R. (Eds.) (2004), *Persistent Permeability? Regionalism, Localism, and Globalization in the Middle East*. Aldershot: Ashgate.
- Sekine, H. (2021). Regional Cooperation for Green Growth in Asia. *Chatham House: Asia-Pacific Programme, Research paper*.
- Seltzer, E., & Carbonell, A. (2011). *Regional Planning in America: Practice and Prospect*. Cambridge: Lincoln Institute of Land Policy.
- Shapiro, M. (2014). Establishing “Green Regionalism”: Environmental Technology Generation across East Asia and Beyond. *Journal of Contemporary Eastern Asia*, 13/2, 41–56.
- Siegel, K. (2021). Pulp Friction in the La Plata Basin: The Importance of Natural Resource Governance for South American Regionalism. *The Journal for Environment & Development*, 30/2, 172–190.
- Smith, K. E. (2003). *European Union Foreign Policy in a Changing World*. Cambridge: Polity Press.
- Söderbaum, F., & Shaw, T. M. (Eds.) (2003). *Theories of New Regionalism*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Söderbaum, F. (2004). *The Political Economy of Regionalism. The Case of Southern Africa*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Söderbaum, F. (2006). Blocking Human Potential: How formal policies block the informal sector in the Maputo corridor. In Guha-Khasnobis, B., Kanbur, R. & Ostrom, E. (Eds.), *Unlocking Human Potential: Concepts and Policies for Linking the Informal and Formal Sectors*. Oxford: Oxford University Press.

Söderbaum, F. (2007). Regionalisation and Civil Society: The Case of Southern Africa. *New Political Economy*, 12/3, 319–337.

Söderbaum, F. (2009). Comparative Regional Integration and Regionalism. In Landman, T. & Robinson, N. (Eds.), *SAGE Handbook of Comparative Politics*, 477–496. London: SAGE.

Söderström, S. (2017). Regional Environmental Governance and Avenues for the Ecosystem Approach to Management in the Baltic Sea Area. *Linköping Studies for Arts and Science*, 705.

Taylor, I. & Williams, P. (2001). South African Foreign Policy and the Great Lakes Crisis: African Renaissance Meets Vagabonde Politique. *African Affairs*, 100, 265–286.

Umar, A. R. (2017). Constructing ASEAN Environmental Governance: Regional Cooperation, Environmental Rights, and the Politics of Institutional Change. *University of Queensland: Annual Conference of Earth System Governance Project, Conference paper*.

Van Langenhove, L. (2003). Theorising Regionhood. *UNU-CRIS Working Paper*, 1. URL: https://www.researchgate.net/publication/274955280_UNU-CRIS_Working_Paper_20031_Theorising_Regionhood

Van Langenhove, L. (2011). *Building Regions, Regionalization of World Order*. Aldershot: Ashgate.

Vivares, E. (Ed.) (2013). *Exploring the New South American Regionalism (NSAR)*. Aldershot: Ashgate.

Yadav, M. A. (2008). Defining Ecological Regionalism — A Theoretical Perspective. *WIT Transactions on Ecology and the Environment*, 113, 127–136.

Wendt, A. (1992). Anarchy is What States Make of it: The Social Construction of Power Politics. *International Organization*, 46/2.

Waltz, K. (1998). Globalisation and Governance. *Political Science and Politics*, 32/4, 693–700.

Розділ 2

РЕГІОНАЛЬНІ КРИЗИ В ЄВРОПІ ТА НА БЛИЗЬКОМУ СХОДІ: СЕПАРАТИЗМ, МІГРАЦІЇ, ПРОКСІ-ВІЙНИ ТА ІНФОРМАЦІЙНІ ВІЙНИ

(Побле Дмитро)

Останні події, пов'язані з етнічними конфліктами та сепаратистськими рухами в усьому світі, схожі на ефект киплячого казана, який ще не досяг точки кипіння. У цьому сенсі Європа не є винятком.

Нові вогнища нестабільності виникли внаслідок сепаратистських настроїв та воєнних конфліктів за допомогою проксі-технологій. Європа після двох драматичних світових воєн розпочала нову регіональну стратегію, однак, геополітичні зміни, проксі-конфлікти та імміграційна криза стали проблемами, які загрожують успіху втілення концепції єдності у різноманітті.

2.1. ПРОБЛЕМА СЕПАРАТИЗМУ В ЄВРОПЕЙСЬКИХ РЕГІОНАХ

Найбільш яскравими прикладами сепаратистських подій на європейській арені є регіони Каталонії (Іспанія), Шотландії (Сполучене Королівство), Корсики (Франція), Придністров'я (Молдова), Криму та Донбасу (Україна). Тенденції до сепаратизму, як зазвичай, виникають у процвітаючих, історично домінуючих регіонах, які почувуються недооціненими та певним чином упередженими з боку центральної влади: але це не обов'язково має бути так. Ситуація може відрізнятись від регіону до регіону. Іноді це доводить, що найбільш вразливими регіонами до сепаратизму є території з етнічними меншинами, розташованими за кордоном або на периферії. Наявність амбітної політичної еліти, яка не реалізувала свій потенціал, і місцевої громади, яка тяжіє до могутньої держави по той бік кордону, може призвести до логічного продовження сепаратистських тенденцій. Однак є певні інструменти протистояти сепаратистським рухам всередині нації та імперським амбіціям «доброчесливих» сусідів, зберігаючи територіальну цілісність країни. Сьогодні велика кількість країн може зіткнутися з проблемою

сепаратизму внаслідок активізації самосвідомості та ідентичності етнічними меншинами, націоналізму та амбіцій місцевих політичних еліт, захвалоного втручання «доброзичливих» сусідніх країн тощо.

К. Бойл і П. Енглеберт у своїй розгорнутій праці «Примат політики в сепаратистській динаміці» описали економічні, культурні, політичні та деякі інші фактори, що сприяють розвитку сепаратизму в регіонах. Політична еліта та значні прошарки місцевого населення в сепаратистських регіонах відчують себе певним чином відстороненими та недооціненими з решти країни з точки зору процвітання, фізичного чи людського капіталу чи забезпеченості природними ресурсами. Тенденції до сецесії часто сприяють етнічна, мовна та релігійна неоднорідність країни. Етнічні діаспори також можуть сприяти сепаратистським настроям, оскільки вони мають тенденцію доглядати за образами, пропагувати елементи іредентизму, загострювати невдоволення центральною владою, посилювати почуття етнічної чистоти та надавати певне фінансування місцевим організаціям. У багатьох випадках політика сусідніх держав зацікавлена в продовженні повстань через кордон у сусідній країні та отриманні вигоди від сепаратистської діяльності там. Іноді політичні події та зміни роблять держави вразливими та можуть створити ситуацію, яка спровокує сепаратистський процес (Романюк, 2014, с. 2).

У своєму дослідженні К. Бойл та П. Енглеберт, визначаючи сепаратизм як «вираження прагнення до державності» і «глибоко політичну заяву», зробили дуже цікавий висновок, описуючи діапазон залежності між державою і сепаратизмом. Вони описали останнє як «акт утворення держави, який, швидше за все, відбудеться, чим більше дискримінуються спільноти, чим більше держави, в яких вони живуть, неспроможні забезпечити будь-яку форму соціального договору та стримати насильство, і тим більше вони можуть покладатися на спогади про колись автономне життя» (Boyle, & Englebert, 2006, с. 45). Тому «сепаратизм у політичній сфері може мати негативні наслідки, напр. скорочення державного суверенітету, дестабілізація ситуації в країні тощо» (Романюк, 2014, с. 5).

Сепаратизм може відрізнитися за своїми цілями як «...сецесія (тобто відокремитися від існуючої держави та створити нову незалежну), іредентизм (відокремитися від існуючої держави та приєднатися до іншої держави) та сепаратистський рух (прагнути до більше повноважень автономії, залишаючись у межах існуючої держави)» (Маслова, & Мунтян, 2018, с. 4).

Європейський континент, за офіційними даними ООН, представлений 44 (без урахування залежностей, міні-держав тощо) незалежних країн. Майже всі вони мають на своїй території етнічні меншини, які були або потенційно можуть бути залучені до сепаратистських рухів. «Сепаратизм» за визначенням у Кембриджському словнику означає «переконання людей певної раси, релігії чи інших груп у країні, що вони повинні бути незалежними та мати свій уряд або якимось чином жити окремо від інших людей: напр. Баскський сепаратизм» (Cambridge Dictionary, 2019).

Виявляється, що меншини, які проживають у встановлених політичних контурах певних націй, демонструють явну тенденцію до відділення чи автономії. Сепаратистські рухи прагнуть повної незалежності від існуючої країни. Автономістські рухи спрямовані на досягнення, зміцнення або збереження політичної автономії в межах існуючої країни. Сепаратистські рухи та партії широко поширені по всій Європі: їхні амбіції коливаються «від войовничого відділення, що веде до прямої війни, до репресій з боку національних/центральных урядів, ненасильницьких демократичних рухів за незалежність, рухів, спрямованих на досягнення певної міри автономії, збільшення або зміцнення існуючої автономії, до відносного задоволення автономією статус-кво» (Anderson, 2018, p. 29).

Варто зазначити, що Європа об'єднала (на сьогоднішній день) 28 країн у Європейський Союз, створений після Другої світової війни. Крім того, ЄС має досить ефективну мережу регіональних організацій і спілок. Однією з найбільш універсальних і представницьких регіональних організацій є Асамблея європейських регіонів (AER). Він об'єднує регіони з 35 країн і 15 міжрегіональних утворень. Його заявлені цілі проголошують «сприяння регіональним інтересам у Європі та за її межами» та «сприяння міжрегіональному співробітництву для сприяння обміну досвідом і розвитку регіональної політики» (AER, 2019).

Ця організація розглядає регіон як один із ключових елементів політичної системи та істеблїшменту. Стаття 3.2 Статуту АЕР, ухваленого Генеральною асамблеєю АЕР 5 червня 2019 року в Ларнаці (Кіпр), передбачає, що «термін «регіон» в принципі охоплює територіальні органи влади між центральним урядом і місцевими органами влади, з повноваженнями політичного представництва як доручено обраними зборами» (AER, 2019).

Незважаючи на проголошену готовність сприяти міжрегіональному співіснуванню та співпраці, самі регіони часто опиняються у

чутливому становищі через сепаратистські тенденції та рухи. Регіони, схильні до сепаратистських настроїв, часто є процвітаючими, і вони вважали себе не оціненими належним чином в економічній чи політичній сфері. Фактор процвітання, здається, не догма, але має сенс. Ханнес Хайне з Німеччини відзначив кілька європейських регіонів, які демонструють своє ставлення до незалежності (Heine, 2017, p. 2) (див. мал. 1).

Separatisten sind in vielen Staaten Europas aktiv - auf der Karten sind nur die wichtigsten Bewegungen verzeichnet. © TSP

Мал.1. Сепаратизм: найважливіші рухи в Європі

Джерело: Der Tagesspiegel. Взято з <https://www.tagesspiegel.de/politik/separatisten-in-europa-nicht-nur-katalonien-wer-alles-nach-unabhaengigkeit-strebt/20366008.html>

Каталонія є одним із найбільш очевидних європейських регіонів у своїй величезній тенденції до відділення. Регіон отримав унікальний історичний досвід у протистоянні центральній владі Мадрида під час диктатури Франциска Франко, а також під час 1,5 мільйонних демон-

страцій у 2012 році, які вимагали незалежності від іспанської монархії. Каталонці вважають себе самодостатньою меншиною з слабкою залежністю від центрального істеблїшменту в Мадриді. Звідси природно виникає історична паралель із герцогством Бургундським, який під час Столітньої війни в XIV–XV століттях у Діжонї затьмарив французький двір економічно та культурно. Поточні статистичні дані та огляди численних міжнародних спостерігачів свідчать про те, що «як найбільш квітуча з 17 регіонів Іспанії, Каталонія містить приблизно 19 відсотків економіки Іспанії, яка отримує вигоду від туризму, експорту, виробництва та промисловості» (Bosch, 2017, р. 2). Цей багатий регіон має не лише 1000-річну історію, але й 7,5 мільйона населення зі своєю мовою, парламентом, прапором і гімном і навіть своєю поліцією та певним громадським контролем (Catalonia Statistics, 2018) (див. нижче).

	2017	2018	Темп зростання (%)	Іспанія 2018	Каталонія/Іспанія 2018 (%)
Всього населення	7 555 830	7 600 065	0,6	46 722 980	16,3
ВВП НА ДУШУ НАСЕЛЕННЯ (€)	30.064	30.769	2,3	25.854	119,0
ПОТОЧНІ ЦІНИ ВВП (млн €)	223.988	231.277	3,3	1.208.248	19,1
ЕКСПОРТ ТОВАРІВ (млн €)	69.647	71.624	1,1	285.024	25,1
ІМПОРТ ТОВАРІВ (млн €)	84.606	90.178	6,9	318.864	28,3
ТОРГОВИЙ БАЛАНС (Експорт — імпорт) (млн €)	-14.959	-18.554	32,2	-33.840	54,8

Статистичні дані Торговельно-промислової палати Барселони

Джерело: Barcelona Chamber of Commerce. Взято з https://www.cambrabcn.org/documents/117985/528578/Catalunya_Estadistica_2018_EN.pdf/452bb440-19a6-4986-8109-8ef70d7200bd

Тим не менше, каталонські націоналісти та радикальні угруповання давно вважають, що Мадрид виділяє занадто багато грошей біднішим частинам Іспанії за рахунок свого регіону через податковий контроль. На їхню думку, рішення конституційного суду 2010 року про обмеження суверенітету Каталонії підірвало каталонську ідентичність.

На референдумі, який відбувся 1 жовтня 2017 року, «близько 90 відсотків виборців Каталонії підтримали незалежність» (BBC, 2019, р. 3). Але явка виборців склала лише 43 відсотки, і Конституційний суд Іспанії визнав це незаконним.

На жаль, деякі серйозні фактори впливають на прагнення Каталонії до відділення. Однією з перешкод на шляху до відділення є національний державний борг Іспанії, який у 2016 році становив приблизно 1,18 трильйона доларів, за даними Банку Іспанії та до референдуму про незалежність Каталонії в 2017 році.

У 2016 році Каталонія накопичила один із найбільших боргів серед регіонів Іспанії — 86,9 мільярда доларів. Отже, подальший успіх Каталонії значною мірою залежить від того, «чи візьмуть вони на себе відсоток іспанського боргу чи ні, і чи будуть від них вимагати погасити свій борг» (Bosch, 2017, р. 6). У такому випадку ситуація з борговим тягарем регіону може виявитися згубною для нової каталонської нації та завдасть реальної шкоди розвитку її економічного потенціалу.

Намір Каталонії отримати повну незалежність від Іспанії може викликати негативні відгуки з боку Євросоюзу через інституційні причини. Така ситуація склалася після референдуму про незалежність Шотландії від Великої Британії, який відбувся 18 вересня 2014 року.

На єдине запитання «Чи повинна Шотландія стати незалежною країною?» виборці повинні були дати відповідь «Так» чи «Ні». Більшість у 55,3 відсотка (2 001 926 голосів) проти 44,7 відсотка (1 617 989 голосів) вирішила, що Шотландія залишиться частиною Сполученого Королівства» (Piris, 2019, р. 72). Зазначимо, що явка виборців у 84,6 % стала найвищою у Великобританії з моменту запровадження загального виборчого права. Проблема в тому, що ні Шотландія, ні Каталонія не мають автоматичного права на членство в ЄС. Це означає, що Каталонія повинна отримати одностайне «так» від членів ЄС, включаючи Іспанію та її союзників, що навряд чи можна собі припустити. Якщо Європейський Союз відмовить новій нації в членстві або ускладнить ситуацію, каталонська економіка нестиме важкий тягар переходу і може навіть не тільки втратити своїх нинішніх торгових партнерів, але і зіткнутися з бойкотом торгівлі з боку решти Іспанського королівства.

Сепаратизм притаманний не лише економічно розвиненим і самодостатнім регіонам, а й дотаційним регіонам, залежним від федеральних субвенцій, напр. Корсика є одним із 18 адміністративних округів Франції (13 столичних регіонів і 5 заморських регіонів). Починаючи

з 1991 року Територіальний колектив Корсики (така офіційна назва острова з відомою історією) отримав особливий статус з більшими повноваженнями, що володіє двома органами: Виконавчою радою та Асамблеєю Корсики. Регіональні вибори 2017 року принесли національний альянс *Ri a Corsica*, що об'єднує автономістичну партію *Femu a Corsica* та сепаратистську партію *Corsica Libera*, отримав більшість місць в Асамблеї Корсики, однопалатному законодавчому органі, набравши 56,5 % голосів. На відміну від Каталонії в Іспанії чи Шотландії у Сполученому Королівстві, Корсика не думає про повне відділення. Він радше шукає посилення автономії та влади, особливо фінансових зобов'язань та офіційного визнання корсиканської мови.

Перспектива міжнародної ізоляції у разі повного відокремлення не вигідна ні корсиканцям, ні їхньому регіону, оскільки «Корсика є регіоном, який субсидується французьким урядом. Більшість населення острова отримує зарплату з державних коштів» (*Arab News*, 2017, р. 2) і значною мірою залежить від туризму.

Що стосується Східної Європи, то варто відзначити Придністров'я, яке є невеликим сепаратистським утворенням (невизнаною державою), яке розташоване між річкою Дністер і східним кордоном Молдови через Україну. «З 1992 року регіон Придністров'я, економічно важлива частина Республіки Молдова... зазнав самоізоляції від решти країни та, здебільшого, від світу в цілому» (*Corporate authors / World Bank Report*, 1998, р. 7).

Причина неврегульованості конфлікту криється в етнічному та мовному аспектах, а також у різних підходах до проведення необхідної економічної реформи. У листопаді 1990 року відбулися обмежені бойові дії між молдавською поліцією за підтримки військових підрозділів і підтримуваними Росією придністровськими силами. Бойові дії активізувалися в березні 1992 року, залучаючи військовослужбовців 14-ї радянської армії, розташованої в цьому районі, і тривали до моменту припинення вогню 22 липня 1992 року. Російськомовне населення Придністров'я вважає російську військову присутність захистом своєї ідентичності, які можуть переважати етнічна молдовська більшість. У свою чергу Молдова вважає Придністров'я «темною дірою» для контрабанди та нелегальних перевезень і наполягає на тому, що дислокація там російських військ порушує її територіальну цілісність.

Крім того, влада Молдови звинувачує Москву в тому, що вона постійно блокує будь-які спроби врегулювання. «Придністров-

ський конфлікт регулюється вже більше 25 років, але перспективи відновлення територіальної цілісності Молдови та реінтеграції Придністров'я дуже малі» (Jawir, 2018, р. 2).

Можливо, тому цей давно тліючий «заморожений конфлікт» у Придністров'ї нагадує певну паралель із нинішньою ситуацією вздовж східного кордону Молдови та триваючим конфліктом, пов'язаним з анексованим Кримом, а також безперервними бойовими діями на сході України. Незважаючи на існування того самого закулісного актора з минулого Радянського Союзу, масштаби цих конфліктів відрізняються як за людськими втратами, так і за порушенням міжнародного права. Кількість загиблих у придністровському конфлікті склала понад тисячу непоправних втрат, а «за даними Моніторингової місії ООН з прав людини (UNIAN, 2019), у бойових діях на Донбасі з квітня 2014 року до кінця 2018 року було вбито від 12 800 до 13 000 осіб».

Якщо у випадку анексії Криму Російська Федерація застосувала силову загрозу для захоплення півострова, то на Донбасі вона застосувала регулярні збройні сили (як планування, так і використання особового складу та малих підрозділів) нарівні зі своїми силовими формуваннями, і сепаратистські формування для розпалювання там війни. Спочатку Росія заперечувала приналежність своїх військ у Криму до регулярної армії, тому вона заперечує свою причетність до Східної України та величезні військові та матеріальні поставки невизнаним «Донецькій і Луганській республікам». Безперервний конфлікт щодня призводить до людських жертв і подальшого збільшення кількості внутрішньо переміщених осіб.

«Після п'яти років збройного конфлікту на Сході України масштабна гуманітарна криза та криза переміщення продовжують впливати на 5,2 мільйона людей, з яких 3,5 мільйона потребують гуманітарної допомоги та захисту» (Nechayeva, 2019, р. 6) (див. малюнок 2).

Занепад пострадянської економіки, зростання бідності та збільшення кількості пенсіонерів посилили сепаратистські настрої як у Придністров'ї, так і на Донбасі. «Майже 700 тисяч пенсіонерів не отримують пенсії через обмежувальну політику, яка пов'язує виплату пенсій постраждалим від конфлікту особам із обов'язковою реєстрацією внутрішньо переміщених осіб» (Nechayeva, 2019, р. 4).

Анексія Криму та розв'язана війна у східній частині країни призвели до значних втрат для суверенітету та економіки України з 2013

року, а саме: Україна втратила контроль над 46,2 тис. км² (із загальною 603,7 тис. км²); близько 6 млн відрахувань із загальної суми 43 835 тис. грн. населення; 20 % втрати ВВП (Крим — 3,6 % ВВП у 2013 р., Донбас — 15 % ВВП у 2013 р.) (Стахурський, 2017, с. 2).

Мал. 2. Зони конфлікту на Сході України

Джерело: Норвезька рада з питань біженців. Взято з <https://www.nrc.no/perspectives/2019/five-things-to-know-after-five-years-of-conflict-in-eastern-ukraine>

Об'єктивно кажучи, деклароване процвітання Донбасу стосувалося здебільшого «старих добрих часів Радянського Союзу» з тотальним розпродажем олігархіяма надр і прокату. Міністр фінансів України Олександр Шлапак під час прес-брифінгу, організованого у травні 2014 року, підтвердив, що «самоокупність Донецької та Луганської областей за доходами у 2013 році становила 39,8 % і 44,1 % відповідно». Він додав, що «доходи Донецької області у 2013 році склали 16,3 млрд грн., а витрати зросли до 41 млрд грн., що свідчить про те, що самоокупність області залишається на рівні 39,8 %» (Економічна правда, 2014).

Підсумовуючи вищезазначене можна сказати, що сепаратистські рухи не припиняються в усьому світі, особливо в транскордонних і периферійних регіонах, де етнічні меншини мають певну етнічну, мовну чи історичну привабливість по відношенню до прикордонних.

Більшість випадків сепаратистських тенденцій зумовлені етнічними та мовними причинами, а також недооцінкою економічного добробуту та самозабезпеченості окремих регіонів. Тим не менше, занепад пострадянської або неконкурентоспроможної економіки, зростання бідності та збільшення кількості пенсіонерів створюють додаткову мотивацію для сепаратизму, особливо у Східній Європі.

Така ситуація вимагає пошуку найефективніших інструментів протистояння сепаратистським рухам, які можуть включати залучення міжнародних організацій та країн-посередників, мирні переговори, економічні та політичні санкції, звернення до Міжнародного суду ООН, звернення до міжнародної ізоляції, застосування примусової сили поліцією, або навіть підрозділами збройних сил, або миротворчими військами, призначеними міжнародним співтовариством.

2.2. МІГРАЦІЙНІ ПРОБЛЕМИ В ЄС ТА ПОЗА ЄС: КЕЙСИ ЧЕЧЕНСЬКОЇ ТА ЧЕРКЕСЬКОЇ ЕТНІЧНИХ МЕНШИН

Імміграція — це процес, через який люди стають постійними жителями або громадянами нової країни. Історично процес імміграції приніс велику соціальну, економічну та культурну користь державам. Досвід імміграції тривалий і різноманітний і в багатьох випадках призвів до розвитку мультикультурних суспільств; багато сучасних держав характеризуються широким розмаїттям культур і етносів, які походять від попередніх періодів імміграції (Parry, 2023).

Серйозним глобальним викликом для Європи став міграційний потік із Близького Сходу (БС) та Північної Африки, оскільки міграційні процеси охоплюють три континенти, отже огортаючи Європу її сусідами. Люди в усьому світі завжди перетинали кордони в пошуках кращого життя та мігрували з одного місця в інше. Але в останнє десятиліття європейські мігранти намагаються дістатися до європейських берегів з різних причин і різними маршрутами. Ситуація надто складна, щоб з'ясувати саму причину міграції (громадянська війна, голод, соціально-економічні фактори, різні релігійні погляди та сезонна трудова міграція): мотиви переплітаються. «У 2015 і 2016 роках ЄС пережив безпрецедентний наплив біженців і мігрантів. Понад 1 мільйон людей прибули до Європейського Союзу, більшість з них тікали від війни та терору в Сирії та інших країнах» (European Commission, 2017, p. 1).

Також непросто відрізнити легальну міграцію від нелегальної. Статистика неповна, оскільки лише певна кількість мігрантів офіційно реєструється в Міжнародній організації з міграції, Управлінні Верховного комісара ООН у справах біженців та інших відповідних організаціях (UNCHR, 2019) (див. таблицю 1).

Таблиця 1

Загиблих і зниклих безвісти у 2019 році

Попередні роки	Прибуття *	Загиблі та зниклі безвісти
2018	141,472	2,277
2017	185,139	3,139
2016	373,652	5,096
2015	1,032,408	3,771
2014	225,455	3,538

* Прибуття включає прибуття морем до Італії, Кіпру та Мальти, а також морське та наземне прибуття до Греції та Іспанії.

Джерело: портал операційної бази даних щодо ситуації з біженцями. Взято з <https://data2.unhcr.org/en/situations/mediterranean>

Європейські правові основи ґрунтуються насамперед на Лісабонській угоді (як продовженні Римської та Маастрихтської угод) як конституційному компоненті, а також на Шенгенській угоді 26 європейських країн і Дублінському регламенті як операційному компоненті. Регламент Дубліна III (Регламент № 604/2013) визначає, яка держава ЄС зобов'язана розглядати заяви про надання притулку, подані людьми, які прибувають до Європи. Він набув чинності в січні

2014 року, «встановлюючи критерії та механізми визначення держави-члена, відповідальної за розгляд запиту про міжнародний захист, поданого громадянином третьої країни або особою без громадянства в одній із європейських держав» (Amirati, 2015, p. 1).

Французька та британська моделі інтеграційної політики історично відомі протягом тривалого часу, утворюючи дві взаємовиключні парадигми. «Побудоване на елементах ідеології, запровадженій під час Французької революції, французьке громадянство сприймається як відмова від будь-якої форми розрізнення за етно-расовими ознаками в публічній сфері... Британська політика, здається, представляє свою антитезу з підходом, заснованим на важливості меншини. груп і певне визнання мультикультуралізму як соціальної та політичної риси британського суспільства» (Bertossi, 2007, p. 4).

Ці концептуальні моделі інтеграції іммігрантів, тобто французька асиміляція та британський мультикультуралізм, знайшли багато прихильників у європейських порівняльних дослідженнях, враховуючи та пояснюючи багато національних відмінностей. Таким чином, концепція може бути дещо проблематичною, оскільки вона страждає від нормативних і теоретичних хибних уявлень. Тому «моделі слід розглядати не як однорідні та стабільні культурні утворення, а як складні референтні структури, на основі яких широкий спектр соціальних агентів у кожному національному контексті розробляє безліч концепцій ідентичності, рівності та інклюзії» (Bertossi, 2011, p. 1).

Крім кризи сирійських біженців, це був попередній невдалий розвиток чеченської меншини, яка намагалася інтегруватися в суспільство ЄС після чеченсько-російських війн на Кавказі. Їхній інтеграції серйозно заважали певні традиції та особливості чеченської самосвідомості, тобто примат традиційного права та звичок життя, обумовлених «законами батьків», а не держави; уявлення про роль жінки, правила кровної помсти, колективну відповідальність, замкнутість чеченської громади.

У 2018 році конфлікт між чеченськими та афганськими біженцями у Східному Котбусі викликав великий резонанс у Німеччині. Як заявив в інтерв'ю DW міністр внутрішніх справ землі Бранденбург Карл-Хайнц Шретер, проблеми з чеченцями виникли і в інших містах. Ображені чеченці вміють навіть у Німеччині мобілізувати великі групи своїх співвітчизників. Німецький міністр упевнений, що частина вихідців з Чечні не хоче інтегруватися. Їх мета — жити в Німеччині, але за своїми законами. Він також зазначив, що є деякі докази можливих

зв'язків представників чеченської громади з організованою злочинністю. Зокрема це стосується торгівлі людьми та нелегальної міграції (Есипов, 2019, с. 6).

Європейський континент був не єдиним місцем притулку, яке приваблювало іракських і сирійських мігрантів, які рятувалися від гнітючої реальності війни та злочинів бойовиків «Ісламської держави» у своїх країнах. Був сусід, який називався Йорданським Хашімітським Королівством, тобто спільною монархією, історично та географічно пов'язаною з Іраком та Сирією. Згідно зі статистичною базою даних Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (UNHCHR), протягом 2006–2011 рр. Йорданія приймала 450–500 тисяч іракських біженців щороку, а в 2013–2016 роках вона приймала 585–648 тисяч сирійських біженців (UNHCR Statistical Database, 2017) (див. табл. 2).

Драматичний потік біженців на території сучасної Йорданії трапився не вперше. Амман, столиця Йорданії сьогодні, знає інший період своєї історії, коли його знову заселили в 1878 році черкеси з племені Шапсугів. Регіон Амман, який був анексований Османською імперією в 1516 році і не вважався політичним центром Трансйорданії, був переселений лише з 1878 року, коли сотні черкесів знайшли свій притулок після втечі з Кавказу. Десятки тисяч черкесів були примусово переселені в 1872–1910 роках до Османської Сирії (Трансйорданії) з історичної Черкесії Російською імперією під час подій російсько-черкеської війни.

Такий відтік північнокавказьких мігрантів пов'язаний з рухом мухаджиризму, трагічним від'їздом абхазів і черкесів, меншою мірою — чеченців, дагестанців і осетин з історичної батьківщини. Гордін назвав такий результат психологічною катастрофою, оскільки кавказькі горці втратили внутрішні зв'язки з «благодатною батьківщиною», стійку систему соціальних зв'язків з природним і культурним середовищем. У своїй монографії він охарактеризував кавказьку драму як один із тривалих і гострих конфліктів російської історії. «Жорстока війна... що тривала шістдесят років у XIX столітті і вийшла наприкінці XX століття як розбухлий підземний потік, відчутно вплинула на долю Росії» (Гордін, 2014, с. 1).

Історія мухаджирства народів Північного Кавказу в Османській імперії пов'язана з процесом державного територіального розмежування і входженням регіону до складу Російської імперії в останній чверті XVIII — першій половині XIX століть. Але реальне заво-

ювання значної частини Північного Кавказу тривало протягом усієї другої половини XIX ст. Приєднання здійснювалося рідше шляхом договорів, частіше шляхом воєнних дій. Вхідження в 1801 році Східно-Грузинського Картлі-Кახетинського царства до складу Росії призвело до активізації воєнних дій російської армії на Північному Кавказі.

Таблиця 2

Статистичні дані управління Верховного комісара у справах біженців

Країна або територія притулку або проживання	Країна або територія походження	Рік	Біженці*	Біженці, яким надає допомогу УВКБ ООН	Загальна кількість біженців та людей у ситуаціях, схожих на біженців*	Всього біженців та людей у ситуаціях, подібних до біженців, яким надає допомогу УВКБ ООН
Йорданія	Ірак	2016	33 118	33 118	33 118	33 118
Йорданія	Сирія	2016	648 836	648 836	648 836	648 836
Йорданія	Ірак	2015	33 256	33 256	33 256	33 256
Йорданія	Сирія	2015	628 223	628 223	628 223	628 223
Йорданія	Ірак	2014	29 263	29 263	29 263	29 263
Йорданія	Сирія	2014	623 112	623 112	623 112	623 112
Йорданія	Ірак	2013	55 509	20 286	55 509	20 286
Йорданія	Сирія	2013	585 304	585 304	585 304	585 304
Йорданія	Ірак	2012	63 037	27 814	63 037	27 814
Йорданія	Сирія	2012	238 798	118 908	238 798	118 908
Йорданія	Ірак	2011	450 000	32 197	450 000	32 197
Йорданія	Сирія	2011	193	193	193	193
Йорданія	Ірак	2010	450 000	30 098	450 000	30 098
Йорданія	Сирія	2010	198	198	198	198
Йорданія	Ірак	2009	450 000	46 600	450 000	46 600
Йорданія	Сирія	2009	138	138	138	138
Йорданія	Ірак	2008	500 000	52 668	500 000	52 668
Йорданія	Сирія	2008	44	44	44	44
Йорданія	Ірак	2007	500 000	51 023	500 000	51 023
Йорданія	Сирія	2007	41	41	41	41
Йорданія	Ірак	2006	500 000		500 000	
Йорданія	Сирія	2006	42	42	42	42

Джерело: База статистичних даних управління Верховного комісара у справах біженців.

Взято з <http://data.un.org/Data.aspx?d=UNHCR&f=indID%3AType-Ref>

Тривала боротьба Російської імперії за завоювання Кавказу призвела до того, що значна частина корінного населення покинула батьківщину і переселилася до Османської імперії. Колись численні народи адигейського походження (700–750 тис. осіб) були в меншості. «Черкеси, корінний мусульманський народ Кавказу, довгий час переслідувався Російською імперією. Їх останні залишки опору проти росіян закінчилися навколо сьогоднішнього чорноморського портового міста Сочі 21 травня 1864 року» (Sofuoglu, 2016, p. 1).

Варто зазначити, що «до початку російської агресії черкеська нація була найбільшою на всьому Кавказі... можна підрахувати кількість черкесів, які жили б сьогодні на Кавказі, якби Росіяни не почали свою нищівну війну. Це доходить до 10 мільйонів... Якщо порівняти це число з кількістю північно-західних кавказців, які фактично проживають на Кавказі зараз, а це близько мільйона, то можна почати оцінювати весь масштаб катастрофи, яка їх спіткала» (Jaimoukha, 2019, p. 7).

Після того часу черкеси відігравали домінуючу роль у розвитку Йорданії, дотримуючись значних позицій йорданського уряду, збройних сил і поліції. Черкеси отримали посаду особистої королівської гвардії від короля Абдалли I у 1921 році. З того часу черкеси були на службі в якості королівської гвардії всіх наступних королів Йорданії: короля Абдалли I, короля Талала I, короля Хусейна I і короля Абдалли II. У наступний період, зокрема в 1932 році, була створена Черкеська благодійна асоціація, яка виявилася другою найстарішою благодійною групою в Йорданії. У 1944 році був заснований Черкеський спортивний клуб Аль-Ахлі. У 1950 році з метою збереження культури Черкесії був відкритий клуб «Нове покоління» (араб. «Аль-Джель Аль-Джадід»). Черкеська академія культури була заснована в 2009 році з метою збереження черкеської мови, яка складається з адигейської та кабардинської мов (іноді їх вважають діалектами черкеської мови). Це був 1994 рік, коли клуб «Аль-Ахлі» організував труп черкеського фольклорного танцю. Існує ще одна черкеська фольклорна танцювальна трупа під назвою «Горці», створена при Черкеській академії культури.

Парламент Йорданії (арабською мовою називається Маджліс аль-Умма) був заснований відповідно до Конституції 1952 року і складається з двох палат: Сенату (Меджліс Аль-Аян) і Палати представників (Меджліс Ан-Нуваб). Сенат нараховує 65 членів, кожен сенатор призначається безпосередньо Королем, тоді як Палата представни-

ків складається з 130 обраних членів; тим часом дев'ять із загальної кількості місць зарезервовано для християн, три з них призначені для черкеської та чеченської меншин і п'ятнадцять для жінок. «Політична арена Йорданії була заповідником черкеської меншини, оскільки в наступні роки розгорталася престижна історія участі. Сюди входить перший прем'єр-міністр у 1923 році та перша жінка-законодавець у 1993 році. До них можна додати вищі цивільні посади, такі як мери та заступники, а також вищий склад армії, авіації та розвідки» (Szawlowski, 2018, p. 3).

Відродження черкеської молоді та її участь у соціально-економічних подіях і розвитку Йорданії призвело до швидкої асиміляції. Відвідування ними вищої освіти змінило актуальність стереотипної кар'єри землевласника, армійського офіцера та державного службовця на нові професії, пов'язані з технологіями цивільного будівництва, охороною здоров'я, приватним підприємництвом та промисловістю. «Нове динамічне та високо-мотивоване покоління витіснило стару традиційну еліту ... але мова безповоротно втрачена, а традиції значною мірою відкинуті. Нове покоління має отримати ідентичність, яка гармонує з минулим і відповідає сучасності» (Jaimoukha, 2019, p. 14).

Переважає більшість черкесів Йорданії вважають себе черкесами, які зберігають свої особливості та цінності, які зближують їх з історичною батьківщиною. Так чи інакше, вони пов'язують своє майбутнє насамперед з йорданською монархією, вважаючи Хашимітське королівство «найкращим місцем для життя і кар'єри». Навіть тих, хто в принципі хоче повернутися на Кавказ, лякає нестабільність там» (Ganich, 2003, p. 13). Вони досі пам'ятають Кавказ як об'єкт ностальгії та місце для короткочасних візитів, але не місце постійного перебування.

Таким чином історично склалося так, що досвід імміграції тривалий і різноманітний і в багатьох випадках призвів до розвитку мультикультурних суспільств. Два окремих випадки північнокавказьких мігрантів — чеченської та черкеської меншин — вказують на приклади інтеграції біженців у європейські та йорданські громадські спільноти в часовому проміжку у 200 років. Черкеси справді досягли успіху на своїй новій батьківщині в Йорданії. Вони вважають себе повноправними членами суспільства і фактично беруть участь у житті Хашимітського королівства, незважаючи на те, що усвідомлюють черкеську етнічну та культурну ідентичність.

2.3. РЕГІОНАЛЬНІ ПРОКСИ-ВІЙНИ: ПРИКЛАД КАТАРУ

Дипломатична криза Катару з 4 арабськими країнами тривала на початку червня 2017 року, коли Кувейт як посередник передав владі Дохи 13 вимог Саудівської Аравії, Об'єднаних Арабських Еміратів, Бахреїну та Єгипту. Вимоги навряд чи були прийняті, оскільки, посилаючись на досьє Асошіейтед Пресс, «Катар мав розірвати дипломатичні та військові зв'язки з Іраном, оголосити Брати-мусульмани, Ісламську державу, Аль-Каїду та ліванську Хезболлу «терористичними організаціями», закрити Аль-Джазіру та свої філій, а також завершити військову присутність і співпрацю Туреччини на її території. Не отримавши відповіді з боку Катару у встановлений термін, блокуюча четвірка змінила згадані вимоги на шість, які все ще наполягали на закритті Al-Jazeera та дочірніх станцій і вважали Брати-мусульмани екстремістською та терористичною організацією, тоді як Катар підтримує рух, розглядаючи його як політичну силу.

Слід зазначити, що до цієї події Саудівська Аравія, головний опонент Дохи, прийняла першого візиту президента Близького Сходу Трампа, а новий президент США зустрівся з 55 арабськими та мусульманськими лідерами в травні 2017 року. «Після прийому десятків арабських і мусульманських лідерів для На саміті президента Трампа Саудівська Аравія та Об'єднані Арабські Емірати (ОАЕ), очевидно, розраховували на швидку перемогу над Катаром і широку регіональну підтримку» (Lynch, 2017, p. 2). Однак ситуація виявилася набагато складнішою, ніж вони думали на той момент. Зусилля Саудівської Аравії та ОАЕ продемонструвати свою гегемонію над Радою співробітництва країн Перської затоки (GCC) та арабськими країнами на Близькому Сході натомість вказують на триваючі розбіжності в усьому регіональному порядку. Бойкот Катару, розпочатий арабською четвіркою, здається, був переоцінений і не міг зашкодити одній із найбагатших міні-монархій світу ні політично, ні економічно.

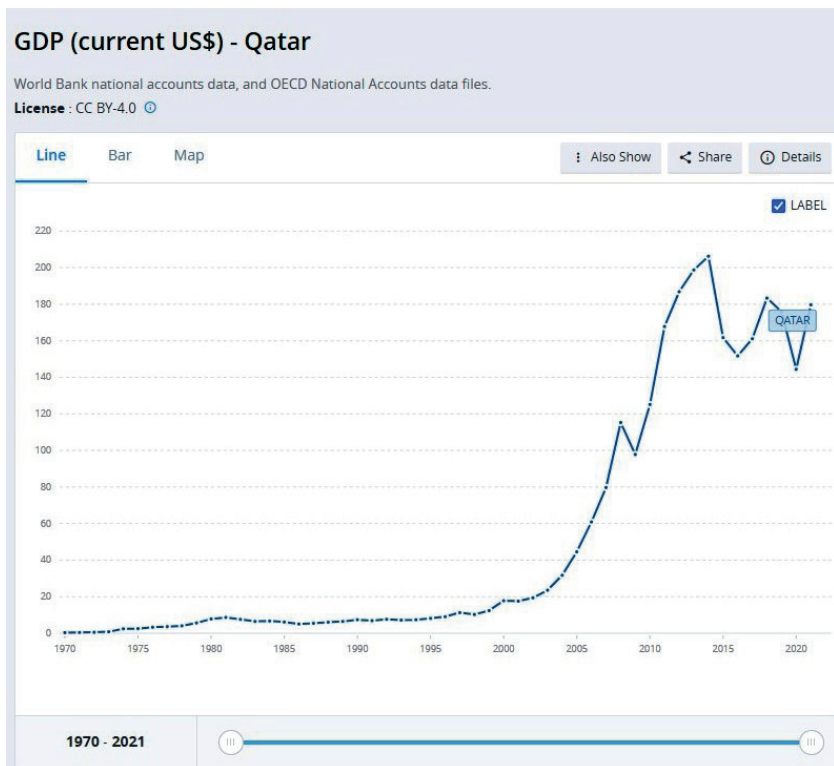
Крім того, присутність ключової військової бази США в Катарі, безумовно, може розглядатися як серйозний стримуючий фактор для будь-якого можливого військового рішення, оскільки військове командування США не виявило жодного інтересу до пропозиції ОАЕ перемістити авіабазу США з території Катару. Що стосується вимоги закрити Al-Jazeera, то вона зустріла всесвітнє засудження як порушення свободи ЗМІ.

Тим не менш, бойкот негативно вплинув на країну і змусив владу Катару за певних обставин розраховувати на допомогу Ірану та Туреччині. «У перші тижні після оголошення блокади імпорту Катару впав майже на 40 відсотків порівняно з тим же часом роком раніше» (Griffing, 2018, р. 2). Сухопутна, повітряна та морська блокада, запроваджена Саудівською Аравією, Об'єднаними Арабськими Еміратами, Бахрейнном та Єгиптом щодо крихітного емірату з населенням 2,6 мільйона осіб, мала на меті зламати економіку Катару та змусити шейха Таміма бін Хамада Аль Тані поступитися списку вимог, сформульованих Саудівською Аравією в їхній кампанії щодо регіонального панування.

Емір Катару відмовився виконати будь-які вимоги з боку саудівської королівської родини та їхніх арабських філій. У результаті бойкот порушив імпорту з Катару та спричинив значний відтік мільярдів доларів із катарських банків вкладниками з чотирьох держав. Намагаючись врегулювати кризи, «Катар, найбільший у світі експортер зрідженого природного газу, розробив нові торговельні шляхи та спрямував десятки мільярдів доларів зі свого величезного фонду національного багатства, щоб захистити свої банки» (Bayomi, 2018, р. 3). Влада емірату почала підтримувати державними грошима катарські банки, допомагати місцевим компаніям розвивати власне виробництво ряду товарів, у тому числі продуктів харчування. Згідно зі звітами Міжнародного валютного фонду та даними Всесвітнього банку, «банківська система Катару оговталася після початкового відпливу, а економіка зростала, тобто валовий внутрішній продукт досяг \$179,68 млрд у 2021 році порівняно зі \$151,73 млрд у 2016 році» (World Bank, 2018) (див. діаграму 1).

Правозахисники давно критикували Катар за його зовнішню трудову політику; вони навіть закликали до бойкоту Чемпіонату світу з футболу 2022 року, який відбудеться в Катарі, через велику кількість смертей найнятих працівників. Однак у 2018 році ситуація кардинально змінилася, коли Human Rights Watch спеціально згадала Катар у світовому звіті за 2018 рік під назвою «Катар: рік кризи, який стимулював реформи прав», таким чином стимулюючи нові законодавчі реформи для покращення трудових стандартів для трудових мігрантів. Крім того, за економічним прогнозом Міжнародного валютного фонду (жовтень 2019) і даними Всесвітнього банку, Катар вважався найбагатшою країною світу, оскільки його ВВП за паритетом купівельної спроможності (ПКС) на душу населення становив приблизно

132 886 доларів США у 2019 році (International Monetary Fund, 2019) (див. таблиці 3 та 4).

Діаграма 1. ВВП Катару (у доларах США)

Source: World Bank national accounts data

Джерело: База даних Всесвітнього банку системи національних рахунків

Тривала боротьба між монархіями Катару та Саудівської Аравії за регіональний вплив була наріжним каменем проксі-конфлікту між Катаром і Саудівською Аравією. Очевидно, їхні стосунки загострилися після подій Арабської весни, коли Доха підтримувала революційну хвилю, а Ер-Ріяд їй протистояв. Раніше Катар стикався з деякими труднощами з іншими арабськими лідерами через його трансляції Al-Jazeera, теплі відносини з сусіднім Іраном і навіть колишню підтримку Братів-мусульман.

Таблиця 3

Список країн за ВВП (ПКС) на душу населення
(за даними МВФ у доларах США)

International Monetary Fund (IMF)

Rank	Country/Economy	GDP (PPP) per capita (Int. \$)		times to world	change		Continent
		2018	2019		Int. \$	Rank	
1	Qatar	129,638.4	132,886.4	7.08	3,248.0	0	Asia
2	Macao SAR	115,913.1	114,363.0	6.09	-1,550.1	0	Asia
3	Luxembourg	106,371.8	108,950.7	5.80	2,578.9	0	Europe
4	Singapore	101,386.8	103,181.2	5.49	1,794.3	0	Asia
5	Ireland	79,617.1	83,399.3	4.44	3,782.2	0	Europe
6	Brunei Darussalam	78,350.3	80,383.6	4.28	2,033.3	0	Asia
7	Norway	74,357.1	76,684.5	4.08	2,327.4	0	Europe
8	United Arab Emirates	69,222.5	69,434.8	3.70	212.3	0	Asia
9	Kuwait	66,652.4	66,386.7	3.54	-265.7	0	Asia
10	Switzerland	65,009.8	66,196.1	3.53	1,186.3	0	Europe

Source: International Monetary Fund/World Economic Outlook

Джерело: База даних Міжнародного валютного фонду щодо національних ВВП

Таблиця 4

Список країн за ВВП (ПКС) на душу населення
(за даними Світового банку у доларах США)

World bank

Rank ▲	Country/Economy ▲	GDP (PPP) per capita	
		(millions of Int. \$) ▲	Year ▲
1	Qatar	126,598	2018
2	Macao SAR, China	122,435	2018
3	Luxembourg	111,103	2018
4	Singapore	101,353	2018
5	Ireland	83,203	2018
6	Brunei Darussalam	80,778	2018
7	United Arab Emirates	74,943	2018
8	Kuwait	73,705	2018
9	Cayman Islands	72,608	2017
10	Switzerland	68,096	2018

Source: World Bank Data

Джерело: База даних Всесвітнього банку щодо ВВП

Емір Катару Хамад бін Халіфа аль-Тані з моменту приходу до влади в 1995 році вважав, що Катар зможе гарантувати безпеку, лише якщо перетвориться з придатка Саудівської Аравії на її суперника. Катар займає міжнародну позицію завдяки володінню найбільшими у світі запасами зрідженого природного газу (СПГ). Зростаюча репутація «безупинного посередника» стала «ключовим компонентом незалежної та інноваційної регіональної політики Катару» (Ulrichsen, 2014, с. 6) щоб зайняти собі нішу в регіональній дипломатії до 2011 року. Можна розглянути наступні приклади посередництва Катару, зокрема Ємен (2008–2010), Ліван, Дарфур (2008–2010), Судан проти Чаду (2009), Джибуті та Еритрея (2010). Конституція Катару (2003) визначила медитацію як помітну рису в статті 7 зовнішньої політики Катару, яка «базується на принципі зміцнення міжнародного миру та безпеки шляхом заохочення мирного вирішення міжнародних суперечок».

Нові виклики, пов'язані з впливом COVID-19, низькими цінами на нафту та глобальною нестабільністю, здається, впливають на плани Дохи прискорити диверсифікацію економіки та мінімізувати регіональні наслідки кризи в Катарі. Сценарій проксі-війни, який

був активований після подій Арабської весни, залучив регіональні та світові держави до конфліктів, що розгортаються в регіоні та його периферійних областях.

Двоє американських вчених Кендіс Рондо та Девід Стерман завершили фундаментальну дослідницьку роботу «Проксі-війна XXI століття: протистояння стратегічним інноваціям у багатополлярному світі» в рамках проекту «Міжнародна безпека», організованого фондом New America Foundation та Університетом Арізони. Вони окреслили низку проксі-конфліктів на Великому Близькому Сході та його периферії як першу частину згаданого проекту. Їх дослідження «підкреслює прогалини в дослідженнях і переосмислює проксі-війну як стратегію, яка спирається на збройні сили третіх сторін, які знаходяться поза межами конституційного ладу конкуруючих держав, які відкрито чи приховано беруть участь у збройному конфлікті» (Rondeaux, & Sterman, 2019, p. 1).

Дослідники зосередили свою доповідь на проксі-війні в регіоні, який вони визначили як «Великий Близький Схід та його периферію», що включає прибережні зони, що межують зі Східним Середземним морем, Перською затокою та Чорним морем, де країни утворюють так звану «дугу» нестабільності». Регіон довгий час був місцем різноманітних конфліктів і конкуренції між великими державами через його близькість до торгових шляхів і морського сполучення (Rondeaux, & Sterman, 2019, p. 4) (див. мал. 3).

Багато дослідників і аналітиків у всьому світі вважають, що проксі-війни можуть сформувати військові конфлікти XXI століття в досяжному майбутньому. Поширення проксі-війн на Близькому Сході набуло тривожної популярності з 2011 року. Адміністрація Барака Обами після нещасного випадку США в Іраку намагалася уникнути широкомасштабного розгортання військ і досягати своїх стратегічних цілей за допомогою місцевих партнерів. «Коли держави розпадалися, а громадянські війни охопили Ємен, Лівію та Сирію, США працювали з ополченнями та іншими недержавними суб'єктами, які були призначені служити піхотинцями у війні проти тероризму...» (Stark, & Ahran, 2019, p. 1).

Норми «холодної війни» навряд чи можна застосовувати в глобалізованому багатополлярному світі. Тоді як у відносно недавньому минулому Вашингтон і Москва колись встановлювали правила гри, сьогодні «складна мережа партнерства між державами, корпораціями, найманцями та збройними формуваннями змінює спосіб ведення та перемоги у війнах» (Rondeaux, & Sterman, 2019, p. 2).

Мал. 3. Місця великих проксі-війн
на Великому Близькому Сході та його периферії
Source: Mapbox
Джерело: Система Mapbox

Деніел Л. Байман з Інституту Брукінгса вказує на фактори, що спричиняють будь-яку проксі-війну, як ситуацію, «коли велика держава підбурює або відіграє важливу роль у підтримці та керуванні стороною конфлікту, але сама веде лише невелику частину фактичних бойових дій» (Вуман, 2018, р. 1).

Проксі-війна, на відміну від традиційної війни, зменшує втрати та власні військові витрати держави, але полегшує військовий тягар для країн-контрибуторів та альянсів. Так само робили США у співпраці з урядами Афганістану та Іраку, Іран з повстанцями-хуситами в Ємені та Сирії. Іран підтримує Сирію відносно невеликою кількістю регулярних сил, але багато шіїтських бойовиків з Пакистану, Іраку, Афганістану та Лівану допомагають керувати режимом Асада.

Проксі-війна також пропонує офіційним особам спосіб спростувати участь у бойових діях на чужій території. Одним із найяскравіших прикладів цього є відносини Росії з сепаратистами в Донецькому басейні України. «Існування проросійських сепаратистів, фінансування та матеріальна підтримка їхньої армії, а також її псевдополітичний статус — усе це творіння Росії» (Фох, 2019, с. 4) і багато фактів доводять, що російські команди та командири очолюють сепаратист-

ські армії. Росія використовує проксі в Україні та стверджує, що не причетна, «незважаючи на фінансування низки груп, опозиційних уряду Києва, націлювання та підтримку їх власними силами» (Вуцан, 2018, р. 3). Володимир Місько у своїй рецензійній статті на колективну монографію під редакцій Володимира Горбуліна «Світова гібридна війна: українській фронт» 2017 року представляє думку авторів щодо концепції світової гібридної війни (СГВ), як «новітнього глобального міжнародного протистояння, яке виникає в умовах сучасного геополітичного устрою, боротьби за домінування і впливи, яке ведеться силами держав, їх коаліцій та позадержавними акторами» (Місько, 2017, с. 85).

Триваюча криза в Катарі, схоже, перетворилася на заморожений конфлікт усередині сунітських монархій у Перській затоці, розсіюючи геополітичні переваги в регіоні. Це результат проксі-війн, які поширюються в регіоні після Арабської весни. Країни Перської затоки (так само, як регіональні та світові держави) підтримали місцевих бойовиків з різними ідеологіями та походженням, які намагаються знайти ефективних союзників у регіоні. Концепція проксі-війн, схоже, стає домінуючою в XXI столітті в міжрегіональному протистоянні.

2.4. РИТОРИКА НА СЛУЖБІ ВІЙНИ: ІНФОРМАЦІЙНА ВІЙНА РОСІЇ

Історія знає чимало прикладів, коли політики вдаються до риторики як мистецтва аргументації, намагаючись знайти виправдання для підтримки сепаратистських рухів та агресивних натхненників у сусідніх країнах. Перша Шлезвіг-Гольштейнська війна між Данією та Пруссією спалахнула в 1848 році, це був бурхливий, але важливий період для Європи. Жителі обох герцогств, що становили третину етнічних німців у Датському королівстві, повстали проти датського панування. Це повстання було підтримано військовим втручанням Пруссії, армія якої відкинула війська Данії від Шлезвіга і Гольштейна. Війна тривала три роки, поки міжнародний тиск не змусив прусаків вивести свої війська та прийняти Лондонський протокол 1852 року.

Конфлікт є гарним «прикладом ролі націоналізму в перехідний період від монархії до конституційної демократії в Західній частині Європи» (Das virtuelle Museum, 2005, с. 2) його навіть можна розгля-

дати як вирішальний інструмент у розбудові національної держави. Трирічну війну висвітлювали обидві сторони у своїй національній риторичі, тобто картини та пісні націлювали своїх одержувачів «правильним» шляхом. Таким чином, мистецтво управління інформацією було добре відоме з незапам'ятних часів. Національний настрій переважав чи то в Німеччині, чи то в Данії при описі зазначених подій, зокрема, данці на уроках історії висвітлювали «Привид 1848 року», а німці підняли «Шлезвіг-Гольштейнське повстання» з регіонального на національний рівень.

Намагаючись створити неупереджене висвітлення тонкощів історії обома сторонами, Німеччина та Данія розпочали у 2005 році перший VIMU, спільний проект віртуального музею, який фінансується Європейським фондом регіонального розвитку в рамках програм Interreg. Це був перший історичний проект в Інтернеті, представлений двома мовами, де обидві сторони знайшли справжню розповідь на цю делікатну тему.

На противагу цьому, недавній українсько-російський збройний конфлікт у Східній частині Європи відрізняється тим, що його ідентифікують як «прокси-війну» або переважно використовують українські ЗМІ як «гібридну війну», а російські просувають свою версію як «внутрішній конфлікт» або навіть «громадянської війни». На відміну від короля пруського короля Фрідріха Вільгельма IV, який «відкликав пруську підтримку повстання в герцогствах Шлезвіг та Гольштейн, спрямованого на повалення правління Данії та створення «Малонімецької федерації» (Herzfeld, 1998, p. 5), російські офіційні особи та, отже, урядові ЗМІ заперечують будь-яку причетність у бойових діях на Донбасі ні особовим складом, ні військовим плануванням і поставанням. Вони з підступним ентузіазмом звертаються до аудиторії в Росії та за її межами, використовуючи найвитонченіші засоби риторики, щоб перевернути справжній наратив.

Тому необхідним є обговорення концепції російської риторики в інформаційній війні у контексті таких питань як: значення риторики та її застосування з точки зору Росії; місце війни ідей у сучасній війні; роль ЗМІ в різних видах протистояння; медіа-інструменти кремлівської влади з точки зору їх ефективності; виявлення мети російських когнітивних атак і рефлексивного контролю.

Відповіді на ці запитання, безперечно, не передбачають перевірених методів і рекомендацій щодо протидії інструментам і методам дезінформації через їх високу складність і навіть крихкість. Слід

враховувати моральні та правові проблеми обробки інформації консультантом, а також емоційні та психологічні рамки одержувачів у цільовій країні. Але в будь-якому випадку дезінформація, якщо її виявлено, дає змогу аудиторії зрозуміти концепцію та те, як вона працює.

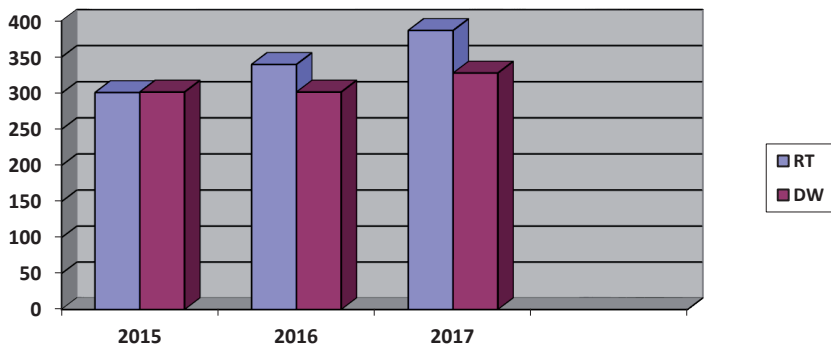
Згідно зі змістом Оксфордського словника, риторика визначається як «політична промова чи письмо, яке має на меті вплинути на людей, але воно не є цілком чесним чи щирим» (Oxford Dictionary, 2020). Найважливішим невід’ємним компонентом цього визначення є «не зовсім чесний або щирий», що передбачає певне маніпулювання людськими розумами. Тим часом Британська енциклопедія посилається на іншу основу відповідного визначення як «Риторика, принципи навчання комунікаторів — тих, хто прагне переконати чи повідомити. У 20 столітті в ньому відбулося зміщення акценту з оратора чи письменника на аудитора чи читача» (O’Sloane, & Perelman, 1999, p. 1). Таким чином, розгляд риторики дається як у традиційній, так і в сучасній формах. Що стосується його застосування, то воно тісно пов’язане з мовленням, комунікацією та пропагандою.

Нині звичайна війна трансформується у проксі-війну, гібридну війну, випадкову війну тощо і водночас «заміщується війною ідей» (Roy, 2019, p. 1), яка інколи передує прямим збройним зіткненням. Антуліо Дж. Ечеваррія II у своїй монографії визначив війну ідей як «зіткнення бачень, концепцій та образів, і їх інтерпретації; бо самі образи мають набагато менше значення, ніж спосіб їх сприйняття» (Echevarria II, 2008, p. 13). У той же час фізичні події є певним чином вагомим аргументом для впливу на хід і результат війни ідей. Пропаганда та патріотична риторика, що ведеться протидіючими сторонами, часто може переростати у війну слів та боротьбу за певні ідеї. Таким чином, такі битви можуть підтримувати фізичну боротьбу, а іноді становити привід для війни.

ЗМІ як четверта влада вважаються невід’ємною демократичною інституцією, яка забезпечує неупереджене інформування про політичну, економічну та соціальну ситуацію та навіть заплутує політику, спрямовуючи на них незручні запитання та критику. Але, на жаль, для зміцнення влади можновладці вдаються до медіа. Російський президент Путін зі своїм провладним парламентом дотримується усталеної схеми, захоплюючи новинні події у «належному контексті» на свій розсуд. При цьому переважаючу роль відіграють головні федеральні телеканали. Трансляція, спрямована на громадянську свідомість і патріотичну відданість, особливо після анексії Криму, підняла рейтинг Путіна до 80–90 %.

Кремль відроджує стару радянську пропаганду на новій основі, використовуючи нові інструменти та ідеї. Російська військова доктрина, яка стала публічною в лютому 2010 року, підкреслювала посилення ролі інформаційної війни через «досягнення політичних цілей без застосування військової сили». Тому інформаційну війну можна визначити як «цілісну концепцію, яка включає операції в комп'ютерній мережі, електронну війну, психологічні операції та інформаційні операції». На відміну від радянської пропаганди, нещодавня російська інформаційна війна не зосереджується на тому, щоб проголошувати власну інтерпретацію абсолютною істиною, а намагається «посягти насіння сумніву та недовіри; заплутувати, відволікати, поляризувати та деморалізувати» (Porotsky, 2018, p. 3). З моменту анексії Кримського півострова та розпалювання збройного конфлікту на Донбасі Росія, схоже, використовує приховану кібер-діяльність проти українських об'єктів, узгоджену з інформацією, точніше інструментами дезінформації та військовими операціями. «Завдяки цій кібер-кампанії Росія змогла тихо і наполегливо скомпрометувати здатність українського уряду та військових спілкуватися та діяти, тим самим підірвавши легітимність і авторитет українських політичних і військових інституцій» (Connell, & Volger, 2017, p. 19).

Тому кремлівське керівництво приділяє особливу увагу цілеспрямованому мовленню за кордоном. У своєму указі від 9 грудня 2013 року президент Володимир Путін закликав до необхідності підвищення ефективності державних ЗМІ. Інформаційне агентство «РИА Новости» було ліквідовано, а після злиття з міжнародною службою радіомовлення «Голос Росії» було створено нове міжнародне інформаційне агентство «Россия сегодня» (Russia Today або RT). Нова медіагрупа відразу ж отримала високий пріоритет як «стратегічне підприємство Росії». У наступному році інформаційне агентство RT запустило нову мультимедійну платформу Sputnik з аудіокомпонентом, замінивши відповідно «Голос Росії». Міжнародна телевізійна мережа RT, що фінансується урядом Росії, відіграє важливу роль за межами Росії, надаючи телеканали та Інтернет-контент англійською, іспанською, французькою, німецькою, арабською та російською мовами. На діаграмі нижче показано трирічну динаміку фінансування RT для мовлення в Німеччині порівняно з Deutsche Welle, німецьким державним міжнародним громадським мовником (Friedrich Naumann Stiftung: Für die Freiheit, 2018, p. 7) (див. малюнок 4).

Мал. 4. Порівняний бюджет російського агентства «Раша Тудей» та німецької корпорації «Дойче Велле» у млн євро

Джерело: Фонд Фрідріха Науманна: За Свободу. Взято з https://shop.freiheit.org/download/P2@754/145670/A4_RussischeMedien_D_Endfassung.pdf

На кінець 2014 року телекомпанія RT мала розвинену мережу, що включає 22 бюро в 19 підконтрольних їй країнах. За даними глобальної дослідницької групи Ipsos, 70 мільйонів глядачів у всьому світі дивилися програми RT у 2016 році раз на тиждень; 36 мільйонів з них були в Європі. Таке проникнення аудиторії можна порівняти з сервісом BBC World, який мав 76 мільйонів глядачів на тиждень у всьому світі за той самий період.

RT Deutsch і Sputnik News зараз надзвичайно активні, як ніколи раніше. СНА-Радіо (Інформаційне агентство Sputnik) здійснює свої передачі з використанням певного логотипу, а також RT (Russia Today). Ключова проблема полягає в тому, що німецькі слухачі та глядачі не усвідомлюють свого прямого доступу до інформації російських державних медіа, використовуючи аббревіатури, і сприймають їх як місцеві чи міжнародні новини, наприклад, SNA-Radio відоме серед федеральних земель як Mega-Radio тощо.

Російські медіа в Німеччині щодо організації та змісту інтегровані в медіа-машину, яка вважається «зброєю», за словами Маргарити Симоньян, головного редактора телемережі RT та міжнародного інформаційного агентства «Россия сегодня». RT Deutsch і Sputnik News ділять весь світ на «своїх-чужих», вибірково керують фактами, не соромлячись мають справу з фальсифікаціями та фейковими новинами. Зазвичай вони включають добре збалансований новинний контент, який на перший погляд можна легко знайти в новинному тикері

та щоденних найважливіших моментах у будь-якому популярному новинному звіті. Але «очевидний відбір або замовчування фактів, які не відповідають офіційній позиції Кремля, здається, здійснюється регулярно» (Spahn, 2018, с. 4). Тенденція стала очевидною після анексії українського Криму та військового втручання у східну частину України.

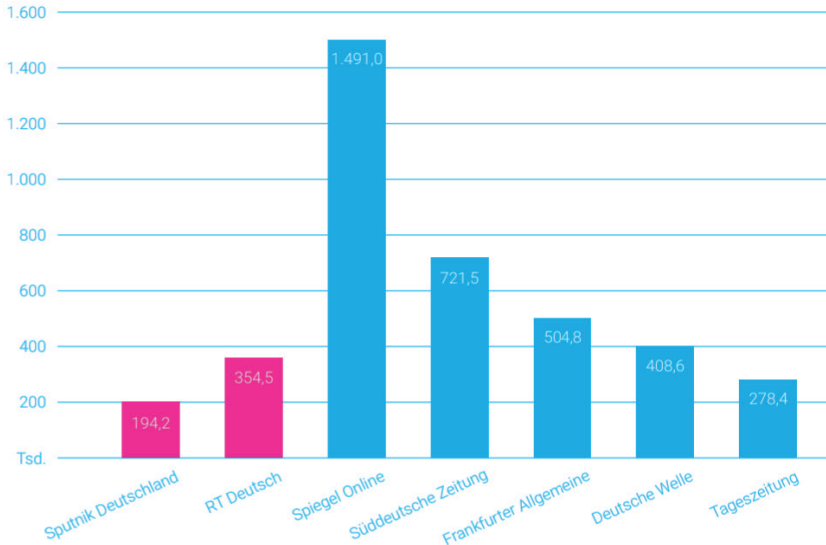
Посилення впливу російського мовлення на німецьких глядачів і слухачів серед інших доступних медіа є очевидним. На межі 2017 та 2018 років аналітична команда Фонду Фрідріха Неймана: за свободу та доктор Сюзанна Шпан із німецького аналітичного центру Zentrum Liberale Moderne (LibMod) опублікували діаграму, яка показує перехресний розріз підписників Facebook та їхнє ставлення до російських та німецьких ЗМІ в Німеччині. Станом на 13 грудня 2017 року у Sputnik News було 193 599 підписників (лайків), а на YouTube — 3196 глядачів. Частка RT Deutsch була більш вагомою завдяки її представленості в Інтернеті. Агентство мало 354 463 підписників (лайків) на їхніх сторінках у Facebook, тобто в шість разів більше, ніж наприкінці 2014 року, коли воно починалося. (Friedrich Naumann Stiftung: Für die Freiheit, 2018, р. 9) (див. малюнок 5).

Наслідки українських подій привертають увагу громадськості та викликають занепокоєння щодо порушення Росією міжнародного права та посилення її пропагандистської кампанії не лише на регіональному рівні, тобто поблизу зони конфлікту, але й у всьому світі. Поява проукраїнського настрою в ЗМІ США та Великої Британії, а також Польщі, Канади та Словаччини свідчить про зростання інтересу до української теми та протидіє негативному впливу російської риторики, спрямованої на «виправдання» військового тиску на сусідні країни та агресивну політику на Близькому Сході.

Американський некомерційний аналітичний центр RAND, заснований у 1948 році, опублікував у 2018 році видатну дослідницьку роботу про російські глобальні пропагандистські кампанії, засновану на детальних аналітичних і статистичних даних. Заявленою метою дослідження «було вивчити російськомовний контент у соціальних мережах і ширшу пропагандистську загрозу для регіону колишніх радянських держав, включаючи Естонію, Латвію, Литву, Україну та, меншою мірою, Молдову та Білорусь» (Helmus, 2018, с. ix). Росія надає перевагу регіональним «співвітчизникам», які розмовляють російською, походять з Росії та, іноді, не охоче приймаються країнами-резидентами. «Російське урядове мовлення в

регіоні служить потужною пропагандистською зброєю для Росії, і вона часто має відносно невелику кількість регіональних конкурентів» (Helmus, 2018, р. 73).

Follower (Likes) bei Facebook im Vergleich

Quelle: Dr. Spahn (laut Facebook-Angaben vom 26.01.2018)

Мал. 5. Структура користувачів Фейсбуку щодо російських та німецьких ЗМІ в Німеччині (тис. одержувачів) (2018)

Джерело: Фонд Фрідріха Науманна: За Свободу. Взято з https://shop.freiheit.org/download/P2@754/145670/A4_RussischeMedien_D_Endfassung.pdf

Дослідники RAND детально проаналізували дані соціальних мереж, щоб оцінити масштаби кампанії в соціальних мережах на користь Росії, опитали експертів регіонального та національного рівнів, а також фахівців НАТО. На думку експертів, Росія синхронно використовує суміш різноманітних медіа, включаючи контрольовані державою радіо та телебачення, новинні веб-сайти, а також невідомі акаунти в соціальних мережах у вигляді ботів і тролів.

Спроби росіян вплинути на американців через соціальні медіа стали публічними восени 2017 року. У звітах, опублікованих роком піз-

ніше комітетом Сенату з розвідки, говориться, що «широка політична дезінформаційна кампанія Росії в соціальних мережах США була більш масштабною, ніж вважалося спочатку, з ферми тролів, які працюють, щоб знеохочувати темношкірих виборців і «стерти межі між реальністю та вигадкою», щоб допомогти обрати Дональда Трампа в 2016 році» (Jalonic, 2018, р. 1). Успіх Кремля у використанні підроблених облікових записів у соціальних мережах в автоматизованому режимі, а також облікових записів, якими керують люди, заслугує на більш детальний розгляд. Росія керувала тролями та ботами, щоб помножити російські операції з дезінформації. «Наприклад, влітку 2014 року армія кремлівських тролів, як повідомляється, заповонила вебсайт The Guardian 40 000 коментарями на день» (Helmus, 2018, р. 22).

Опитування громадської думки в США демонструють глибоку стурбованість спробами Росії вплинути на президентські вибори 2016 року. Після виборів адміністрація Обами ініціювала певні санкції проти Росії, які вимагали видворення агентів російської розвідки. І після цього директор ФБР Джеймс Б. Комі підтвердив відкрите розслідування втручання Росії у вибори 2016 року. Російським агентам було висунуто звинувачення у 2018 році. Потім у 2019 році у звіті, підготовленому спеціальним прокурором Робертом С. Мюллером III, говориться: «Росія використовувала витік електронної пошти, пропаганду та соціальні медіа, щоб розпалити розбіжності в суспільстві та підірвати цілісність виборчого процесу в Сполучених Штатах» (Kelly, 2019, р. 1). У звіті, опублікованому Комітетом з розвідки Сенату 25 липня 2019 року, були запропоновані нові подробиці про інтенсивність «безпрецедентної» російської кіберактивності, спрямованої на виборчу інфраструктуру в США напередодні президентських виборів 2016 року. 67-сторінковий звіт також залишив «невирішеними питання таємницею намірів Москви, оскільки, як зрештою з'ясували офіційні особи, вона націлилася на виборчі системи в усіх 50 штатах» (Gazis, 2019, р. 1).

Кіберскандал із втручанням Росії у вибори 2016 року ще не знайшов свого вирішення, але залишається загроза повторення нової кібератаки на наступних виборах президента США. Дослідники RAND підкріпили свій аналітичний звіт декількома рекомендаціями протистояти будь-яким спробам за межами США вплинути на президентські вибори 2020 року. Підсумовуючи завершену дослідницьку роботу, вони дійшли висновку про такі рекомендації: виділіть і «заблокуйте» російську пропаганду; розвивайте стійкість груп ризику; забезпечуй-

те альтернативу російської інформації шляхом розширення та вдосконалення місцевого контенту; підвищуйте якість інформації про США, НАТО та ЄС; відслідковуйте російські ЗМІ та розвивайте аналітичні методи (Helmus, 2018, р. 75).

Одним із найефективніших заходів протидії російській інформації є надання «альтернативи російській інформації шляхом розширення та вдосконалення місцевого контенту». Російськомовні меншини в країнах Балтії та Україні, де приблизно половина населення використовує російську мову в повсякденному житті, гостро потребують неупереджених, якісних джерел інформації на російськомовних платформах. Це може бути ефективним способом захистити їх від наративу Кремля. Україна зробила успішний крок до створення Інформаційної армії — онлайн-платформи, яка об'єднала понад 40 тисяч волонтерів, які бажають протистояти російській пропаганді.

Георгій Почепцов охарактеризував когнітивну атаку, певним чином асоційовану з панічною атакою, як таку, що «спрямована на трансформацію розуміння та інтерпретації ситуації як окремою особою, так і в масовій свідомості» (Pochepstov, 2018, р. 37). Хід російської гібридної війни на Донбасі висвітлювали українські, російські та міжнародні інформаційні агентства, але в кожному випадку аудиторія отримувала різну інтерпретацію одних і тих самих фактів, що неминуче призводило до різного розуміння та висновків. У психології існує ефект Даннінга-Крюгера, який означає «когнітивне упередження, за якого люди з обмеженими знаннями чи компетенцією в певній інтелектуальній чи соціальній сфері значно переоцінюють свої власні знання чи компетентність у цій галузі відносно об'єктивних критеріїв або продуктивності своїх однолітків або людей загалом» (Duignan, 2019, р. 1). Ідея полягає в тому, що дефіцит знань може змусити людей думати, що вони є більшими експертами, ніж вони є насправді, що може призвести до неправильного сприйняття, а також до помилок. Помилкове сприйняття є однією з особливостей, пов'язаних з когнітивною атакою, але більш важливою є здатність передбачити реакцію опонента на вашу діяльність і, крім того, активувати його відповідь у бажаному напрямку.

Що стосується сфери комерційної комунікації, то компанії з кібербезпеки, такі як US Carbon Black, розробляють і рекламують свої продукти, наприклад, хмарне програмне забезпечення безпеки кінцевих точок для виявлення шкідливих дій і протистояння будь-яким атакам на компанію.

Російська Федерація застосувала в Україні передову форму гібридної війни, використовуючи елемент інформаційної війни, який називається «рефлексивне управління». «Рефлексивний контроль — це термін, який використовується для опису практики попереднього визначення рішення супротивника на вашу користь шляхом зміни ключових факторів у сприйнятті супротивником світу» (Keir, 2018, р. 4). Цей термін особливо використовується в обговоренні російських методів та інструментів, пов'язаних з інформаційною війною. Кремль використав рефлексивний контроль, щоб тримати США та європейських союзників у пасивному стані, протистоячи спробам Росії вторгнутися в Україну за допомогою військових і невійськових інструментів. Марія Снегова з Центру аналізу європейської політики виділила п'ять ключових елементів рефлексивних методів контролю Росії в Україні в 2015 році, а саме: 1. Обманні операції з приховування присутності російських регулярних сил в Україні. 2. Приховування цілей Москви в конфлікті. 3. Нав'язування ідеї правдоподібної законності дій Росії порівняно з нібито еквівалентними діями Заходу в Косово протягом 1990-х років та іракським вторгненням у 2003 році. 4. Загрози та провокації Заходу шляхом демонстрації військової потужності Росії, включаючи звичайну та ядерну зброю. 5. Нав'язування власного нарративу Росії про український конфлікт через офіційні та соціальні медіа (Snegova, 2015, р. 5).

Міністерство фінансів Росії запропонувало «збільшити держбюджет ЗМІ в 2020 році на третину в порівнянні з поточним бюджетом і скласти 91,9 млрд. рублів» (Interfax, 2019, р. 1). 76 мільярдів рублів з цієї суми в 2020 році за пропозицією міністерства повинні бути виділені на радіо і телебачення. 23 мільярди рублів передбачено АНО «ТВ-Новости» як власнику Russia Today. Це державне фінансування офіційно оголошено в Російській Федерації для створення засобів масової інформації та поширення новин та інформації на внутрішньому та міжнародному ринках.

Зростання ролі війни ідей змінило традиційні риси збройних конфліктів у всьому світі. Раніше бойові дії супроводжувалися або супроводжувалися спланованою інформаційною війною зі створенням «лагідного образу» зловмисника чи ініціатора збройного конфлікту. Сучасний досвід показує, що інколи навмисна кампанія дезінформації передує прямим збройним зіткненням або прикритим військовим операціям, як «зелені чоловічки» у випадку з анексією Криму. Риторика, яка широко використовується російськими офіційними

особами і, отже, провладними ЗМІ, дійсно передбачає вплив на населення як всередині Росії, так і за її межами, особливо це стосується людей, які живуть у сусідніх країнах. Російська Федерація успадкувала здатність перевернути правдивий наратив з ніг на голову від свого вмілого попередника, тобто Радянського Союзу. Порівняно з колишньою радянською пропагандою, нещодавня російська «медіа-армія» докладає багато зусиль, щоб заплутати, відволікти, поляризувати та деморалізувати населення, включаючи офіційних осіб та військового персоналу цільових країн, які не мають наміру суворо слідувати курсу Російської Федерації. Реалізація різних видів риторичних засобів не охоплює лише фізичну та інформаційну сфери, де домінуючу роль відіграють факти та реальність. Кремлівська влада освоює використання своїх пропагандистських прийомів у віртуальному просторі, торкаючись таких делікатних аспектів, як релігія, культура, література та мистецтво. Методи та інструменти, які вони використовували, принесли їм певні дивіденди як у політичній, так і у військовій сферах. Численні приклади очевидні, напр. Першим доказом можна назвати найбільш обговорюване втручання Росії у хід виборів у кількох країнах (США та деяких балканських державах), а розширення території за рахунок інших країн або створення дестабілізованого буфера зони з абсолютно лояльними до Москви режимами (Крим, східна частина України, Придністров'я, Абхазія) як друга. У випадку з Україною Росія зіткнулася з потужним опором на Донбасі та міжнародним неприйняттям анексії Криму.

Таким чином РФ моделювала сприйняття добровільного возз'єднання Криму з Росією та недопущення її агресії. Що стосується Донбасу, то Росія створювала інший образ, тобто образ громадянської війни серед самих українців. Створені уявлення передбачали різні аудиторії, а саме росіян, українців із сусідніми країнами та міжнародну аудиторію. Найкращий спосіб протистояти війні ідей Кремля — це підвищити рівень життя в цільових країнах і викрити кампанію дезінформації за допомогою неупередженої високоякісної інформації, що додається до ефективного опору та рішучості захистити цілісність власної батьківщини.

ВИСНОВКИ

У сучасному світі людство почало стикатися зі здавалося б незрозумілими причинно-наслідковими явищами. Наприклад, льодяна брила, що відколосалася, від льодовика на одному з полюсів може поставити під загрозу існування цілого виду істот на іншому кінці земної кулі. Так і в міжнародних відносинах локальний конфлікт в одній з країн може суттєво вплинути на ситуацію в регіоні і навіть загострити геополітичні амбіції цілої низки держав. Але що ще небезпечніше, зацікавлені сторони починають вдаватися до недозволених методів та застосовувати сумнівні механізми та інструментарії для досягнення корисливих цілей. Ще в IX столітті відомий американський письменник і публіцист Марк Твен із витонченим гумором розповідав в одному зі своїх гумористичних оповідань «Як мене обирали в губернатори» про чорні піар-компанії, з якими стикаються політики. Однак навряд чи шанувальники його таланту в усьому світі могли уявити собі, що буквально через 1,5–2 століття нестримна брехня, що спонсорується євро-азійською державою, стане приводом для розв'язання збройної агресії проти українців і призведе до сотень тисяч убитих та покалічених у результаті широкомасштабних бойових дій на відстані майже 3,7 тисячі кілометрів. І які би трансформації не відбувалися б із видами війн та їх обличчям — проксі-війна, гібридна війна, випадкова війна — все одно вони залишаються кровожерливими та загарбницькими за своєю натурою і не мають відбирати права у народів на свободу, демократію та право самостійно визначати свою долю.

Література

Гордін, Я. (2014). Кавказька Атлантида: 300 років війни. *You-books.com. Найбільша бібліотека*. Взято з <http://www.you-books.com/book/Ya-Gordin/Kavkazskaya-Atlantida-300-let-voyny>

Доходи Донецької та Луганської областей покривають їх витрати лише на 40 % (2014, Травень 12). *Економічна Правда*. Взято з <https://www.epravda.com.ua/news/2014/05/12/450790>

Есипов, В. (2019, лютий 27). Інтерв'ю міністра внутрішніх справ Бранденбурга Карла Гайнца Шрьотера кореспонденту «Дойче Велле». *DW/суспільство*. Взято з <https://p.dw.com/p/3DqYm>

Маслова, Н., & Мунтян, П. (2018, березень 21). Сепаратизм у сучасному світі: суть, причини та регіональні різновиди. *VIII Міжнародна кон-*

ференція «Стратегії інноваційного розвитку природничих дисциплін: досвід, проблеми та перспективи», Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка. Взято з <https://www.cuspu.edu.ua/ua/strategii-innovatsiinoho-rozvytku-pryrodnych-lykh-dystsyplin-dosvid-problemyta-perspektyvy/seksiia-4/7675-separatyzm-u-suchasnomu-sviti-sut-prychynyta-rehionalni-riznovydy>

Місько, В. (2017). Світова гібридна війна: Український фронт: Монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Харків: ФОЛІО, 2017. 496 с. *Наукові записки: Серія «Історія»*. Взято з <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/9309/1/Mysko.pdf>

Романюк, Н. (2014, жовтень 20). Сепаратизм як суспільно-політичне явище сучасності. III Міжнародна науково-практична Інтернет конференція «Сепаратизм як суспільно-політичне явище». Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки. Взято з <https://internationalconference2014.wordpress.com/2014/10/20/сепаратизм-як-суспільно-політичне-яв>

Стахурський, І. (2017, квітень 2017). Тільки факти. Сьогоднішня Україна без Криму та Донбасу. *Факти ICTV*. Взято з <https://fakty.com.ua/ru/ukraine/20170413-tilky-fakty-shho-ukrayina-vtratyla-vnaslidok-okupatsiyikrymu-i-donbasu>

Ammirati, A. (2015, December 8). What is the Dublin Regulation. *Open Migration*. Retrieved from <https://openmigration.org/en/analyses/what-is-the-dublin-regulation>

Anderson, A. (2018). Overview: the Diversity and Complexity of Separatist Movements in Europe. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, Vol. 17, No 3. European Center for Minority Issues. Retrieved from https://www.ecmi.de/fileadmin/redakteure/publications/JEMIE_Datens_%C3_%A4tze/JEMIE_Datens_%C3_%A4tze_2018/Anderson_intro.pdf

Bayomy, Y., Holland, S., & Strobel, W. (2018, March 16). Trump's back-to-back visitors unlikely to solve Gulf dispute. *Reuters: World News*. Retrieved from <https://www.reuters.com/article/us-usa-trump-gulf/trumps-back-to-back-visitors-unlikely-to-solve-gulf-dispute-idUSKCN1GS2U4>

Bertossi, C. (2007). French and British models of integration. *ESRC Centre on Migration, Policy and Society Working Paper*, No. 46, p. 3–4.

Bertossi, C. (2011). National Models of Integration in Europe: A Comparative and Critical Analysis. *ResearchGate*. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/238043202_National_Models_of_Integration_in_Europe_A_Comparative_and_Critical_Analysis

Bosch, S. (2017, September 29). Here's how bad economically a Spain-Catalonia split could really be. *CNBC European News*. Retrieved from <https://www.cnbc.com/2017/09/21/heres-how-bad-economically-a-spain-catalonia-split-could-really-be.html>

Boyle, K., & Englebert, P. (2006, March 22). The Primacy of Politics in Separatist Dynamics. *International Studies Association, Town & Country Resort and*

Convention Center. Retrieved from http://cega.berkeley.edu/assets/miscellaneous_files/wgape/10_Englebert.pdf

Byman, D. (2020, April, 2). Why engage in proxy war? A state's perspective. *Brookings*. Retrieved from <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2018/05/21/why-engage-in-proxy-war-a-states-perspective>

Connell, M., & Volger, S. (2017): Russia's approach to cyber warfare. *Center for Naval Analysis: Analysis & Solutions*. Retrieved from https://www.cna.org/CNA_files/PDF/DOP-2016-U-014231-1Rev.pdf

Corporate author(s). (1998, June). Republic of Moldova: Economic Review of the Transnistria Region. *World Bank Document*, Report No. 17886-MD Europe and Central Asia Region, (June 1998). Retrieved from <http://documents.worldbank.org/curated/en/492631468773991051/pdf/multi0page.pdf>

Corporate author(s). (2017, December 9). Will Corsica be a new Catalonia? *Arab News / World*. Retrieved from <https://www.arabnews.com/node/1206191/world>

Corporate author(s). (2018). Russische Medien in Deutschland: Unabhängiger Journalismus oder politisches Instrument? *Friedrich Naumann Stiftung: Für die Freiheit*. Retrieved from https://shop.freiheit.org/download/P2@754/145670/A4_RussischeMedien_D_Endfassung.pdf

Corporate author(s). (2018). Russische Medien in Deutschland: Unabhängiger Journalismus oder politisches Instrument? *Friedrich Naumann Stiftung: Für die Freiheit*. Retrieved from https://shop.freiheit.org/download/P2@754/145670/A4_RussischeMedien_D_Endfassung.pdf

Corporate author(s). (2019). Separatism. *Cambridge Dictionary/Cambridge University Press*. Retrieved from <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/separatism>

Corporate author(s). (2019). Финансирование СМИ из бюджета предложено увеличить на треть. *Международная информационная группа Интерфакс*. Financing the media outlets from the state budget to be increased by a third. *International information group Interfax*. Retrieved from <https://www.interfax.ru/russia/678102>

Corporate author(s). (2019). Catalonia Statistics 2018. *Barcelona Chamber of Commerce*. Retrieved from https://www.cambracn.org/documents/117985/528578/Catalunya_Estadistica_2018_EN.pdf/452bb440-19a6-4986-8109-8ef70d7200bd

Corporate author(s). (2019, January 22). Donbas War Death Toll Rises up to Nearly 13,000 — UN. *UNIAN Information Agency*. Retrieved from <https://www.unian.info/war/10416549-donbas-war-death-toll-rises-up-to-nearly-13-000-un.html>

Corporate author(s). (2019, June 11). Catalonia Crisis in 300 Words. *BBC News/Europe*. Retrieved from <https://www.bbc.com/news/world-europe-41584864>

Corporate author(s). (2019, July 18). AER Statute. *AER General Assembly* (05 June 2019). Retrieved from <https://aer.eu/aer-statute>

Corporate author(s). (2020): Rhetoric. In *Oxford Advanced Learner's Dictionary*, Oxford University Press. Retrieved from <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/rhetoric>

Das virtuelle Museum (2005): Dreijähriger Krieg 1848–51. *Geschichte — ganz nah*. Retrieved from http://www.vimu.info/general_04.jsp?id=mod_3_1

Duignan, B. (2019): Dunning-Kruger effect. *Encyclopedia Britannica*. Retrieved from <https://www.britannica.com/science/Dunning-Kruger-effect>

Echevarria II, A. J. (2008). Wars of Ideas and the War of Ideas. *Strategic Studies Institute, US Army War College*. Retrieved from <https://pdfs.semanticscholar.org/2e45/1c4df163bd50cc42013242a40a574414a37d.pdf>

European Commission, (2017). The EU and the migration crisis. *Directorate-General for Communication*. Retrieved from <https://data.europa.eu/doi/10.2775/330525>

Fox, A. (2019, February). In Pursuit of a General Theory of Proxy Warfare. *The Institute of Land Warfare at the Association with the U. S. Army: Paper 123*. Retrieved from <https://www.ausa.org/sites/default/files/publications/LWP-123-In-Pursuit-of-a-General-Theory-of-Proxy-Warfare.pdf>

Ganich, A. (2003). Circassian diaspora in Jordan (self-identification, ideas about historical homeland and impact on North Caucasian developments). *CA&C Press AB Publishing House — Sweden*, Vol. 1, Issue 19. Retrieved from <https://ca-c.org/circassian-diaspora-in-jordan-self-identification-ideas-about-historical-homeland-and-impact-on-north-caucasian-developments>

Gazis, O. (2019, July 25): Russia targeted 2016 state elections with “unprecedented level of activity”, Senate Intel report says. *CBS News*. Retrieved from <https://www.cbsnews.com/news/election-security-report-on-russian-meddling-released-by-senate-intelligence-committee>

GDP (current US\$) — Qatar (2020, February 2). *World Bank national accounts data and OECD National Accounts data files*. Retrieved from <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=QA>

Griffing, A. (2018, June 3). Saudi Arabia vs. Qatar: How MBS's Blockade Not Only Failed to Achieve Its Goals but Backfired. *Haaretz: World News*. Retrieved from <https://www.haaretz.com/world-news/.premium-saudi-arabia-vs-qatar-how-mbs-s-blockade-actually-backfired-1.6134512>

Heine, H. (2017, October 1). Nicht nur Katalonien: Wer alles nach Unabhängigkeit strebt. *Der Tagesspiegel / Politik, Separatisten in Europa*. Retrieved from <https://www.tagesspiegel.de/politik/separatisten-in-europa-nicht-nur-katalonien-wer-alles-nach-unabhaengigkeit-strebt/20366008.html>

Helmus, T. C., Bodine-Baron, E., Radin, A., Magnuson, M., Mendelsohn, J., Marcellino, W., Bega, A., & Winkelman, Z. (2018). Russian Social Media Influence. Understanding Russian propaganda in Eastern Europe. *Research Reports, RAND Corporation*. Retrieved from https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_reports/RR2200/RR2237/RAND_RR2237.pdf

- Herzfeld, H. (1998). Frederick William IV. *Encyclopedia Britannica*. Retrieved from <https://www.britannica.com/biography/Frederick-William-IV>
- Jaimoukha, A. (2019). The Circassians in Jordan. *Circassian World*. Retrieved <https://circassianworld.wordpress.com/2013/09/06/the-circassians-in-jordan>
- Jalonic, M. C. (2018, December 17). Russian influence operations still stoking tensions on social media, Senate reports say. *Public Broadcasting Service: News Hour*. Retrieved from <https://www.pbs.org/newshour/politics/russian-influence-operations-still-active-and-ongoing-on-social-media-senate-report-says>
- Jawir, W. (2018). The Disintegration-Integration Challenges in Moldova. *Studia Politologica Ucraino-Polona*, No. 8, 2018. Retrieved from <http://journals.urau.ua/spup/article/view/163866>
- Keir, G., Sher, J., & Seaboyer, A. (2018). Russian reflexive control. *Royal Military College of Canada*. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/328562833_Russian_Reflexive_Control
- Kelly, M., & Samuels, E. (2019, November 18). How Russia weaponized social media, got caught and escaped consequences. *The Washington Post: Analysis*. Retrieved from <https://www.washingtonpost.com/politics/2019/11/18/how-russia-weaponized-social-media-got-caught-escaped-consequences>
- List of Countries by GDP (PPP) per capita (2020, January 22). *International Monetary Fund / World Economic Outlook*. Retrieved from <http://statisticstimes.com/economy/countries-by-gdp-capita-ppp.php>
- Lynch, M. (2017, July 14). Three big lessons from the Qatar crises. *The Washington Post: Analysis*. Retrieved from <https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2017/07/14/three-big-lessons-of-the-qatar-crisis>
- Mediterranean situation (2019, March 26). *UNCHR the UN Refugee Agency, Operational Portal / Refugee Situations*. Retrieved from <https://data2.unhcr.org/en/situations/mediterranean>
- Nechayeva, K., & Jenssen, T. (2019, April 3). Ukraine: 5 Facts after 5 Years of Conflict. *Norwegian Refugee Council, Ukrainian War Conflict*. Retrieved from <https://www.nrc.no/perspectives/2019/five-things-to-know-after-five-years-of-conflict-in-eastern-ukraine>
- O'Sloane, T., & Perelman, C. (1999). Rhetoric. *Encyclopedia Britannica*. Retrieved from <https://www.britannica.com/topic/rhetoric>
- Parry, S. (2023, May 24). Immigration. *Encyclopedia Britannica*. Retrieved from <https://www.britannica.com/topic/immigration>
- Piris, J. (2019). Political and Legal Aspects of Recent regional Secessionist Trends in some EU Member States. *Secession from Member State and Withdrawal from the European Union*. Cambridge University Press, 2017, Retrieved from <https://www.cambridge.org/core/books/abs/secession-from-a-member-state-and-withdrawal-from-the-european-union/political-and-legal-aspects-of-recent-regional-secessionist-trends-in-some-eu-member-states-i/39024C917A27AFB-F7B5519864084DD4C>

Pocheptsov, G. (2018). Cognitive attacks in Russian hybrid warfare. *Information & Security: An International Journal*, Vol. 41, p. 37–43. Retrieved from https://it-4sec.org/system/files/4103_pocheptsov_cognitive_attacks.pdf

Porotsky, S. (2018, February 28). Analyzing Russian information warfare and influence operations. *Global Security Review*. Retrieved from <https://globalsecurityreview.com/cold-war-2-0-russian-information-warfare>

Rondeaux, C., & Sterman, D. (2019, February 20). Twenty-first century proxy warfare: confronting strategic innovation in a multipolar world. *New America: International security*. Retrieved from <https://www.newamerica.org/international-security/reports/twenty-first-century-proxy-warfare-confronting-strategic-innovation-multipolar-world>

Roy, D. (2019, October 28). Russian propagandistic rhetoric during the Chechen wars. *International Policy Digest*. Retrieved from <https://intpolicydigest.org/2019/10/28/russian-propagandistic-rhetoric-during-the-chechen-wars>

Snegovaya, M. (2015). 'Reflexive control': Putin's hybrid warfare in Ukraine is straight out of the Soviet playbook. *Institute for the Study of War. Business Insider*. Retrieved from <https://www.businessinsider.com/reflexive-control-putins-hybrid-warfare-in-ukraine-is-straight-out-of-the-soviet-playbook-2015-9>

Sofuoglu, M. (2016, May 14). The Circassian exile: 9 facts about the tragedy Peele. *TRT World, News / Europe*. Retrieved <https://www.trtworld.com/europe/the-circassian-exile-9-facts-about-the-tragedy-1388>

Spahn, S. (2018, November 15). Russische Medien: Eine Waffe im Informationskrieg. *Zentrum Liberale Moderne, Analyse*. Retrieved from <https://libmod.de/susanne-spahn-ueber-russische-medien-in-deutschland>

Stark, A., & Ahram A. (2019, October 22). How the United States Can Escape the Middle East's Proxy Wars. *Foreign Policy Research Institute: Geopolitics*. Retrieved from <https://www.fpri.org/article/2019/10/how-the-united-states-can-escape-the-middle-east-s-proxy-war>

Szawlowski, M. (2018, September 26). Circassians in Jordan. *The Business Year/ Focus: Caucasian Diaspora in Middle East* Retrieved from <https://thebusiness-year.com/article/the-circassians-and-their-role-in-jordan>

Ulrichsen, K. (2014, September). Qatar and the Arab Spring. Policy Drivers and Regional implications. *Carnegie Endowment for International Peace*. Retrieved from https://carnegieendowment.org/files/qatar_arab_spring.pdf

United Nations High Commissioner for Refugees (2017, November 2). *UN-HCR Statistical Database*. Retrieved from <http://data.un.org/Data.aspx?d=UN-HCR&f=indID%3AType-Ref>

Розділ 3

ЧИННИК «ТУРЕЦЬКОЇ МОДЕЛІ» У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ США НА ВЕЛИКОМУ БЛИЗЬКОМУ СХОДІ (Кулешова Карина)

ВСТУП

Стратегічна конструкція Великого Близького Сходу (ВБС) була довготерміновою інтелектуальною та аналітичною проблемою в американській політичній думці після закінчення «холодної війни». В її розробку фундаментальний внесок зробили Генрі Кіссінджер та Збігнев Бжезинський, теоретичні доробки яких виступають як взаємодоповнюючі та неконкурентні. Концепція Великого Близького Сходу складалася й еволюціонувала протягом певного періоду, при чому її інтелектуальне й доктринальне бачення розрізнялися. У практичному плані її використання обумовлювалося основними цілями США на Великому Близькому Сході.

Ціль найвищої пріоритетності — подолати глобальний тероризм та його спонсорів, на допустити потрапляння ЗМЗ в руки небезпечних держав-ізоїв, а також стримати всі форми агресії, що йтимуть від цих держав. Друга ціль, також високої пріоритетності — захистити близьких союзників на кшталт Ізраїлю та інших дружніх країн, а також впевнитися у безперешкодному доступі Заходу до нафти Перської затоки. Третя ціль — зберегти та розширити коло друзів та партнерів США, включаючи такі важливі країни, як Туреччина, Єгипет та Йорданія, а також укріпити дух багатосторонньої співпраці в ключових субрегіонах. Четверта ціль — допомогти владнати регіональні конфлікти, які можуть з часом вийти назовні та дестабілізувати світову міжнародну систему. П'ята ціль — посприяти демократизації та економічному прогресу в розрахунок на те, що ці зміни зміцнюватимуть стабільність й безпеку в регіоні. Саме досягнення останньої цілі покладалася на розповсюдження «турецької моделі».

Поняття Великого Близького Сходу пов'язується виключно з американською зовнішньою політикою після закінчення «холодної війни» щодо таких країн як Афганістан, Алжир, Бахрейн, Кіпр, Джи-

буті, Єгипет, Іран, Ірак, Ізраїль, Йорданія, Кувейт, Ліван, Лівія, Мавританія, Марокко, Оман, Пакистан, Палестина, Катар, Саудівська Аравія, Сомалі, Судан, Сирія, Туніс, Туреччина, Сахарська Арабська Демократична Республіка, Об'єднані Арабські Емірати, Ємен, а також Вірменія, Азербайджан, Грузія, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан.

«Турецька модель» розвитку, що складалась протягом десятиліть, для Сполучених Штатів набула особливого значення і ваги після подій 11 вересня 2001 р. — в рамках війни з тероризмом, що включала зміни режимів в державах, які за визначенням Вашингтону були його потенціальним оплотом. За часів першої адміністрації Джорджа Буша-молодшого ідеологами американського «демократизаційного» варіанту «турецької моделі» стали заступники міністра оборони США Пол Вулфовіц та Дуглас Фейт. З 2004 р., коли президент США порекомендував «турецьку модель» решті мусульманського світу в якості прикладу для наслідування, США активно починають її просування на ВБС. Але неглибока розробленість запропонованої формули призвела до того, що у Туреччині почалися інтенсивні суперечки з приводу її значення для країни, а в подальшому — до розбіжностей між Сполученими Штатами та Туреччиною.

Тема розвитку «турецької моделі» набуває нової актуальності в умовах повномасштабної агресії Росії проти України, що вплинуло на всі регіональні та глобальні проблеми і по-новому висвітлило роль Туреччини і контрверсійний чинник Реджепа Тайіпа Ердогана. Зрозуміти, як він прийшов до влади, в яких умовах, і чому його політика склалася саме так, а не інакше, представляє особливу цінність для України та Європи у цілому.

3.1. «ТУРЕЦЬКА МОДЕЛЬ» НА ВЕЛИКОМУ БЛИЗЬКОМУ СХОДІ В КОНТЕКСТІ ВЗАЄМОДІЇ ЗОВНІШНІХ ТА ВНУТРІШНІХ ЧИННИКІВ ПОЛІТИКИ США

Криза, спричинена вторгненням Іраку до Кувейту 2 серпня 1990 р., стала поворотною точкою як турецької політики, так і використання Сполученими Штатами «турецької моделі» у своїй стратегії на Великому Близькому Сході. Перш за все, слід зазначити, що вторгнення очікували далеко не всі (хоча сам Тургут Озал очікував чогось подібного ще за декілька місяців до початку основних подій). Якщо вважати,

що було відомо про можливу іракську агресію проти Кувейту завчасно, жоден з регіональних чи глобальних акторів заздалегідь не вирішив, якими будуть його дії, чи та як він буде координувати свою поведінку з іншими акторами. Політика формувалася поспіхом, на ходу, при цьому відкидалася більша частина попередніх міркувань, що вироблялися роками. Як часто трапляється в подібних обставинах, кризове регулювання у неочікуваних ситуаціях спирається на миттєві рішення. Традиційний механізм прийняття рішень в питаннях зовнішньої політики в Туреччині, який передбачає досягнення консенсусу між президентом, урядом, міністром закордонних справ та командуванням збройних сил, абсолютно непристосований для дій в подібних ситуаціях, особливо якщо вищезазначені посадовці незгодні між собою. Як голова держави та більш досвідчений політик, ніж будь-який інший член уряду, президент Т. Озал став потужним гравцем у формуванні зовнішньополітичного курсу держави, а його часті контакти з іншими світовими лідерами дали йому значну перевагу над рештою турецької політичної еліти. Оскільки Туреччина є скоріше парламентською, ніж президентською республікою, то така тенденція ризикувала порушити нормальний та конституційний порядок прийняття рішень в державі, згідно з яким остаточні рішення схвалювалися прем'єр-міністром та його кабінетом, а не президентом.

Телефонна дипломатія дозволила Т. Озалу постійно підтримувати контакт з президентом Джорджем Бушем-старшим, який, очевидно, очікував, що турецький президент прийматиме рішення за всю Туреччину. Однак така політика була дуже погано скоординована з позицією інших владних посадовців Анкари. В результаті турецька політика у більшості випадків була компромісом між особистою думкою Т. Озала, обмеженнями і корективами, накладеними на Туреччину міжнародною ситуацією, та вимогами інших акторів турецького урядування.

Як зазначають Ніколь та Хью Поуп, спричинена вторгненням Саддама Хусейна до Кувейту криза стала подарунком долі для Т. Озала, оскільки вона дозволила йому відволікти увагу від власних тогочасних внутрішньодержавних прорахунків та надати зовнішній політиці таких саме динамізму та амбітності, якими відзначалися його економічні реформи впродовж 1980-х рр. (Pore, & Pore, 1997, p. 218). Війна в Перській затоці також дала йому можливість продемонструвати унікальну стратегічну цінність Туреччини для західних держав після завершення «холодної війни». Вочевидь, він сподівався на те,

що беззастережна підтримка західних держав під час кризи зміцнить турецькі позиції для здобуття членства у ЄС, а також Туреччина зможе відіграти важливу роль у побудові післявоєнної системи безпеки в Перській затоці. Однак було не зовсім ясно, як Озал збирається цього досягти.

Політика просування «турецької моделі» формувалась у нерозривному зв'язку з очікуваннями, далеко не всім з яких судилося справдитись. Зокрема вже наприкінці осені 1990 р. Озал і Буш були впевнені, що військової операції для вигнання іракських військ з Кувейту уникнути не вдасться, й операція буде успішною. Але обидва президенти очікували, що військова поразка Іраку в Кувейті призведе до того, що Саддама Хусейна скине його власний народ. Це, в свою чергу, призведе до радикальної зміни політичного ландшафту на всьому Близькому Сході. За словами президента Дж. Буша, його очікування поділяли Французький президент Франсуа Міттеран, єгипетський президент Хосні Мубарак та «всі арабські лідери» (Pope, & Pope, 1997, p. 248).

Успіхи й невдачі «турецької моделі» варто розглядати саме у світлі нереалізованих очікувань, які також допомагають пояснити деякі суперечливі амбіції Т. Озала. Впродовж всього періоду кризи він був переконаний у тому, що турецькі національні інтереси і політика Сполучених Штатів доповнюють одне одного. Оскільки Туреччина з самого початку вважала, що західна коаліція неминуче виграє війну з Іраком, то найкраще просувати свої інтереси вона може співпрацюючи з Вашингтоном, а не діючи самотужки. Анкара також повинна зайняти якомога активнішу позицію у врегулюванні кризи. Як сказав Т. Озал на засіданні турецького парламенту 1 вересня 1990 р., «ми не повинні закривати очі на події, які відбуваються в цьому регіоні під час кризи, і не можемо забувати про негативні наслідки для нашої держави, які можуть виникнути після кризи. Тому наша зовнішня політика повинна бути динамічною, щоб ми могли досягти становища, в якому зможемо ефективно впливати на ці події і перетворення... В іншому випадку, ми, очевидно, втратимо можливість стати впливовою державою у ситуації, яка зачіпає національні інтереси Туреччини» (Hale, 2007, p. 39).

За кілька місяців до подій серпня 1990 р. Т. Озал попередив президента Дж. Буша, що С. Хусейн може виявитися серйозним противником і напасти на Кувейт. В кінці липня іракський диктатор вже концентрував свої війська біля кордону з Кувейтом, тому вторгнення здавалось неминучим.

Однак 27 липня Буш повідомив Озала, що єгипетський президент Х. Мубарак запевнив його, нібито Саддам відведе свої війська від кордону і не розпочне вторгнення, і що ця інформація була підтверджена доповіддю розвідки з посольства США у Багдаді. 1 серпня, за порадою Буша, Т. Озал покинув Анкару і вирушив у відпустку, яка, втім, виявилася дуже короткою. Наступного дня, отримавши звістку про вторгнення, він одразу повернувся до столиці зі своїми радниками і негайно скликав засідання Ради національної безпеки, на якому зібрались сам президент, прем'єр-міністр, інші члени уряду та верховне командування збройних сил. Спочатку реакція уряду була не надто рішучою, хоча Т. Озал наполягав на необхідності запроваджувати активну політику. На нарадах в РНБ було вирішено почекати і подивитися на розвиток подій. Між тим 5 серпня Таха Яссін Рамазан, заступник прем'єр-міністра Іраку, прибув з візитом до Анкари і намагався переконати Т. Озала, що Туреччина повинна утриматись від економічного ембарго проти Іраку. Озал залишився непохитним і заявив, що С. Хусейн повинен негайно вивести війська з Кувейту, а також попередив про можливі наслідки, якщо Ірак цього не зробить. Наступного дня, 6 серпня, Рада Безпеки ООН прийняла Резолюцію № 551, що накладала ембарго на Ірак, поки він не виведе війська з Кувейту. Ця резолюція отримала схвалення Анкари двома днями пізніше, коли Озал офіційно оголосив на британському та американському телебаченні про те, що Туреччина перекрила трубопровід Кіркук — Юмурталік і увела ембарго на торгіві відносини з Іраком (Hale, 2007, p. 40).

По мірі зростання вірогідності війни між Іраком й коаліцією держав, лідером яких виступали США, з'ясувалося, що адміністрація Дж. Буша має до Туреччини щонайменше ще три вимоги, окрім підтримання економічного ембарго проти Іраку. По-перше, йшлося про використання військово-повітряних баз на турецькій території для здійснення авіаційних ударів по північному Іраку. По-друге, про концентрацію турецьких збройних сил вздовж іраксько-турецького кордону для того, щоб відволікти частину іракської армії з південного фронту. По-третє, про участь турецького контингенту в коаліційних військах, які мали вести бойові дії в Перській затоці. Ці вимоги повністю суперечили попередній позиції нейтралітету Туреччини у всіх близькосхідних конфліктах, але зміни у турецькій політиці були неминучими. Насамперед, тому що С. Хусейн порушив правила гри й спровокував військову інтервенцію Заходу за схвалення ООН. Якби

Т. Озал міг формувати політику самостійно, то він, мабуть, погодився б на всі три вимоги Вашингтону, але на ділі він обмежився двома першими.

Стаття 92 турецької конституції вимагає прийняття в парламенті спеціальної резолюції, яка дозволяла б Туреччині оголосити війну іншій державі для того, щоб надіслати турецькі війська за кордон чи дозволити перебування військ іншої держави на турецькій території, якщо це не обумовлено «міжнародними договорами, в яких Туреччина є однією зі сторін (мається на увазі Північноатлантичний договір) чи правилами міжнародного етикету». В даному випадку не можна було застосувати жодну з двох останніх умов. Якщо сесія парламенту в даний момент не проводиться, то президент має право самостійно вирішувати питання про використання турецьких збройних сил, але лише у тому випадку, якщо Туреччина стала об'єктом раптової збройної агресії. 12 серпня 1990 р. знов була скликана термінова нарада Національної асамблеї, на якій прем'єр-міністр Ілдирим Акбулут поставив питання про можливість застосування цієї норми конституції. Однак уряд зіткнувся з серйозним опором не лише з боку членів опозиційних партій, а й з боку доволі значної частини парламентської фракції від правлячої партії Батьківщина, очолюваної колишнім міністром закордонних справ Месутом Їлмазом. Ці протести відображали стійке небажання громадськості дозволити Туреччині долучитися до війни на Близькому Сході. Парламент проголосував за резолюцію з застереженням, що уряд має право її застосувати лише в тому випадку, якщо Туреччина стане об'єктом безпосереднього нападу. В результаті уряд не здобув нічого і залишився з тими самими повноваженнями, які він мав би в будь-якому випадку під час парламентських канікул, тобто без дозволу на превентивні дії проти Іраку. 5 вересня, коли парламент знов зібрався на свою регулярну осінню сесію, Акбулут повторив свій запит щодо надання уряду спеціальних повноважень згідно зі статтею 92 конституції. Парламент дав згоду, але, знову ж таки, за словами Акбулута, уряд мав право посилати війська за кордон лише у тому випадку, якби на Туреччину напали. Тому парламентський спротив прямій участі Туреччини у бойових діях в Перській затоці став ще більш очевидним.

Вірогідність війни зростала протягом наступних двох місяців. США поступово нарощували кількість збройних сил в районі Перської затоки до 400 тис. осіб, а С. Хусейн не проявляв жодних ознак бажання покинути Кувейт. 29 листопада Рада Безпеки ООН прийня-

ла Резолюцію № 678, що уповноважувала керовану США коаліцію на воєнні дії проти Іраку, якщо той не виведе свої збройні сили з Кувейту до 15 січня 1991 р. В той же час Туреччина збільшила кількість своїх військ біля кордону з Іраком до 120 тис., а Сполучені Штати надіслали зенітний комплекс ракет «Петріот» до військової бази НАТО в Інджірлік, поблизу Адани, щоб покращити якість протиповітряної оборони Туреччини. Повітряна війна проти Іраку почалась 17 січня 1991 р. В той же день на пропозицію уряду турецький парламент прийняв резолюцію № 126 на «підтримку Резолюцію № 678 Ради Безпеки ООН». На практиці це означало дозвіл повітряним військам коаліції використовувати Інджірлік та інші турецькі бази для проведення наступальних операцій проти Іраку (Hale, 2007, р. 42–43). Відповідно, такі операції розпочалися 18 січня 1991 р.

Ускладнення, пов'язані зі спробами уряду Туреччини переконати парламент у необхідності підтримки коаліції, підсилювалися обуренням владної еліти постійними спробами Т. Озала прибрати всі справи до своїх рук та обминути звичайну процедуру прийняття рішень. На самому початку кризи, 7 серпня 1990 р. президент публічно оголосив перекриття трубопроводу Кірчук — Юмурталік, не порадившись попередньо ані з прем'єр-міністром, ані з міністром закордонних справ. Зустрічі з заступником іракського прем'єра 5 серпня та державним секретарем США Дж. Бейкером, котрий відвідував Анкару кілька разів в період кризи, проводились виключно з президентом Туреччини.

Ще більше обурення викликав візит, який здійснив Т. Озал до Вашингтону в кінці вересня для зустрічі з президентом Бушем, не взявши з собою міністра закордонних справ Алі Бозера. Це стало причиною відставки Бозера 11 жовтня 1990 р., наступної — міністра оборони Сафі Гірея через сім днів, і, нарешті, 3 грудня — найбільш неочікуваної — генерала Неджипа Торумтая, начальника Генерального штабу. Суперечки тривали до самого початку війни в Затоці. Як свідчить Акбулут, Озал вважав, що не обов'язково звертатися до парламенту за спеціальним дозволом надати турецькі повітряні бази для використання військами коаліції в атаках на Ірак, але прем'єр-міністру вдалося переконати його у протилежному (Hale, 2007, р. 44). Значення відставки генерала Н. Торумтая зумовлювалося контекстом політичного ландшафту, в якому військові, згідно з засадами кемалізму, традиційно відігравали вагомий роль. Особливо це було неприємно для президента, оскільки він сам обирав генерала на посаду, всупереч уподобанням військових кіл. У своїй заяві про звільнення Торумтай у

різкій формі пояснив, чому він полишив командування: «Я зробив це, оскільки вважаю неможливим продовжувати службу у відповідності з тими принципами і баченням держави, в які я вірю» (Hale, 2007, р. 44). Пізніше стало ясно, що причина відставки полягала в істотних політичних розбіжностях з приводу реакції Туреччини на кризу. Його думку поділяли декілька членів уряду, включно з прем'єр-міністром. Першою причиною конфлікту стало бажання Т. Озала надіслати підрозділ турецьких збройних сил до Перської затоки, щоб турецькі воєняки приєдналися там до коаліційних формувань у підготовці до війни з Іраком. Зі свого боку, Торумтай заявив, що уряд не давав щодо цього жодних чітких наказів, але Озал просто підкинув ідею, а можливі втрати і здобутки від її реалізації поклалися на міністра закордонних справ і Генеральний штаб. Отже, Озал хотів надіслати турецькі війська до Перської затоки, але цю ідею відкинули керівники оборонного і зовнішньополітичного відомств, а також кабінет міністрів.

Ще більш суперечливою видається заява Н. Торумтая про те, що Озал хотів відкрити «другий фронт» у війні проти Іраку, розпочавши наземне вторгнення на півночі країни з метою захоплення і окупації Мосула та Кіркука, у тому випадку, якщо коаліція почне бойові дії проти Іраку на півдні. За словами Понеша Танера, який на той час був державним міністром в уряді Акбулута: «Озал хотів другого фронту, щоб бути присутнім на обіді переможців, коли після битви рештки жертви будуть ділити між собою» (Pore, & Pore, 1997, р. 220).

У своїх мемуарах і подальших заявах Н. Торумтай дає зрозуміти, що він рішуче виступав проти такої операції. Якби Туреччина окупувала Мосул, то нічим би не відрізнялась від Саддама, який також вторгнувся на територію сусідньої держави. Проти цього виступила б Організація Об'єднаних Націй, яка змусила б Туреччину вивести війська, позбавивши її всіх потенційних вигод. Він вважав, що у військовому плані турецькі війська були готові захопити Мосул, але окупація цілого регіону на тривалий термін — це зовсім інша справа. Курди регіону організували б рух опору, чим поглибили б проблему, яку Туреччина вже мала з РПК. Підготовка до такої операції зайняла б три місяці, а оскільки ідея була висунута Озалом аж в кінці листопада 1990 р., то часу все одно б не вистачило. Це також означало б, що Туреччина мусила відкрити тили Радянському Союзу, що також було небезпечно. Нарешті, Торумтай енергійно виступав проти способу, в який була подана ця пропозиція. За два дні до відставки Озал надіслав йому директиву стосовно своїх планів на операцію в північному

Іраку, але вона не обговорювалась і не затверджувалась кабінетом міністрів. Т. Озал проігнорував той факт, що Торумтай мав отримувати накази від уряду, а не від президента. Таке скорочення конституційних процедур для Торумтая, очевидно, стало останнім приводом для рішення про відставку. Важливо і те, що Акбулут і його уряд також виступали проти операції в північному Іраку, чим спростував досить поширену думку про те що прем'єр-міністр був просто маріонеткою Озала (Pore, & Pore, 1997, p. 226–228).

Деякі дослідники заперечують, що Озал мав намір починати воєнну операцію в північному Іраку і плани щодо провінції Мосул. В своєму інтерв'ю газеті *Tercüman*, опублікованому 8 грудня 1990 р., Озал заперечив можливість здійснення подібного задуму з тих самих причин, що і Торумтай — через те, що великі держави цього ніколи не дозволять, і через те, що це неминуче порушить регіональний баланс сил (Rubin, 2005a, p. 127). Майже ті самі слова Озал повторив ще раз в інтерв'ю німецькій газеті *Die Welt*, опублікованому 22 лютого 1991 р., в якому він категорично заявив: «Ми не вступимо у війну доти, доки Ірак сам на нас не нападе. Ми не маємо наміру захоплювати жодного сантиметру іракської території. Чи захопить Туреччина Мосул та Кіркук? Ні, вона цього не зробить». В окремії розмові з турецьким журналістом Джендізом Чандаром він також вказав на ті імовірні протести сусідніх країн (Сирії та Ірану), які виникнуть при спробі Туреччини захопити будь-яку частину Іраку. Озал пообіцяв президенту Бушу надіслати війська до Іраку, якщо С. Хусейн, Сирія чи Іран вторгнуться у Туреччину (Aykan, 1996, p. 345).

Щоб пояснити цю явну суперечливість, можна висунути дві гіпотези. Перша полягає в наступному: в листопаді та на початку грудня 1990 р. Т. Озал всерйоз розглядав можливість турецького вторгнення в північний Ірак та окупації Мосула і Кіркука у випадку розв'язання війни в Перській затоці, але згодом змушений був відмовитись від своєї ідеї через заперечення Н. Торумтая та інших турецьких посадовців. Друга ґрунтується на вірогідному очікуванні Т. Озала, що С. Хусейн зазнає поразки в Кувейті і його скине народ власної країни. Насправді, він переконував президента Дж. Буша віддати наказ про наступ на Багдад і підтримати курдське повстання в Іраку. Завдяки цьому, як він сподівався, режим С. Хусейна буде повалено, а в країні до влади прийде демократичний уряд, який зможе владнати проблеми Багдада з курдами і відновити стабільні та дружні відносини з Туреччиною. З іншого боку, якщо встановити стабільний режим в Іраку не вдасть-

ся, то в державі утвориться вакуум сили, в умовах якого до країни може вторгнутися будь-хто з її сусідів, або ж іракські курди спробують заснувати власну державу самотужки чи з допомогою іншого уряду. Це розцінювалося турками як найнебезпечніша загроза. Для Іраку найкращим виходом було б формування демократичного режиму, за якого всі його різноманітні етнічні та релігійні спільноти могли б співіснувати мирно. Озал просував цю ідею, не відмовляючись офіційно від заявленої позиції Туреччини про бажання зберегти територіальну цілісність Іраку. Це свідчить про те, що Озал не розраховував на тривалу турецьку військову присутність в цій країні. Навіть якби вона сталася, то була б лише тимчасовою і продовжувались би рівно стільки часу, скільки знадобилось би для становлення нового політичного порядку в Іраку, який би задовольняв цілі Туреччини, сформульовані в рамках «турецької моделі».

Із початком операції, між 17 січня та серединою березня 1991 р. авіація коаліції регулярно використовувала Інджірлік та інші повітряні бази Туреччини для атак на цілі у Північному Іраку, а турецька військова розбудова вздовж іракського кордону змусила Ірак тримати в цьому регіоні приблизно вісім дивізій, які, в іншому випадку, були б задіяні в боях на півдні. Наземна наступальна операція почалась 24 лютого, іракські війська були вигнані з Кувейту, а 3 березня сторони погодились припинити бойові дії. Туреччина повернулася з війни з перемогою. Вона довела свою значимість для Заходу у світі після завершення «холодної війни» і зробила внесок у перемогу коаліції над С. Хусейном, не підставляючи себе при цьому під кулі.

Туреччина значно зміцнила свої відносини з Вашингтоном, а президент Дж. Буш високо оцінив підтримку Озала та інших політичних лідерів його країни.

Однак після війни криза переросла в певні ускладнення, яких не очікував ані президент Дж. Буш, ані президент Т. Озал. 15 лютого Буш відкрито закликав до повстання в Іраку, сказавши: «збройні сили та народ Іраку повинні взяти справу в свої руки і змусити диктатора С. Хусейна відступити» (Rubin, 2005a, p. 127). Однак, ці заклики до повстання він не підкріпив ніякою матеріальною допомогою. Всупереч турецьким й американським прогнозам й бажанням, С. Хусейн скинутий так і не був, а коли розгорілись повстання на півдні Іраку (під проводом шіїтської опозиції) та в іракському Курдистані, диктатор мав достатню кількість збройних сил, щоб жорстоко їх придушити. Заходи С. Хусейна з придушення повстань призвели до того, що в кінці

квітня біля турецького кордону зібралось близько 500 тис. бездомних біженців, а ще більша кількість змушена була тікати до Ірану. Як заявив Озал 9 квітня: «Війна в Перській затоці ще раз підтвердила той факт, що, навіть, коли війни вирішують одні проблеми, вони неминуче створюють інші». Турецький уряд не хотів приймати біженців на турецькій території, бо, як висловився Озал: «Ми не хочемо ще одного палестинського табору на нашому кордоні» (President Turgut Özal's, 1991, p. 206–208); їх присутність загострювала б внутрішню курдську проблему Туреччини. З іншого боку, Туреччина не могла ігнорувати гуманітарну катастрофу на своєму кордоні. Між 2 та 9 квітня 1991 р., коли прибули перші поставки міжнародної допомоги, турецькі посадовці і місцеве населення надали біженцям тисячі тонн харчів, одягу та медичного обладнання і продовжили діяти й після того, як поставки почали прибувати з інших країн світу (Kirişçi, 1996, p. 21–23).

Однак потрібно було довгострокове вирішення проблеми. 2 квітня Озал зателефонував держсекретарю США Джеймсу Бейкеру стосовно кризи, а через три дні Туреччина проявила активність під час прийняття Резолюції № 688 Ради Безпеки ООН і надіслала листа на адресу Генерального Секретаря від постійного турецького представника в ООН. Серед іншого в цій резолюції також містилась вимога до Іраку, за якою він повинен був негайно надати доступ міжнародним гуманітарним організаціям до всіх районів Іраку, які потребують допомоги. 15 квітня Озал зателефонував президенту Бушу: «В якості першого кроку ці люди мають бути тимчасово поселені у зручних, не гористих районах Іраку поблизу турецького кордону, доки їм не буде гарантовано безпеку» (Kirişçi, 1996, p. 24). Слідом за ініціативою британського прем'єр-міністра Джона Мейджора початковий задум Т. Озала про створення обмеженої захищеної території еволюціонував в ідею про більш велику «зону безпеки», яка дозволила б всім біженцям повернутися до своїх домівок. Відповідно до неї 17 квітня коаліційні держави розпочали кампанію, відому як операція «Provide Comfort», за якою міжнародні сили численністю в 20 тис. вояків розташовувались в місті Сілопі, поблизу кордону з Іраком, а «зона безпеки» встановлювалась у всій північно-східній частині країни. Ці заходи дозволили практично всім біженцям повернутися до своїх домівок до кінця травня. Починаючи з липня 1991 р. повітряні війська коаліції, розташовані в Інджірліку, встановили в північному Іраку зону, в якій заборонялись польоти іракської авіації, а сама зона простягалась на південь аж до 36 паралелі. Це не дозволяло військам Саддама за-

ходити на курдську територію. Операції з бази в Інджірліку вимагали спеціальних дозволів турецького парламенту, які потрібно було регулярно поновлювати — зазвичай раз на півроку.

Операція «Provide Comfort» була достатньо успішною у вирішенні гуманітарної кризи з біженцями, спрацювала на «турецьку модель», але водночас створила декілька серйозних проблем для Туреччини. Перш за все, створення зони безпеки поза межами території, контрольованої іракським урядом, суперечило турецькому принципу цілісності та неподільності Іраку. Офіційно іракське курдське керівництво заявляло про те, що прагне здобути автономію в складі Іраку, але в Туреччині постійно виникали побоювання, що курди, отримавши незалежність від Багдаду, почнуть будувати «державність крадькома» (Kirişçi, 1994/95, p. 45). Часто в свідомості турків ці побоювання набували форми «севрського синдрому» — страху перед тим, що західні держави підтримають де-факто створену курдську державу в північному Іраку, і це стане першим кроком до територіального розпаду Туреччини, від якої почнуть відділятися населені курдами південно-східні регіони — тобто, те саме, що намагалися зробити держави Антанти після Першої світової війни за умовами Севрського договору 1920 р. (Rubin, 2005a), який насправді в силу так і не вступив. Навіть якщо ці страхи були перебільшені, вакуум сили в північному Іраку, безперечно, дозволяв РПК розташовувати там свої бази, з яких курди могли б нападати на об'єкти на турецькій території, так само, як вони це робили під час ірано-іракської війни.

Результати кризи мали значний вплив: турецький президент переглянув і кардинально змінив один з основоположних принципів турецької політики, згідно з яким Туреччина не підтримувала з іракськими курдами взагалі ніяких контактів. Причини таких радикальних політичних перетворень були досить прозорими. Хотілося Туреччині чи ні, але тепер РПК і ПСК стали повноцінною владою в північно-східній частині Іраку і турки мусили з ними рахуватися. Більше того, Туреччина мала з іракськими курдами спільні інтереси безпеки. Зі свого боку, іракські курди істотно залежали від турецьких поставок споживчих товарів, а також перебігу операції «Втішання», що тримала війська С. Хусейна подалі від північного Іраку. Фактично Туреччина була основним посередником між курдами та США. Водночас турецька сторона потребувала доступу до інформації з перших рук про перебіг подій в регіоні, щоб мати змогу запобігти атакам РПК з іракської території. Оскільки Туреччина не могла встановити безпо-

середній контроль над північним Іраком, вищезазначених цілей можна було досягти лише через співробітництво з курдськими лідерами.

В жовтні 1991 р. зміни у внутрішній політиці Туреччини почали впливати на її зовнішню політику, після того як партія Батьківщина програла дострокові загальні парламентські вибори. Урядову коаліцію сформував старий противник Озала — Сулейман Демірель, який був прем'єр-міністром у чотирьох урядах впродовж 1960-х та 1970-х рр., але був виключений з політики військовим режимом 1980—1983 рр. і перебував у тіні аж до 1987 р. Партнером Деміреля по коаліції була Соціально-демократична популістська партія (СДПП — SHP), наступник Республіканської народної партії (РНП — CHP), керував якою син Ісмета Іньоню — Ердал Іньоню.

З цього часу президент Т. Озал втратив більшу частину своєї влади і почав діяти, скоріше як частина опозиції, а не уряду. У своїх політичних підходах Демірель був більш консервативним, ніж Озал, але не міг заборонити президенту висувати власні ініціативи.

Контакти, що Т. Озал встановив з іракськими курдами, продовжували розвиватись. У липні 1992 р. КДП та ПСК в Іраку заснували «Курдський регіональний уряд» (КРУ), з центром у Арбілі. Ця подія природно викликала підозри Туреччини, що дві організації знаходяться на шляху до заснування незалежного Курдистану, хоча ні Талабані, ні Барзані безпосередньої участі в КРУ не брали, залишивши за собою окремі зони контролю на південь і на північ від даного регіону відповідно. Щоб здобути регіональну підтримку, в листопаді 1992 р. Туреччина організувала зустріч з представниками Ірану та Сирії, на якій було висловлено спільну опозицію заснуванню курдської держави. Це було ще раз підтверджено на зустрічі представників трьох країн в Дамаску в серпні 1993 р., і подібні зустрічі продовжувались до 1995 р. включно (Robins, 2003a, p. 325).

У ході свого візиту до Анкари в липні 1992 р. Джалаль Талабані намагався розвинути свої відносини з Туреччиною, висунувши пропозицію про те, що іракський Курдистан міг би перейти під протекторат Туреччини чи навіть об'єднатися з нею на принципах федерації. Звичайно, такий розвиток подій спрацював би на користь «турецької моделі». За словами Кайя Топері, радника Озала, Талабані припустив, що у випадку, якщо курди зможуть встановити автономну адміністрацію в іракському Курдистані, Туреччина могла б її анексувати. Ця пропозиція передбачала відмову Туреччини від ідеї монолітного турецького етнічного націоналізму і вибору на користь плюралістичної,

мультикультурної єдності, яка включала б у себе курдів та інші етнічні групи. Більш пізні дослідники, наприклад, Ертугруль Озбок, переконані, що Т. Озал ніколи серйозно не розглядав ідею федералізму для Туреччини, хоча і казав, що вона має право на існування. Що стосується федеральних відносин з іракським Курдистаном, то К. Топері категорично заперечив, що Т. Озал колись затверджував подібний проект (Ataman, 2002, р. 129–133).

Найбільш вагомими наслідками кризи в Перській затоці 1990–1991 рр. (окрім операції «Provide Comfort» та відносин з іракськими курдами) були економічні. У 1980-х рр., до війни у Затоці, Ірак був одним з найбільших торговельних партнерів Туреччини. Перевезення і торгівля через іракський кордон також були значним джерелом прибутку та робочих місць для збіднілих провінцій південного сходу Туреччини, більшість населення яких склали етнічні курди. Тому введення економічних санкцій проти Іраку виявилось для Туреччини надзвичайно руйнівним — як для держави в цілому, так і для південно-східних регіонів зокрема. На той час збитки для турецького платіжного балансу, спричинені втратою експорту, орендної плати за трубопроводи та іншими неврахованими втратами склали приблизно \$2 мільярди щорічно, хоча інші оцінки дають набагато вищі цифри. Натомість, Туреччина отримувала компенсацію від Саудівської Аравії та Кувейту — близько \$2,2 мільярди у 1991 р. і \$900 мільйонів у 1992 р., після чого виплати припинились (Hale, 2007, р. 55). Істотні збитки Туреччини під час кризи в Перській затоці стали приводом гострої критики на адресу політики Т. Озала та «турецької моделі». Але слід враховувати, що Туреччина не могла ігнорувати обов'язкове для всіх рішення Ради Безпеки ООН — накладення санкцій було практично неминучим, незалежно від того, яку політику намагався би втілювати би Т. Озал під час кризи.

Упродовж останніх місяців життя Т. Озал докладав багато зусиль, щоб надати життєздатності «турецькій моделі». Насамперед, це вимагало знайдення виходу з багаторічної боротьби Туреччини проти РПК. Для цього він використовував свої зв'язки з іракськими курдами та встановив непрямий канал зв'язку із лідером РПК Абдуллою Оджаланом через Джалаля Талабані. У листі, доставленому Озалу 5 березня 1993 р., Талабані передав, що Оджалан запропонував припинити кампанію насильства в обмін на відкриття «братерського діалогу» з турецьким урядом. Він також передав, що Оджалан відмовився від своєї колишньої цілі — заснувати незалежну курдську дер-

жаву — і погодився на «демократію, права людини, культурні та адміністративні права в складі унітарної турецької держави». Цей уривок в листі свідчить про те, що Талабані і раніше діяв в якості посередника в непрямих переговорах між Озалом та Оджаланом, а яких Озал висував пропозиції, які відкидались Оджаланом (Hale, 2007, р. 56–57). 17 березня Оджалан оголосив про те, що його організація в односторонньому порядку припиняє бойові дії на період між 20 березня та 15 квітня. Ця обіцянка виконувалась, а 16 квітня лідер РПК пішов ще далі і оголосив про припинення вогню на невизначений термін. За збігом обставин Т. Озал помер від серцевого нападу на наступний день після цієї заяви (17 квітня). У той же час вчинок Оджалана залишив уряд Туреччини у невизначеності. Уряд був сконцентрований на потребі обрати нового президента, що вилилось у відставку С. Деміреля з посади прем'єр-міністра 23 квітня і його вибори вже на президентську посаду 16 травня, а 13 червня Тансу Чіллер стала першою жінкою прем'єр-міністром в історії Туреччини та лідером «Партії істинного шляху».

Надія врегулювання з РПК зникла, коли 24 травня бойовики повстанського угруповання під керівництвом Семдіна Сакіка, місцевого командира РПК у провінції Бінгьоль, напали на автобус, що перевозив озброєних солдатів та цивільних, і холоднокрівно вбили тридцять одного солдата та шістьох цивільних. У результаті військовій дії проти РПК знову розгорнулися у повному обсязі (Barkey, & Fuller, 1997, р. 70).

Вищезгадані події та економічні збитки від накладення санкцій на Ірак були не єдиними негативними наслідками для «турецької моделі», з якими Анкара зіткнулася після війни в Затоці 1991 р. Надії Т. Озала, що його підтримка Заходу у війні проти С. Хусейна відкриє шлях Туреччині до вступу до Європейського Союзу, виявились утопічними і нездійсненими. Провідні члени ЄС звертали більше уваги на неблагополучну ситуацію з правами людини у Туреччині та на потенційні значні бюджетні витрати у разі турецького членства, ніж на стратегічну роль «турецької моделі» на Великому Близькому Сході. Туреччина була практично виключена зі списку претендентів на членство Люксембурзьким самітом Ради Європи в 1997 р. До грудня 1999 р. це рішення було незмінним. Озал сподівався, що після поразки С. Хусейна у Кувейті Туреччина зможе відігравати важливу роль у побудові довгострокової системи безпеки за участі держав Перської затоки, Сполучених Штатів, і, власне, Туреччини. Цього не сталося,

оскільки держави Затоки були занадто слабкими і розділеними, щоб втілити працездатну модель такої співпраці за турецьким зразком та участі. Відповідно, за підтримку безпеки у Перській затоці Сполучені Штати взялись самостійно, а Туреччина залишилась на других ролях (Robins, 2003b, p. 559–560).

Криза в Затоці продемонструвала класичну дилему «турецької моделі» в її турецькому розумінні — проблему узгодження внутрішнього та зовнішнього політичного тиску. З одного боку, громадська думка всередині держави була чітко зорієнтована на те, щоб продовжувати випробувану політику невтручання у конфлікті на Близькому Сході. З іншого боку, зв'язки Туреччини зі Сполученими Штатами та зобов'язання перед Організацією Об'єднаних Націй практично не давали можливості продовжувати такий курс. Ця дилема знову проявила себе під час подібної кризи 2002–2003 років, хоча на цей раз результати для «турецької моделі» були дещо іншими.

Оцінити політику Т. Озала під час кризи в Затоці нелегко, оскільки в цій історії залишилось чимало невизначеностей та суперечливих свідчень. Однак, здається очевидним, що Озал прагнув, аби Туреччина відіграла під час війни більшу роль, ніж це відбулося в реальності — зокрема, він хотів, щоб турецькі війська взяли участь у коаліційних збройних силах на півдні, а також, цілком вірогідно, відкрити північний фронт проти Іраку з турецької території. Обидва пункти повністю суперечили основним традиційним принципам турецької політики по відношенню до Іраку. Зокрема, план окупації турецькими військами Мосула та Кіркука різко контрастував з численними заявами Туреччини про те, що вона прагне зберегти територіальну єдність Іраку (зрозуміло, щоб запобігти створенню незалежної курдської держави), а також про те, що вона поважає договірні зобов'язання від 1926 р. щодо непорушності існуючих кордів. Пропозиції Озала відклали у дальню шухляду як через вищезгадані протиріччя, так і через проблеми, які неминуче створила б турецька окупація північного Іраку. Фактично традиція перемогла, незважаючи на амбіції Озала щодо експорту «турецької моделі». Водночас, хоча Озал здобув енергійну підтримку і схвалення Сполучених Штатів за свою політику, внутрішньої підтримки він не отримав. Багато турків вважали, що від підтримки коаліції їхня держава не отримала ніякого зиску, а економіка сильно постраждала. Крім того, озброєна кампанія РПК тривала ще декілька років. При цьому слід віддати належне підтримці, яку Сполучені Штати надали Туреччині під час економічних криз 1994 та

2001 рр., а також сприяння Анкарі у питанні вступу до ЄС. В обох випадках США робили це саме через стратегічну важливість «турецької моделі» для Заходу, що було продемонстровано під час війни у Затоці 1991 р. З новою силою ці ж питання постали через дванадцять років, коли у Перській затоці знову спалахнула війна.

Після 1991 р. головна проблема Анкари при формуванні політики щодо Іраку (тобто експорту моделі, чого прагнув Вашингтон) полягала не в тому, що Багдад був занадто сильним, а в слабкості уряду, що контролював далеко не всю територію держави. Головною зміною, до якої призвела війна у Перській затоці 1991 р., було створення практично автономної курдської держави всередині Іраку. Такого результату спочатку не очікували ні Сполучені Штати, ні Туреччина, але після кризи з біженцями у квітні 1991 р. цей варіант став єдиним практичним виходом із ситуації. Знову ж таки, це йшло врозріз із «турецькою моделлю», традиційними принципами Туреччини, яка рішуче виступала проти будь-якого наявного чи потенційного поділу іракської території, а також проти контактів з керівництвом іракських курдів. Оскільки відновити становище, яке існувало до війни, було неможливо, то Т. Озал і його наступники мали пристосовуватись до реального стану речей — зокрема, намагатися не дозволити РПК використати північний Ірак як базу для нападів на турецькі об'єкти.

Криза у Перській затоці 1990–1991 рр. поставила Туреччину перед складними проблемами і суттєво змінила параметри її відносин із Іраком. Відносини зі Сполученими Штатами в цілому залишились стабільними і позитивними, що уможливило появу нового, більш сучасного варіанту «турецької моделі».

Під час операції «Provide Comfort» у Анкари були певні тертя з Вашингтоном, але їх вдалося подолати. Як і у попередні роки, на зламі тисячоліть турецька зовнішня політика безпосереднім чином залежала від нестабільного внутрішнього становища у державі. Урядова коаліція під головуванням Месута Їлмаза, яка прийшла до влади після падіння адміністрації «Рефахйол» (Refahıyol — уряд Ербакана) у червні 1997 р. була ослаблена тим, що не мала парламентської більшості і залежала від зовнішньої підтримки Республіканської народної партії (РНП) під керівництвом Девіза Байкала. Прагнучи вирішити цю проблему, у липні 1998 р. парламент проголосував за проведення дострокових виборів у квітні 1999 р. (Lewis, 1995). Оскільки Месут Їлмаз та його уряд стали об'єктами серйозних звинувачень у корупції, то Д. Байкал відмовився надавати їм підтримку, і на засіданні

25 листопада 1998 р. парламент висловив вотум недовіри уряду, внаслідок чого коаліція розпалася. Після кількох тижнів невизначеності Демократична ліва партія (ДЛП) під керівництвом Бюлента Еджевіта, ветерана лівоцентристського руху, сформувала тимчасову адміністрацію меншості, яка мала функціонувати до проведення виборів. Після цього в руках Еджевіта неочікувано з'явився козир у вигляді повернення до Туреччини лідера РПК Абдулли Оджалана, якого завдяки допомозі американців схопили у Найробі 16 лютого 1999 р. Як тодішній прем'єр-міністр, Еджевіт здобув потужну підтримку широких верств населення на хвилі відродження націоналізму. Не меншу вигоду від цієї події здобула і Націоналістична партія дії (НПД) під головуванням Девлета Бахчелі, який завжди займав надзвичайно радикальну позицію в курдському питанні. У результаті, коли прийшов день виборів 18 квітня 1999 р., ДЛП здобула 22 % голосів виборців, що дало їй 136 місць у парламенті. Неочікуваним переможцем стала НПД, набравши 18 % і здобувши 129 місць. Незважаючи на значні ідеологічні розбіжності між двома партіями та серйозні взаємні підозри багатьох членів ДЛП у зв'язках із НПД, 28 травня 1999 р. ці дві партії сформували коаліційний уряд на чолі з прем'єром Еджевітом. Партія Батьківщини, яка ледве набрала 13 % голосів і здобула 86 місць в парламенті, стала третім партнером у коаліції (Hale, 2007, p. 84–85).

Уряд Еджевіта почав доволі успішну зовнішню політику, ініціювавши наприкінці червня 1999 р. діалог із Грецією, який зрештою переріс у неочікуване зближення між двома країнами. Однак, публічна репутація цього уряду сильно постраждала після руйнівного землетрусу 17 липня 1999 р., унаслідок якого загинуло близько 17 тис. людей, 25 000 отримали травми, а 250 000 залишилися без даху над головою. Що стосується уряду, то політичне потрясіння для нього було не менш руйнівним, оскільки всі державні служби, особливо армія виявилися повністю невідготованими до цього стихійного лиха. На відміну від них волонтерські групи з усього світу (включаючи Грецію) вирізнялися спритністю та ефективністю (Gündoğdu, 2000).

У грудні 1999 р. становище уряду змінилося на краще, коли, після років невизначеності і вагань, лідери Європейського Союзу на зустрічі Європейської Комісії в Гельсінкі нарешті прийшли до висновку, що Туреччина може бути кандидатом на повний вступ до ЄС, якщо в якості попередньої умови вона втілить всі Копенгагенські критерії демократичних норм у себе в країні. У середньостроковій перспективі цей процес мав призвести у Туреччині до глибоких політичних

перетворень, значно зміцнивши режим дотримання прав людини, а також передати значну частину державної влади в руки громадянського суспільства, змусивши всі майбутні уряди радикально переглянути політику стосовно внутрішнього курдського питання. Отже, «турецька модель» мала набрати додаткових привабливих рис. Однак, турецький уряд не продемонстрував значного прогресу в цьому питанні, а до 2001 р. взагалі не було помітно жодних зрушень в процесі лібералізації (Özbudun, & Yazıcı, 2004).

У той же час постійні невдачі уряду в економічній сфері сильно підірвали його популярність. Намагаючись зменшити інфляцію (яка на той момент сягала 70 % на рік) та стабілізувати зовнішній курс турецької ліри, в грудні 1999 р. уряд домовився про резервний кредит від Міжнародного валютного фонду (МВФ) в розмірі \$4 мільярдів, а через рік запросив ще \$7,5 мільярдів у рамках «механізму фінансування додаткових резервів» («Supplemental Reserve Facility»). Однак 19 лютого 2001 р. хитке відродження економіки було зруйноване через відкриту сварку між прем'єром і президентом. Президент Сєзер звинуватив прем'єр-міністра в тому, що той не приділив належної уваги доповідям про поширені зловживання у трьох державних банках і не звільнив міністра енергетики, проти якого були висунуті звинувачення у корупції. Еджевіт відмовився прийняти ці звинувачення, і натомість гнівно розкритикував президента за неприйнятну поведінку. В результаті нестабільні фінансові ринки Туреччини впали. Протягом двох місяців турецька ліра втратила половину своєї вартості, а фінансові втрати від утримання на плаву збанкрутованих банків збільшили державний борг приблизно до 100 % ВВП. Кемаль Дервіш, колишній віце-президент Світового банку був відкликаний до Анкари, щоб приєднатися до кабінету міністрів та очолити рятувальну операцію за допомоги МВФ. Він отримав істотну допомогу від уряду США, який в лиху годину вирішив підтримати важливого союзника. Однак економіка скотилась в затяжну рецесію, а в 2001 р. рівень ВВП впав на 9 % (Aliriza, 2001). Завдяки підтримці МВФ, який застосував свої важелі впливу, економіка почала відроджуватись в 2002 р., але на той час вже занадто сильно постраждала політична система — правлячі партії втратили практично всю публічну підтримку, яку здобули в 1999 р.

До весни-літа 2002 р. уряд Еджевіта практично розвалився. Здоров'я прем'єр-міністра (якому на той час було вже 77 років) стало доволі часто його підводити. У травні 2002 р. його двічі госпіталізу-

вали з численними розладами, і близько двох місяців він був неспроможний адекватно виконувати свої обов'язки.

У липні 2002 р. міністр закордонних справ Ісмаїл Джем подав у відставку, щоб сформувати власну Партію нової Туреччини (ПНТ), до якої приєдналися 58 колишніх членів ДЛП, що відкололися від партії і позбавили уряд більшої частини. Лідер Націоналістичної партії дії (НПД) Девлет Бахчелі, який мав гострі конфлікти з рештою уряду через реформу сфери прав людини, котрої вимагав ЄС, раптово збентежив своїх партнерів по коаліції, закликавши до проведення дострокових виборів, які він сподівався виграти. 31 липня 2002 р. більшістю голосів 440 проти 62 (ці голоси очевидно, належали членам ДЛП Еджевіта) парламент проголосував за проведення загальних виборів 3 листопада (Hale, 2007, p. 88–89).

Коли восени 2002 р. виборча кампанія набрала ходу, стало ясно, що ініціатива поступово переходить до рук нового провідного політика.

Реджеп Тайїп Ердоган — член Партії добробуту Неджметіна Ербакана зі студентських років — був успішним мером Стамбулу в період з 1994 по 1998 рр., коли його звинуватили у «розпалюванні ненависті та ворожнечі в релігійній сфері» та засудили до десяти місяців ув'язнення і довічного позбавлення права займати політичні посади (!). Після того, як в 1998 р. Партія добробуту припинила своє існування, Ердоган став лідером т. зв. «відбудовників» у лавах її наступниці — Партії чесноти (ПЧ — «Fazilet Partisi»). Ця група протистояла Ербакану і намагалась надати партії сучасну, прозахідну, ліберально-консервативну орієнтацію, яка водночас зберігала б ісламський відтінок. Після невдалої спроби відбудовників захопити лідерство у Партії чесноти на її перших загальнонаціональних зборах у травні 2000 р. та вимушеної ліквідації самої партії в червні 2001 р., Неджметін Ербакан заснував Партію благоденства (ПБ — Saadet Partisi), яку формально очолив його помічник і довірена особа, Реджай Кутан. Однак, їм вдалося завоювати лише мізерну частину громадської підтримки. Заборона обіймати політичні посади від 1998 р. призвела до того, що Ердоган попри своє беззаперечне лідерство офіційно не міг стати навіть членом парламенту, не кажучи вже про пост прем'єр-міністра.

Таким чином, в Туреччині період від Т. Озала до Р. Т. Ердогана був одним із найбільш складних із точки зору завдань, що стояли перед країною, й тих змін, що дійсно відбулися. З 1991 р. зміни у внутрішній політиці Туреччини почали впливати на її зовнішню політику. Президент переглянув і кардинально змінив один із основоположних прин-

ципів турецької політики, згідно з яким Туреччина не підтримувала з іракськими курдами взагалі ніяких контактів.

Найбільш вагомими наслідками кризи у Перській затоці 1990–1991 рр. були економічні. Т. Озал докладав багато зусиль, щоб надати життєздатності «турецькій моделі». Але економічні збитки від накладення санкцій на Ірак були не єдиними негативними наслідками для «турецької моделі», з якими Анкара зіткнулася після війни в Затоці 1991 р.

Криза у Затоці продемонструвала класичну дилему «турецької моделі» в її турецькому розумінні — проблему узгодження внутрішнього та зовнішнього політичного тиску. З одного боку, громадська думка всередині держави була чітко зорієнтована на те, щоб продовжувати випробувану політику невтручання у конфлікти на Близькому Сході. З іншого боку, зв'язки Туреччини зі Сполученими Штатами та зобов'язання перед Організацією Об'єднаних Націй практично не давали можливості продовжувати такий курс.

3.2. ПРАКСЬКА ПРОБЛЕМА У ВЗАЄМОВІДНОСИНАХ США ТА ТУРЕЧЧИНИ

Прихід Дж. Буша-молодшого на посаду президента США у січні 2001 р. спочатку не впливав на перспективи поширення «турецької моделі», оскільки нова адміністрація в цілому надавала менше значення відносинам з Туреччиною та політиці на Близькому Сході, ніж адміністрація Клінтона.

Терористична атака на Нью-Йорк та Вашингтон 11 вересня 2001 р. різко змінила пріоритети президента Буша. Безпосереднім наслідком стала активізація інтересу до «турецької моделі», намір зміцнити стратегічне партнерство з Анкарою, значимість і актуальність якого в очах Вашингтону різко зросла.

Уряд Б. Еджевіта та турецький парламент підтримали глобальну кампанію американського президента по боротьбі з тероризмом та подальшу збройну атаку США на режим талібів в Афганістані. Більше того, Анкара з повними підставами наполягала, що має набагато більше досвіду в боротьбі з терористичною загрозою, ніж американці чи європейці.

Всі партії Туреччини, включаючи проісламістську «Партію благоденства» та партію «Справедливість і розвиток» (ПСР), засновану

Р. Т. Ердоганом та його прибічниками у серпні 2001 р., приєдналися до цієї підтримки (Robins, 2003b). У Талібана в Туреччині практично не було прихильників. Тому 10 жовтня 2001 р. турецький парламент схвалив резолюцію, яка у відповідності зі статтею 92 конституції санкціонує відправку військ до Афганістану на допомогу коаліційним збройним силам.

Згідно із пропозицією держсекретаря США К. Пауелла, який відвідав Анкару 5 грудня 2001 р., Туреччина перебрала на себе командування Міжнародними силами сприяння безпеці (МССБ — ISAF — International Security Assistance Force) у Кабулі в червні 2002 р. на шестимісячний період, надіславши для цього 1 400 вояків. На цьому етапі, як зазначив посол США в Анкарі Марк Перріш наприкінці 2001 р., «Турецька реакція на події 11 вересня була саме тією, якої треба було очікувати від стратегічного партнера» (Parris, 2001).

Перші ознаки ускладнень у відносинах партнерів щодо силових засобів розповсюдження «турецької моделі» на Близькому Сході з'явилися, коли американська адміністрація почала серйозно замислюватись над збройною інтервенцією проти Іраку.

Дж. Буш в своєму щорічному посланні до конгресу в січні 2002 р. назвав Ірак частиною «вісі зла», що підтримує світовий тероризм. Туреччині було не важко надати допомогу Сполученим Штатам в Афганістані — віддаленій країні, де турки не мали особливих інтересів, втім могли запропонувати зразок державного розвитку. Але американське вторгнення в сусідній Ірак загрожувало Анкарі набагато серйознішими наслідками, знову розбурхавши всі страхи, які Туреччина переживала під час першої війни в Перській затоці у 1990–1991 рр. (Bal, 2004).

Зміна режиму в Іраку, що спочатку планувалась Вашингтоном як внутрішнє повстання чи заколот, стала частиною політики американського уряду ще у середині 1990-х рр. У 1998 р. це підтвердив Сенат США, одногосно прийнявши «Акт визволення Іраку», за яким іракській опозиції було надано \$97 мільйонів.

Ідея наземного вторгнення війська США в Ірак вперше з'явилась в американсько-турецькому порядку денному в листопаді 1998 р. Ще до цього, 31 жовтня 1998 р. спроби Організації Об'єднаних Націй домогтися від Іраку гарантій знищення всіх запасів ЗМЗ зазнали повного краху, оскільки С. Хусейн в одноосібному порядку оголосив, що на території його держави припинена вся діяльність інспекторів спеціальної комісії ООН із питань ЗМЗ. Уряд США вирішив, що тре-

ба вдатися до жорстких заходів, мотивуючи їх тим, що дії С. Хусейна стали останньою краплею в довгій серії грубих порушень резолюцій ООН Іраком (Hale, 2007, p. 92).

6 листопада 1998 р. Вільям Коен, міністр оборони в адміністрації Білла Клінтона, відвідав Анкару в рамках туру до Великої Британії, Туреччини, Саудівської Аравії, Єгипту, Кувейту та Йорданії. Він зустрівся з міністром оборони Туреччини Ісметом Сезгіном та президентом С. Демірелем. Не вдаючись в деталі, В. Коен заявив, що «США прохатимуть своїх друзів про допомогу у можливій військовій операції проти Іраку», а Сезгін сказав, що Коен «вклав свої думки йому та пану Демірелю». Вірогідно, що саме за результатами цієї зустрічі Коена з Демірелем було складено листа від імені президента Б. Клінтона до президента Туреччини, у якому заявлялося: якщо С. Хусейн продовжить нехтувати ООН, то зміна режиму в Іраку військовими засобами, включаючи втручання наземних сил, буде включена до порядку денного. Генерал Е. Зінні, командувач Центральних сил (CENTCOM), який супроводжував Коена, уточнив, що Сполучені Штати очікують від Туреччини активної участі в такій операції. Демірель відповів, що подібна ідея була б помилковою та ризикованою. Він погодився, що С. Хусейн є загрозою для Туреччини і регіону в цілому, але запропонував, щоб Сполучені Штати, замість вторгнення в Ірак знайшли Саддаму суперника, здатного скинути іракського диктатора внаслідок перевороту. На американських співрозмовників це, вочевидь, враження не справило, оскільки перша спроба перевороту в 1996 р. повністю провалилася (Ritter, 2005, p. 163–167).

Безпосередньою реакцією США була розпочата 17 грудня 1998 р. операція «Лис пустелі», під час якої американські та британські літаки використовували повітряну базу в Інджирліку для здійснення масованих ударів по Іраку.

Незважаючи на спротив Туреччини та відсутність будь-якої підтримки від союзників (за виключенням Великої Британії), адміністрація Б. Клінтона не відмовлялася від ідеї військової операції проти Іраку (Shawcross, 2004).

Продовжувалися міркування в цьому напрямку і після того, як в квітні 1999 р. до влади в Туреччині прийшов уряд Б. Еджевіта, хоча американці знали, що він навряд чи підтримає подібний задум. Клінтон повернувся до цього питання у листопаді 1999 р. Під час свого візиту до Анкари після саміту ОБСЄ він неодноразово говорив Демірелю, що військові заходи проти С. Хусейна не будуть негайними,

але, коли це станеться, США хотіли б бачити Туреччину на своєму боці. Демірель прагнув зміцнити відносини Туреччини із Заходом, але спливав термін його перебування при владі — він знав, що доведеться піти з президентської посади в травні 2000 р. (Hale, 2007, р. 94).

Американська сторона приділяла багато уваги фактору вибору пори року для інтервенції у Ірак. Пентагон вважав, що будь-яке вторгнення в Ірак повинне відбутися впродовж зими і завершитись до весни, щоб уникнути пекучої літньої спеки. Однак у листопаді 1999 р. мали відбутися чергові президентські вибори у США і новий президент мав обійняти посаду в січні наступного року. Починати війну проти Іраку в таких умовах було неможливо. Отже, коли у січні 2001 р. Б. Клінтон пішов із посади, питання залишилось відкритим.

У республіканській адміністрації ідея застосування військової сили проти Іраку не була виключно наслідком шоку 11 вересня 2001 р. Консерватори у Конгресі та міністр оборони Дональд Рамсфелд і до цього виступали за повалення режиму С. Хусейна шляхом вторгнення. Після подій 9/11 змінилось те, що до цієї думки пристав і президент Дж. Буш-молодший. На підтримку плану інтервенції рішуче виступили Д. Рамсфелд та ідеологи неоконсервативного табору — заступник міністра оборони П. Вулфовіц та Д. Фейт. Обережної та стриманої позиції дотримувалися держсекретар К. Пауелл та його заступник у держдепартаменті Річард Ермітідж, але в принципі держсекретар зовсім не відкидав ідею збройного вторгнення (Meuer, 2005, р. 220–250). Покинувши свою посаду в 2005 р. Пауелл скаржився, що його неодноразово виключали з процесу прийняття рішень у Вашингтоні.

В Анкарі Б. Еджевіт виступав проти війни з Іраком, так само, як і тоді, коли цю ідею висувала адміністрація Клінтона. Еджевіт попереджав про небезпеку вторгнення в Ірак, що може призвести до розпаду цієї країни і дестабілізації всього регіону. В Туреччині існували й інші думки, наприклад, пропонувалося, щоб Анкара підтримала США, якби був би доведений зв'язок між Іраком та терористичними атаками та/або Вашингтон здобув б підтримку і дозвіл на вторгнення Ради Безпеки ООН (Bal, 2004, р. 137–141). Оскільки жодна з цих умов дотримана не була, турецька позиція залишилася непевною.

Питання Іраку знову вийшло на перший план, коли 5 грудня 2001 р. Анкару відвідав Колін Пауелл. Держсекретар дипломатично стверджував, що «ми ні про що не просили Туреччину, оскільки президент Буш не надав жодних рекомендацій чи рішень». Цьому важко

повірити. Повідомлялося, що Еджевіт начебто сказав Пауеллу про занепокоєння Туреччини самою ідеєю вторгнення (Park, 2005, р. 23).

Під час свого першого візиту до Вашингтона 16 січня 2002 р. Еджевіт після обговорення з віце-президентом Річардом Чейні проBLEM Кіпру почув від нього про підозри, що С. Хусейн продовжує виготовлення зброї масового знищення та підтримує терористичні рухи. Отже, коли всі дипломатичні заходи вичерпаються (чого чекати залишається недовго), військові дії стануть неминучими. У відповідь Б. Еджевіт заявив, що Туреччина не підтримує режим С. Хусейна, але пріоритетом для неї є збереження територіальної цілісності Іраку.

Головним острахом Анкари, очевидно, було те, що у випадку падіння режиму С. Хусейна Ірак виявиться розділеним на частини, а іракські курди спробують захопити контроль над Кіркуком та Мосулом. Перше місто, завдяки своїм важливим нафтовим резервам, могло стати основою незалежної курдської держави, що загрожувало катастрофою для намагань Туреччини контролювати власну курдську меншину. Насправді, опозиція курдській незалежності чи навіть широкій автономії в складі федеративної держави, а також спротив курдському контролю над Кіркуком були двома наріжними каменями, які визначали ставлення Туреччини до майбутнього Іраку та її бажання сприяти розповсюдженню «турецької моделі» (Park, 2005, р. 23). Ці побоювання підсилювались тим, що водночас керівництво іракських курдів вело переговори з Пентагоном, вимагаючи курдської влади над Кіркуком в обмін на допомогу американцям у боротьбі з режимом С. Хусейна. Дж. Буш запевнив Б. Еджевіта, що у найближчий час військова операція проти Іраку не планується, а якщо вона й трапиться, то США неодмінно спершу проконсультуються з Туреччиною, при цьому територіальну цілісність Іраку буде збережено, хоча держава може набути федеративної форми. Але Еджевіт не дочекався в Вашингтоні будь-яких гарантій економічної допомоги від США в якості компенсації за збитки, які турки неминуче понесуть внаслідок війни в Іраку (Hale, 2007, р. 94).

19–20 березня 2002 р. Р. Чейні відвідав Анкару — це була остання зупинка в його турі близькосхідними столицями, що був призначений з'ясувати реакцію на заплановане вторгнення в Ірак. За словами Б. Еджевіта, віце-президент США знов запевнив його, що ніякої воєнної операції «в найближчому майбутньому» не передбачається, але якщо вона відбудеться, то Вашингтон обов'язково «поставиться з розумінням» до економічних побоювань Туреччини. Адміністрація

Дж. Буша вже тоді серйозно розглядала атаку на Ірак. Вона також знала про острахи Еджевіта, однак, вірогідно, на цьому етапі активна участь Туреччини в операції не планувалася. Водночас Еджевіт намагався відвернути небезпеку американської атаки на Ірак, вмовляючи С. Хусейна дозволити ООН відновити програму збройних інспекцій. 1 лютого 2002 року він надіслав іракському диктатору листа з цього питання, але отримав із Багдаду різку відмову (Hale, 2007, p. 97).

Військові планувальники США продовжували плекати ідею атаки на Ірак і вірили, що зможуть здобути підтримку Туреччини. У середині червня 2002 р. турецьке посольство у Вашингтоні повідомило Анкарі, що США гарантовано нападуть на Ірак, — зі згоди ООН чи без неї. При цьому США воліли б заручитися турецькою підтримкою, але її відсутність вторгнення не зупинить. Це стало ще більш очевидним 14–17 липня, коли П. Вулфовіц відвідав Туреччину і мав розмову з Ш. Порелем, котрий незадовго до цього змінив І. Джема на посаді міністра закордонних справ в уряді Еджевіта, та представниками інших політичних сил, включаючи Абдуллу Поля. За деякими повідомленнями, Вулфовіц уже мав план вторгнення в Ірак у своєму портфелі, але дав зрозуміти турецькій стороні, що на даному етапі ще не прийнято остаточних рішень. Під час перемовин Вулфовіца з керівництвом турецького генерального штабу та з міністром закордонних справ турецька сторона переконувала американців, що після повалення режиму С. Хусейна США не повинні допустити заснування в Іраку незалежної курдської держави і мають піклуватися про безпеку і економічні інтереси Туреччини. Вони розуміли, що збройні сили Сполучених Штатів хочуть використати турецьку територію для вторгнення в Ірак, оскільки це суттєво полегшувало їхню задачу. В умовах, коли невдовзі мала відбутися зміна турецького уряду, Вашингтон розраховував, що завдяки традиційно тісним відносинам з американськими збройними силами, турецькі військові зможуть переконати наступний уряд дотримуватися плану США. В свою чергу, Туреччина прагнула отримати від США підтримку турецької заявки на початок переговорів про вступ до ЄС, допомогу в вирішенні курдського питання й була згодна на просування «турецької моделі», але мирними засобами. Більш повну картину американських намірів отримав Угур Зіяль, заступник міністра закордонних справ Туреччини, який перебував у Вашингтоні 26 серпня 2002 р. і мав розмову з Д. Рамсфелдом через відеозв'язок (Рамсфелд на той час перебував поза межами міста). Хоча на тому етапі ще не було остаточного рішення стосовно вторгнення в

Ірак, Рамсфелд повідомив Зійяля, що план США, зокрема, передбачає транспортування в північну частину Іраку приблизно 75–80 тис. вояків через турецьку територію. Приготування мають розпочатися за кілька місяців до вторгнення, щоб встигнути поліпшити стан аеродромів, портів, шляхів та залізниць в частині Туреччини, що з'єднає середземноморське узбережжя з іракським кордоном.

Наприкінці вересня генерал Ч. Уолт, заступник командувача збройних сил США в Європі, розкрив деякі деталі, підтвердивши, що у випадку затвердження плану вторгнення 80 тис. військових будуть перекинуті до Іраку через Туреччину за допомогою 250 одиниць повітряної техніки, для чого планується використати не тільки Інджірлік, але й одинадцять інших повітряних баз по всій території Туреччини (Hale, 2007, р. 98–99). Очевидно, що така пропозиція стала шоком для турецької сторони, яка до того часу вважала, що США обмежаться турецькими аеродромами для транзиту відносно незначної кількості збройних сил. Із точки зору Анкари, Вашингтон вимагав карт-бланш на ведення війни. У меморандумі від 15 жовтня міністр закордонних справ зазначив, що така операція стане безпрецедентним випадком в історії Турецької Республіки. Підкреслювалося, що громадська думка буде однозначно цілком проти, а дану операцію слід починати лише за умови підтримки з боку ООН. Еджевіт поділяв цю точку зору. Коли 19 листопада він передавав прем'єрське крісло Абдуллі Гюлю, то останньої його порадою своєму наступнику було не втручатися в Ірак (Hale, 2007, р. 99).

У той час американці не пропонували Туреччині направити її війська для безпосередньої участі у бойових діях в Іраку. Цю пропозицію висунула турецька сторона, спочатку у вигляді плану спорудження низки таборів для біженців в північному Іраку та на прикордонних територіях Туреччини. Цей план викликав у американців найменший ентузіазм і вони погодились на нього дуже неохоче, тому що надто він далеко відстояв від експорту «турецької моделі» силовими засобами. У турків були свої мотиви — зокрема, вони хотіли мати війська в північному Іраку, щоб не дати курдам здобути незалежність та, напевно, отримати певний важіль тиску на позицію США. В Анкарі багато хто був занепокоєний тим, щоб не допустити повторення кризи з біженцями на кшталт тієї, що виникла в квітні 1991 р. Із цією метою в жовтні 2002 р. турецька армія почала концентруватися на кордоні з Іраком і до грудня досягла кількості в 50 тис. військовослужбовців (Park, & Cornish, 2004, р. 81–82). 5 жовтня на зустрічі в президентському

особняку президент Сезер, прем'єр-міністр Еджевіт, міністр закордонних справ Гюрель та командувач турецьких збройних сил генерал Хілмі Озкьок домовились ввести турецькі війська до Іраку не чекаючи американців, але зрештою від цього плану довелось відмовитись через наближення виборів.

Турецька політика ще більше ускладнила ситуацію підтримкою претензії Іракського туркоманського фронту (ІТФ) на участь у розподілі влади в Іраку після повалення режиму С. Хусейна. Лідери ІТФ заявляли, що, якщо курди можуть мати власне самоуправління на півночі країни, то й туркомани також здатні мати таке самоуправління з центром у Кіркуку, який вони вважають своєю історичною батьківщиною. Під тиском Туреччини та в умовах опозиції КДП восени 2002 р. ІТФ із запізненням приєднався до спонсорованої Сполученими Штатами іракської опозиції (Park, & Cornish, 2004, p. 82–83).

Водночас Еджевіт, Сезер та генерал Озкьок також погодились, що будь-які спільні дії залежатимуть від рішення ООН. Ця позиція Туреччини не враховувалась конгресом США, коли 11 жовтня він затвердив резолюцію, що надавала адміністрації Буша право розпочати військову операцію проти Іраку без дозволу ООН. Тим не менш, президент Сезер продовжував наполягати на цій умові, коли президент Буш зателефонував йому 24 жовтня.

21–22 жовтня командувачі збройних сил США генерал Т. Френкс (в Перській затоці) та генерал Дж. Релстон (в Європі) відвідали Анкару для переговорів із генералом Озкьоком. Останній нагадав своїм співрозмовникам: армія сама по собі не може нічого обіцяти, оскільки втілення плану залежатиме від рішення турецького парламенту згідно зі статтею 92 конституції. Тому прийняття будь-якого рішення слід відкласти до проведення виборів. Таким чином, владні кола Анкари отримали повне уявлення про наміри США, але коли Туреччина йшла на виборчі дільниці 3 листопада 2002 р. відповіді на головні питання ще не було. З американського боку потреба досягти угоди з Туреччиною означала, що запланована дата вторгнення, попередньо призначена на січень 2003 р., мала бути відкладена аж до другої половини березня (Meuer, 2005, p. 261–262).

Незважаючи на те, що у відносинах між Туреччиною та США з приводу Іраку ще восени 2002 р. назрівали серйозні тертя, під час турецької передвиборчої кампанії у жовтні — листопаді цьому питанню практично не приділялося ніякої уваги. Основні турецькі партії утримувались від будь-яких заяв на цю тему. Результати опитувань

громадської думки показували явну перевагу партії «Справедливість і розвиток», яка йшла до перемоги на виборах. Партія у своїй виборчій програмі обмежилася заявою, що прагне зберегти територіальну цілісність Іраку та виступила за те, щоб іракський уряд повністю підкорився рішенням ООН щодо роззброєння С. Хусейна. Така нерішучість заклала першопричини подальшої кризи «турецької моделі» у її американській інтерпретації. Специфічні пропозиції, що США висували Туреччині, не були відомі широкому загалу, а президент Буш сам не схвалив конкретного рішення щодо Іраку, тому Анкарі важко було визначитися зі своєю позицією.

Партія «Справедливість і розвиток» повністю відмовилась від колишніх закликів Ербакана до ісламського порядку і стала виступати за покращення ситуації з правами людини та вступ Туреччини до ЄС. Під час передвиборчої кампанії ПСР лідувала в опитуваннях, бо мільйони виборців розчарувалися в урядових партіях і вирішили віддати свої голоси ПСР як найкращій альтернативі, що мала хороші шанси на перемогу. Основна заслуга у цьому належала Ердогану, який, будучи прекрасним оратором, зміг домогтися підтримки майже всіх тих, хто раніше голосував за Партію добробуту та її наступниць, а також переконав більшу частину ліберальних правоцентристів. Після того, як після виборів голоси були підраховані, виявилось, що ПСР виграла з величезним відривом. Жодна з колишніх правлячих партій не змогла подолати 10 % бар'єр, який був їм потрібен, аби отримати хоч якісь місця в парламенті. Близько 46 % голосів розподілились між партіями, які не набрали 10 % голосів (а тому вибули з перегонів), і завдяки цьому ПСР зайняла в парламенті 363 місця з 550, набравши на виборах 34,3 %. Оскільки єдиною партією, яка подолала 10 % бар'єр крім ПСР, стала лівоцентристська Республіканська народна партія (РНП), то вона, здобувши на виборах всього 19,4 % голосів, отримала 178 місць в парламенті. Перемога ПСР на виборах вперше з 1991 р. дала Туреччині однопартійний уряд, що мав міцну більшість в парламенті. 16 листопада 2002 р. тимчасовим прем'єром став помічник Ердогана — Абдулла Гюль.

11 грудня 2002 р. парламент прийняв поправку до статті 86 турецької Конституції, видаливши пункт, який забороняв особам, звинуваченим у ідеологічній та анархічній діяльності (під це визначення підпадала і стаття, за якою звинуватили Ердогана в 1998 р.), бути парламентськими кандидатами (Robins, 2003b). Водночас Центральна виборча комісія, як орган, що спостерігає за виборами в Туреччині,

наказала провести повторні вибори в південно-східній провінції Сіірт через серйозні порушення, виявлені при голосуванні у листопаді. Це дозволило Ердогану успішно взяти повторну участь у виборах у Сіірти 9 березня 2003 р. і зайняти посаду прем'єр-міністра 12 березня, а Абдулла Гюль став міністром закордонних справ.

Р. Т. Ердоган і А. Гюль, як і Б. Еджевіт, спочатку були далекі від підтримки американського плану вторгнення, вважали, що Туреччина піде на співпрацю лише в випадку схвалення Радою Безпеки ООН. 8 листопада 2002 р. Рада Безпеки прийняла Резолюцію № 1441, в якій запропонувала Іраку «останню можливість виконати свої зобов'язання по роззброєнню» та пригрозила «серйозними наслідками» у разі невиконання цих умов. Однак дана резолюція конкретно не передбачала використання військової сили в разі невиконання Іраком поставлених вимог (Резолюція СБ ООН 1441).

Ще більшу невизначеність внесло те, що на той час увага Туреччини була зосереджена скоріше на ЄС, ніж на Іраку, оскільки 12–13 грудня мало відбутися засідання Європейської Комісії, на якій вирішувалося питання про початок переговорів із Туреччиною про вступ до ЄС. На цьому засіданні турки отримали досить обнадійливі рішення. Але було втрачено цінний час для вирішення проблем, пов'язаних з Іраком.

Зі свого боку, Пентагон дійшов висновку, що прихід ПСР до влади в Туреччині підвищив шанси на досягнення угоди з Анкарою. 3 грудня П. Вулфовіц прибув до Анкари, де розкрив додаткові деталі американського плану. Фрагменти цього плану були опубліковані в пресі 13 грудня, і таким чином про нього вперше стало відомо широкій громадськості. У розмові з Абдуллою Гюлем Вулфовіц окреслив трьохступеневий процес, в рамках якого збройні сили США, перш за все, мали вивчити бази, порти та комунікації в Туреччині, а потім перейти до другого етапу — підготовки плацдарму, під час якого визначені об'єкти мали бути приведені у стан, який би відповідав потребам американських військ. Третя стадія полягала в розміщенні повітряних і наземних військ (на той момент закріплених у кількості 60 тис. вояків). Після візиту до Анкари Вулфовіц оголосив, що «підтримку Туреччини забезпечено», але насправді уряд все ще був дуже обережним і відмовився надати США будь-які гарантії допуску військ на турецьку територію. Гюль погодився втілити перший етап плану, не гарантуючи згоди Туреччини на наступні два, а уряд дав на це згоду 18 грудня 2002 р. (Park, & Cornish, 2004, p. 81).

Хоча Ердоган на той момент ще не був прем'єр-міністром, а офіційно займав посаду лише голови своєї партії, президент Буш прийняв його у Білому Домі 10 грудня 2002 р. Це було безпрецедентною подією в практиці американо-турецького партнерства: вперше турецького політика, який не був членом парламенту або уряду, запросили до резиденції президента, що було однозначним жестом на підтримку його та ПСР напередодні виборів. Плакаючи надію на допомогу нових лідерів у конфронтації з Іраком, адміністрація зображала ПСР та Туреччину як «випромінюючий світло зразок демократичної поміркованої мусульманської сили на Близькому Сході». На Ердогана покладалася функція регіонального лідера антисаддамівської коаліції держав. Самоочевидною для Вашингтону виглядала участь Туреччини у майбутній війні в Іраку (Walker, 2008, р. 96). Однак, пізніше Ердоган заперечував, що дав будь-які конкретні обіцянки американському президенту, лише пояснив, що дуже важливо переконати інші мусульманські країни приєднатися до антисаддамівської коаліції. Застереження Ердогана відображали серйозну опозицію багатьох членів його власної партії планам США. Звичайно, на членів правлячої партії, котрі були депутатами парламенту, справили неабияке враження результати громадських опитувань, які в грудні 2002 р. показали, що 85 % населення виступали проти очікуваної воєнної кампанії проти Іраку, а до січня 2003 р. ця цифра зросла до 94 % (Uslu, Toprak, Dalmış, & Aydın, 2005).

На зустрічі з А. Полем 23 грудня 2002 року керівництво Генерального штабу Туреччини навело низку можливих сценаріїв розвитку подій. Всі вони зводилися до того, що США вторгнуться в Ірак у будь-якому випадку, тому Туреччина не може залишитися осторонь. Кількість військ США, яким було би дозволено розміститися в Туреччині, пропонувалося зменшити від запланованих Пентагоном. А. Гюль не погодився з військовими, мотивуючи це тим, що не зможе отримати підтримку власної партії. Тим не менш, турецьке військове командування продовжувало просувати американський план, включивши до нього свою пропозицію про те, щоб в ході операції турецькі війська окупували пояс безпеки в північному Іраку на відстані 30–40 кілометрів від кордону, з чим американська сторона до того не погоджувалась (Hale, 2007, р. 104–105). Ця ідея відображала план, висунутий Т. Озалам ще в квітні 1991 р., згідно з яким треба створити обмежену «зону безпеки» на південь від турецько-іракського кордону з метою охорони курдських біженців. Це задало тон наступним пере-

говорам. У Туреччині, на відміну від інших країн, основні суперечки розгорілись не через те, чи має С. Хусейн зброю масового знищення та представляє загрозу для своїх сусідів, а чи доцільно у політичному плані підтримати Сполучені Штати, які наразі виглядали дуже рішуче налаштованими на вторгнення в Ірак — з Туреччиною чи без неї, не чекаючи наступної резолюції ООН, яка закріпила б результати резолюції № 1441.

Упродовж січня 2003 р. значні дипломатичні зусилля Туреччини були спрямовані на те, щоб спробувати відвернути війну з Іраком шляхом налагодження прямих зв'язків із іракським урядом та створення коаліції близькосхідних країн, котра тиснула би на С. Хусейна. Складнощі, з якими вона стикнулася, полягали в тому, що, хоча жоден із близькосхідних урядів, до яких звернулася Туреччина, не підтримував С. Хусейна, але в той же час жоден не хотів, щоб цю країну окупували США, і ніхто з них не був готовий окремо застосувати військову силу. 23 січня Туреччина призначила зустріч в Стамбулі з міністрами закордонних справ Йорданії, Сирії, Саудівської Аравії, Ірану та Єгипту. На цій зустрічі закликали іракський уряд «повністю і безповоротно усвідомити свою відповідальність у відновленні миру та стабільності у регіоні», а також наголосили на необхідності збереження територіальної цілісності Іраку. Остання заява була особливо цінною для Туреччини, оскільки підтвердила, що жоден з турецьких сусідів не підтримує створення незалежної курдської держави. Але головної мети — відвернути війну — досягти не вдалося.

Водночас уряд продовжував докладати всіх можливих зусиль, щоб переконати С. Хусейна відступити, незважаючи на впевненість єгипетського президента Хосні Мубарака, що ці спроби безнадійні, а зустріч, яку Бюлент Еджевіт організував із міністром закордонних справ Іраку Таріком Азізом у жовтні 2002 р., не принесла ніяких результатів. 11 січня А. Пюль надіслав іракському диктаторові листа, в якому зазначив, що це остання можливість запобігти війні, та закликав повністю підкоритися всім резолюціям ООН. Цей лист був доставлений до Багдаду державним міністром Кюршадом Тюзменом, який офіційно був головою торговельної делегації (турки вважали, що лише в такий спосіб можна бути впевненими, що С. Хусейн цього листа прочитає). Саддам відповів, що краще би Туреччина переконувала не його, а США не вторгтися в його країну. Пізніше, 3 лютого заступник Саддама Таха Яссін Рамазан та новий міністр закордонних справ Наджи Сабрі відвідали Анкару для проведення таємних переговорів з А. Пюлем,

міністром закордонних справ Яшаром Якішем та Угуром Зійялем, але ця зустріч знову не принесла жодних результатів з іракської сторони. З'явилися свідчення, що Поль навіть запропонував Саддаму гарантувати його особисту безпеку в Туреччині чи іншій країні у випадку, якщо він відступить, причому уряд США вже тоді про це знав. На цьому етапі турецькі військові командувачі все ще дуже прохолодно ставились до американського плану. Наприклад, на початку січня генерал Озкьок заявив: «така війна суперечила б інтересам Туреччини ... Я не чув, щоб хтось сказав: нехай буде війна» (Hale, 2007, p. 104–105). Такої ж позиції дотримувався й Абдулла Поль.

Тим не менш, 31 січня 2003 р. Рада національної безпеки в Анкарі зробила важливий крок на шляху до війни, погодившись, що, хоча для Туреччини було би вигідним мирне вирішення іракської кризи й «військовий варіант безсумнівно матиме прикрі результати з точки зору регіональних держав», уряду рекомендовано подати у парламент резолюцію, яка санкціонувала би «військові заходи, що можуть бути необхідними для захисту національних інтересів Туреччини». Рада національної безпеки також зазначила, що «міжнародна легітимність» буде одним із «основних принципів, що визначатимуть позицію Туреччини», не оговорюючи конкретно, що це означало би прийняття чергової резолюції Радою Безпеки ООН (Hale, 2007, p. 105).

На цьому етапі стало зрозуміло, що лідери ПСР та військові генерали дійшли висновку, що, хочеться їм цього чи ні, але найкраще для Туреччини частково погодитися з американським планом. Складність полягала в тому, що вони не були впевнені, чи вдасться їм переконати у цьому свою власну партію в парламенті. 5 лютого Ердоган заявив парламентській групі ПСР, що Туреччина не може собі дозволити залишатися осторонь очікуваної воєнної операції, якщо вона хоче мати хоч якийсь вплив на подальші події, (отже, й долю «турецької моделі») — схожі слова казав і Т. Озал у вересні 1990 р. На наступний день уряд подав на затвердження парламенту резолюцію, яка мала затвердити другий етап трьохступеневого процесу, котрий дозволив би збройним силам США здійснити модернізацію турецьких портів, повітряних баз та транспортних вузлів. Утім, турецька підтримка Сполученим Штатам під час очікуваної атаки на Ірак не гарантувалася. При голосуванні резолюція була ухвалена голосами 318 з 517 депутатів, присутніх на засіданні, 193 проголосували проти і 16 утрималися (Hale, 2007, p. 105). Голосування підтвердило, що всередині правлячої партії багато хто був проти

американського плану. Однак, цей факт не був відповідним чином сприйнятий Вашингтоном.

Згідно з резолюцією, особовий склад та обладнання збройних сил США почали прибувати до Туреччини 12 лютого 2003 р. Водночас, аби забезпечити себе від можливого превентивного удару Іраку, уряд Анкари звернувся до НАТО за наданням оборонної підтримки згідно з Північноатлантичним договором. Ця підтримка передбачала поставку протиповітряних зенітних ракетних комплексів «Петріот» (саме по них звернулася Анкара до НАТО й під час протистояння з Сирією у 2012 р.), літаків спостереження «AWACS», а також медикаментів та експертів на випадок можливої хімічної чи біологічної атаки. Спочатку цей запит був заблокований Францією, Німеччиною та Бельгією, що спровокувало гостру критику Д. Рамсфелда та президента Дж. Буша на адресу «старої Європи». Однак 16 лютого Лорд Робертсон, Генеральний секретар НАТО, отримав можливість обійти цю перепону, прийнявши необхідне рішення на військовій раді НАТО, в якій Франція не була представлена. Німеччина і Бельгія відмовились від своїх заперечень і допомога Туреччині була ухвалена та надана (Hendrickson, 2006, p. 134–136).

Хоча переговори турецького та американського урядів тривали весь лютий 2003 р., два фактори затримували досягнення угоди і створювали для неї серйозну перепону. Першим фактором із березня 2002 р. були турецькі вимоги фінансової компенсації, яка мала покрити очікувані втрати країни. Такий підхід виник тому, що багато хто в країні вважав: Туреччина не отримала адекватної компенсації за свої економічні збитки через війну 1991 р. Другим фактором — шок Туреччини, що залишилася без допомоги після економічного колапсу 2001 р.

13–14 лютого делегація під керівництвом Яшара Якіша та Алі Бабакана, державного міністра зі спеціальними повноваженнями у сфері економіки, відвідала Вашингтон для переговорів із держсекретарем К. Пауеллом, його політичним радником М. Гроссманом, та високими посадовцями з міністерств фінансів та економіки. Повідомлялось, що турецька сторона запросила \$92 мільярди, щоб компенсувати потенційні втрати Туреччини впродовж п'яти років після очікуваної війни. Американська пропозиція навіть не наближалася до цих цифр: до 20 лютого США пропонували \$6 мільярдів грантами і \$10 мільярдів позиками, що було дуже далеко від турецького запиту, і питання залишилось невирішеним (Park, 2004a, p. 499–500).

Тривалі торги з приводу фінансових стимулів серйозно затримали рішення турецького парламенту, що потягнуло за собою втрати часу та роздратування американської сторони. 4 лютого А. Голь заповнив віце-президента Р. Чейні, що подасть проект резолюції до парламенту до 18 лютого, і адміністрація Буша наполягала на цій даті, але дотриматись її не вдалося. Оскільки парламент йшов на святковій канікули (Курбан-Байрам), то голосування можна було провести не раніше 25 лютого. А на цей час приблизно три десятки американських кораблів, навантажених танками та важким обладнанням, плюс 35 тис. солдатів четвертої піхотної дивізії армії США вже прибули на східне узбережжя Середземного моря і чекали дозволу розвантажитися в турецьких портах, причому один день простою коштував Сполученим Штатам \$1,5 мільйони (Hale, 2007, p. 108).

Друга і більш серозна загроза плану вторгнення на півночі полягала в тому, що інтервенції турецьких військ рішуче протистояли іракські курди. Американська сторона, очевидно, з самого початку знала про це. Під час свого візиту до Анкари в грудні 2002 р. П. Вулфовіц заявив, що жодна зі сторін, включаючи іракських курдів, не повинна одноосібно володіти Кіркуком але було б неправильно, якби турецькі війська самостійно вторглися в північний Ірак. Він додав, що необхідно провести переговори між Туреччиною, США та лідерами іракських курдів, щоб скоординувати політику та узгодити крайні дозволені межі (пункти), до яких можуть дійти сторони. Однак ніяких переговорів по цьому питанню з іракськими курдами не проводилось. Але в грудні 2002 р. КДП та ПСК узгодили спільну позицію, на основі якої вони закликали до створення зони курдського самоуправління в складі вільної іракської федерації, в якій курди мали б свої збройні сили, Кіркук виступав би в якості їхньої столиці, і вони мали б конституційне право відокремитись від Іраку. Як підмітив Генрі Кіссінджер, «курди вбачають лише мікроскопічну відмінність між самоуправлінням і незалежністю» (Robins, 2003b, p. 563), що є неприйнятним для турецьких політиків.

Щоб втілити план вторгнення в Ірак в життя, 8 лютого Пентагон підготував список військ, які він хотів би розмістити в Туреччині. Це створило підґрунтя для того, щоб два уряди підготували ще три меморандуми про взаєморозуміння, котрі вдалося підписати лише 1 березня, в той самий день, коли в парламенті відбувалося доленосне для американського варіанту «турецької моделі» голосування. Ці меморандуми торкалися відповідно військових, політичних та економіч-

них аспектів. У військовій частині максимальна кількість збройних сил, яку США могли надіслати до Туреччини чи через Туреччину до Іраку зменшувалась до 62 тис. Військово-повітряні сили США могли розмістити 255 бойових літаків та 65 гелікоптерів на турецьких базах у Інджірліку, Діярбакирі та Батмані. Анкарі дозволялось розмістити 60 тис. своїх військ в північному Іраку під турецьким командуванням, але з обов'язковою умовою координації із США, щоб окупувати «буферну зону» в 30 кілометрів, яка в разі необхідності могла бути збільшена до 40 кілометрів. У політичній частині територіальна цілісність Іраку мала бути збережена, а туркоманська меншина визнана «складовим елементом» іракської нації. Збройні сили США зобов'язувалися не допустити захоплення Мосула та/або Кіркука курдськими повстанцями, а турецькі війська не мали права входити в ці два міста. Майбутня політична структура країни мала визначатись «всім народом Іраку», і в державі планувалось створити єдину іракську національну армію. Після інтенсивних переговорів було погоджено, що американська сторона надасть Туреччині \$6 мільярдів грантами і \$24 мільярди кредитними гарантіями, що не відповідало очікуванням Анкари (Park, 2004a, p. 508).

Жоден із цих меморандумів не міг набрати силу, доки турецький парламент не затвердить резолюції, якої вимагала стаття 92 Конституції, але турецькому уряду не вдалося домогтися її узгодження аж до 24 лютого. В резолюції наголошувалося, що військова сила є крайнім заходом, який слід пускати в дію лише після того, як всі дипломатичні зусилля зазнають невдачі, присутність збройних сил США на турецькій території мала бути тимчасовою, а головна ціль полягала в тому, щоб не допустити масового потоку біженців із Іраку. Уряд усвідомлював, що йому потрібно було подати цей проект якомога переконливіше, оскільки на початок лютого приблизно половина членів кабінету міністрів виступала проти плану. Заступник прем'єр-міністра Ертугруль Яльчінбайір, спікер Бюлент Арінч та президент Сезер відкрито виступали проти, основуючи свою позицію на тому, що атака на Ірак не має міжнародної легітимності (тобто прямої підтримки Ради Безпеки ООН).

Крім того, Ердоган та Гюль були не впевнені в тому, що депутати з парламентської фракції їх власної партії підтримають резолюцію. Опозиція з боку Республіканської народної партії передбачалась самою собою. 12 лютого Ердоган підтвердив, що він частково погоджується з президентом Сезером, отже парламент затвердить чи не затвер-

дить подану до нього резолюцію в залежності від розвитку ситуації і рішення Ради Безпеки ООН. Коли 25 лютого резолюцію все ж було подано до парламенту, Ердоган заявив на закритому засіданні своєї партії, що це не буде «групове рішення» (на кшталт засідання особливої важливості, за неявку на яке накладається дисциплінарне стягнення), а саме питання буде вирішуватись «за переконаннями» (Park, 2004a, p. 509). Оскільки урядові лідери мали з цим певні складнощі, то вони вирішили відкласти голосування резолюції до 1 березня, щоб воно відбулося після засідання Ради національної безпеки 28 лютого. Очевидно, вони поклали свої сподівання на те, що, оскільки Рада виражала в основному точку зору військового командування, яке до цього часу підтримувало (хоч і неохоче) план США та продемонструвало готовність висловити підтримку на попередньому засіданні РНБ 31 січня, то від нього можна було очікувати позитивних рекомендацій на користь плану, завдяки яким можна було би здобути підтримку членів ПСР, котрі до цього виступали проти.

Основний недолік такої тактики полягав у тому, що уряд намагався уникнути відповідальності і перекласти весь тягар непопулярного рішення на плечі військових. Ця тактика себе не виправдала. Турецьке військово командування більше за все непокоїлось американськими планами надання важких озброєнь курдам в Іраку. Замість того, щоб чітко і ясно виступити на підтримку резолюції, як на те сподівався уряд, Рада національної безпеки на засіданні 28 лютого так і не змогла прийняти будь-які конкретні рекомендації. Пізніше генерал Озкьок повторив свою точку зору про те, що він не хотів би, аби хтось вважав, що армія чинить тиск на демократичну волю парламенту. Якщо називати речі своїми іменами, то виявилось, що генерали, як і політики, не захотіли брати на себе відповідальність за непопулярне рішення.

Ця нерішучість розчарувала уряд, тим не менш, він подав резолюцію на розгляд закритого парламентського засідання 1 березня. Уряд вирішив, що вже занадто пізно відступати. Анонімне електронне голосування в парламенті продемонструвало глибокий розкол — 264 голоси «за», 250 — «проти», 19 — утримались і 13 — відсутні. Для схвалення резолюції кваліфікованою (загальною) більшістю не вистачило голосів.

Рішення Туреччини викликало розчарування і гнів у Пентагоні, де чекали зовсім інших результатів. П. Вулфовіц назвав рішення парламенту «великою, великою помилкою». У своєму інтерв'ю на турець-

кому телеканалі він навіть заявив, що Туреччина «готова, вочевидь, піти на угоду з Саддамом Хусейном», і вимагав: «Дайте нам Туреччину, яка здатна взяти на себе відповідальність і сказати: Ми помилились». Він також розкритикував турецьких військових, що не змогли відіграти «роль лідера» і не спромоглися висловити рішучу підтримку плану вторгнення 28 лютого. «Вперше, — вважає фахівець із державного департаменту США Джошуа Уокер, — парламент відверто підризав крила своєму стратегічному союзнику, всупереч урядовому тиску» (Walker, 2008, p. 96).

З турецького боку Т. Ердоган відкинув звинувачення у тому, що Туреччина начебто зробила помилку, але він та його колеги все ще не мали конкретної політики щодо Іраку, і, очевидно, були занепокоєні тим, що втратять вплив на післявоєнну ситуацію, на долю «турецької моделі». Намагаючись цього уникнути, вони були готові подати до парламенту ще одну резолюцію, яка би хоч якось відповідала вимогам США. Проте вони вважали, що в них ще є достатньо часу до того, як США розпочнуть вторгнення в Ірак. Крім того, їх думки були зосереджені на зміні уряду, що мала відбутися після повторного туру голосування, котрий за збігом обставин припав на 9 березня. Тому відклали подання нового проекту резолюції до парламенту, доки новий уряд на чолі з Ердоганом не буде сформований і не отримає вотум довіри в парламенті 18 березня.

Нова резолюція була подана до парламенту вже після того, як 16 березня відбувся саміт на Азорських островах, а наступного вечора президент Буш оголосив, що у С. Хусейна є 48 годин на те, щоб покинути свою країну чи зустріти неминучу війну.

Турецький уряд зрозумів всю терміновість ситуації, але зміг подати нову резолюцію лише 20 березня, через кілька годин після того, як розпочалося вторгнення в Ірак. На цей раз резолюція була ухвалена і здобула істотну підтримку — 332 голоси «за», 202 «проти» і один утримався. Але було надто пізно і цей проект вже не вписувався в американські плани.

Резолюція дозволила США та Великій Британії використовувати турецький повітряний простір для того, щоб атакувати цілі на території Іраку з авіаносців у Середземному морі чи віддалених британських баз — всі держави-члени НАТО дозволяли те саме. Крім того, резолюція містила дозвіл турецьким військам вторгнутися на територію Іраку «для того, щоб ефективно використовувати силу з метою стримування» (кого саме стримувати, не оговорювалось) — це була та

частина початкового плану, якої найменше хотіли американці (Hale, 2007, p. 113–115).

Звичайно, сам факт ухвалення резолюції ще не визначав майбутньої ролі Туреччини в Іраку. Турецькі дипломати 21 березня погодились на те, щоб США використовували їх повітряний простір, відмовившись при цьому від значної турецької військової присутності в північному Іраку. Після повідомлення про те, що 22 березня Туреччина надіслала 1 500 солдатів з підрозділів спецпризначення до кордону поблизу містечка Чукурджі, в провінції Хаккарі (Генеральний штаб Туреччини це заперечив), реакція у західних столицях була дуже різкою — К. Пауелл і Д. Рамсфелд ясно дали зрозуміти, що виступають проти будь-якої турецької присутності в Іраку. Фактично вони вказали Туреччині, що в Іраку їй нема на що розраховувати. Оскільки Анкара не дозволила військам США відкрити північний фронт, то їй не варто очікувати на будь-яку істотну військову присутність в північному Іраку. 26 березня начальник Генштабу ЗС Туреччини генерал Озькок на прес-конференції у Діарбакірі заявив, що «ця війна — не наша війна, цей обов'язок — не наш обов'язок» (Bal, 2000, p. 139), що не відповідало дійсності, щонайменш на кордоні з Іраком.

Вторгнення США в Ірак у березні 2003 р. призвело до найбільш серйозного зіткнення між Анкарою і Вашингтоном із 1970-х рр., коли Конгрес США наклав тимчасове ембарго на поставку зброї в Туреччину після турецького вторгнення на Кіпр у 1974 р. (Samran, 1986).

На думку Марка Перріша, колишнього посла США в Анкарі, турецька політика під час кризи в Перській затоці 2003 р. стала «повною катастрофою для турецько-американських відносин» (Parris, 2005, p. 1). Інші американські дослідники з неоконсервативного табору заходили в своїй критиці «модельних партнерів» ще далі. Втім і для США ситуація складалася не найкращим чином. У середині травня офіційні особи у Вашингтоні оцінювали свою перемогу як «катастрофічний успіх» (Shawcross, 2004, p. 161).

Таким чином, відмова турецького парламенту 1 березня 2003 р. ухвалити рішення про відкриття Північного фронту (аналітики схильні вважати, що це відбулося не без впливу виконавчої влади, яка бажала перекласти відповідальність на законодавців і при цьому «зберегти обличчя») призвела до того, що «турецька модель» тимчасово зникає з політичного лексикону Вашингтону, вплив Анкари на події в Іраку став мінімальним, а напруга у відносинах з Вашингтоном зросла до критичної точки.

3.3. США ТА ТУРЕЧЧИНА ПІСЛЯ ВІЙНИ В ІРАКУ: ЗМІНА ОСНОВНИХ ТЕНДЕНЦІЙ У ДВОСТОРОННІХ ТА РЕГІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИНАХ

Після потрясіння, спричиненого парламентським голосуванням в Туреччині 1 березня, 2 квітня 2003 р. державний секретар К. Пауелл вперше з грудня 2001 р. відвідав Анкару — щоб урятувати для Вашингтону залишки «турецької моделі».

Пауелл заявив журналістам: «Ми прагнемо віднайти дух порозуміння», хоча і визнав, що США неабияк розчаровані голосуванням 1 березня. Після цього А. Гюль, який обіймав посаду міністра закордонних справ, зайшов настільки далеко, що заявив, ніби цей візит «зміцнив турецько-американські відносини і допоміг вирішити всі проблеми у відносинах між двома країнами». Аналіз ситуації доводить, що це твердження було надзвичайно далеким від дійсності, а безрезневі події 2003 р. призвели до серії конфліктів між Туреччиною та США, спричинили критичні коливання у регіональному балансі сил та поглибили сумніви у можливостях використання Вашингтоном «турецької моделі». До березня 2003 р. США залежали від Туреччини (особливо від військово-повітряної бази в Інджірліку) у стримуванні С. Хусейна з півночі, що надавало туркам певні можливості впливу на американську політику в Іраку. Після того, як американські війська самі окупували Ірак і усунули від влади С. Хусейна, США більше не потребували турецької допомоги в таких формах, як це планувалося раніше. Фактично Туреччина за великим рахунком втратила можливість, якою володіла до цього, — впроваджувати в Іраку «турецьку модель» (Önis, & Yilmaz, 2005, p. 277). Близько 1500 турецьких військовослужбовців підрозділів спеціального призначення — в основному, з контингентів попередніх турецьких військових інтервенцій у 1990-х рр. — залишилися в північному Іраку, але їх вплив на хід подій був практично нульовим. У 2004 р. британський дослідник В. Парк дійшов висновку, що «у результаті американського вторгнення та активізації курдів у північному Іраку турки опинилися за бортом основних подій, і, судячи з усього, без чітко окресленої політики» (Park, 2004b, p. 26).

Для іракських курдів події 2003 р. виявились найкращим сценарієм, за яким було усунуто від влади ненависного С. Хусейна, а турецька армія залишилася на своїй території. Оскільки курди були єдиною впливовою групою в Іраку, що рішуче підтримала політику США і

мала всередині країни значні наземні сили, на відміну від Туреччини, то саме іракські курди, а не турки стали найбільш ефективними місцевими (регіональними) американськими союзниками, щонайменше в короткостроковій перспективі.

Зі свого боку, турецькі політики надзвичайно занепокоїлися, що іракські курди почнуть вимагати незалежності (чи щось на кшталт цього) або намагатимуться заволодіти нафтовими ресурсами Кіркука, а американці на це згодяться. Деякі впливові опоненти «турецької моделі» Вашингтону наполягали, що США не мають на меті збереження цілісного Іраку, а, навпаки, прагнуть до його розділення на декілька незалежних частин у відповідності з імперським принципом «розділай і володарюй». А це означало, що на півночі Іраку утворилась би незалежна курдська республіка під американським протекторатом, хоча посадовці з уряду США й неодноразово заперечували можливість такого розвитку подій (International Crisis Group, 2005, p. 14). У той же час відмова Туреччини сумлінно дотримуватись своєї ролі «модельної країни — стратегічного партнера» США негайно знайшла відгук в американських засобах масової інформації та у реакції Пентагону. Як писала *Boston Globe* у квітні 2003 р., «від самого початку поведінка курдів була набагато більше схожа на союзницьку, ніж діяльність турків, позиція яких виявилась діаметрально протилежною — неприйнятною як для дружнього члена НАТО та майже самогубною для нового нестійкого уряду [Туреччини. — *Авт.*], що опинився перед безліччю економічних проблем» (Çandar, Martin, & Keridis, 2004, p. 53). Ця точка зору була дещо перебільшеною, тон офіційних заяв уряду США значно стриманішим, але значна доля правди в цих словах містилася, що свідчило про глибоку кризу «турецької моделі».

Напередодні візиту державного секретаря США К. Пауелла до Анкари було зроблено декілька спроб полагодити зіпсовані турецько-американські відносини та послабити напругу у стосунках турків із іракськими курдами. 24 червня уряд Туреччини видав указ, що дозволяв Сполученим Штатам ще протягом одного року використовувати повітряну базу в Інджірліку, а також морські порти в містах Мерсін та Іскендерун для підтримки постачання коаліційних операцій в Іраку. У знак вдячності за відкриття турками свого повітряного простору та дозволу на використання сухопутних маршрутів на території Туреччини для забезпечення постачання військ США та цивільного населення північного Іраку необхідними припасами і матеріалами Туреччина отримала від США кредитну лінію на суму \$8,5 млрд (хоча Анкара

нею так і не скористалася). Практично одразу, впродовж квітня-травня 2003 р. були відновлені контакти між Анкарою та ДПК (Демократична партія Курдистану) і ПСК (Патріотичний союз Курдистану), що мало запобігти майбутнім конфліктам. У той же час пролунали тверді запевнення президента Дж.Буша про те, що США не допустять створення незалежної курдської держави в Іраку (Hale, 2007, р. 45). Але ці зрушення були зведені нанівець серйозними конфліктами. 10 квітня, одразу після того, як війська США зайняли Багдад, курдські війська увійшли у Кіркук, фактично прорвавши один зі збройних турецьких кордонів міста, причому це сталося вже після того, як А. Пюль пригрозив, що Туреччина введе до міста свої війська, якщо цього не зроблять американці. 4 липня 2003 р. відбувся ще набагато гостріший резонансний конфлікт, коли дислоковані в Сулейманіє, в південній частині іракського Курдистану, одинадцять солдатів турецьких військ спеціального призначення та декілька місцевих туркоманів були заарештовані американськими військовими, роззброєні, затримані та конвойовані з мішками на головах. Їх офіційно звинуватили у «підривній діяльності» (за словами держдепартаменту США) та навіть заколоті з метою вбивства губернатора Кіркука, за словами Джалала Талабані. Д. Рамсфелд висловив свій жаль із приводу інциденту, але ці події викликали гучні протести в Туреччині, особливо в армії, один з лідерів якої — генерал Озкьок — заявив, що відбулася «найбільша криза довіри» між Туреччиною та Сполученими Штатами. У результаті США та Велика Британія попередили Туреччину, щоб вона припинила воєнні втручання у північний Ірак (Park, 2005, р. 37).

Водночас «турецьку модель» в американській трактовці могло би деякою мірою підживити включення турецьких збройних сил до складу стабілізаційних військ (до яких, до речі, входили й українські підрозділи), призначених відновлювати порядок та придушувати атаки баасистських терористичних угруповань в Іраку після знищення режиму С. Хусейна. Туреччина сподівалась, що її присутність у стабілізаційних військах дасть їй певний вплив на події в Іраку та допоможе вгамувати роздратування Вашингтону через парламентське вето плану північного фронту. Сполучені Штати також розраховували, що зможуть дещо знизити навантаження на свої збройні сили та показати світу дієвість «турецької моделі» — демократична мусульманська країна підтримує їх в Іраку. Неофіційні переговори з цього питання розпочались ще навесні 2003 р. Це підтвердив К. Пауелл під час візиту А. Пюля до Вашингтону 24 липня. Спочатку здавалось, що обидві сто-

рони у захваті від самої ідеї, хоча існували й деякі розбіжності з приводу статусу турецького контингенту, його діяльності та регіону розташування в Іраку. Для турецької сторони було важливо розгорнути свої війська саме там, де вони могли створювати протидію іракським курдам, а США виступали за те, щоб дислокувати турецькі збройні сили подалі від північного Іраку, щоб уникнути можливих зіткнень із курдськими повстанцями. 6 вересня сторонам вдалося досягти згоди: турецький контингент матиме власне командування та означену зону оперативної діяльності в регіоні арабів-сунітів на захід від Багдаду. Планувалося, що Туреччина буде командувати дивізією складом у 10–12 тис. військових, але з них дві бригади мали бути турецькими (6–8 тис.), а третя бригада — надійти з Пакистану (Walker, 2008, р. 100). У разі реалізації плану Туреччина мала би третій за чисельністю національний контингент у стабілізаційних військах, одразу після Великої Британії.

Щоб втілити ці зобов'язання турецький парламент мав схвалити резолюцію, яка узаконювала б розгортання турецьких збройних сил за кордоном. Оскільки депутати в Анкарі погодилися з тим, що ці дії не можна розцінювати як агресію по відношенню до Іраку, а також прагнули відновити вплив Туреччини у цій країні, то ініціатива стикнулася з набагато меншою парламентською опозицією, ніж руйнівна для «турецької моделі» резолюція від 1 березня. 7 жовтня 2003 р. більшістю голосів із результатом 358 проти 183 турецький парламент ухвалив законопроект, який легітимізував перебування турецьких військовослужбовців у складі бойових збройних сил на території Іраку впродовж одного року з можливістю подовження терміну.

Однак, уже на початковому етапі було зрозуміло, що така матеріалізація «турецької моделі» наштовхнеться на потужну опозицію в Іраку — не тільки з боку курдів, але й арабів-шиїтів, які складають більшість населення, та певної частини арабів-сунітів. Впродовж серпня та початку вересня відбулися обміни візитами іракських делегацій (в основному сунітських) до Туреччини та турецьких делегацій до іракських колег, які прихильно поставились до ідеї. На протипагу їм Тимчасова рада управління Іраку вороже поставилася до цієї ініціативи, хоча її висували прихильники «турецької моделі» у вищих ешелонах влади США. Іракську Тимчасову раду підтримав намісник Вашингтону в Багдаді Пол Бремер, голова Тимчасової коаліційної адміністрації. Тому парламентська резолюція Туреччини була відкинута Радою управління. У Вашингтоні П. Вулфовіц заявив: «Ми є

саме тими, хто приймає рішення». Ініціатива наштовхнулася на протидію Ради управління та американських посадовців в Іраку, які, як виявилось, мали докорінно відмінну від Пентагону позицію в цьому питанні. У жовтні 2003 р. Вашингтон відмовився від цього плану. 6 листопада, після телефонної розмови між Полем та Пауеллом, було оголошено, що Туреччина, за згоди США, відкликала свою пропозицію щодо участі у стабілізаційних силах в Іраку (Rubin, 2005b, p. 5).

Такий результат розчарував прихильників турецько-американського зближення на базі експорту «турецької моделі» до Іраку. З іншого боку, в Туреччині спостерігалась доволі сильна громадська опозиція ідеї військового залучення турків до Іраку, що наголошувала на небезпеці, з якою зіткнуться там турецькі миротворці. Більшість турків вважали, що їм неабияк пощастило в тому, що вони unikнули іракської трясовини. Опитування, проведене у вересні 2005 р. показало, що 64 % респондентів виступали проти надсилання турецьких військ до Іраку, а 31 % підтримували цей крок (Uslu, Toprak, Dalmış, & Aydın, 2005). Водночас Туреччина продемонструвала жест доброї волі по відношенню до США (чи, як мінімум, до тих, хто виступав за втілення плану) і готовність до співпраці. Як висловився один з турецьких парламентарів: «Нам вдалося продемонструвати нашу лояльність до Сполучених Штатів і піти, не заплативши жодну ціну за цей жест... Від цієї ситуації виграє і уряд, і турецький народ» на відміну від ситуації, що мала місце 1 березня 2003 р. (Kirişçi, 2004, p. 5).

Такий розвиток подій не повністю позбавив «турецьку модель» привабливості в очах Вашингтону. Для адміністрації США вирішальну роль відіграв факт, що Туреччина була єдиною в регіоні мусульманською державою з демократичним урядом. Неоконсерватори у Вашингтоні вважали, що ліквідація режиму С. Хусейна стане першим кроком у великому проекті політичної реконструкції всього близькосхідного регіону. За теорією «демократичного доміно» планувалось, що після встановлення демократичного уряду в Іраку репресивні режими регіону впадуть один за одним (Anderson, & Stansfield, 2004, p. 185–186).

Першим кроком у цьому напрямку стала «Близькосхідна ініціатива партнерства», проголошена К. Пауеллом ще в грудні 2002 р. Ерік Едельман, посол США в Анкарі, оцінив цей проект як «найважливішу стратегічну ініціативу Америки» (Dalacoura 2005, p. 964). Туреччина мала бути вирішальною точкою опори у здійсненні цього амбіційного проекту, їй відводилась провідна роль.

Ідея просування «турецької моделі» на Великому Близькому Сході мала достатню кількість прихильників і в самій Туреччині, але вони хотіли би, щоб в цьому процесі США не брали прямої участі. У травні 2003 р. А. Поль взяв курс на власну самостійну ініціативу просування політичних реформ «турецької моделі» в регіоні, коли у своєму виступі на зустрічі міністрів закордонних справ Організації Ісламська конференція в Тегерані сказав: «Настав час для мусульманських держав озирнутися. Ми повинні розробити нове бачення, основане на розсудливості, прозорості, фундаментальних правах та свободах та рівності між чоловіками і жінками» (Hale, 2007, р. 129). Важко сказати, діяв Поль з власної ініціативи чи узгоджував позицію з Вашингтоном, але він навмисне уникав прив'язування свого реформаторського заклику до стратегії США, згадка про яку в одну мить і назавжди зруйнувала б авторитет Поля в очах більшої частини його аудиторії.

Невдовзі ця тема знову була піднята президентом Бушем під час його візиту до Стамбулу в рамках саміту НАТО наприкінці червня 2004 р. На цей час вже було зрозуміло, що США мають серйозні ускладнення в Іраку, і їм потрібно привернути увагу партнерів до більш загального бачення регіональної демократизації. На фоні стамбульської мечеті Ортакьой та босфорського висячого мосту президент США розповідав аудиторії в університеті Галатасарай про те, що «історичне досягнення демократії на Середньому та Близькому Сході стане перемогою для всіх», «Туреччина, з її 150 роками демократичних і соціальних реформ, є прикладом для інших», а «американці вдячні туркам за ту роль, яку вони відіграють в якості демократичного партнера у Близькосхідній ініціативі» (President's Remarks, 2004). Врешті турки дійшли висновку, що слова Буша звучали гарно лише поки йшлося про загальні принципи, але їх було надто важко ув'язати з практичними діями американців в Іраку (такими як, наприклад, скандал із в'язницею Абу-Грейб чи, пізніше, руйнівна атака на місто Фаллуджа). Так само важко було зрозуміти, яким було у практичному політичному сенсі місце «турецької моделі» у Близькосхідній ініціативі США.

Нового імпульсу «турецька модель» набула в рамках глобальної війни США проти тероризму в листопаді 2003 р., коли низка атак самогубців з вибуховими пристроями на дві синагоги, Британський банк та консульство Великої Британії в Стамбулі призвела до загибелі 55 і поранення близько 750 осіб. Ці атаки були справою рук ультра-ісламістських терористів, пов'язаних з Аль-Каїдою, і спричинили се-

рію арештів, переважно турецьких громадян, включаючи кількох підозрюваних, яких вдалося повернути до Туреччини з Сирії. Події в Стамбулі викликали вираження солідарності в усьому світі — листи співчуття жертвам і засудження терористів надіслали Папа Римський Іоанн Павло II, прем'єр-міністри Великої Британії, Греції, Італії та ін. Після терористичних атак відбулися візити до Туреччини британського та німецького міністрів закордонних справ — Дж. Стро та Й. Фішера. У Вашингтоні президент Дж. Буш та Конгрес США також рішуче засудили атаки, після чого з обох боків пролунали заяви про союз Туреччини та США, міцний як ніколи.

Але терористична загроза спричинила певну напругу у відносинах Анкари та Вашингтона, що згубно впливала на цілісність «турецької моделі». Близько 5 тисяч членів РПК продовжували переховуватися в таборах на північному сході Іраку після того, як їх організація була практично винищена на території Туреччини в кінці 1990-х рр. Сполучені Штати, як і більшість західних держав, погодились з тим, що РПК є терористичною організацією. Однак виявилось, що її військове командування на півночі Іраку дуже важко здолати через те, що РПК, вочевидь, не бажала провокувати конфлікт з іракськими курдськими лідерами чи створювати проблеми в тій частині країни, яка була відносно мирною і проамериканською. У вересні 2003 р. РПК, яка за період з 2002 по 2005 р. змінила кілька офіційних назв, але практично завжди асоціювалася зі своєю старою назвою, офіційно припинила перемир'я, оголошене нею ще в 1999 р. Після цього відновились атаки на турецькі збройні сили та поліцейські пости, і знов появились жертви серед цивільного населення (багато з них були дітьми, які підірвалися на протипіхотних мінах, закладених РПК). До липня 2005 р. кампанія РПК коштувала Туреччині 150 життів, тридцять сім жертв були цивільними. Відмова США ліквідувати присутність РПК на іракській території змусила турецьку сторону заявити, що в даному питанні Америка застосовує подвійні стандарти: Вашингтон очікує від Туреччини співпраці проти Аль-Каїди та інших організацій, які здійснюють напади на американські об'єкти (наприклад, в Афганістані), але відмовляється боротися з не менш небезпечною організацією, яка атакує цілі в Туреччині. Водночас США не дозволяють турецьким військам вторгнутися до Іраку і знищити РПК самостійно (International Crisis Group, 2005, р. 13).

Відносини Туреччини з іншими країнами Близького Сходу — особливо з та Сирією та Ізраїлем — також позбавляли привабливості

«турецьку модель» в очах США й створювали проблеми у взаєминах Анкари з Вашингтоном. Для Туреччини все складніше було підтримувати добрі відносини з Ізраїлем та Палестиною одночасно. У березні 2004 р. вбивство з ізраїльського гелікоптера Шейха Ахмеда Ясина, духовного лідера військової палестинської організації ХАМАС, було гостро розкритиковане турецьким міністром закордонних справ (а також Генеральним секретарем ООН Коффі Аннаном, британським міністром закордонних справ Дж. Стро та Єврокомісією). Т. Ердоган зайшов настільки далеко що назвав це вбивство «різномовним тероризмом», хоча і засудив ХАМАС як терористичну організацію. У відносинах сторін виникли ще більш серйозні ускладнення, коли журналіст С. Херш повідомив в журналі *New Yorker* про те, що ізраїльські агенти нібито тренують курдський спецназ в північному Іраку. Турецький уряд був неприховано занепокоєний, бо цей спецназ міг бути використаний курдами для того, щоб атакувати цілі в Туреччині. Хоча ізраїльський посол в Анкарі заперечував саму можливість того, що Ізраїль може щось робити в північному Іраку без згоди Туреччини, але А. Гюль заявив, що, якщо ця історія виявиться правдою, то за неї доведеться дорого заплатити (Hersh, 2005, p. 353–360).

Суперечки Туреччини з Ізраїлем мали певний негативний вплив на вашингтонське сприйняття «турецької моделі». Відносини Туреччини з Сирією мали схожі наслідки, але зовсім з іншої причини — Анкара довгий час розвивала зв'язки з країною, з якою адміністрація Дж. Буша — молодшого тоді ворогувала. Після того, як в 1998 р. Хафез аль-Асад видворив лідера РПК Абдуллу Оджалана з Сирії, а на пост президента в 2000 р. заступив його син Башар, сирійський уряд активно усував можливі конфліктні питання з Туреччиною, включаючи навіть практично повне зняття претензій на провінцію Александретта (Хатай), анексовану Туреччиною в 1939 р., та відмову від скарг стосовно розподілу водних ресурсів ріки Євфрат. Разом з Іраном (ще одним елементом «вісі зла» за версією президента Дж. Буша) Сирія приєдналась до Туреччини у боротьбі проти ідеї створення незалежної курдської держави в Іраку. Атмосферу дружби символізували офіційний візит до Анкари Башара аль-Асада в січні 2004 р. та візит у відповідь до Сирії Р. Т. Ердогана у грудні 2005 р.

Під час останньої зустрічі країни підписали угоду про вільну торгівлю, а спір з приводу Євфрату начебто був вирішений, оскільки Туреччина запропонувала перекачувати воду з ріки Тигр в Сирію в тому регіоні, де вона протікає вздовж сирійського кордону (Zisser, 2005).

Однак, у лютому 2005 р. у відносинах між Сирією та державами Заходу розпочалася серйозна криза, приводом для якої стало вбивство ліванського прем'єр-міністра Рафіка Харірі, в якому звинуватили сирійців. Згодом Рада Безпеки ООН схвалила резолюцію № 1559, яка вимагала виводу сирійських військ із Лівану. Сирійський уряд також був звинувачений Вашингтоном у фінансуванні і підтримці терористичних атак в Іраку. Ця криза торкнулася й Туреччини, оскільки 14 квітня президент Сезер здійснив свій заздалегідь запланований візит до Дамаску. Перед цим візитом посол США в Туреччині Е. Едельман дав інтерв'ю, яке було розтлумачене як тиск на Анкару з метою скасувати чи відкласти цей візит. Тим не менш, візит відбувся, а турецький уряд заявив, що на зустрічі з сирійською стороною президент наголосив на необхідності виводу сирійських військ із Лівану до кінця квітня 2005 р. (Zisser, 2005).

Індикатором кризи «турецької моделі» в політиці США була гостра, часто не безпідставна критика, яку турецька преса та політики з різних таборів висловлювали на адресу збройних сил США за виконання ними своїх завдань, насамперед, в Іраку. Водночас в багатьох мас-медіа та низкою політиків широко розповсюджувалися псевдотеорії щодо американської антитурецької всесвітньої змови. Американці, як і ізраїльтяни, стали об'єктами звинувачень і вербальних атак за те, що їх спроби встановити власну владу в Іраку призводили до значної кількості жертв серед цивільного населення: Р. Т. Ердоган у своєму виступі в травні 2004 р. фактично пов'язав звинувачення у державному тероризмі на адресу Ізраїлю з американськими бомбардуваннями цивільних об'єктів в Іраку. Тертя між державами відновились з подвійною силою після того, як з'явилися повідомлення про те, що близько 2 тис. осіб загинули в результаті атак США на місто Фаллуджа в листопаді 2004 р. Депутат Мехмет Елькатміш, голова турецької парламентської комісії з прав людини звинуватив США в геноциді іракського народу. А. Пюль був більш стриманим і заявив: «Ми повідомляємо американському уряду про все, що вважаємо неправильним», а також звинуватив США у «надмірному використанні сили». Ердоган також назвав тих, хто загинув у Фаллуджі, «мучениками» (Çağartay, 2004, р. 45). Очевидно, для того, щоб продемонструвати своє незадоволення і занепокоєння своєї партії американською політикою в Іраку, прем'єр-міністр відкладав надання агреману послу Едельману протягом шести тижнів до 13 грудня 2004 р., чим викликав чергове невдоволення Вашингтону. В той же час проісламістське кри-

ло турецьких мас-медіа розповсюджувало конспіративні теорії, згідно із якими війна в Іраку була частиною американсько-єврейсько-ізраїльської змови з метою захопити владу над Близьким Сходом, а бомбардування Іраку американцями в травні 2003 р., за їхніми словами, навіть призвели до землетрусу в східній турецькій провінції Бінгьоль.

Цю словесну війну відсунули на другий план гострі суперечки між Туреччиною та США стосовно статусу курдів в Іраку після його політичної реконструкції і, зокрема, майбутнього Кіркуку. Курдські лідери, зокрема Массуд Барзані, дали зрозуміти, що вони прагнуть включити Кіркук до курдської держави, незалежно від того, у складі чи поза межами Іраку. Щоб підтримати цю заяву, курдські сім'ї почали масово повертатися до Кіркуку, з якого їх вигнали під час жорстокої кампанії «арабізації», що проводився урядом С. Хусейна з 1970-х рр. за рахунок переселення в місто арабів, що повинні були замінити там історичне курдське населення. Проти «курдифікації» Кіркука також виступило місцеве туркоманське населення, яке стверджувало, що ця земля є спадщиною та історичною домівкою туркоманів, а деякі з них звернулись по допомогу до Туреччини.

Напруга у відносинах між Анкарою та Вашингтоном із питання туркоманів досягла найвищої точки у вересні 2004 р., коли курдські та американські війська напали на місто Таль Афар із переважно туркоманським населенням, під фальшованим приводом, що місто буцімто було захоплене повстанцями з Сирії. А. Пюль пригрозив, що у випадку, якщо атаки не припиняться, Туреччина розірве всі партнерські відносини зі США з питань Іраку. Пізніше дві сторони погодились об'єднатись з метою надання гуманітарної допомоги населенню (Park, 2005, p. 29–37).

Для турків майбутнє Кіркуку знову стало головною темою в січні 2005 р., у ході перших іракських демократичних виборів до Тимчасової національної асамблеї. Згідно із офіційними підсумками виборів курдські партії набрали 67 % голосів у Кіркуку, але турецька преса заявила, що таких результатів вдалося досягти лише тому, що за тиждень до цього 110 тис. курдів було спеціально завезено в місто для участі у голосуванні (Blackwill, & Stürmer, 1997). Вже на цьому етапі було очевидно, що Туреччина незгодна з політикою США в Іраку, але неясно, що саме вона спроможна запропонувати натомість.

Криза у турецько-американських відносинах, що виникла під час іракських виборів у січні 2005 р., виявилась черговою поворотною точкою у долі «турецької моделі». До кінця року найгостріші кути у

відносинах США та Туреччини начебто були згладжені, і, більш того, з боку обох держав почали з'являтися певні ознаки згоди у питаннях політики щодо Іраку.

Водночас Туреччина вирішила розпочати процес здобуття повноцінного членства у Європейському Союзі. Хоча причинно-наслідковий зв'язок тут довести важко, але можна упевнено сказати, що обмежений прогрес у цьому питанні на той час призвів до зміщення уваги Анкари з Близького Сходу до Брюсселя. Це, безсумнівно, не відповідало задумах та потребам вашингтонських прихильників «турецької моделі». Сполучені Штати жодним чином не перешкоджали євроінтеграційним прагненням Анкари, більш того, надавали їм усю можливу вербальну підтримку. Але на практиці, щоб допомогти Туреччині просуватися до членства в ЄС, в Сполучених Штатах не тільки не було скільки-небудь серйозних важелів, але й, не виключено, і достатньої мотивації. Слід визнати, що євроінтеграційний потяг Анкари сприяв розширенню її поглядів й на іракську проблему. Пом'якшенню турецько-американських суперечностей сприяло деяке тимчасове поліпшення турецько-курдських взаємин. Уряд Туреччини усвідомив, що вподобання і плани Анкари та Вашингтона не були діаметрально протилежними (хоча аж ніяк не модельними), а з його боку доцільно надати обережну підтримку американському плану іракського врегулювання.

5–6 лютого 2005 р. Кондоліза Райс здійснила свій перший візит до Анкари в якості державного секретаря у другій адміністрації Буша. Це була непересічна можливість відродити «турецьку модель», адже перемовини К. Райс із міністром закордонних справ А. Пюлем були визнані плідними та успішними.

Однак невдовзі модель зазнала нищівного удару, що її нанесла публікація журналіста Роберта Дж. Поллока в «Уолл-Стріт Джорнел» під назвою «Хвора людина Європи — знову». Після цієї статті важко було взагалі сподіватися на те, що «турецьку модель» в американській політиці хто-небудь серйозно сприйматиме. Аргументація Поллока була агресивним контр-нападом на викривлене і часто безвідповідальне висвітлення турецькими ЗМІ іракських подій та політики США в цілому. На думку Поллока, «загальна риса турецьких ЗМІ полягає в тому, що, за їх повідомленнями, вся діяльність США в світі — навіть допомога жертвам цунамі — має якусь приховану зловісну мотивацію». А найбільш серйозним його звинуваченням було те, що «в умовах всього цього масштабного наклепу турецькі політики

зберігають повне мовчання». Турки неначе забули про будь-які позитивні наслідки співробітництва з США в минулому, наприклад, про постійну опозицію кількох американських адміністрацій антитурецьким кампаніям в Конгресі з приводу геноциду вірменів під час Першої світової війни, широкердну підтримку членства Туреччини в ЄС чи істотну розвідувальну підтримку арешту лідера РПК А. Оджалана в 1999 р. У якості висновку Поллок наполягає на «інтелектуальному занепаді стамбульської еліти»: «Більша частина спадщини Ататюрка ризикує бути втраченою, і від оттоманської величі не залишиться і сліду. Туреччина легко може перетворитися на ще одну другорядну країну: обмежену, параноїдальну, слабку» (Hale, 2007, p. 142).

З відповідною реакцією в Туреччині не забарилися. Але були й визнання того, що Поллок вже й не такий неправий. Наприклад, Ісмет Берхан, редактор ліберальної газети *Radical*, хоча і визнав, що цю статтю «нелегко проковтнути», все ж зазначив: «Значна частина поширених антиамериканських настроїв, як написав журналіст *The Wall Street Journal*, витікає з параної, а ми підтримуємо цю параною в газетах... і хочемо ми цього чи ні, але цей факт дає привід для сумнівів у ментальному здоров'ї суспільства, в якому ми живемо зараз і житимемо в майбутньому» (Hale, 2007, p. 142).

Суть статті Поллока, хоч і у поміркованих тонах, повторив заступник міністра оборони США з політичних питань Д. Фейт, якого Поллок супроводжував під час візиту до Туреччини на початку лютого для проведення переговорів по використанню Сполученими Штатами військової бази в Інджірліку. Відповідаючи на питання турецького журналіста на засіданні Ради міжнародних відносин у Вашингтоні 17 лютого, Фейт зазначив: «Коли ми говоримо про відносини між демократичними державами, важливо, щоб повага до цих відносин розповсюджувалася за межі офіційних урядових зв'язків аж до громадськості в цілому, бо в іншому випадку підтримувати такі взаємини буде практично неможливо... ми сподіваємось, що посадовці у наших державах-партнерах докладуть всіх зусиль для того, щоб збудувати у себе вдома всенародну підтримку відносин на кшталт тієї, яку ми будуємо у себе в країні» (National Defense, 2005). Зрештою, критики у турецькій пресі дещо послабили свої випадки на адресу США, а сама проблема тимчасово зійшла з політичної орбіти.

У 2004–2005 рр. відбулася низка бурхливих суперечок у відносинах зі Сполученими Штатами, які понизили привабливість для Вашингтону «турецької моделі» у якості зовнішньополітичного засобу.

Туреччина в той час робила важливі кроки назустріч Європейському Союзу.

У січні 2004 р. Ердоган відмовився від жорсткої лінії у політиці в кіпрському питанні, якої його попередники дотримувались мало не 30 років, і погодився прийняти план врегулювання острівного конфлікту, розроблений Генеральним секретарем ООН Кофі Аннаном. На жаль, цей проект, схвально прийнятий турецькими кіпріотами, був відкинутий грецькими кіпріотами на референдумі, проведеному 24 квітня 2004 р. Таким чином, кіпрська проблема залишається невирішеною.

Туреччина продемонструвала готовність вжити доступних їй заходів, щоб розчистити дорогу для початку переговорів щодо вступу до ЄС. Уряд Ердогана також чимало зробив для того, щоб його держава більшою мірою відповідала висунутим Брюсселем «копенгагенським критеріям» демократичних норм. Ці зрушення стали помітними в травні 2004 р., коли парламент прийняв низку поправок до конституції, спрямованих на розширення прав людини в цілому і культурних прав курдів зокрема. Туреччина отримала за це винагороду на засіданні Європейської Комісії в Брюсселі 16–17 грудня 2004 р. Глави держав та урядів країн-членів ЄС погодились розпочати переговори про членство з Туреччиною в жовтні 2005 р. за умови, що турки виконають деякі поставлені Євросоюзом завдання, зокрема, стосовно Кіпру. Після інтенсивного взаємного дипломатичного торгу лідери ЄС погодились дати офіційний старт переговорам про вступ 3 жовтня 2005 р. Щоправда, вони практично майже цілком були заморожені вже у грудні 2006 р. (Kinzer, 2008, р. 224).

Але тоді Туреччина отримала можливість переглянути свою зовнішньополітичну стратегію, в якій зосередженість на геополітичних амбіціях, курдській проблемі, як у випадку з Іраком, мала б поступитися місцем більш широкому, ліберальному та більш наднаціональному баченню. Парадокс полягав у тому, що підвищуючи у разі успіху руху в цьому напрямку якість «турецької моделі», її загальну привабливість, ця модель втрачала пріоритетну для Вашингтону функцію, насамперед у прикладному значенні, оскільки європейські амбіції Анкари віддаляли Туреччину від арабського мусульманського світу, а не підвищували її вагу у складних колізіях близькосхідної політики. Водночас відбувалося подальше звільнення Туреччини від слідування у політичному фарватері США.

До цих трансформацій можна віднести новий підхід у відносинах з Вірменією, нюанси політики в кіпрському питанні, а також пере-

гляд радикальних настроїв, які раніше панували у ставленні Туреччини до Іраку та іракських курдів. Туреччина просунулася у розумінні переваг встановлення демократичного режиму у всьому Іраку, що мало призвести до стабілізації та збереження територіальної цілісності країни. Загальна критика колишньої поведінки Туреччини в основному базувалась на тому, що турецька політика була занадто вузькою і чисто реактивною. Натомість Туреччині була потрібна більш ініціативна і далекоглядна політика з широким світоглядом, яка в жодному разі не обмежуватиметься локальною боротьбою за владу в північному Іраку.

Цей проголошений новий підхід не дав негайних результатів і не зміг подолати слабкі місця «турецької моделі», тому що основні розбіжності у стратегічному баченні ситуації між Туреччиною та США зберігалися.

Це стало очевидно 7–8 червня 2005 р., коли Р. Т. Ердоган відвідав Вашингтон і мав годинну розмову з президентом Дж. Бушем. Знов-таки головна мета турецького лідера полягала у тому, щоб переконати уряд США знищити бази РПК у північному Іраку. В цьому питанні ніякого відчутного прогресу досягти не вдалося, хоча Ердоган заявив, що Буш пообіцяв йому вжити якихось невизначених заходів проти РПК, а Білий Дім ще раз підтвердив, що вважає РПК терористичною організацією. У більш позитивному ключі президент Буш повторив своє звернення, яке він проголошував в університеті Галатасарай роком раніше, описавши Туреччину як модель демократичного уряду на Близькому Сході і закликавши її взяти на себе лідерство у «Близько-східній ініціативі». Ердоган, судячи з усього, був не проти покращити свої відносини з Вашингтоном. Однак, хоча Туреччина не відмовлялася від ролі оплоту демократії в регіоні та бажала сприяти зменшенню напруги у відносинах між мусульманським світом та Заходом, Анкара прагнула аж ніяк не пов'язувати виконання цієї ролі зі стратегією США, тим більш служити знаряддям політики Вашингтону. За влучною метафорою турецького журналіста Хусейна Баджі, «нові турецько-американські стосунки нагадували одружених, які сплять в одному ліжку, але мріють про різне» (Kinzer, 2008, p. 221).

Наближенню до моделі, безперечно, сприяла би деескалація внутрішньої курдської проблеми Туреччини. Якби курдську спільноту в країні вдалося переконати, що найкращим виходом для неї було б прагнути до більш ліберального ставлення у себе в Турецькій Республіці, а не підтримувати теракти, приєднуючись до іракських курдів,

тоді, напевно, можна було б розраховувати на істотне збільшення привабливості «турецької моделі». Відповідно, уникнути й незгод і сутичок із цього приводу зі Сполученими Штатами. У жовтні-листопаді 2004 р. Дорадча комісія з прав людини, яка є підвідомчою апарату прем'єр-міністра, підготувала суперечливу за змістом доповідь під назвою «Права меншин та культурні права». У доповіді йшлося про те, щоб дозволити курдським громадянам називати себе «з Туреччини» (Türkiyeli), а не «турками» (Türk), згідно з нереалізованою пропозицією Тансу Чіллер, яка ще в грудні 1994 р. запропонувала, щоб єдиним прийнятним визначенням національної ідентичності був «турецький громадянин». Американським аналітикам ці суперечки, напевно, здавались доволі абстрактними, але для турків вони мали надзвичайно велике значення. Як зазначав один із авторів теорії мультикультуралізму Вілл Кимлічка у 1995 р., «проблема полягає не в тому, що турки відмовляються прийняти курдів в якості турецьких громадян. Проблема в тому, що вони фактично намагаються примусити курдів вважати себе турками». Ця доповідь породила гострі публічні суперечки, від яких уряд спробував відмежуватися, заявивши, що він її не затверджував. Але в багаторічній історії проблеми курдів в Туреччині з'явився новий розділ. Також стало очевидно, що зазнала невдачі спроба владної ПСР зробити іслам «цементом», який зв'язував би турків і курдів (Sakalioğlu, 1996).

Слідом за виборами Тимчасової Національної Асамблеї в Іраку у січні 2005 р., у квітні американська креатура Джалаль Талабані був обраний іракським президентом. Це мало фундаментальне значення для турецької політики в Іраку — один із двох найсильніших курдських лідерів здобув владний пост у Багдаді. Туреччина висловила потужну підтримку обранню Талабані, бо вважала, що, якщо курди матимуть справедливий розподіл влади у центральному уряді держави, то будуть набагато менше прагнути незалежності. Забувши про свою попередню політику, відтепер Туреччина виступала за те, щоб Ірак став федеративною державою, в якій курдам буде надано значну автономію. Насправді Туреччина ніколи не мала права вказувати іракському народу, який тип конституції для нього буде кращим, але обрання Талабані значно полегшило туркам зміну напрямку. Талабані з самого початку заявив, що про незалежний Курдистан не може бути й мови: фактично, пізніше він визнав, що це «могло би бути лише мрією» (Samranu, 1986, р. 8). Іракський туркоманський фронт, напевно, озвучуючи безпосередні інструкції з Анкари, одразу ж заявив про

повну підтримку нового президента. У повну протилежність своїм минулим критичним випадкам на адресу іракських виборів, Ердоган заявив, що відбулась «поворотна подія в історії цієї країни», а «в іракського народу з'явилась можливість взяти політичний процес і своє майбутнє у власні руки» (International Crisis Group, 2005, р. 8–9).

Співробітництво між Туреччиною, США та іракськими партіями поглибилась ще більше, коли 4 грудня 2005 р., під час другого раунду парламентських виборів в Іраку, А. Голь провів у Стамбулі зустріч із послом США Залмаєм Халізатом, представником Ісламської партії Іраку Таріком аль-Хашемі та лідерами двох інших сунітських партій Іраку. Ціль зустрічі полягала в тому, щоб переконати сунітські партії не бойкотувати вибори, як вони робили попереднього разу на виборах у січні, а також продемонструвати турецьку підтримку встановленню нового порядку в Іраку (Hale, 2007, р. 149–150). Не варто підкреслювати, що його головні архітектори розташувалися в Вашингтоні.

Немає підстав вважати, що внаслідок вищезазначених подій відбулося відновлення повновартісної в американському розумінні «турецької моделі», навіть в Іраку. Образа Вашингтону, спричинена відмовою турецького парламенту затвердити «північний план» 1 березня 2003 р., не зникла.

У грудні 2005 р. Дональд Рамсфелд скаржився, що, якби військам США дозволили зайти до Іраку з півночі, то спротив сунітського трикутника західного Іраку вдалось би зламати набагато швидше і легше (Hale, 2007, р. 151]. Тим не менш, на цьому етапі між турецькою та американською політикою з'явилося чимало спільного, бо уряди обох країн підтримували реконструкцію Іраку як демократичної федеральної держави, а це означало покращення відносин.

Але про реалізацію «турецької моделі» в Іраку не йшлося. У владній верхівці Вашингтону відбулась перестановки: два найзапекліших прихильники неоконсерватизму та агресивної одноосібної політики на Великому Близькому Сході Пол Вулфовіц та Дуглас Фейт покинули свої посади влітку 2005 р.

Як державний секретар Кондоліза Райс мала набагато більший контроль над загальними напрямками зовнішньої політики США, ніж її попередник — Колін Пауелл. Утім відродження «турецької моделі», якій іракська війна та післявоєнна реконструкція завдали серйозної шкоди, явно не належало до пріоритетів другої адміністрації Дж. Буша-мол., хоча президент неодноразово декларував, що Туреччина є найбільш прийнятною для США в якості посередника на

Блиькому Сході. Це сприйняття простежується і у близькосхідній політиці Барака Обама (Волович, 2011, с. 316).

Таким чином, «турецька модель» в політиці адміністрації Дж. Буша-молодшого зазнала великих втрат. Після воєнної операції в Іраку було зроблено чимало спроб відновити її життєздатність, але до кінця терміну Буша не вдалося подолати недовіру з обох боків, яка досягла найвищої точки наприкінці 2004 р. Ситуація почала дещо змінюватись на краще після початку політичної реконструкції Іраку. В Туреччині зрозуміли, що можна відіграти позитивну роль в майбутньому цієї держави, а прірва між турецькою та американською політикою почала потрохи звужуватись. Але очевидно, що союз цих країн серйозно постраждав, що зробило майбутнє «турецької моделі» невизначеним.

ВИСНОВКИ

Якщо війна 1991 р. здобула підтримку абсолютно всіх членів НАТО та більшості арабських держав, то в 2003 р. у НАТО відбувся очевидний розкол, під час якого Франція та Німеччина виступили проти війни. У 1991 р. Тургут Озал міг сміливо стверджувати, що підтримуючи коаліцію Туреччина діяла у відповідності з думкою світової громадськості та рішеннями ООН. У 2003 р. Абдулла Гюль і Реджеп Тайіп Ердоган такої переваги не мали. Отже, вони не вважали за необхідне всіяко допомагати Вашингтону. Від Туреччини вимагали занадто за право називатись «модельним партнером». США попросили дозволу на перебування значних американських сил на турецькій території, що було неприйнятним для більшості турків. Наголошуючи на тому, що її власні війська також повинні отримати дозвіл на вторгнення в північний Ірак для безпосереднього експорту «турецької моделі» на землі курдів, Туреччина брала на себе додатковий ризик. У 2003 р. турецький парламент опинився перед набагато більш амбіційною, суперечливою і потенційно небезпечною ситуацією, ніж у 1991 р. Отже, очевидно в 2003 р. уряд США напружив партнерство до крайньої межі.

Уряд партії «Справедливість і розвиток» не оскаржував значення «турецької моделі», коли вона забезпечує відносно безболісний для Анкари спосіб підтримувати партнерські відносини з Вашингтоном. Але Ірак не розглядався Анкарою як загроза Туреччині, тому аргу-

ментация на користь підтримки США ґрунтувалася в основному на потребі зберегти союзні відносини з Вашингтоном. Американське бачення «модельного партнерства» було зруйновано небажанням Анкари підтримати додаткові санкції проти Ірану та напругою у відносинах із Ізраїлем, що зростала. З середини нульових років ХХІ ст. регіональні актори Великого Близького Сходу, за винятком Ізраїлю й Саудівської Аравії, прагнули балансу сил, в якому присутність США була б якомога меншою. Отже, уряд партії «Справедливість і розвиток» категорично висловився проти трактування «турецької моделі» у вузькому сенсі цього поняття, тобто, як знаряддя зовнішньої політики США. Ці тенденції виявилися більш довгостроковими та впливовими на двосторонні, регіональні та глобальні проблеми, аніж вважали політичні та академічні еліти на початку ХХІ століття.

Література

Резолюція СБ ООН 1441 (2002). *Iraq.newsru*. Взято з <http://iraq.newsru.com/article/30.html>

Волович, О. (2011). Турецький неоосманізм і «арабські революції» 2011 року. *Туреччина у сучасному світі*, 309–352.

Aliriza, B. (2001). Turkey and the Global Storm. *Insight Turkey (Istanbul: quarterly)*, 3 (4), 30–38.

Anderson, L. & Stansfield, G. (2004). *The Future of Iraq: Dictatorship, Democracy or Division?* Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan.

Ataman, M. (2002). Özal Leadership and the Restructuring of Turkish Ethnic Policy. *Middle Eastern Studies*, 38(4), 126–136.

Aykan, M. B. (1996). Turkey's Policy in Northern Iraq, 1991–1995. *Middle Eastern Studies*, 32(4), 340–352.

Bal, I. (2000). *Turkey's Relations with the West and Turkic Republics: The Rise and Fall of Turkish Model*. Aldershot: Ashgate.

Bal, I. (2004). Turkey — USA Relations and Impacts of 2003 Iraq War. *Turkish Foreign Policy in Post Cold War Era*. Boca Raton, Florida: Brown Walker Press, 119–152.

Barkey, H. J. & Fuller, G. (1997). Turkey's Kurdish Question: Critical Turning Points and Missed Opportunities. *Middle East Journal*, 51(1), 68–80.

Blackwill, D. R. & Stürmer, M. (1997). *Allies Divided: Transatlantic Policies for the Greater Middle East*. Cambridge, MA: MIT Press.

Campany, R. C. (1986). *Turkey and the United States: The Arms Embargo Period*. New York: Praeger.

Çağaptay, S. (2004). Where Goes the US — Turkish Relationship? *Middle East Quarterly*, 11(4), 43–52.

Çandar, C., Martin, L. G. & Keridis, D. (2004). Turkish Foreign Policy and the War on Iraq. *The Future of Turkish Foreign Policy*. Cambridge MA and London: MIT Press.

Dalacoura, K. (2005). US Democracy Promotion in the Middle East since 11 September 2001: A Critique. *International Affairs*, 81(5), 960–972.

International Crisis Group, Iraq: Allaying Turkey's Fears over Kurdish Ambitions. (2005, January 26). *Middle East Report*, 35.

Hale, W. (2007). *Turkey, the US and Iraq*. London, UK: SAQI, Middle East Institute.

Hendrickson, R. C. (2006). *Diplomacy and War at NATO: the Secretary General and Military Action after the Cold War*. Columbia, Miss.: University of Missouri Press.

Hersh, S. (2005). *Chain of Command*. London: Penguin.

Gündoğdu, A. (2000). Identities in Question: Greek-Turkish Relations in a Period of Transformation. *MERIA Journal*, 5(1), 106–117.

Kinzer, S. (2008). *Crescent and Star. Turkey between Two Worlds*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

Kirişçi, K. (1996). Turkey and the Kurdish Safe Haven in Northern Iraq. *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, 19(3), 21–39.

Kirişçi, K. (1994/5). Provide Comfort or Trouble: Operation Provide Comfort and its Impact on Turkish Foreign Policy. *Turkish Review of Middle East Studies*, 8, 44–51.

Kirişçi, K. (2004). Between Europe and the Middle East: The Transformation of Turkish Policy. *MERIA Journal*, 8(4), 3–19.

Lewis, B. (1995). *The Middle East: A Brief History of the Last 2000 Years*. New York: Touchstone.

Meyer, Ch. (2005). *DC Confidential: Contradictional Memoirs of Britain's Ambassador at the Time of 9/11 and the Iraq War*. London: Weidenfeld & Nicolson.

National Defense in the Second Term, Council on Foreign Relations. (2005, February 17). Washington DC. Retrieved from <http://www.cfr.org/publication/7858/national>.

Önis, Z. & Yilmaz, Ş. (2005). The Turkey-EU-US' Triangle in Perspective: Transformation or Continuity? *Middle East Journal*, 59 (2), 268–280.

Özbudun, E. & Yazıcı, S. (2004). *Democratization Reforms in Turkey (1993–2004)*. Istanbul: Turkish Economic and Social Studies Foundation.

Park, B. & Cornish, P. (2004). Turkey, the United States and Northern Iraq. *The Conflict in Iraq*. Basingstoke : Palgrave Macmillan.

Park, B. (2004a). Between Europe, the United States and the Middle East: Turkey and European Security in the Wake of the Iraq Crisis. *Perspectives on European Politics and Society*, 5(3), 493–516.

Park, B. (2004b). Iraq's Kurds and Turkey: Challenges for US Policy. *Parameters*, 34(3), 14–26.

Park, B. (2005). Turkey's Policy towards Northern Iraq: Problems and Perspectives. *Adelphi Paper*, 374.

- Parris, M. R. (2001). Turkey and the US: A Partnership Rediscovered. *Insight Turkey*, 3(4), 3–15.
- Parris, M. R. (2005). Allergic Partners: Can US-Turkish Relations be Saved? *Turkish Policy Quarterly*, 4(1), 1–3.
- Pope, N. & Pope, H. (1997). *Turkey Unveiled: Ataturk and After*. London: John Murray.
- President's Remarks at Galatasaray University'. (2004, June 29). Retrieved from <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2004/06>.
- President Turgut Özal's Address to the Global Panel sponsored by the European Studies Centre in Amsterdam. (1991). *Studies on Turkish-Arab Relations: Special Issue on the Gulf Crisis*, 6, 203–210.
- Ritter, S. (2005). *Iraq Confidential: The Untold Story of America's Intelligence Conspiracy*. London: Nation Books, 163–167.
- Rubin, M. (2005a). The Future of Iraq: Democracy, Civil War or Chaos? *MERIA Journal*, 9(3), 127.
- Rubin, M. (2005b). A Comedy of Errors: American-Turkish Diplomacy and the Iraq War. *Turkish Policy Quarterly*, 4(1), 1–14.
- Robins, Ph. (2003a). *Suits and Uniforms: Turkish Foreign Policy since the Cold War*. London: Hurst.
- Robins, Ph. (2003b). Confusion at Home, Confusion Abroad: Turkey between Copenhagen and Iraq. *International Affairs*, 79(3), 554–568.
- Sakalioğlu, B. C. (1996). Historicizing the Present and Problematizing the Future of the Kurdish Problem: A Critique of the TOBB Report on the Eastern Question. *New Perspectives on Turkey*, 14, 2–10.
- Shawcross, W. (2004). *Allies: The U. S., Britain, Europe, and the War in Iraq*. New York: Public Affairs.
- Walker, J. (2008). Reexamining the U. S. — Turkish Relations. *The Washington Quarterly*, 31(1), 96–102.
- Uslu, N., Toprak, M., Dalmış, I. & Aydın, E. (2005). Turkish Public Opinion towards the United States in the Context of the Iraq Question. *MERIA Journal*, 9(3).
- Zisser, E. (2005). Syria, the United States and Iraq: Two Years after the Downfall of Saddam Hussein. *MERIA Journal*, 9(3)1–14.

Розділ 4

КРАЇНИ ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ У СВІТОВІЙ ПОЛІТИЦІ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

(Вакарчук Катерина)

Повномасштабне вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року дало поштовх для трансформації наявної міжнародної системи відносин та безпеки. Одне з найбільш актуальних питань — чи можливо сподіватися сьогодні на міжнародну підтримку України країн Латинської Америки під час жорстокої російської агресії? Чи завжди на голосуванні у Генеральній асамблеї ООН вони стають на бік України, коли йдеться про нашу територіальну цілісність, про надання допомоги у справі постачання озброєння, гуманітарної допомоги тощо? Попри географічну віддаленість України від регіону країн Латинської Америки потрібно користуватися усіма важелями їх впливу і підтримки України на міжнародній арені: демонстраціями, мітингами, збором коштів, наданням зброї, співпрацею з діаспорами та ін.

Останні 20 років більшість країн Латинської Америки демонструють самостійність у провадженні власних зовнішньополітичних стратегій та поглядів у формуванні чинного світопорядку. Однак, історичні, культурні та національні особливості відіграють дуже важливу роль у доктринальному оформленні зовнішніх політик держав країн Латинської Америки. Так, наприклад доктрина нейтралітету, яка лежить в основі провідних держав регіону, часто являється основоположною у прийнятті остаточних рішень та позицій у міжнародних процесах. *Доктрина Естрада* є фундаментальною нормою, що регулює зовнішню політику Мексики з середини минулого століття. Основоположником являється міністр закордонних справ країни 1930 року, Г. Естрада, заявляв, що жодна країна не повинна висловлюватися про легітимність іноземного уряду.

В ООН країни Латинської Америки представлені 33 державами, являючись важливою політичною силою, з якими потрібно рахуватись на міжнародній арені. Латиноамериканський континент самий мирний на планеті, з найменшими військовими видатками, напряду

не був залучений до двох світових війн. Країнам Латинської Америки притаманні повага до міжнародного права, прихильність принципам мирного вирішення міжнародних конфліктів та підтримка балансу сили. Міжнародна активність країн Латинської Америки розвивалась по висхідній починаючи з другої половини ХХ ст. Формування зовнішньополітичних стратегій більшості країн регіону припало на початок 2000-х років. Особливо яскраво це проявилось у Бразилії, в період правління Лули да Сілви (2003–2010 рр.). В зовнішній політиці це проявлялось у посиленні контактів з країнами, що розвиваються, намаганню закріпити своє регіональне лідерство на південноамериканському континенті, посиленні своїх глобальних амбіцій в якості нової великої держави.

Щодо підтримки України, то країни Латинської Америки порізному сприйняли і відреагували на російську агресію нашої держави. Тому їх можна поділити на три групи: *ті, що підтримали Україну, стали на бік Росії, та ті, що зберегли нейтралітет.*

До першої групи можна віднести *Колумбію, Чилі та Гватемалу*, країни, що беззаперечно засудили російську агресію. До другої групи, що підтримали та публічно висловлюють солідарність з Росією у війні проти України, належать *Венесуела, Куба та Нікарагуа*, тому що Росія має з цими країнами найтісніші політичні зв'язки з-поміж усіх країн Латинської Америки. І, третя група країн, які намагаються дотримуватись «нейтралітету» — *Аргентина, Бразилія, Мексика*. Нейтралітет цих країн заснований на декларативному засудженні російської агресії щодо України, міжнародної санкційної політики, постачанні зброї в Україну, дублюванні російських пропагандистських наративів про міфічну загрозу кордонів Росії, критиці дій українського уряду та ін.

Станом на 2022 рік Україна налагодила дипломатичні зв'язки з 17 державами регіону країн Латинської Америки та Карибського басейну (ЛАКБ). Там функціонує шість українських посольств, зокрема в Аргентині, Бразилії, Мексиці, Перу, Кубі та Чилі. Дипломатичні представництва України функціонують в 11 країнах: Уругвай, Ель-Сальвадор, Еквадор, Парагвай, Панама, Коста-Рика, Колумбія, Домініканська республіка, Гондурас, Гватемала та Беліз. Третій територіальний департамент МЗС України забезпечує формування, координацію, політико-дипломатичний та інформаційно-аналітичний супровід реалізації політики України щодо країн Північної, Центральної, Південної Америки та Карибського басейну (Вакарчук, 2022).

Про теперішню ситуацію в Україні латиноамериканці дізнаються в основному з передач пропагандистського каналу Russia Today. Наприклад, у тій же Аргентині його сюжети транслюється загальнонаціональним телебаченням. Інформація одностороння, як правило, росіянами перекручена на свій пропагандистський лад, що не може не позначитися на свідомості пересічного глядача. Недостатню поінформованість населення країн Латинської Америки про справжні події в Україні можна також пояснити тим, що з самого початку російської агресії латиноамериканським ЗМІ відчутно бракувало неупереджених аналітичних матеріалів.

Так, слід визнати, що в Бразилії є чимало структур, які активно пропагують ідеї «русского мира». Серед них найбільш енергійні такі, як «Россотрудничество», Spuntik Brasil, бразильські видання «Русская газета» та «Голос России», гурти й асоціації російської діаспори. Там навіть проводилася акція «бессмертный полк», до якої залучають ветеранів бразильського експедиційного корпусу, що брав участь у Другій світовій війні. В іспаномовному інформаційному просторі Росія створила такі структури, як агенції RT, Sputnik та іспаномовну версію Sputnik Mundo, відеоагенцію RUPTLY. Це сприяло успішному просуванню місцевого за формою подачі, так як передачі проводяться місцевими журналістами, репортерами, ведучими, дикторами, але «російського» за ідейним змістом інформаційного контенту. Утім, посилюючи свою інформаційну присутність в регіоні ЛАКБ, Росія почала активно співпрацювати із місцевими агенціями Telesur (штаб-квартира у Каракасі) та кубинською Prensa Latina, фінансованою Іспаномовним Hispan TV (Вакарчук, 2022).

З метою розширити інформування латиноамериканської громадськості про справжню ситуацію, що склалася в Україні, донести до суспільства справжні наміри РФ не тільки щодо України, відомим керівникам українських дипломатичних представництв упродовж 2014–2020 років довелося давати десятки й сотні інтерв'ю та опублікувати статті у регіональних ЗМІ, провести численні зустрічі зі студентською аудиторією та громадськістю. Хоча треба визнати, що це малопомітно вплинуло на офіційні позиції держав Латинської Америки. Наприклад, деякі регіональні політичні еліти, яким притаманні досить відчутні антиамериканські настрої, війна Росії проти України сприймаються, як «геополітичну гру» Сполучених Штатів Америки. Тому тій же російській дипломатії залишається лише всебічно підсилювати свою пропагандистську роботу на латиноамериканському на-

прямі і час від часу «вдосконалювати» таку діяльність, започатковану ще її попередниками з радянської дипломатії.

Потрібно зауважити, що держави Латинської Америки переважно зосереджуються на своїх регіональних проблемах. Звичайно, один з найкращих способів відстоювання нашої української політики — це поширювати об'єктивну інформацію про Україну, протидіяти проросійським інсинуаціям стосовно тих же бойових дій на українських теренах. Та за відсутності належних проукраїнських теле- і радіоканалів зробити поки що нереально, хоча це не означає, що слід відкладати таку справу. Україна вже зробила низку корисних кроків для підсилення інформаційного супроводу та відстоювання свого міжнародного іміджу в регіоні. До їх переліку можна віднести створення у 2014 році Міністерства інформаційної політики; у 2015 році — Управління публічної дипломатії; у 2016 році — затвердження Концепції популяризації України у світі; у 2017 році — створення «Українського інституту»; у 2018 — запровадження UKRAINE NOW (Вакарчук, 2022).

Доречною вважається постанова Ради національної безпеки й оборони України від 30 липня 2021 року «Про Стратегію зовнішньополітичної діяльності України». У ґрунтовному документі йдеться про планомірний розвиток співпраці з багатьма країнами світу, передусім про глобальне і стратегічне партнерство зокрема, з КНР, Японією, країнами Латинської Америки та Карибського басейну тощо. Україні доведеться докласти надзвичайних зусиль у справі формування і досягнення своєї мети в регіоні ЛАКБ. Для цього слід розробити чітку та зрозумілу політику, яка враховуватиме як визначення інформаційних загроз, так і способів їхньої нейтралізації. Одним із дієвих інструментів є співпраця інформаційних агенцій України та держав ЛАКБ. До речі, перша така угода про співпрацю та обмін новинами підписана між Укрінформом та мексиканською агенцією НОТІМЕКС у 2016 році (Вакарчук, 2022).

4.1. КРАЇНИ, ЩО ПІДТРИМАЛИ УКРАЇНУ

Позицію *Колумбії*, яка вважається стратегічним союзником США в регіоні та основним партнером поза блоком НАТО, Україна сприймала, як цілком прогнозовану. Але з приходом до влади нового президента Г. Петра — представника лівих сил, колишнього партизана — у зовнішній політиці Колумбії ситуація дещо змінилася.

На початку війни І. Дуке, попередник Г. Петра, критикував РФ за агресію проти України. Колумбія підтримувала всі резолюції ГА ООН, де засуджувалися дії РФ та вимагалось негайне виведення російських військ з території України. У квітні 2022 року відбулася телефонна розмова між президентами України та Колумбії — перший контакт між главами держав в історії українсько-колумбійських відносин. Ще перебуваючи з візитом у ЄС, вищезгаданий президент І. Дуке повідомляв, що Колумбія налаштована допомогти європейським країнам, збільшивши постачання їм енергоносіїв — вугілля, нафти та газу — і таким чином зменшити їх залежність від енергоносіїв російських. Масові воєнні злочини, які російські військові чинять в Україні, І. Дуке назвав геноцидом та безумством (Ткачук, 2022).

Колумбія є давнім стратегічним партнером і союзником США в регіоні. Такої політики обидві країни дотримуватимуться і за президентства Джо Бадейна. Саме він втілював відомий план мирного врегулювання «План Колумбія 2000–2015». Зміцнення миру повинне стати головним напрямом діяльності американської дипломатії щодо Колумбії. Запропоновано ряд кроків у цьому напрямку. Це і призначення спеціального посланця США з питань миру в Колумбії, і регулярний контроль Сполученими Штатами, їх Державним департаментом та Радою національної безпеки діяльності з реалізації мирної угоди. Також слід переглянути підстави, за якими політичну партію FARC внесеною до списку терористів, з урахуванням демобілізації, роззброєння та загального дотримання мирної угоди (Ramirez, 2017).

Також під час російсько-української війни відбулася зміна президентів й у Чилі. Новий очільник країни, кандидат від лівої коаліції Г. Борич засудив широкомасштабне вторгнення Росії до України. Чилі підтримує суверенітет та територіальну цілісність України, наголошуючи на необхідності дотримуватися норм та принципів міжнародного права. Також делегація Чилі підтримала всі позитивні для України резолюції Генасамблеї ООН (Merco Press, 2022).

На початку липня між президентами Чилі та України також відбулася телефонна розмова, під час якої обговорювалася можливість залучення чилійських спеціалістів до справи з розмінування території нашої держави. Президент Чилі запевнив, що Україна може розраховувати на його країну у питаннях гуманітарної допомоги. Таку підтримку України можна відзначити не лише з боку керівництва держави — чилійське суспільство також одностайне у такому питанні. Це підтвердили, зокрема, місцеві протестувальники, які у квітні

зібралися перед посольством Росії у чилійській столиці та засудили дії російських агресорів.

Чилі є однією з найбільш стабільних країн Латинської Америки, де найвищий дохід на душу населення в Латинській Америці. Не зважаючи на високий рівень життя, в Чилі, як і в більшості країн Латинської Америки, спостерігається великий розрив між доходами населення, що, так би мовити, розшаровує суспільство. Майже половина населення країни отримує мінімальну зарплатню. Неоліберальна економічна модель, що сформувалася за роки правління А. Піночета, надавала перевагу розвитку найбільш конкурентоздатних секторів економіки. Неоліберальні реформи соціально поляризували суспільство, поділили населення на дуже багатих і дуже бідних, призвели до приватизації систем охорони здоров'я, медицини, пенсійного забезпечення, освіти. Тобто, ці звичайні речі, тобто, послуги, для простої людини стали недоступними.

Вважається, що у Чилі найкраща інфраструктура серед країн Латинської Америки, а також одна із найбільш розвинутих мереж метрополітену в Сантьяго, якою володіє приватна компанія. Взагалі, в Чилі всі державні ресурси у приватних руках, практично лише 3 % економіки належать державі, приватизовано навіть воду. Там найдорожчий в Латинській Америці проїзд у громадському транспорті, останнім часом що пів року підвищувалася ціна на проїзд.

У ніч проти 19 жовтня у 2019 р. в різних районах Сантьяго протестанти зводили барикади, билися з поліцією. Правоохоронці застосували проти людей водомети та сльозогінний газ. Суспільство почало заповоняти вулиці інших міст, будувати укріплення, підпалювати супермаркети, автотранспорт. Вночі стало відомо про підпал штаб-квартири італійської енергетичної компанії ENEL і відділення Банку Чилі. Уряд запровадив в Сантьяго і інших містах надзвичайний стан на 15 днів із обмеженнями свободи пересування та зборів. Були скасовані всі футбольні матчі, Азійсько-Тихоокеанський саміт АТЕС та Всесвітня конференція ООН з питань зміни клімату (Sasse, 2021).

Відбувся найбільший за 30 років антиурядовий мітинг, на вулиці Сантьяго вийшли більше мільйона осіб, серед них були члени найбільших профспілок, які вимагали скасувати надзвичайний стан. За кількістю учасників антиурядові протести в Чилі набули нечуваних масштабів. Загалом у Чилі з 1981 року сформовано чітко визначений зовнішньополітичний курс, партнерські відносини зі США вважаються стратегічними за характером, впроваджена неоліберальна мо-

дель економіки. Також знаменно, що в таких умовах виросло ціле покоління, яке не знало у своєму житті чогось іншого. Тобто, на вулиці вийшли ті громадяни, які жили в вільній країні і не застали репресій, до яких вдавався колись режим А. Піночета. Чилі з поміж інших країн регіону вирізняється внутрішнім характером протестного руху. Такі блага, як, наприклад, здобуття освіти та якісна медицина, там доступні лише заможним громадянам. Очевидно, що державна політика дала збій.

Долучився до групи держав, які засудили широкомасштабне вторгнення Росії до України, також *Уругвай*, представники якого підтримали проукраїнські резолюції в Генасамблеї ООН. У своїй міжнародній політиці Уругвай дотримується принципів невтручання, багатовекторності, поваги до національного суверенітету та верховенства права, тобто поділяє спільні з Україною цінності. Президент В. Зеленський 26 липня мав першу в історії українсько-уругвайських відносин телефонну розмову і з уругвайським лідером Луїсом Лакальє Поу.

Треба звернути увагу на повідомлення Президента Зеленського у червні 2022 року, що Україна активно відновлюватиме стосунки з країнами Латинської Америки. Тоді ж він анонсував нову міжнародну політику України. «Мав розмову з президентом Еквадору. Привітав його з обранням Еквадору членом Ради Безпеки ООН. Поінформував про ситуацію на полі бою й закликав посилювати тиск на Росію для закінчення цієї війни. І ця розмова з президентом Еквадору, і вчорашня розмова з президентом Гватемали стали тільки початком нашої нової політики щодо відновлення відносин з Латинською Америкою», — сказав Зеленський (Офіційне інтернет-представництво, 2022).

Він також спілкувався зі своїм колегою з Гватемали А. Джамматтеї. Згодом сказав, що це була розмова не лише змістовна, а й надзвичайно важлива. До речі, до цього моменту жоден з попередніх наших президентів не спілкувався з колегою і цієї латиноамериканської країни. А вже 25 липня 2022 року Джамматтеї вперше за всю історію двосторонніх відносин обох держав прибув до України й зустрівся з Зеленським. Це був і перший офіційний візит лідера країни того континенту після початку повномасштабного вторгнення РФ до України й взагалі перший за 12 років візит очільника країни з країн Латинської Америки (Офіційне інтернет-представництво, 2022).

Зустрівшись, президенти домовилися об'єднати зусилля на міжнародних майданчиках для подальшої ізоляції Росії та поставили підписи під міжурядовою Угодою про взаємне скасування візових вимог

і започаткування торговельно-економічного діалогу для виконання без посередників конкретних проектів. Президент Республіки Гватемала побував у звільнених від російських нападників українських населених містечках Бородянка, Буча та Ірпінь Київської області, і після побаченого там пообіцяв відстоювати інтереси України в Латинській Америці та в ООН, а також брати участь у міжнародному військовому трибуналі стосовно Росії. До речі, Гватемала є також серед тих країн Південної Америки, що приєдналися до запроваджених щодо Росії санкцій (Офіційне інтернет-представництво, 2022).

4.2. КРАЇНИ, ЩО НЕ ПІДТРИМАЛИ УКРАЇНУ

Війну Росії проти України на південноамериканському континенті не підтримали такі країни, як *Венесуела*, *Куба* і *Нікарагуа*. Відразу після російського нападу на Україну венесуельський президент Ніколас Мадуро висловив свою «повну підтримку президента В. Путіна в його зусиллях з захисту миру». Але Каракас не став розвивати таку риторичку, оскільки це могло б зашкодити можливому зближенню з Вашингтоном. Фактично, всупереч на прохання Путіна, щоб інші країни наслідували Росію у визнанні незалежності «ДНР» та «ЛНР», Мадуро уникав такого кроку. Наприкінці лютого поточного року підконтрольна йому, як президентові, Національна асамблея (парламент) Венесуели запропонувала затвердити документ, яким підтримується визнання Росією незалежності Донецька і Луганська. Однак через кілька годин відповідне подання знімається з порядку денного парламенту. Наразі не йдеться про всеосяжну нормалізацію відносин між США та Венесуелою. Адже її разом з Кубою і Нікарагуа не запросили на Саміт американських держав 2022 року. Та беззаперечно те, що зміни в американській політиці щодо цієї країни таки відбуваються (Martinic, 2023).

Важливо, що в середині травня поточного року США оголосили про деяке послаблення санкцій щодо Венесуели. Офіційний Вашингтон видав європейським нафтовим компаніям — італійській Eni та іспанській Repsol — ліцензії на постачання венесуельської нафти до Європи шляхом погашення боргу. На тлі таких змін уряд Венесуели сприйняв це дуже позитивно. Каркас постав перед вибором: або підтримати дії РФ, або все ж дослухатися до США, щоб у підсумку на решті зняти з Венесуели тягар раніше запроваджених санкцій.

Своєю чергою *Куба* підтримала агресію РФ стосовно України. Тому Міністерству закордонних справ України відреагувало протестом у зв'язку із такою заявою кубинського керівництва. Щодо таких прихильних до Москви країн, як *Куба* та *Нікарагуа*, то їм разом ж *Венесуелою* випало грати здебільшого роль геополітичної масовки. Вони не вважаються вагомими торговельно-економічними партнерами для політичного керівництва Москви, також вони не спроможні суттєво допомогти йому у військовому питанні, і їх значення та вплив на політичній арені достатньо скромні.

Ще один союзник РФ у регіоні — *Болівія*. МЗС Болівії заявило з приводу російсько-українського протистояння, зазначає, що відсутність діалогу та порозуміння призвели до подальшої ескалації конфлікту. Представники Болівії під час голосування в ГА ООН щодо резолюції з осудженням агресивних дій РФ вирішили утриматись. Втім, це був нехарактерний крок для Болівії, що послідовно голосувала завжди «проти» проукраїнських ініціатив. Так, наприклад, у 2014 році Болівія, де факто, визнала анексію РФ Криму правомірною. Новий президент Болівії Л. Арсе поновив відносини з *Венесуелою* та *Іраном*. Нещодавно О. Бастрікін, голова Слідчого комітету РФ, ініціюючи створення міжнародного трибуналу для осуду українських військових, запропонував долучити до співпраці Болівію, Сирію та *Іран*. (Вакарчук, 2022).

Політична криза у *Венесуелі* триває не один рік, і вже, зараз, країна не голосує в ООН, за відсутності сплати коштів. Країна з величезними запасами нафти опинилась в міжнародній ізоляції та на межі гуманітарної катастрофи. Після смерті Уго Чавеса у 2013 році правонаступником став віце-президент Мадуро. Він продовжив втілювати доктрину У. Чавеса «Новий соціалізм XXI століття», за якої було створено централізовану і доволі жорстку політичну систему з домінуванням «лівих сил», широкими повноваженнями президента, високим рівнем корупції та фактично диктаторським режимом.

Розбіжності між різними гілками влади виникли у 2015 році після виборів до Національної асамблеї (парламенту) *Венесуели*, де більшість місць здобула партія опозиції — «Блок демократичної єдності». Об'єднана соціалістична партія, яка традиційно перемагала на виборах, опинилася у меншості. Для того, щоб закріпити свою владу, Мадуро призначив 13 верховних суддів, наділивши їх надзвичайними повноваженнями — накладання права вето на закони, ухвалені парламентом. Таким чином парламент вже не міг ухвалити жодного

рішення, бо став залежати від колегії суддів, що призвело до блокування важливих рішень (Шевченко, 2017).

У квітні 2016 року відбувся плебісцит зі збором підписів, в якому населенню надавалося право висловити думку стосовно дострокового припинення повноважень президента. Венесуельцям надавалося таке право щороку, даний вид плебісциту закріплений конституцією. Процедура збору підписів двоетапна, однак вже на першому етапі Мадуро заявив про фальсифікацію. Тому всі результати анулювалися, подальший процес судова гілка влади заблокувала.

Парламент звинуватив Мадуро в заколоті та порушенні норм конституційного порядку. 25 жовтня 2016 року опозиція оголосила президенту імпичмент, який одразу заблокував Верховний суд країни. У розв'язання проблеми втрутився навіть Ватикан, який закликав припинити вуличні протести та демонстрації. Процедуру імпичменту опозиція призупинила.

У січні 2017 року опозиційні сили оголосили Мадуро «президентом, який залишив свою посаду». Після цього на вулицях Каракаса розпочалися нові сутички, а хвиля протестів прокотилася по усій країні. Верховний суд Венесуели заявив, що перебирає на себе повноваження парламенту до того часу, поки не буде наведений порядок в країні. Через місяць і це рішення анулюється.

1 травня 2017 року у Венесуелі відбулися безпрецедентні події: Мадуро заявив про створення нового органу — Національної конституційної асамблеї. По суті це ще один парламент, який повинен був розробити новий проект конституції та новий напрямок розвитку Венесуели. Члени Конституційної асамблеї у кількості 545 осіб повинні обиратися загальним прямим таємним голосуванням. 30 червня 2017 року пройшли вибори до новоствореного однопалатного «парламенту», який отримав повноваження зі зміни державного устрою країни та реформатування конституції. Вибори супроводжували запекла боротьба, кроваві вуличні протести, під час яких загинули мирні люди. Протягом двох років міжвладного протистояння загинули сотні людей, понад 1,5 тис. травмувалися чи дістали поранення, кілька тисяч безвинно засуджених знаходяться в тюрмах (Human Rights Watch, 2017).

На 22 квітня 2018 року були призначені вибори президента Венесуели, які згодом переносяться на 20 травня. Голосування супроводжувалися фальсифікаціями та підкупом виборців, а Мадуро оголошується президентом. В жорстких економічних умовах та за фактичного двовладдя законодавчих органів Венесуела дожила до 10 січня 2019

року, коли у приміщенні Верховного суду було проведено інавгурацію Мадуро на другий шестирічний президентський термін.

Президент, згідно з конституцією Венесуели, повинен складати присягу не перед Верховним судом, а перед парламентом. Це стало першим аргументом щодо нелегітимності процедури затвердження Мадуро президентом країни на другий термін. Це тлумачилося, як узурпація влади, через що можна було звинувачувати Мадуро в порушенні норми конституції, згідно з якою президента можна позбавляти такої посади. На посаду спікера був призначений Хуан Гуайдо — маловідомий молодий харизматичний політик з блискучою освітою та незаплямованою репутацією.

У Венесуелі щороку 23 січня відзначається Національний день демократії. В м. Каракас жителі влаштовують масові демонстрації та мітинги на площі Мовчання, у яких бере участь президент. Опозиціонери, скориставшись ситуацією, очолили захід, під час якого лідер Національної асамблеї Гуайдо оголосив себе тимчасовим президентом країни. Отже, країну охопив політичний хаос, а суспільство фактично розділилося на прибічників Гуайдо — з одного боку, і на Мадуро — з іншого.

У соціально-економічній та політичній кризі Венесуели складні причини та, відповідно, непрості наслідки. Огляд саме економічних складових важливий у висвітленні даних процесів. Варто зазначити, що за часів правління Чавеса ВВП країни збільшився вдвічі. Венесуела входила в другу десятку світових лідерів за об'ємом, видобутком та експортом нафти, а серед країн Південної Америки за цими показниками посідала четверте місце (Шевченко, 2017).

Світова криза 2008–2009 років внесла свої корективи, однак головною причиною зuboжіння країни стало падіння цін нафту у 2014 році. Річ у тім, що, по-перше, економіка Венесуели жорстко прив'язана до світових цін на нафту, яка забезпечує до 90 % експортних доходів. По-друге, економічні проблеми Венесуели — це наслідок незграбного управління державним сектором економіки. Адже коли ціни на нафту були високими, то цього не було помітно. А ось після падіння цін всі проблеми спливли на поверхню. Не зважаючи на сприятливі кліматичні умови Венесуела лише на третину забезпечує свої потреби у продовольстві та товарах першої необхідності, імпортуючи все інше (Human Rights Watch, 2017).

По-третє, бюджет країни не може витримати надмірні державні видатки на підтримку занижених цін на певні товари та роздутих

соціальних програм з підтримки бідних верств населення, на безплатну медицину, освіту тощо. Фактично значна частина суспільства перестала працювати, обходячись державними дотаціями. Фактично вже виросло покоління, свідомість та світосприйняття якого сформувався практично на вулиці. Утворилися навіть цілі квартали, де мешкають переважно молоді люди — «колективос», — які почали відігравати помітну роль на акціях протесту. Кожна зі сторін намагається використовувати їх у своїх цілях. Останнім часом Мадуро озброїв і фінансує таку молодь з тим, щоб вона його підтримувала.

Чому Венесуела опинилась на межі гуманітарної катастрофи — питання риторичне та потребує більш детального вивчення. Так, відомо, що сьогодні в країні відчувається брак харчів, медикаментів, до того ж від 2 до 4 млн громадян виїхали за її межі. Найбільше венесуельських біженців опинилося у Бразилії та Колумбії. Отже, внаслідок недолугої політики країна поступово скотилася в економічну прірву, друк грошей закінчився гіперінфляцією і рекордним падінням національної валюти. Населення переймається пошуком притулку в сусідніх країнах, які вкрай незадоволені припливом мігрантів, оскільки потрібно виділяти кошти на їх утримання.

У Венесуелі зовнішні впливи та міжнародна реакція на події відобразилися наступним чином. Прийшовши до влади, Мадуро заручився підтримкою союзників як з сусідніх регіонів, так і за їх межами. Традиційні регіональні союзники Венесуели — Куба, Болівія, Нікарагуа, Сальвадор, а світові — Росія, Китай, Іран, Туреччина, Італія. Після парламентських виборів 2015 року деякі країни Латинської Америки заявили, що відкликають своїх послів з Венесуели. Також вони не визнають новостворену Конституційну асамблею та неодноразово закликали призупинити постачання зброї до Венесуели з Росії та Китаю. 26 квітня 2017 року відбулося екстрене засідання Організації Американських держав (ОАД) без участі Венесуели. Однак, найбільш необачною була реакція Мадуро, коли він заявив про вихід з ОАД. Процедура зайняла 2 роки, і 26 квітня 2019 року Венесуела повинна за процедурою припинити членство в ОАД. Звісно, бути членом однієї з найдавніших міжнародних організацій, яка відповідає за порядок та безпеку в країнах Західної півкулі, це не лише престижно, але й необхідно для взаємодії на різних міждержавних рівнях та контактах у регіоні. Крім того, 5 серпня 2017 року Венесуела була виключена з МЕРКОСУР (Вакарчук, 2019).

В жовтні 2003 року в ОАД була прийнята нова Концепція національної міжамериканської безпеки. Головною перевагою стало визнання інтегративного та багаторівневого характеру безпеки, протидії нових загроз: захисту демократичних режимів, боротьба з тероризмом та бідністю, організованою злочинністю, стихійними лихами та уникнення територіальних спорів.

Відносини Венесуели з США можна назвати напруженими, переповненими ідеологічними звинуваченнями та образами. З приходом до влади Мадуро США ввели персональні санкції проти різних чиновників венесуельського уряду. З 2017 року Державний департамент США відкликав із Каракасу членів сімей американських дипломатів, а їм самим дозволив залишати Венесуелу на власний розсуд. Вибори президента Мадуро та обрання його на цю посаду у 2018 році також було засуджено, його кандидатуру не визнали багато держав, а його легітимність не підтверджена на міжнародній арені.

До подій 23 січня 2020 р. США зробили чимало спроб для того, щоб витіснити Мадуро та його оточення з влади, однак це не вдалося. Так, були застосовані заходи щодо обмеження доступу уряду Венесуели та державних нафтових компаній країни до американської банківської системи. Заморожені також активи президента, запроваджені різного роду санкції та заборонений продаж американцям венесуельського золота. Але головний важіль в розпорядженні Вашингтона — нафта, за допомогою якої й утримується режим Мадуро. Ембарго США на нафту можна порівняти з оголошенням Каракасу війни. Парадоксальність ситуації полягає в тому, що США — найбільший імпортер венесуельської нафти. При цьому нафта у Венесуелі дуже важка, з домішками сірки та металів, у світі не так вже й багато заводів, що можуть її переробляти.

Для такої країни, як Венесуела, перекриття потоку з надходження нафтових доларів рівнозначне крахові чи навіть дефолту. Для того, щоб протриматися при владі, не достатньо просто продавати золотовалютні запаси країнам, які підтримують Мадуро. Адже їм насправді начхати на долі населення Венесуели, не турбують їх проблеми біженців чи поширення давно забутих в цивілізованих країнах хвороб. Для Росії, Китаю, Ірану та Туреччини ця латиноамериканська країна могла виконувати роль точки опори у справі втілення геостратегічних та економічних цілей. Кожна зі згаданих країн зважала на свою вигоду, продаючи зброю в обмін на державні акції та кредити, які самі ж і надавали, добре знаючи, що Венесуела їх не зможе повернути. Мож-

ливо, Росія та Китай, втілюючи свої експансіоністські проекти в країнах Латинської Америки хотіли у такий спосіб розгнівати США та утвердитися в регіоні ідеологічно, економічно та стратегічно. Однак і це сьогодні сумнівно. Не зважаючи на те, що Росія всіляко намагається демонструвати своє невтручання у внутрішні справи Венесуели, російські боти та тролі ведуть активну пропаганду у венесуельських соціальних мережах, поширюючи фейки. Іспаномовна Russia Today завзято перекручує будь-яку інформацію, поливаючи при цьому брудом Гуайдо чи звинувачуючи США, вдаючись до такої ж брутальної пропаганди, як це спостерігалося і спостерігається щодо України (Варчук, 2019).

Несподівано позиціонував себе стосовно Венесуели президент Мексики А. Обрадор. Очевидно, намагаючись продемонструвати свою самостійність, Обрадор висловив ідеологічну солідарність із венесуельським диктатором. Цікаво також якою ж буде позиція з даного питання Європейського Союзу після того, як Італія заблокувала остаточне ухвалення рішення ЄС щодо визнання Гуайдо тимчасовим президентом.

Щодо підтримки РФ Венесуели, то можна зазначити що з 2013 року було заплановано декілька візитів, перший був у 2013 р., другий у 2015 р., третій у 2018 р. Були обговорені актуальні питання двосторонніх відносин, ключові міжнародні й регіональні теми, в тому числі в контексті складних обставин навколо Венесуели. Також глави держав обговорили можливості зростання товарообміну між двома країнами, але основним питанням було співробітництво у військово-технічній галузі. Президент Венесуели подарував В. Путіну копію шаблі венесуельського героя-визволителя С. Болівара «за повагу до суверенітету та самовизначення народів». Відомо, що за часи свого правління Мадуро вивіз з країни не одну цінну річ. В тому числі золоту венесуельського Національного банку (Ковальова, 2019).

Також представники Групи Ліма та Міжнародної контактної групи не раз зустрічалися щодо вирішення венесуельської кризи. Так, на засіданні брали участь глави МЗС Канади, Перу, Чилі, Португалії, Уругваю та представники ЄС. Вони домовилися про взаємодію з міжнародними організаціями. Група Ліма і Міжнародна контактна група узгодили своє ставлення щодо гуманітарної ситуації в країні та міграційної кризи, зобов'язалися відповідно до ухвалених міжнародних принципів і надалі надавати гуманітарну підтримку населенню Венесуели.

1 травня 2020 року на вулиці країни вийшли мільйони не задоволених режимом Мадуро. Найбільш резонансною новиною став перехід на бік опозиції певної кількості військових, яких підтримали США, Аргентина, Бразилія, Колумбія, Перу та Чилі. У своєму зверненні до міністра оборони Венесуели В. Падріано радник президента США Джон Болтон заявив, що збройні сили Венесуели повинні захищати конституцію і народ, повинні підтримати Національну асамблею та легітимні інститути влади та виступити на боці народу Венесуели.

На вулицях Каракаса з'явилися венесуельські військові з синіми стрічками та пов'язками на обличчях і руках. Це були бійці Національної гвардії, які перейшли на бік опозиції. Гуайдо в одному з районів Каракаса, біля військової авіабази Ла-Карлота, виступив перед ними з промовою. В ніч з 30 квітня на 1 травня 2020 р. розпочалася блокада всіх соціальних мереж країни з метою не допустити проведення мирних демонстрацій. Хоча такі сталися сутички прихильників опозиції та невеликих груп військових і національних гвардійців, які перейшли на їхній бік, з армією і поліцією. Найбільш кричущою виявилась ситуація, пов'язана з бронев автомобілем Національної гвардії Венесуели, що на високій швидкості врізався в групу протестантів в столиці країни. У зв'язку із загостренням ситуації у Венесуелі.

Міжнародна реакція, на травневі події була швидкою, так Генеральний секретар ООН Антоніу Гутерріш провів телефонні перемовини з обома сторонами громадянського конфлікту, а саме з главою МЗС Венесуели Хорхе Арреасою та представниками Національної асамблеї. А. Гутерріш закликав їх до стриманості та мирного вирішення кризи. Державний секретар США М. Помпео заявляв, що Мадуро планував втекти зі своїми соратниками до Куби, однак Росія вмовила його залишитися. Тому, Помпео заявив, що велика відповідальність за всі події, які відбуваються у Венесуелі, лягає на Росію та Кубу. 5 травня 2020 р. російський міністр закордонних справ С. Лавров зустрівся в Москві з венесуельським міністром закордонних справ Х. Арреасою. В ході переговорів зазначалося, що Венесуела може більш активно використати російські збройні формування (Шевченко, 2017).

Відбулося засідання Арктичної ради у Фінляндії де зустрілися держсекретар США Помпео та міністр закордонних справ РФ С. Лаврова на тему загострення політичної кризи у Венесуелі. Арктична рада — міжнародний форум, створений в 1996 році за ініціативою

Фінляндії для захисту унікальної природи північної полярної зони. До складу організації увійшли: Данія, Ісландія, Канада, Норвегія, Росія, США, Фінляндія, Швеція (Аналітичний центр ADASTRA, 2020).

Деталі перемовин залишилися закритими, однак Помпео підкреслив, що хоче аби Росія не втручалася до Венесуели, адже населення страждає від голоду. Також, закриті перемовини відбулися в м. Осло, Норвегія. Як відомо, Норвегія у своїй зовнішній політиці дотримується нейтралітету щодо Венесуели. Тому і стала майданчиком для цієї зустрічі. Не випадково, що саме Норвегія являється однією з ключових країн, що може налагодити порозуміння між правлячою партією і венесуельською опозицією. У цієї країни давні традиції щодо посередництва у різних конфліктах. І не тільки Латинської Америки, але і усього світу.

Відомо, що на перемовинах були присутні представники президента Венесуели Мадуро і лідера опозиції Гуайдо. Деталі переговорів не розкриваються, точне місце їх проведення в норвезькій столиці засекречене. Позаяк інформація була досить закритою для преси, то президент Організації Американських держав розкритикував норвезьких дипломатів. Адже Норвегія не є членом Європейського Союзу, не визнала Гуайдо тимчасовим президентом, і тому він вважає, що їй не вдасться впоратися ні з гуманітарною, ні міграційною кризою.

У 2017 р., ОАД ухвалила рішення про проведення засідання глав МЗС країн-учасниць стосовно подій у Венесуелі, але без її участі. Це обурило президента Венесуели Ніколаса Мадуро, який розпорядився негайно розпочати процедуру виведення своєї країни з ОАД — Організації Американських держав. Одна з найстаріших у світі міжнародних організацій, куди увійшли 35 держав-учасниць, була заснована 30 квітня 1948 року під час роботи 9-ї міжамериканської конференції в м. Богота, Колумбія, на базі Панамериканського союзу (Council on Foreign Relations, 2022).

У 2019 році ОАД визнала нелегітимним новий термін Мадуро на посаді президента. Організація Американських держав визнала в якості постійного представника Венесуели при ОАД призначеного Національною асамблеєю Густаво Брісенйо, однак МЗС Венесуели засудило це рішення, назвавши його «грубим маніпулюванням, шантажем і тиском на держави-члени, що сприяє реалізації цілей Вашингтону», який визнав Гуайдо законним в. о. президента. 27 квітня 2020 уряд Мадуро повідомив про завершення процедури виходу Венесуели з ОАД.

На разі США не підтримують військового втручання у Венесуелі. Розробляється багатостороння дипломатична стратегія, яка підтримує необхідність проведення вільних і чесних виборів для вирішення поточної політичної кризи Венесуели. Протягом чотирьох років Д. Трамп неодноразово оприлюднював плани про військове вирішення конфлікту. Та навіть сформована для слідкування за подіями у Венесуелі президентська «команда яструбів» не змогла забезпечити бажаних результатів. Всі ідеї та пропозиції, які намагалися втілити США, а саме військовий переворот, залякування, санкції, блокування рахунків найбільших нафтових компаній «PDVSA» і американської філії «Citgo Petroleum», не допомогли усунути Мадуро з посади президента. Однак, фінансовий зовнішній контроль уряду Венесуели дещо зменшився, як наслідок, різко скоротився об'єм ввезення венесуельської нафти на ринок США (Шевченко, 2017).

Щодо дипломатичного розв'язання питання, то Дж. Байден запропонував для перемовин норвезький майданчик. Норвегія у своїй зовнішній політиці щодо Венесуели дотримується нейтралітету. Так, переговори за зачиненими дверима відбувалися там і раніше, у 2019 році, де були присутні представники президента Венесуели Мадуро і лідера опозиції Гуайдо. Подробиці переговорів не розкривалися, а місце їх проведення в норвезькій столиці залишається таємницею, як і інформація для преси.

До речі, Норвегія має досвід такого посередництва і не тільки щодо Латинської Америки. Тому Дж. Байден пропонує направити представників з країн західної півкулі до Ради національної безпеки і Держдепартаменту для тісної координації з міністерством закордонних справ Норвегії з метою відновити переговори стосовно Венесуели.

Відомо і про пропозицію США сформувавши міжвідомчу робочу нараду для перегляду запроваджених проти Венесуели санкцій та пов'язаних з нею обвинувачуваних актів. Робоча група повинна реформувати політику таким чином, щоб послабити гуманітарну кризу у Венесуелі. Робоча група також визначатиме шляхи запровадження міжнародної скоординованої стратегії індивідуальних санкцій, як правового інструменту міжнародної політики.

Куба, після смерті Фіделя Касто та приходу до влади Мігель Діаса Канеля, у 2018 році, вступила у нові трансформаційні процеси державотворення. У своїй інавгураційній промові М. Канель пообіцяв продовжити курс соціалістичної революції, очолюваної його попередниками Фіделем і Раулем Кастро. Однак, варто зазначити, що

нинішній лідер відзначається поміркованими поглядами щодо цілої низки важливих суспільних питань. За його словами, зовнішня політика Куби залишатиметься «незмінною», але зазначив, що потрібно розвивати відносини з Європою, наполягати на знятті економічного ембарго США. Зміна політичного устрою країни та зовнішньої політики повинна стати ключовими пріоритетами за нового керівництва країни, адже Куба потерпає від економічної кризи через торговельне ембарго США та через кризу у Венесуелі (Тараненко, 2022).

24 лютого 2019 р. на Кубі відбувся конституційний референдум, у якому брали участь понад 6 млн. осіб, що становить 86,8 % тих, хто має право голосу. З них майже 87 % схвалили проект основного закону, згідно з яким у країні створюються посади президента та прем'єр-міністра. Президент виконуватиме функції глави держави та обиратиметься Національною асамблеєю з-поміж депутатів на п'ять років з правом займати цю посаду не більше двох термінів, максимум 10 років. Прем'єр-міністр очолюватиме вищий орган виконавчої влади країни — Раду міністрів. Знаменно та доленосно, що у країні відбувся розподіл постів президента і глави уряду. Також, у новому Основному Законі фіксується керівна роль Комуністичної партії та соціалістичний характер держави. В конституції залишилося незмінним положення про державну власність на основі планової економіки, однак визнаються нові форми власності на основі вільного ринку, зокрема, приватна. Вперше до конституції внесли пункт щодо заборони дискримінації за статевою, етнічною ознаками та ознаками інвалідності (Constitutional Changes).

Щодо міжнародної реакції на таку подію, то в офіційній заяві Держдепартаменту США засудили та не підтримали ідею проведення такого референдуму. Внесення змін до конституції розглядалося, як спроба комуністичного режиму назавжди закріпити свою диктатуру та не допустити проведення необхідних для країни реформ. Однак, не дивлячись на значні проведені конституційні, економічні, політичні реформи, для Куби ще залишається довгий шлях до пошуків порозуміння та імплементації низки законодавчих актів для позбавлення ембарго. У 2009 р. після приходу до влади Б. Обами, його політика базувалася на використанні менш «агресивної» зовнішньої політики, сприянню нової парадигми в просуванні демократії, яка була менш скомпрометована ліберально-демократичною і неоліберальною моделями й була більш «стійкою» Обама зробив значні зусилля щодо покращення дипломатичної взаємодії США з різними недемократичними урядами, в тому числі і з Кубою (Badella, 2015, с. 173).

У перші дні свого президентства, а саме 22 січня 2009 року Обама наказав негайно почати роботу забезпечення належного розміщення осіб, які утримуються під вартою Міністерством оборони на військово-морській базі Гуантанамо та припинити роботу системи військових комісій адміністрації Буша по судовому переслідуванню затриманих, та підписав закон про послаблення обмежень і правил на поїздки та грошові перекази на острів для американців кубинського походження. З чого випливало, що США були дійсно зацікавлені відновити відносини з Кубою, а також переглянути та пом'якшити деякі положення економічної блокади, закріплені в Законі Хелмса — Бертон 1996 р., які гальмують взаємовигідне співробітництво між країнами. Дані рішення уряду США підтвердили надію кубинського лідера Рауля Кастро, що Б. Обама змінить загальну ворожу політику США, яка триває вже протягом півстоліття — з моменту проголошення революції на Кубі. А до цих подій, ще 3 січня 2009 Р. Кастро заявив на державному телебаченні, що готовий був у будь-який момент розпочати переговори безпосередньо з урядом США без посередників, як вони робили досі.

На 5-му саміті Америк у 2009 році Сполучені Штати підтвердили своє бажання відновити діалог з Кубою та подолати недовіру. Кубу не запросили, оскільки вона не є членом Організації американських держав. Держсекретар США Гіллари Клінтон також визнала, що політика США щодо Куби зазнала «провалу» під час президентства Дж. Буша. Зауваження американського політика були добре сприйняті на Кубі, і Кастро протягом кількох годин подав пропозицію щодо публічних переговорів, заявивши, що він готовий обговорювати «права людини, свободу преси, політичних в'язнів, усе». Було важливо не тільки зберегти прогрес у покращенні відносин між сторонами, а й поглибити та просувати переговори, спрямовані на відновлення офіційних відносин між Сполученими Штатами та Кубою. Оскільки ці країни не мали дипломатичних представників для обговорення цих питань, почалися переговори за участю Ватикану та Канади. Папа Франциск написав особистого листа президенту Обамі та президенту Куби Раулю Кастро з проханням про обмін полоненими та відновлення дипломатичних відносин. Участь Папи Франциска після його зустрічі з президентом Сполучених Штатів у березні 2014 року відкрила нові канали комунікації (Вакарчук, 2022).

Процес перемовин почався в червні 2013 р. та тривав 18 місяців, при цьому більшість засідань проводилося в Канаді, завершився

17 грудня 2014 р., коли президент Обама і президент Рауль Кастро оголосили одночасно, що вони досягли угоди про початок нормалізації відносин між Сполученими Штатами й Кубою. Ця історична подія сколихнула міжнародну спільноту, довівши, що обидві країни можуть поступово відходити від піввікової ворожості, щоб відкрити те, що Обама назвав «ною главою» в їх відносинах (LeoGrande, 2016).

Однак найбільшою перешкодою на шляху до повної нормалізації відносин став Конгрес. Найбільші противники відновлення відносин між США і Кубою були республіканці, які звинувачували Обаму в заспокоєнні «ворогів» Америки та не допустять прийняття поступок стосовно Куби. Опитування Associated Press у 2014 р. 71 % американців підтримують відновлення дипломатичних відносин з Кубою, тоді як 58 % підтримують політику Обами щодо Куби в цілому. Його підтримала навіть більшість американців кубинського походження (LeoGrande, 2016).

Найактуальнішим питанням було виключення Куби зі списку країн, що підтримують тероризм. Сприяння правам людини, свободі та демократії на Кубі. Імміграційна політика США регулювалася поправкою 1995 року до Закону про правила 1966 року. На прес-конференції у Вашингтоні голова кубинської делегації Ж. Відаль заявила, що видалення зі списку держав-спонсорів тероризму не є передумовою для відновлення відносин, але виключила можливість «дуже серйозної проблеми». Представник Державного департаменту сказав на прес-конференції, що «якби не ці дві речі разом, було б дуже легко відновити дипломатичні відносини» (Vick, 2015).

29 травня 2015 р. Куба була виключена зі списку держав, які спонсорують тероризм, що було одним з найважливіших кроків на шляху набуття довіри між сторонами для подальшого ефективного і плідного партнерства. 20 липня 2015 р. Сполучені Штати та Куба офіційно відновили дипломатичні відносини, відкрили свої посольства, де раніше розміщувалися Секції інтересів США і Куби.

Таким чином, зближення Куби й США за президентства Обами стало важливою історичною подією, вперше за 50 років напружених відносин, обидві сторони змогли досягти компромісних рішень. Однак з наближенням виборів в США у 2016 році все гостріше поставало питання про подальші взаємини з Кубою, через те, що кандидати в президенти-республіканці критикували політику Обами щодо Куби. Президент Трамп, який переміг на виборах у 2016 р., оприлюднив нову політику щодо Куби, запроваджуючи нові санкції. Так, 16 черв-

ня 2017 р. Трамп опублікував меморандум про національну безпеку про посилення політики Сполучених Штатів щодо Куби, включаючи обмеження операцій з компаніями, які контролюються кубинськими військовими.

Уряд Куби був дуже розчарований рішенням Трампа посилити санкції, однак підтвердив свою готовність продовжувати шанувати, і підтримувати діалог співпраці з питань, що становлять взаємний інтерес, і подальше ведення переговорів, стверджуючи, що Куба не піде на поступки своїм суверенітетом і незалежністю. Під час сесії Конгресу Куби 14 липня 2017 року Р. Кастро розкритикував нову політику адміністрації Трампа щодо Куби як відхід від двосторонніх відносин, але поділив спільне занепокоєння з урядом США. Він повторив, що сподівається на двосторонній діалог і співпрацю між двома країнами. країни триватимуть.

Коли Сполучені Штати заговорили про інцидент 2016 року та почали стверджувати, що з кінця 2016 року 26 людей, які працювали в посольстві в Гавані або були пов'язані з ним, зазнали різних проблем у результаті «звукової атаки», відносини продовжували погіршуватися. Але відсутність фактів у адміністрації США, доводила скомпрометованість даних подій та остаточно пошкоджувала відносини між США та Кубою, яка заперечувала, що стоїть за будь-якими діями проти іноземних дипломатів. Куба не заперечувала, що 24 американські дипломати та п'ятеро канадців отримали поранення, але виключила, що це було спричинено акустичною зброєю, як випустили американські чиновники (Ataque sónico, 2018). Влада Куби провела власне розслідування і запевнила, що розслідування показало відсутність доказів, що свідчили про наявність передбачуваних акустичних атак (Cuba dice, 2017).

Трамп також змінив політику США щодо Куби з приводу самої неоднозначної частини кубинського економічного ембарго, а саме стосовно III розділу Закону Хелмса-Бертена, дозволивши кубинським американцям, чиє майно було захоплено під час революції на острові, подавати позов не тільки проти кубинського уряду, але й іноземних компаній, що працюють з цим майном. Якщо, з самого початку дії Закону Лібертад 1996 р. Розділ III був призупинений кожним президентом, посиляючись на національні інтереси, від Білла Клінтона до Барака Обами, але Дональд Трамп був сповнений рішучості забезпечити дотримання цього титулу. Наприклад, колишні власники кубинських нікелевих шахт тепер зможуть подати до суду на канадську Sherritt

International Corporation, яка інвестує в кубинську нікелеву промисловість, про відшкодування збитків. Відповідно до аналізу Державного департаменту, повна реалізація Розділу III може завалити федеральні суди США приблизно 200 000 справами (LeoGrande, 2019).

12 березня 1996 року Конгрес США увалив закон Хелмса — Бертона. Закон має назву «Про кубинську свободу і демократичну солідарність» (Libertad Act). Він передбачає додаткові санкції проти іноземних компаній, які торгують з Кубою. Судам, що перевозять продукцію з Куби або на Кубу, заборонено заходити в порти США. Дія закону частково була призупинена у 1998 році, і зараз її знову поновили. Антикубинські санкції, згідно з законом Хелмса-Бертоне, дають дозвіл на подачу позовів проти того, хто веде бізнесові справи на Кубі, використовує майно, що конфісковане у американців після революції Фіделя Кастро 1959 року (Libertad Act).

Апогеєм антагонізму між США і Кубою стало включення Держсекретарем США Помпео Куби до щорічного списку країн, сертифікованих як такі, що не повністю співпрацюють з антитерористичними зусиллями США у травні 2020 року. За думкою міністра закордонних справ Куби Б. Родрігеса, це був політичний маневр «щоб задобрити антикубинську меншину у Флориді». Помпео ж обґрунтував цей крок звинуваченням Гавани у неодноразовому наданні підтримки актам міжнародного тероризму та звинуватив Кубу у підтримці авторитарного лідера Венесуели Мадуро (Phillips, 2021).

За кілька днів до закінчення терміну президентства Трампа, Куба знову була включена в список країн, спонсорів тероризму. Країни, які включаються до цього списку, потрапляють під чотири основні категорії санкцій: обмеження на іноземну допомогу США; заборона на оборонний експорт та продаж; контроль за експортом товарів подвійного використання; фінансові, міграційні та інші обмеження.

Куба залишалась зацікавленою у відновлених переговорах з урядом США, тому що 2020 рік став найбільш катастрофічним для кубинської економіки. Економічна, комерційна та фінансова блокади спричинила величезні збитки, а посиленні санкції й обмеження, введені Трампом, спричинили проблеми у критично важливому туристичному секторі, які були ще більш посиленні впливом пандемії COVID-19 та привели до повноцінної рецесії (LeoGrande, 2020).

Представляючи нову стратегію національної безпеки, президент Байден випустив Тимчасову стратегічну орієнтацію, де він рішуче висловлювався щодо повернення до процесу просування демокра-

тії, як єдиного інструменту забезпечення безпеки та миру, насамперед співпрацюючи з демократичними партнерами. Отже, створення стійкої основи для американо-кубинських відносин також буде залежати від того, наскільки Гавана зробить для захисту прав людини й відкриття простору для політичного інакомислення. Тому що Байден зацікавлений у тому, щоб зробити права людини основою зовнішньої політики США. За відсутності прогресу на цих напрямках політика США буде, як і раніше вразлива для тиску з боку жорстких голосів серед американських кубинських виборців у Флориді, які відіграють величезну роль в політиці американського президента. Але все ж є підстави очікувати, що президент Байден спробує повернутися до процесу нормалізації доби Обама з Кубою, якому він сприяв як віцепрезидент, звісно ж при умові, що на Кубі дійсно будуть демократичні зворушення (Вакарчук, 2022).

Таким чином, одним з керівних принципів політики щодо Куби стала підтримка демократії та прав людини на Кубі. Радники Байдена пропонували йому почати з ослаблення грошових переказів від кубинських американців і послабити обмеження на сімейні поїздки. Однак прес-секретар Білого дому Дж. Псакі заявляла що буде піддано ретельному аналізу ряд політичних рішень, прийнятих адміністрацією Трампа, включаючи рішення оголосити Кубу державою, що підтримує тероризм (Torres, 2021).

Відносно міграційної політики Байден вирішив продовжити дію національної надзвичайної ситуації щодо Куби. Як і раніше, для США, існує необхідність продовження надзвичайної ситуації, яка пов'язана з несанкціонованим заходом будь-якого судна, зареєстрованого в Сполучених Штатах, в територіальні води Куби. Оскільки, це не тільки завдає шкоди зовнішній політиці США, він покликаний забезпечити безпечну, впорядковану і законну міграцію, а й може destabilізувати обставини в регіоні. Відтік кубинських громадян може поставити під загрозу безпеку США і найближчих сусідів. Тому згідно з цим указом, секретар президента США може встановлювати правила і положення, що регулюють стоянку і рух будь-якого судна, іноземного або місцевого, в територіальних водах Сполучених Штатів, які можуть бути використані для рейсу в територіальні води Куби, і може створити небезпечні умови для пересування осіб, які емігрують насамперед без офіційних документів (Вакарчук, 2022).

У такому випадку, кубинці позбавляються можливості скористатися переліком умов для міграції, які викладені в новому запропо-

нованому законі Байдена про модернізацію імміграційної системи, який був направлений до Конгресу 20 січня 2021 року. Законопроект надає багатообіцяльні перспективи отримання громадянства для осіб без документів, на тимчасовий правовий статус з можливістю подачі заяви на отримання грін-карти через п'ять років, якщо вони пройдуть перевірку на наявність кримінальних правопорушень і національної безпеки та сплатять податки. Але, як стало очевидно, Куба не буде однією з країн, на яку поширюватиметься даний законопроект (National Security Council, 2021).

Адміністрація Байдена не має чіткого бачення врегулювання дискусійних питань, які стосуються грошових переказів та комерційних рейсів між США та Кубою. За часів Обама грошові перекази та подорожі США сприяли розширенню молодого приватного сектора Куби, даючи громадянам стартовий капітал та клієнтуру (Acosta, 2020). Не дивлячись на те, що є підстави вважати, що будуть активізовані переговори США, кубинський уряд та кубинська спільнота не впевнені, якими будуть основні вимоги та критерії щодо подолання політичного бар'єра між країнами.

Взаємна недовіра між Вашингтоном і Гаваною, а також жорсткі настрої серед кубинсько-американської спільноти, ймовірно, загальмують швидке зближення. Тому Байдену потрібно шукати підхід до взаємодії з Кубою, починаючи з заходів, які покращать економічний добробут кубинців. На кшталт, дозволу комерційних рейсів, що прямують на Кубу, зняття обмежень на грошові перекази і т. д. Однак, кубинський уряд також має відіграти свою роль у поліпшенні відносин та виконати основні вимоги імплементації демократичних ідей.

За період правління Байден по факту зберіг політику свого попередника щодо Куби, зберігши введення Трампом санкції й наполягаючи на демократичних перетвореннях у державі перед пом'якшенням економічного тиску. Цілі США полягають у підтримці демократії та захисті громадянських прав населення острова. Хоча й кубинське питання ще на початку минулого року не стояло серед пріоритетів зовнішньої політики адміністрації Байдена, найбільші за десятиліття липневі протести в країні знову актуалізували пошук можливостей розв'язання кубинської кризи. Разом з тим, він повинен враховувати внутрішньополітичну боротьбу та позицію численної кубинської діаспори, яка виступає за недопущення зняття ембарго без суттєвих поступок із боку офіційної Гавани. Зрештою, зміна політичного курсу

щодо Куби не задекларована серед пріоритетів нинішньої політики президента США (Тараненко, 2022).

Фактором ризику для американсько-кубинських відносин є те, що небезпека поширення авторитаризму залишається на першому місці серед трендів 2022 р. Низькою є вірогідність того, що нинішня кубинська влада радикально змінить свій запланований курс (Тараненко, 2022). Тому, відновлення дипломатичної співпраці є необхідним першим кроком у формуванні американсько-кубинських відносин.

Санкції, запроваджені адміністрацією Трампа, найбільше позначилися на родинних зв'язках, на культурно-освітньому обміні, особливо відчутно у туристичній сфері. Ці та низка інших санкцій, що обмежували торговельні відносини, завдали відчутної шкоди й американському бізнесу. Відновленням американсько-кубинських відносин будуть займатися спеціальні урядові структури. І тоді можна вести мову про поглиблене співробітництво, вирішення міграційних, розв'язанням завдань для робочої групи з прав людини.

У рамках російсько-кубинського діалогу порушувалися ключові питання двосторонньої взаємодії обох держав щодо участі в глобальних міжнародних процесах. Як наслідок, відносини між обома країнами тільки поглиблюватимуться. Так, до відома на кубинській території активно працюють енергетичні компанії Росії, такі як «Роснефть», що забезпечують економіку Куби ресурсами та гарантують її енергетичну безпеку. Також російські нафтові компанії, як, наприклад, «Зарубежнефть», ведуть геологорозвідувальні роботи на морському шельфі Куби. РФ бере участь у модернізації місцевих перероблювальних заводів, а «ИнтерРАО», зокрема, займається будівництвом чотирьох енергоблоків на кубинській ТЕС. На території Куби планується розміщення наземної станції російської системи ГЛОНАСС, що забезпечуватиме доступ до супутникових та телекомунікаційних послуг. За участі російських компаній технічно переоснащуються металургійні, нікелеві кубинські заводи. В цілому російський бізнес готовий брати участь у різноманітних інвестиційних проєктах та реалізувати програми з модернізації національної економіки Куби (Вакарчук, 2022).

4.3. КРАЇНИ, ЩО ЗБЕРЕГЛИ НЕЙТРАЛІТЕТ У ВІЙНІ РФ ПРОТИ УКРАЇНИ

На боці тих країн, що засудили російське вторгнення і висловили Україні підтримку, сьогодні є *Аргентина*, однак і надалі декларують свою нейтральність. Президент Аргентини А. Фернандес 3 лютого 2022 року здійснив офіційний візит до Москви, де були обговорені питання розвитку російсько-аргентинського всеохоплюючого стратегічного партнерства у політичній, торговельно-економічній та культурно-гуманітарній сферах, включно з актуальними міжнародними та регіональними питаннями.

З початком російської агресії проти України українці в Аргентині продемонстрували величезну солідарність. З першого дня воєнних дій в Україні діаспора збиралася на мітинги та проводила демонстрації. Представники діаспор давали інтерв'ю на телевізійних каналах, на радіо, для газет, активно виступали у соцмережах. Крім того, вони організували допомогу для України у вигляді збору коштів й харчів. У своїх виступах пояснювали, що кожен з них робить те, на що здатний на своєму місці, і навіть навчальні курси української мови у такий момент стали не менш важливі за волонтерство. Бо національна культура й освіта — це також один з видів боротьби, і в Аргентині тамтешні українці теж виборюють незалежність України (Укрінформ, 2023).

Так, філія «Просвіта» в аргентинській провінції Неукен вже 27 лютого 2022 року організувала акцію протесту проти російського нападу. Проти російської агресії також виступила українська громада провінції Мендоса. Відчутним системним напрямом у підтримці України стала участь українців Аргентини в ефірах на державних і місцевих телеканалах та численні виступи у аргентинських медіа, де розповідали аргентинському суспільству правду про російську військову агресію та про злочини російських окупантів в Україні. Зокрема, представники УКТ «Просвіта» в Аргентині брали участь у телеетерах таких аргентинських каналів, як La Nacion+, Canal TN, Canal C5N, Canal Ciudad Abierta, Canal 13, Canal America та ін. Вони доносили аудиторії інформацію про події в Україні, повідомляли про налаштованість українців Аргентини роз'яснювати наративи проросійських джерел про події на українських теренах. А зібрані в усіх регіонах Аргентини кошти і гуманітарна допомога без затримки надсилалися до України через міжнародних партнерів (Global Ukraine news, 2023).

У Буенос-Айресі у рамках 46-го Міжнародного книжкового ярмарку відбувся захід «День України». На ньому, зокрема, у відеозверненні присутні заслухали привітання першої заступниці Міністра закордонних справ України Е. Джапарової з закликом до учасників заходу, а саме до національних видавців, письменників, перекладачів, ілюстраторів латиноамериканських країн, рішуче засудити силові методи впливу Росії на Україну і припинити будь-які відносини з тими російськими колегами, які намагаються виправдовувати російсько-українську війну (Global Ukraine news, 2023).

Дипломатичне представництво України подякувало Аргентинській агенції міжнародного співробітництва та гуманітарної допомоги «Білі Шоломи», місцевим компаніям та організаціям, що об'єдналися для надання допомоги Україні, в тому числі особисто підприємцю та пілоту Е. Піньєйро, який вкотре перевіз через Атлантику таку важливу допомогу українському народові. П'ять вантажів гуманітарної допомоги для України прибуло в аеропорт Варшави, звідки Державна агенція стратегічних резервів Польщі доправила їх до України за місцем призначення. У той же час українська громада Аргентини змогла організувати в Буенос-Айресі марш єдності на підтримку України, що пройшов у від Травневої площі до почесного обеліска (Вакарчук, 2022).

Однак треба відзначити, що країни Латинської Америки поки що, так би мовити, віддалені від контексту російсько-української війни. Це одна з причин того, що вони не поспішають підтримати запроваджені проти РФ санкції навіть коли з'являються у ЗМІ повідомлення про справжній стан справ в Україні. Позитивною реакцією на такі події можна вважати те, що 13 квітня 2022 року на тлі розв'язаної російськими повномасштабної війни Аргентина разом з Чилі припинили постачати до РФ літєву руду.

Саме ставлення до України з боку Аргентини можна констатувати, як переважно нейтральне. Аргентина поки що виконує роль посередника, а не активного учасника, який прагне підтримати Україну.

Зовнішньополітичний курс сучасної Аргентини характеризується непослідовністю, адже, як і внутрішня політика, він багато в чому віддзеркалює ідеологічну спрямованість президентів та зазнає впливу з боку популярних ідей популізму. У ХХІ столітті пріоритети зовнішньої політики Аргентини постійно змінювалися. Це залежало великою мірою від партійної приналежності та ідеологічної спрямованості президентів країни. Проте одна послідовна річ таки була: пер-

манентний пошук економічних партнерів, кредиторів та інвесторів, здатних витягти державу з боргової ями. Аргентина вже майже 70 років зі змінним успіхом перебуває в стані економічної кризи, і лише в цьому столітті зазнала трьох дефолтів (Бикова, 2021).

Під час правління подружжя Кіршнерів країна переклосилася на вітлення політики мультиреалізму, що передбачало різнобічні зв'язки і активну участь в міжнародних організаціях. Аргентина зайняла міцні позиції в МЕРКОСУР та змагалася з Бразилією за звання ключового гравця на континенті. Відносини з Бразилією в цілому носили суперечливий характер: з одного боку, тому що обидві держави зацікавлені в тісній співпраці в рамках МЕРКОСУР, а з іншого — прагнули зміцнити власне становище в регіоні як провідної країни

З приходом до влади Маурісіо Макрі Аргентина все більше демонструє свою прозахідну орієнтацію, критикуючи лівоцентристську політику «кіршнерізму». Вперше за 19 років в березні 2016 р. президент США Барак Обама прибув з офіційним візитом до Буенос-Айреса. Результатом зустрічі двох лідерів стало підтвердження нових міжнародних торгових зв'язків Аргентини. Було підписано Рамкову угоду про торгівлю та інвестиції. (Вакарчук, 2018, с. 118).

Однак найбільшого розвитку відносини між Китаєм та Аргентиною досягли у 2014 році після встановлення стратегічного партнерства. Було підписано близько двадцяти проектів у сфері гідроенергетики та прийнято програму розширення товарообміну. Китай став другим після США торговим партнером Аргентини. На початок 2015 року Крістіна Кіршнер здійснила офіційний візит до Китаю, де також було прийнято низку угод щодо розширення співробітництва між двома країнами. Найбільш масштабними можна вважати угоду про будівництво в провінції Санта-Крус двох найбільших гідроелектростанцій, договір про модернізацію мережі залізничних шляхів. Тобто було започатковане всеосяжне стратегічне партнерство і налагодження двосторонніх економічних зв'язків між двома державами (Вакарчук, 2018, с. 122).

У 2017 році президент Макрі відвідав Китай для участі в саміті «Один пояс, один шлях», де китайські офіційні особи представили плани щодо інфраструктурних проектів по всьому світу. В результаті з Аргентиною було укладено кілька економічних угод, які передбачають китайські інвестиції в країну. Підписаний Китайською національною ядерною корпорацією і Національною комісією з атомної енергетики Аргентини ряд важливих угод послідовно виконується.

У 2019 році в Аргентині відбудуться президентські вибори, які відбувалися на тлі високої інфляції та економічної кризи, тому рейтинг у Макрі був не високий. Перемогу здобув Фернандес, якому понад 45 % виборців віддали свої голоси. У 2015 році Аргентина взяла курс на відновлення відносин зі США. Не зважаючи на те, що в Аргентині знаходиться одна з найбільших українських діаспор, відносини між двома країнами на сучасному етапі бажають бути кращими. Звісно, це пов'язано з війною Росії проти України, довготривалими дружніми відносинами Аргентини з РФ та тамтешньою активною антиукраїнською пропагандою. Отож відносини України з Аргентиною далекі від тих, які називають пристойними. І це навіть при тому, що з 2011 року працює угода між Аргентиною й Україною про скасування візового режиму та існують 30 взаємовигідних міждержавних угод, підписаних протягом останніх 20 років (Бикова, 2021).

У жовтні 2016 року посол Аргентини в Україні Альберто Хосе Алонсо розповів про новий курс Аргентини, спрямований на розробку стратегії для підприємців у країнах Східної Європи. За цією стратегією Аргентина сподівалася на нове співробітництво з країнами Європи (Алонсо, 2016).

Також з початку 2017 року в Україні функціонує міждержавна українсько-аргентинська комісія з питань торговельно-економічного співробітництва. Проведення такого рівня зустрічі однозначно позитивно позначається на міжнародному авторитеті країни. Аргентина, яка тривалий час намагається вийти з важкої економічної кризи, прагне змінити ситуацію в зовнішній політиці, і для цього шукає нових надійних торговельних партнерів, які б погодилися поліпшити інвестиційний клімат в країні.

Ще однією країною, яка по суті задає тон у зовнішній політиці всього регіону, вважається *Бразилія*. Саме на її відчутну підтримку ми завжди сподівалися. Світова спільнота неоднозначно реагувала на візит 16 лютого до РФ президента Бразилії Ж. Болсонару і на його спілкування з російським президентом. По суті, таку зустріч можна було розцінити, як підтримку Кремля та схвалення російського вторгнення до України. Адже в той час ситуація на російсько-українському кордоні вже була напруженою та тримала світ у стані підвищеної готовності. На зустрічі Болсонару говорив про солідарність Бразилії з Росією, про те, що обидві країни мають багато можливостей для співпраці, зокрема, у сільському господарстві, використанні природних корисних копалин.

У своїй щотижневій прямій трансляції в соціальних мережах 24 лютого Болсонару, зазначив, що Бразилія виступає за мир, позиція країни залишається нейтральною. Попри те, що російську агресію Бразилія засудила, чіткої позиції оголошено не було. Таке висловлювання Болсонару було оприлюднено у зв'язку з тим, що перед тим віце-президент Гамільгон Моурау, генерал резерву, оприлюднив свою позицію, зокрема, сказав що «Бразилія не є нейтральною країною», що поважає суверенітет України і підтримує «сильну позицію» Заходу проти Росії після вторгнення. Є експертна думка, що саме військові дії, які входили до складу уряду, порадили Болсонару підтримати В. Путіна. У повідомленні газети *Folha de S. Paulo* якось можна було прочитати, що уряд і аграрний сектор країни вирішили включити «жести до Росії» у заяви, «які відображають аргументи уряду Путіна» (Вакарчук, 2023).

Однак економісти схильні вважати, що така політика «нейтралітету» може негативно позначитися на Бразилії. Посол Бразилії в ООН якось висловився, що Рада Безпеки ООН повинна «швидко відреагувати на застосування сили проти територіальної цілісності держави-члена». Дотримуючись цієї логіки, Бразилія також проголосувала за резолюцію Генеральної Асамблеї ООН від 2 березня щодо російської агресії проти України. Проте заклики до нейтралітету у Бразилії доволі гучні. В уряді побоюються, що санкції Заходу проти Москви зашкодять економіці Бразилії, зокрема її аграрному сектору, відчутно залежного від імпорту російських добрив. Так, одне з основних джерел доходу країни — вирощування сої — може вельми постраждати від запроваджених проти Росії санкцій. Лула да Сілва розкритикував вторгнення, вказавши, що «ніхто не може погодитися з війною» і що «військові напади однієї країни на іншу» призводять лише до «загибелі, відчаю та голоду» (Libardi, 2023).

Не можна не звернути увагу на те, що сьогодні в Бразилії проживає близько 600 тисяч громадян українського походження. Українське товариство Бразилії оприлюднило заяву, зазначивши, що «очікують на позицію представників бразильської влади». Президент українсько-бразильського центрального представництва В. Соротюк нагадав, що Болсонару не відповів на запрошення президента В. Зеленського відвідати Україну в рамках своєї поїздки до Східної Європи. Також було відмовлено президентові України у його виступі перед парламентом Бразилії. «Ми не ставатимемо на чийсь бік, ми і надалі зберігатимемо нейтралітет і допомагатимемо усім, чим зможемо», — пообіцяв Бол-

сонару на прес-конференції в Сан-Паулу, нагадуючи при цьому, що виступає проти будь-яких санкцій, які можуть мати негативні наслідки для Бразилії (Вакарчук, 2023).

Набагато краще про російсько-українську війну поінформована Українсько-Бразильська Центральна Репрезентація, що є членом Світового Конгресу Українців. Представники для координації надання гуманітарної допомоги Україні створили Комітет Brasil-Ucrania. Ініціативу також підтримали понад два десятки релігійних та громадських організацій. А уряд штату Парана, за підтримки фонду Араукарія та Головного управління науки, техніки та вищої освіти (SETI) Бразилії, налаштований прийняти та інтегрувати у себе українських науковців, вимушених покинути Україну через повномасштабне воєнне вторгнення Росії (Міністерство освіти та науки України, 2022).

У штаті Парана активно прихищають українських біженців не в останню чергу тому, що там проживають переважно українські іммігранти, вони спілкуються українською мовою та додержуються національних традицій. Співробітництво українських і бразильських науковців у партнерстві з урядом цього штату у перспективі стане помітним заходом у відбудові та зміцненні української економіки.

Щодо позиції Зеленського, то він осудив нейтралітет Бразилії щодо цієї загарбницької війни Росії, нагадавши, що свого часу через нейтральність деяких країн фашизм «з'їв» Європу. Тож у питанні агресії РФ щодо України «не можна намагатися бути десь посередині»... Цікаво, що Президентом Зеленському випало відповідати на запитання у своєму першому інтерв'ю латиноамериканським ЗМІ. Так, у ефірі бразильського телеканалу Globo він відверто розповідав про розмову зі своїм бразильським колегою, про відносини між двома державами, наголошуючи, що лідерам латиноамериканських країн не личить обирати нейтралітет під час такої війни. Він прирівняв нейтралітет Бразилії щодо повномасштабної російської агресії в Україні до пасивності окремих держав на початку Другої світової війни (Клочко, 2022).

До речі, ця зустріч започаткувала обговорення США, Канадою, Австралією, Бразилією формату спільних заходів для формування єдиної позиції з питань експорту олійних та зернових культур, а також питання обміну досвідом у таких сферах, як плодоовочівництво, тваринництво тощо. Посол Бразилії висловив готовність сприяти такій співпраці на всіх рівнях, що зміцнюватиме тісний історичний зв'язок двох держав.

1 січня 2023 року втретє посаду президента Бразилії посів Лула Ігнасіо да Сілва, в своїй інавгураційній промові він підкреслив, що Бразилія повертається до глобальної політики та буде вести активну зовнішньополітичну діяльність. Заяви зроблені президентом Бразилії стосовно російської агресії щодо України викликали неабиякий резонанс Так, згідно з основними принципами зовнішньої політики Бразилії країна є нейтральною в будь-яких міжнародних конфліктах. Зовнішня політика Бразилії, згідно з конституцією 1988 року, формується на принципах невторчання, самовизначення націй, міжнародної співпраці та пошуку мирних рішень міжнародних конфліктів (Constitution, 2010).

З приходом до влади, Лула озвучив, що у розв'язанні війни винуваті обидві сторони й Росія та Україна, яка повинна була відмовитися від вступу до НАТО. Офіційно Бразилія під час голосування ООН підтримала всі резолюції та ініціативи стосовно України та засудила російську агресію. Однак, президент Бразилії дозволяє собі робити різні епатажні заяви, які сприймаються неоднозначно. Попри гучні заяви, президент Бразилії зазначив, що країна не підтримує російську військову агресію проти України та закликає до мирного врегулювання ситуації.

Так, під час візиту до Китаю 12–14 квітня голова КНР Сі Цзіньпін і президент Бразилії Лула да Сілва під час переговорів у Пекіні закликали країні світу відігравати конструктивну роль у її політичному врегулюванні.

Метою візиту до Китаю стало перш за все розширення двостороннього співробітництва між двома країнами, а вже потім розмови про посередницькі послуги щодо припинення війни в Україні. До речі, про які ніхто не просив у Бразилії з боку України, та скоріше така ініціатива залишиться нереалізованою. Її суть полягає в тому, що Лула запропонував об'єднати зусилля Бразилії з лідерами таких країн як Китай, Індонезія та Індія, ОАЕ для перемовин з керівниками Росії та України за один стіл. Президент Бразилії пропонує створити такий собі клуб медіаторів, на кшталт, Групи 20, які є нейтральними та неупередженими щодо російсько-української війни Також викликала неоднозначне твердження заява Лула да Сілви, що США мають припинити «заохочувати війну» в Україні та «почати говорити про мир», Європейський Союз має почати говорити про мир», — сказав Лула. На його думку, так міжнародна спільнота зможе «переконати» президентів України та Росії в тому, що «мир — на користь усьому світу» (Сааков, & Венкіна, 2023).

Зрозуміло, що такими ініціативами Бразилія виборює собі місце в новому геополітичному світі та бажає відігравати більшу роль у світовій політиці. Сприйняття таких заяв українською стороною є негативним, адже складається враження про тотальне нерозуміння бразильського лідера, хто є агресор, а хто жертвою в цій війні. Що війна має виключно загарбницький характер, загарбання нашої території, вбивства українців та знищення нації. Заява Лули про те, що для припинення вогню Україна має відмовитися від Криму є недопустимою, наступила миттєва реакція від нашого керівництва.

Зеленський відповів на заяву Лули щодо Криму, що визволення Криму є «безальтернативним» і саме повернення півострова під український контроль означатиме програш агресора й відновлення тривкого миру. «Світ має знати: повернуться в міжнародні відносини повага й порядок лише тоді, коли у Крим повернеться український прапор, коли там буде свобода — так, само як і всюди в Україні», — підкреслив президент України (Укрінформ, 2023).

У МЗС зазначили, що українська позиція залишається незмінною: будь-які посередницькі зусилля задля відновлення миру в Україні мають базуватися на повазі до суверенітету та повного відновлення територіальної цілісності України відповідно до принципів Статуту ООН. Міністерство закордонних справ запрошує Лулу да Сілву відвідати Україну для ознайомлення з справжньою сутністю російської агресії.

Прикий факт є те, що Україна неодноразово зверталася до Бразилії з проханням купівлі зброї у Бразилії. Цікаво, що коли Бразилія готувалася до чемпіонату світу 2014 року та літніх Олімпійських ігор 2016 року, вона придбала 34 зенітні гармати у Німеччини для захисту власного неба. Уряд Німеччини звертався до уряду Бразилії з проханням передати невикористані боєприпаси, які раніше Німеччина надавала Бразилії. Україна навіть направила Бразилії два запити на придбання деякого виду озброєнь, включаючи бронетехніку, літаки, системи протиповітряної оборони, міномети, снайперські гвинтівки, автоматичну зброю та боєприпаси. Однак Бразилія відмовила, стверджуючи що це суперечить їх доктрині зовнішньої політики, тому як керівним принципом зовнішньої політики є принцип залишатися «другом для всіх». Але у 2014 році з початку війни в Ємені Бразилія поставила Саудівській Аравії та Об'єднаним Арабським Еміратам понад 21 000 тонн зброї та боєприпасів на суму 680 мільйонів доларів США, включаючи касетні боєприпаси. Тож позицію

Бразилії щодо України можна розцінювати як проросійську (Вакарчук, 2023).

Після Китаю, пройшли ряд зустрічей з російськими лідерами. Так, радник бразильського президента у закордонних справах Селсо Амрїм у березні відвідав Москву, а 17 квітня до Бразилії прибув російський міністр закордонних справ Лавров. На тлі візиту Міністра закордонних справ Росії С. Лаврова до Бразилії Голова Української Бразильської Центральної Репрезентації (УБЦР) В. Соротюк виступив з численними коментарями в провідних медіа країни, антиросійські протести здійнялися у Бразилія та Сан-Пауло.

У заяві Української Бразильської Центральної Репрезентації пролунало прохання до бразильського уряду «не зраджувати надій» близько 600 тисяч бразильців українського походження. Закликали Президента та уряд Бразилії у 2023 році посилити допомогу Україні та надати усю можливу політичну і дипломатичну підтримку Києву. Зокрема, вони закликали Президента Лула ла Сїлву підтримати мирний план Президента Володимира Зеленського і сприяти усім міжнародним ініціативам, спрямованим на притягнення російської держави-агресорки до відповідальності за злочини, вчинені проти народу України (Світовий конгрес Українців).

Для Бразилії Росія важливий постачальник добрив до Бразилії Тому мова з Лавровим та бразильським істеблїшментом йшло про поглиблення двосторонніх торговельно-економічних відносин. Товарообіг між РФ та Бразилією у 2022 році сягнув рекордних 9,8 млрд доларів. Російський експорт у регіон зріс минулого року на 3,8 %, а експорт зернових на 48,8 % (Вакарчук, 2023).

Окрім, Бразилії, де Лаврова зустрічали й під українськими прапорами, активісти тримали в руках плакати із нагадуванням, що на російських воєнних злочинців чекає Гаага. Українські активісти провели акцію протесту перед консульством Росії у Сан-Паулу. Дуже цинічними були заяви на прес-конференції з главою МЗС Бразилії Мауро Віейрою Лавров заявив, що Росія зацікавлена в тому, щоб «якнайшвидше» завершилася розв'язана нею війна, яку він назвав «українським конфліктом» (Укрїнформ, 2023).

Латиноамериканське турне Лаврова 17–21 квітня не обмежилось Бразилією, він відвідає ще три дружніх країни Венесуела, Нікарагуа та Кубу

Зрозуміло, що вони повністю підтримують російську агресію. Мадуро ще на початку бойових дій у 2022 році висловив Путїну свою ціл-

ковиту підтримку. Лідер Куби М. Канель, особисто засвідчив Кремлю свою вірність. Цікаво що всі країни Латинської Америки приєдналися до Римських статутів, тому приїзд Путіна є неможливим у ці країни. Саміт БРІКС, де Росія має головувати у 2024 році, з Бразилії перенесено до Казані.

Таким, чином Бразилія намагається повернутися в велику міжнародну політику її амбітні цілі є зрозумілими. Однак, така поведінка латиноамериканського гіганта зустріла гостру критику зі сторони США, що також негативно відіб'ється на їх двосторонніх відносинах. Жаль, що Україна маючи тривалий час непогані відносини з Бразилією, спільну космічну програму, не змогла переконати у підтримці України проти російської агресії.

Якщо розглянути питання українсько-бразильських відносин, то річ у тому, що утримання Бразилією від голосування на Генеральній Асамблеї ООН 27 березня 2014 року за резолюцію щодо територіальної цілісності України, було розцінено в нашій країні, як голосування «проти». По суті, Бразилія, як активний зовнішній партнер Росії з 2006 року, підтримала анексію Криму. Водночас 23 квітня 2014 року комісія у закордонних справах і національної оборони Палати депутатів Національного конгресу Бразилії ухвалила резолюцію щодо ситуації в Україні, в якій бразильський парламент офіційно висловив підтримку суверенітету і територіальної цілісності України, а також публічно засудив збройну окупацію на сході України та анексію Криму Росією, як дії, що суперечать міжнародному праву.

Щодо бекграунду відносин між Бразилією та Україною, то ці дві країни об'єднують не тільки давні історичні, культурні зв'язки, пов'язані з українською значною діаспорою, але й економічні. У 2003 році на той час президент України Леонід Кучма відвідав Бразилію та після переговорів уклав договір між Україною і Бразилією про довгострокове співробітництво у використанні ракети-носія «Циклон-4» на пусковому центрі «Алкантара», меморандум про взаєморозуміння між Національним космічним агентством України та Бразильським космічним агентством щодо майбутніх двосторонніх космічних проєктів, а також міжурядовий протокол про наміри щодо співпраці між міністерствами оборони України та Бразилії (Alpha Centauri, 2022).

Для цього Бразилія надавала для запуску свій космодром «Алкантара» та забезпечувала інфраструктуру. Україна повинна була розробити ракету-носії «Циклон-4», провести випробування, підготувати виробничу базу і виготовити технологічний електромеханічний макет

ракети-носія для випробувань та перший льотний зразок ракети-носія (Alpha Centauri, 2022).

У 2015 році Бразилія денонсувала проекти, звинувативши Україну у невиконаних умов контракту. Є чимало офіційних версій щодо закриття даного проекту, однак те, що Бразилія в цей період була активним зовнішнім партнером Росії на міжнародній арені, відіграло ключову негативну роль у розриві контракту. Президент П. Порошенко зазначив, що Україна більше не зацікавлена у вкладанні коштів у космічні проекти у зв'язку з воєнними діями на території нашої держави та реорганізацією військової галузі. У 2018 році прем'єр-міністр України В. Гройсман ухвалив директиву про пошук потенційних партнерів і інвесторів для забезпечення запуску ракети-носія «Циклон-4» з території інших держав (Кабінет міністрів України, 2018).

В цілому регіон зазнає доленосних змін, які в майбутньому будуть віддзеркалювати позицію латиноамериканських країн на політичній та геополітичній карті світу, їх роль у світовій політиці, міжнародних процесах.

До російського вторгнення до України уряд *Мексика* і її президент Обрадор планували й надалі зміцнювати зв'язки з Росією. Кремль, очевидно, відповідав на це взаємністю. Так, під час візиту до Москви у квітні 2021 року міністр закордонних справ Мексики М. Ебрард оголосив, що обидві країни «виходять на етап дуже тісних відносин». З початком російсько-української війни Мексика почала старанно змінювати свою позицію щодо протистояння Росії проти України. Президент Обрадор уникав прямого осуду президента В. Путіна, дотримуючись традиційного мексиканського зовнішньополітичного принципу невтручання у справи інших держав (так звана доктрина Естради). Але надалі Мексика обрала чітку критичну позицію в Раді Безпеки ООН, де вона зараз у ролі непостійного члена. На засіданні Ради Безпеки вона засудила «вторгнення, жертвою якого стала Україна». Частиною обґрунтування позиції мексиканського уряду був «історичний досвід», і Обрадор намагався наголосити, що його країна була свого часу не тільки завойована Іспанією, але й «зазнала двох вторгнень з боку Франції та двох — з боку Сполучених Штатів». Міністерство закордонних справ Мексики наполягає на обов'язковому дотриманні принципу невтручання та мирного вирішення суперечок (Вакарчук, 2022).

Як і в деяких інших країнах Латинської Америки, увагу Мексика також зосереджує на потенційних економічних наслідках війни.

Її залежність від США в постачанні природного газу і перспектива зростання цін змушує уряд розглядати інші варіанти виробництва електроенергії. Намагаючись якось не долучатись до запровадження проти РФ санкцій, Мексика підтримала голосування в Організації Об'єднаних Націй з закликом до Росії вивести свої війська з України. Але вона утрималася під час голосування Генеральної Асамблеї ООН щодо виключення Росії з правозахисного органу ООН.

Президент Мексики Обрадор виступив із вимогою припинити у світі на п'ять років всі військові конфлікти та торговельні війни. І нагадав, що останнім часом на планеті виникла велика кількість криз. Це і пандемія коронавірусу, і вторгнення РФ до України, і політично-військова напруженість навколо Тайваню, і глобальна економічна криза тощо. Для того, щоб впоратися з накопиченими останнім часом проблемами, він і пропонує таке п'ятирічне глобальне перемир'я. За точку відліку початку перемир'я президент Мексики пропонує взяти момент, коли припиняться саме бойові дії в Україні (Печенюк, 2022).

З нещодавнім обранням Байдена на посаду президента США у південноамериканського регіону з'явився шанс покращити свою загальнополітичну ситуацію. Адже до цього її справжній стан дуже влучно характеризувався гаслом «Латинська Америка — наодинці». Не в останню чергу внаслідок некоректної політики попереднього американського президента Трампа — непередбачуваної, часом відверто зневажливої до опонентів, через що у міжамериканських взаємовідносинах виникло чимало проблем.

Згадаймо, під час правління Трампа не спостерігалось зовнішньополітичної стратегії США в її класичному вигляді. Так звана «доктрина Трампа» інколи відзначалася воєнно-риторичною критикою політичних принципів адміністрації попереднього президента Б. Обама. Особливо абсурдним було рішення Трампа звести стіну вздовж кордону між Мексикою і США. Адже нераціонально використані виділені для цього кошти придалися б для більш нагальних потреб, аніж на припинення несанкціонованого продажу наркотиків, зменшення напливу нелегалів, бандитських угруповань тощо. Останнє повинно було загалом вплинути на стратегію міграційної політики, що частково якщо і вдалося досягти, але зрештою призвело до нечуваних раніше скупчення мігрантів біля кордонів США.

Резонансними можна назвати переформатування взаємовідносин внаслідок перегляду Північноамериканської угоди про вільну торгівлю та вимогу «повного повторного обговорення» участі в організації

НАФТА Мексики та Канади. США погрожували навіть відкликати свій підпис, якщо їх не підтримають підписанти цієї угоди. Нову угоду у 2018 році перейменували в ЮСМКА (United States — Mexico — Canada Agreement, USMCA), вона стала чинною з 1 січня 2020 року і замінила об'єднання НАФТА, що майже чверть століття вважались однією з найбільших у світі зон вільної торгівлі, визначало торговельно-економічні відносини в країнах Північної Америки (USMCA). Не можна не згадати і Куби, стратегію щодо якої Барака Обама неодноразово нищівно критикував Д. Трамп і який зрештою провалив її за часів своєї президентської каденції (USMCA).

Президент США Байден, мабуть, один із небагатьох своїх американських колег, хто добре знається на проблемах регіону Латинської Америки, де йому довелося побувати щонайменше 16 разів. У січні 2009 року, коли президентом США став Б. Обама, Байден в ролі віце-президента почав опікуватися зв'язками своєї країни з Латинською Америкою. Він вважається одним із тих, хто розробляв і реалізовував програму «План Колумбія» (2000–2015) з надання фінансової й військової допомоги колумбійській владі у боротьбі з місцевими наркокартелями і озброєними партизанськими угрупованнями лівого спрямування. До серйозних заходів такого плану можна віднести успішну реалізацію реформ неоліберального ринку в Колумбії, що дало змогу укласти у 2006 році американсько-колумбійську угоду про вільну торгівлю. Як наслідок, Колумбія стала одним з найбільш наближених партнерів США в латиноамериканському регіоні та першим позаблоковим союзником НАТО (Ramirez, 2017).

Адміністрація Байдена отримала у спадок від попередника цілу низку таких проблем, як зростання міграції, напружені відносини з сусідньою Мексикою, конституційні кризи, що охоплюють країни регіону. Як зазначалося, Байден ще у ролі віце-президента стояв біля витоків багатьох реформ, тому і зараз пропонує одну таку масштабну реформу — імміграційну. Деякі відповідні законодавчі пропозиції направлені до Конгресу одразу після інавгурації. Так, за першої його президентської доби призупинили будівництво стіни на кордоні з Мексикою, скасували рішення про переслідування на території США іммігрантів, почали захищати тих, хто прибув до США у дитячому віці.

Також призупинене фінансування програми «Залишайся в Мексиці», відновлена програма Б. Обама з захисту неповнолітніх, зменшено підстави для арештів, заморожено на 100 днів депортацію. Надважливим у першу добу президентства стало розпорядження про

захист «мрійників» (англ. — DREAMers, від DREAM Act — Закон про розвиток, допомогу та освіту неповнолітніх іноземців). Глава Білого Дому одним зі своїх перших указів відновив виконання розпорядження про возз'єднання сімей з тим, щоб у мігрантів, які у незаконний спосіб прибули до США, не відбирали дітей. З цією метою поновлено діяльність міжвідомчої робочої групи з питань возз'єднання сімей. Також з'явився указ про створення регіональної структури з усунення першопричин міграції. А ще з'явився документ про відновлення довіри до системи законної імміграції в США (ADL, 2022).

У січні цього року з'явився новий законопроект президента Байдена, за яким тривалий час нелегали, що працювали в США надаватиметься громадянство. Згідно з цим законопроектом, люди без легального статусу зможуть його отримати після восьми років проживання в США. Зазначається, що спочатку мігрантам необхідно набути п'ятирічного тимчасового статусу. Якщо вони успішно пройдуть відповідні перевірки податкових і правоохоронних органів, то зможуть подати заявку спочатку на грін-карту і вже через три роки — заявку на отримання американського громадянства. Нову програму обіцяють адаптувати для тих, хто знаходився у США станом на 1 січня 2021 року. Однак, є низка категорій, яким дозволять подати заявку на отримання грін-карти щойно нове законодавство набуде чинності. До першої категорії відносяться члени програми DACA (Deferred Action for Childhood Arrivals), що унеможливує депортацію нелегалів, привезених до США у дитячому віці, і дозволяє їм працювати. Друга категорія — це ті, хто потрапив до США за відповідною державною програмою з охоплених катастрофами країн. Запропонований Дж. Байденом Закон про громадянство США 2021 року є ознакою того, що його адміністрація має намір відмовитися від антиіммігрантської стратегії (American Immigration Council, 2021).

Щодо такої країни як Мексики, то пов'язаних з нею проблем, звісно, багато. За останні чотири роки відносини США з цим їх південним сусідом постійно ускладнювалися. Риторика Трампа ще під час передвиборної кампанії демонструвала негативну позицію США щодо Мексики. Перш за все це наполягання зводити вищезгадану стіну за кошт Мексики. А також реалізувати щодо вихідців з країн Латинської Америки політику «нульової толерантності», яка згодом привела до негативних наслідків.

У січні 2021 року адміністрація Байдена призупинила участь США у програмі «Залишайся в Мексиці», оскільки за своїми наслідками

вона була руйнівною для десятків тисяч людей. Надаючи Мексиці допомогу, зазначив Дж. Байден, не можна забувати про права людини й про вимоги закону Лія, ще й обов'язково пам'ятати, що американські кошти не повинні спрямовуватися на користь корумпованих сил. Визначення «закон Лія» стосується двох законодавчих положень, що забороняють урядові США надавати кошти для підрозділів іноземних сил безпеки, коли є вірогідна інформація, що ці підрозділи грубо порушують права людини. Одне таке законодавче положення поширюється на Державний департамент, а інше стосується Міністерства оборони (Ahmed, 2022).

Мексика та КНР ухвалили «дорожню карту» розвитку стратегічно-го партнерства співробітництва для розкриття потенціалу двосторонніх економічних відносин, а також для поглиблення співпраці в освіті, науці й техніці, інновацій та культури. Мексика має всі можливості для залучення китайських інвестицій у передові галузі свого виробництва, електроніки, IT-технологій, Інтернет-сервісів, логістики та туризму. Підкреслювалася перевага від отримання більш широкого доступу до китайського ринку сільськогосподарської продукції та промислового експорту. Сторони домовилися створити мексикансько-китайську бізнес-групу високого рівня та групу співпраці високого рівня між міністерством економіки Мексики та міністерством торгівлі Китаю.

ВИСНОВКИ

Таким чином, роль країн Латинської Америки в сучасних міжнародних процесах достатньо вагома і значна. З самого початку російської агресії в Україні такі країни як Аргентина, Чилі, Колумбія, Уругвай, Еквадор, Гватемала були солідарними зі світовою спільнотою в частині засудження дій Росії. Водночас окремі з цих країн на кшталт, Аргентини, не приєдналися до санкцій проти Росії, а залишилися прихильниками дипломатичного виходу з ситуації. Інші країни, навпаки, долучилися до санкцій такі, як Уругвай, Колумбія та Гватемала, й надали гуманітарну допомогу Україні. Україна скористалася ситуацією і започаткувала чи активізувала дипломатичні та політичні відносини з цими країнами, що може принести в перспективі позитивні наслідки з підвищенням економічних зносин. Проте на поточний момент підтримка цими країнами позиції України обмежується переважно заявами і в окремих випадках приєднанням до санкцій проти Росії. Дві

найвпливовіші країни Латинської Америки — Мексика та Бразилія — зберігають нейтралітет щодо війни Росії проти України.

Серед країн Латинської Америки, які підтримали війну РФ проти України, були Венесуела, Куба, Нікарагуа та Болівія. В цих країнах до початку військової агресії були сильні політичні, військові та економічні зв'язки з Росією, спостерігалось погіршення економічної ситуації, назрівання внутрішніх конфліктів. Саме тому вони голосували в ООН, а їх лідери висловлювали підтримку Росії, намагаючись досягти власних цілей. Водночас підтримка цих країн є досить хиткою і залежить від зовнішньої кон'юнктури та дій США і інших геополітичних гравців, таких як ЄС та Китай. Зокрема зниження санкційного тиску, посилення економічних зв'язків, стимулювання інвестицій, надання фінансової допомоги та застосування інших важелів здатне змінити підхід Венесуели, Куби, Нікарагуа та Болівії, або послабити їх негативний вплив на інші країни регіону та світу.

Всі здобутки та напрацювання у справі з нормалізації відносин та налагодження більш тісного співробітництва України з країнами Латинської Америки, сьогодні є надважливими. Потрібно залучити, якомога більшу кількість країн регіону ЛАКБ до «Формули миру». Боротьба за прихильність країн Латинської Америки є сучасним українським геополітичним трендом, адже саме, сьогодні, Україна формує нову Стратегію співпраці з країнами Латинської Америки. Особливо важливим є призначення нового посла України в Бразилії, неодноразове запрошення президентом України іспаномовних та португаломовних ЗМІ до України. Всі ці кроки поліпшують та відіграють важливу роль у формуванні правдивої інформації про війну Росії в Україні, та розвінчує багато пропагандистських фейків про нашу державу у світі.

Література

Алонсо, А. (2016). Аргентина і Україна на шляху до подальшого поглиблення дружніх зв'язків. *Финансовые услуги*. Взято з: http://nbuv.gov.ua/UJRN/finu_2016_6_18

Арктична рада: білий прапор перемоги співпраці? (2020). *Аналітичний центр ADASTRA*. Взято з: <https://adastra.org.ua/blog/arktichna-rada-bilij-prapor-peremogi-spivpraci>

Бикова, О. (2021). Особливості зовнішньої політики Аргентини у XXI сторіччі. *Аналітичний центр ADASTRA*. Взято з: <https://adastra.org.ua/blog/osoblivosti-zovnishnynoi-politiki-argentini-u-hhi-storichchi>

Бикова, О., & Мацькович, О. (2022). Як Латинська Америка реагує на російську агресію: між рішучим засудженням та беззаперечною підтримкою. *Аналітичний центр ADASTRA*. Взято з: <https://adastra.org.ua/special-edition>

Бразилія відкриває програму інтеграції українських вчених (22.03.2022). *Міністерство освіти та науки України*. Взято з: <https://mon.gov.ua/ua/news/braziliya-vidkrivaye-programu-integraciyi-ukrayinskih-vchenih>

Вакарчук, К. (2018). Зовнішня політика Аргентини у постбіполярний період. *Вісник ОНУ. Соціологія і політичні науки. Серія: Політичні науки*, 2(31), 115–127.

Вакарчук, К. (2019). Зовнішні впливи та міжнародна реакція на події у Венесуелі. *Незалежний аналітичний центр геополітичних досліджень Борисфен Інтел*. Взято з: <https://bintel.org.ua/analytics/zagostrennya-krizi-u-venesueli/>

Вакарчук, К. (2020). Відносини між США та Латинською Америкою після обрання Джо Байдена. *Незалежний аналітичний центр геополітичних досліджень Борисфен Інтел*. Взято з: <https://bintel.org.ua/analytics/politics/vidnosini-mizh-ssha-ta-latinskoju-amerikoju-pislya-obrannya-dzho-bajdena/>

Вакарчук, К. (2021). Зовнішня політика Джо Байдена щодо країн Латинської Америки. *Бінтел*, 16, 59–68.

Вакарчук, К. (2022). Політика США щодо Куби у 2015–2022 роках. *Регіональні студії*, 30, 127–133. Взято з: <http://regionalstudies.uzhnu.uz.ua/archive/30/22.pdf>

Вакарчук, К. (2022). Російсько-українська війна у сприйнятті Латинської Америки. *Незалежний аналітичний центр геополітичних досліджень Борисфен Інтел*. Взято з: <https://bintel.org.ua/war2022/rosijsko-ukrainska-vijna-u-spriynnyatti-latinskoj-ameriki/>

Вакарчук, К. (2023). Бразилія повертається у велику політику? *Незалежний аналітичний центр геополітичних досліджень Борисфен Інтел*. Взято з: <https://bintel.org.ua/analytics/braziliya-povertayetsya-u-veliku-politiku/>

Володимир Зеленський провів зустріч з Президентом Гватемали, який відвідав нашу державу вперше в історії двосторонніх відносин (25.07.2022). *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. Взято з: <https://www.president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-proviv-zustrich-z-prezidentom-gvatemali-76657>

Двосторонні політичні відносини (13.05.2020). *Посольство України в Федеративній Республіці Бразилія*. Взято з: <https://brazil.mfa.gov.ua/spivrobotnictvo/ukrayina-braziliya/dvostoronni-politichni-vidnosini>

День України відбувся в рамках книжкового ярмарку у Буенос-Айресі (1.05.2023). *Global Ukraine news*. Взято з: <https://global-ukraine.com/news/news/den-ukrajini-vidbuvsya-v-ramkah-knizhkovogo-yarmarku-u-buenos-ayresi>

Деокупація українського Криму від російських загарбників є безальтернативною (07.04.2023). *УКРІНФОРМ*. Взято з: <https://www.ukrinform>

ua/rubric-crimea/3693078-deokupacia-krimu-e-bezalternativnou-ne-lise-dla-ukraini-a-dla-vsogo-svitu-zelenskij.html

Договірно-правова база між Україною та Аргентиною. *Посольство України в Аргентинській республіці*. Взято з: <https://argentina.mfa.gov.ua/spivrobotnictvo/ukrayina-ta-argentina/338-dogovirno-pravova-baza-mizh-ukrajinoju-ta-argentinoju>.

Клочко, Н. (2022). «Не можна бути десь посередині». Зеленський розкритикував позицію Бразилії щодо війни. *Главком*. Взято з: <https://glavcom.ua/country/politics/ne-mozhna-buti-des-poseredini-zelenskiy-rozkritikovav-poziciyu-braziliji-shchodo-viyni-861999.html>

Ковальова, О. (2019). Що шукає Росія у далекому краї? *Чорноморська безпека*. Взято з: <https://geostrategy.org.ua/chornomorska-bezpeka/chornomorska-bezpeka-3-35/842>

Печенюк, А. (2022). Президент запропонував встановити п'ятирічний план «мир в усьому світі». *УНІАН*. Взято з: <https://www.unian.ua/world/prezident-meksiki-zaproponuvav-vstanoviti-p-yatirichniy-mir-u-vsomu-sviti-novini-svitu-11930139.html>

Політичні відносини між Україною та Аргентиною (30.12.2020). *Посольство України в Аргентинській Республіці*. Взято з: <https://argentina.mfa.gov.ua/spivrobotnictvo/ukrayina-ta-argentina/339-politichni-vidnosini-mizh-ukrajinoju-ta-argentinoju>

Політичні відносини між Україною та Мексикою. (25.08.2019). *Посольство України в Мексиканських Сполучених Штатах*. Взято з: <https://mexico.mfa.gov.ua/spivrobotnictvo/ukrayina-meksika/ukrayina-meksika-477-politichni-vidnosini-mizh-ukrajinoju-ta-meksikoju>

Про делегацію для участі у переговорах щодо пошуку потенційних партнерів та інвесторів для забезпечення здійснення пусків ракети-носія “Циклон-4” різних модифікацій з території інших держав (22.08.2018). Кабінет Міністрів України. Взято з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/560-2018-r#Text>

Сааков, В., & Венкіна К. (2023). Лула да Сілва прагне стати посередником задля миру в Україні. *УФокусі*. Взято з: <https://www.dw.com/uk/prezident-brazilii-pragne-vistupiti-poserednikom-zadla-miru-v-ukraini/a-65341794>

СКУ та УБЦР звернулись до президента Бразилії із закликом посилити підтримку України (2023). *Світовий конгрес українців*. Взято з: <https://www.ukrainianworldcongress.org/ua/sku-ta-ubczr-zvernulis-do-prezidenta-brazilii-iz-zaklikom-posiliti-pidtrimku-ukraini/>

Тараненко, А. (2022). Перспективи кубинсько-американських відносин за президентства Байдена. *Аналітичний центр ADASTRA*. Взято з: <https://adastra.org.ua/blog/perspektivi-kubinsko-amerikanskih-vidnosin-za-prezidentstva-bajdena>.

Ткачук, Б. (2022). Президент Колумбії також назвав війну рф проти України геноцидом і допоможе відмовитися від російських енергоресурсів.

Hromadske. Взято з: <https://hromadske.ua/posts/prezident-kolumbiyi-takozh-nazvav-vijnu-rf-proti-ukrayini-genocidom-i-dopomozhe-vidmovitisya-vid-rosijskih-energoresursi>

У Бразилії лаврова зустріли з плакатами «Гага чекає на тебе» та «росія вбивця» (17.04.2023). *УКРІНФОРМ*. Взято з: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ua ragazom/3697224-u-brazilii-lavrova-zustrili-z-plakatami-gaaga-cekae-na-tebe-ta-rosia-vbivca.html>

Українська громада Аргентини долучилася до відзначення роковин вторгнення РФ (2023). *УКРІНФОРМ*. Взято з: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3676252-ukrainska-gromada-argentini-dolucilasa-do-vidznacenna-rokovin-rovnomasstabnogo-vtorgnenna-rf.html>

Циклон — український ключ до космосу (19.10.2022). *Alpha Centauri*. Взято з: <https://thealphacentauri.net/127722-ciklon-ukrayinskiy-klyuch-do-kosmosu/>

Шевченко, Н. (2017). Венесуельський недоімпічмент. Що означає криза одного з найпалкіших «ворогів» США. *Європейська правда*. Взято з: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/01/24/7060184/>

Шевченко, Н. (2020). Латинська Америка та Карибський басейн: інтереси України. *Рада зовнішньої політики «Українська призма»*. Взято з: <http://prismua.org.tilda.ws/lac>.

Acosta, N. (8.11.2020). Cubans applaud Biden win, hope for easing of sanctions. *Reuters*. Взято з: <https://www.reuters.com/article/us-usa-election-cuba-idUSKBN27N0Z5>.

«Ataque synico» en Cuba: el informe que detalla los graves efectos en la salud de los afectados (13.12.2018). *BBC News Mundo*. Взято з: <https://www.bbc.com/mundo/noticias-america-latina-46559532>.

Ahmed, S. (2022). Explainer: What is the Trump-era “remain in Mexico” program the Supreme Court said Biden can end? *Reuters*. Взято з: <https://www.reuters.com/world/us/what-is-trump-era-remain-mexico-program-supreme-court-said-biden-can-end-2022-06-30/>

Badella, A. (2015). US Democracy Promotion in Cuba after the Cold War — Part 2. *Pluto Journals: International Journal of Cuban Studies*, 6 (2), 157–188.

Brayton, J. (13.11.2015). The Seventh Summit of the Americas: The President’s Trip and a Historic Meeting. *The White House*. Взято з: <https://obamawhitehouse.archives.gov/blog/2015/04/13/seventh-summit-americas-presidents-trip-and-historic-meeting>.

Chilean president-elect again condemns Russian invasion of Ukraine (2022). *Merco Press South Atlantic News Agency*. Взято з: <https://en.mercopress.com/2022/03/01/chilean-president-elect-again-condemns-russian-invasion-of-ukraine>

Crackdown on Dissent Brutality, Torture, and Political Persecution in Venezuela (2017). *Human Rights Watch*. Взято з: <https://www.hrw.org/report/2017/11/29/crackdown-dissent/brutality-torture-and-political-persecution-venezuela>.

Constitution of the Federative Republic of Brazil (2010). *Biblioteca Digital da Câmara dos Deputados*. Взято з: <https://www.globalhealthrights.org/wp-content/uploads/2013/09/Brazil-constitution-English.pdf>

Cuba dice que no hay evidencias de ataques acústicos contra diplomáticos de Estados Unidos (27.11.2017). *BBC News Mundo*. Взято з: <https://www.bbc.com/mundo/noticias-america-latina-41777399>

Cuba platform. *Constitutional Changes*. Взято з: <https://static1.square-space.com/static/5a137d8aedaed807de3a77b3/t/5be0cc0770a6adb46d-d6a2f6/1541458952055/Constitution-Cuba101.pdf>.

Deferred Action for Childhood Arrivals (DACA): An Overview (30.09.2021). *American Immigration Council*. Взято з: <https://www.americanimmigrationcouncil.org/research/deferred-action-childhood-arrivals-daca-overview>.

LeoGrande, W. M. (2020). Cuba's Economic Crisis Is Spurring Much-Needed Action on Reforms. *World Politics Review*. Взято з: <https://www.worldpoliticsreview.com/articles/29222/in-cuba-economic-crisis-spurs-much-needed-action-on-reforms>

LeoGrande, W. M. (2019). Trump declares economic war on Cuba. *The Conversation*. Взято з: <https://theconversation.com/trump-declares-economic-war-on-cuba-115672>.

LeoGrande, W. M. (2016). A Long Road to Havana. *The Cairo Review of Global Affairs*. Взято з: <https://www.thecairoreview.com/essays/a-longroad-to-havana/>

Libardi, M. (2023). Western reaction to Lula's speech on Ukraine shows the Global South's power. The US has accused Brazil of siding with Russia, but Lula's official neutrality has more to do with China. *Open Democracy*. Взято з: <https://www.opendemocracy.net/en/democraciaabierta/russia-ukraine-brazil-lula-global-south-neutrality/>.

Libertad Act. Взято з: <https://www.govinfo.gov/content/pkg/PLAW-104publ114/html/PLAW-104publ114.htm>

Martinic, M. (2023). How Ukraine war reinvigorated Venezuela President Maduro. *The Week*. Взято з: <https://www.theweek.in/news/world/2023/01/14/how-ukraine-war-reinvigorated-venezuela-president-maduro.html>

Obama offers Cuba “new beginning” (18.04.2009). *BBC News*. Взято з: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/americas/8004798.stm>

Phillips, T. (2021). Trump administration puts Cuba back on 'sponsor of terrorism' blacklist. *The Guardian*. Взято з: <https://www.theguardian.com/us-news/2021/jan/11/cuba-us-sponsor-terrorism-blacklist-sanctions-trump>

Ramirez, J. (2017). Fifteen Years of Plan Colombia (2001–2016). The Recovery of a Weak State and the Submission of Narco-terrorist Groups? *Analecta politica*, 7(13), 315–332.

Sasse, L. (2021) Chile Desperity — The Reasons for the Mass Protests in Chile 2019/2020. *Working Paper 166*. Взято з: https://www.ipe-berlin.org/fileadmin/institut-ipe/Dokumente/Working_Papers/ipe_working_paper_166.pdf

The Organization of American States (2022). *Council on Foreign Relations*.
Взято з: <https://www.cfr.org/backgrounder/organization-american-states>

Torres, N. G. (2021). Cuba policy shift 'not a top priority' for Biden, White House says. *Miami Herald*. Взято з: <https://www.miamiherald.com/news/nation-world/world/americas/cuba/article249826558.html#storylink=cpy>

U. S. — Mexico — Canada Agreement. *USMCA*. Взято з: <https://www.cbp.gov/trade/priority-issues/trade-agreements/free-trade-agreements/USMCA>

U. S. Strategy for addressing the root causes of migration in Central America (2021). National Security Council. Взято з: <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2021/07/Root-Causes-Strategy.pdf>

Vick, K. (27.02.2015). Cuba Talks Turn Awkward Over Terror Listing. *TIME*. Взято з: <https://time.com/3726954/cuba-terror-list/>

What is DACA and Who Are the DREAMers? (9.09.2022). *ADL*. Взято з: <https://www.adl.org/resources/tools-and-strategies/what-daca-and-who-are-dreamers>

Whitefield, M. (21.01.2015). Cuban diplomat heading talks with U. S. *Miami Herald*. Взято з: <https://www.miamiherald.com/news/nation-world/world/americas/cuba/article7784457.html>

Розділ 5

ЧИННИК СЗБП У КОНТЕКСТІ РОЗРОБКИ КОНЦЕПЦІЇ ПРІОРИТЕТНИХ РЕГІОНАЛЬНИХ НАПРЯМКІВ ЄС

(Романова Ольга)

Концепція «європейської ідентичності» у сфері зовнішньої політики й політики безпеки посіла особливе місце, як у рамках європейського інтеграційного процесу, так і у всій системі міжнародних відносин. Становлення ЄС як світового економічного центру вимагало відповідного посилення і його політичної ролі на міжнародній арені, зокрема й у сфері гарантування безпеки в Європі. Периферія ЄС разом з цим виділилася як пріоритетний регіон застосування Спільної зовнішньої та безпекової політики (СЗБП), основна мета якої полягала в підтримці з країнами-сусідами ЄС відносин, спрямованих на досягнення стабільності та правопорядку.

5.1. ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ РОЗВИТОК І НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СЗБП У КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ КРАЇН ЄС

Завершення «холодної війни», перехід від конфронтації до співробітництва, процеси глобалізації економіки та політики країн Західної Європи — фактори, що призвели до повної зміни стратегії європейської системи безпеки та відкрили перед західноєвропейськими державами можливість реалізації їхнього інтеграційного потенціалу в рамках ЄС/ЗЄС у формуванні власного європейського «виміру» у сфері зовнішньої політики, безпеки та оборони.

Першим кроком в оформленні нормативно-правової бази європейського процесу інтеграції у військово-політичній сфері став Договір про Європейський Союз (лютий 1992 року), що трансформував ЄПС у систему Спільної зовнішньої та безпекової політики (СЗБП). Маастрихтський договір розвинув і конкретизував ідеї Єдиного Європейського Акта у сфері зовнішньополітичного будівництва ЄС, поширив СЗБП на «всі сфери зовнішньої політики та політики без-

пеки Союзу» (ст. J. 1.1), включаючи питання «формування зрештою спільної оборонної політики, що могла б бути перетворена в спільну оборону» (ст. J. 4.1). Разом з тим, він не передбачав створення будь-якої спільної наддержавної інстанції, як у випадку з Європейським Співтовариством, тому що багато держав-членів ЄС розглядали зовнішню політику як ключове відображення аспекту національного суверенітету, функції зовнішньої й оборонної політики посідали останнє місце в спектрі тих національних прерогатив, котрі вони готові були делегувати на між- і наднаціональний рівень. Внаслідок цього СЗБП успадкувала від ЄПС міждержавний характер співробітництва, що було виведено за межі компетенцій наднаціональних органів ЄС. Положення статей J7–J9 Договору докладно визначали компетенції органів Європейського Союзу у сфері формування й здійснення спільної зовнішньої політики та політики безпеки. Європейська Рада повинна була визначати основні напрямки й принципи СЗБП, а Рада ЄС приймати рішення щодо їхньої реалізації (ст. J8). Комісія ЄС, що володіла правом ініціативи, виконувала лише асоційовану роль у межах СЗБП (ст. J9). Європейський парламент наділявся повноваженнями на рівні консультативного органу (ст. J7). Основні рішення в рамках системи Спільної зовнішньої та безпечної політики, як і в ЄПС, повинні були прийматися одностайно. Проте, на відміну від Європейського політичного співробітництва, СЗБП ЄС припускала не тільки обмін інформацією та взаємні консультації, а також вироблення на міжурядовій основі спільної позиції Європейського Союзу та здійснення спільних дій, що зобов'язують держави ЄС як у тому, що стосується позицій, яких вони дотримуються, так і при здійсненні ними діяльності (ст. J3). Країни ЄС повинні були забезпечити відповідність своїх національних політик цим положенням і зобов'язані були координувати свою діяльність у міжнародних організаціях і на міжнародних конференціях, підтримуючи там спільні позиції з тих чи інших питань (ст. J2). Визначення спільних позицій і прийняття рішень про те, які проблеми у сфері зовнішньої політики та політики безпеки становлять предмет спільних дій, було надано Раді Міністрів ЄС. Умови і принципи застосування спільних дій були схвалені Європейською Радою в Лісабоні (червень 1992 року) і в Брюсселі (жовтень 1993 року), вони включали географічну близькість регіону, існування спільних інтересів країн ЄС у регіоні чи країні та загрозу інтересам Союзу в сфері безпеки. Спільні дії, згідно з Единбурзькою декларацією (грудень 1992

року), передбачалися в чотирьох сферах безпеки: процес СБСЕ, роззброєння і контроль над озброєннями в Європі, нерозповсюдження ядерної зброї та зброї масового ураження й економічні аспекти безпеки. На відміну від спільних позицій, що мали лише координувати зовнішньополітичну діяльність окремих держав ЄС, спільні дії були обов'язковими для всіх країн-членів Європейського Союзу і відмова від участі в них була можлива лише в особливих випадках. Разом з тим сфера застосування Спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС залишалася в цей період досить обмеженою. Вона включала: спостереження за виборами в Південній Африці; дипломатичну участь ЄС у досягненні важливих міжнародних домовленостей з безпеки (Пакти стабільності, Договір про нерозповсюдження ядерної зброї, Конвенція з протипіхотних мін); контроль за експортом товарів подвійного призначення, гуманітарна допомога (Боснія 1994 року) (European Parliament, White Paper, 1996, p. 243).

Як відзначили в цьому контексті західні дослідники С. Білд, Д. Дайнан і Ж. Петерсон, «відсутність відповідних політичних інструментів для проведення спільних дій» (Bildt, 1997, p. 215) і «збереження принципу консенсусу, успадкованого від ЄПС» (Dinan, 1999, с. 517) сприяли тому, що ЄС у сфері Спільної зовнішньої та безпекової політики «обмежився дипломатичними жестами й економічними акціями» (Peterson, 1998, p. 249).

Договір про Європейський Союз також торкнувся ще один чутливий атрибут суверенітету держав-членів ЄС — їхню оборонну політику. Відсутність власних військово-політичних механізмів спонукала ЄС використовувати потенціал ЗЄС, що, як було визначено в Маастрихтському договорі, став складовою частиною розвитку Союзу (ст. J.4.2). Як оперативний орган Західноєвропейський союз повинен був готувати рішення і здійснювати акції, що стосувалися б оборони Європейського Союзу. Рішення про адміністративні заходи для здійснення цих завдань за домовленістю з органами ЗЄС повинна була б приймати Рада ЄС методом систематичного співробітництва членів Європейського Союзу, визначеного у ст. J2.

Внаслідок того, що ЗЄС як на правовій основі, так і за критеріями компетентності, організованості та членства становив собою міжнародну організацію, незалежну від Європейського Союзу, виникло запитання про ступінь відповідальності ЗЄС за здійснення СПБО. У Декларації до Маастрихтського договору (грудень 1991 року) Західноєвропейський союз ідентифікував себе як оборонний компо-

нент ЄС і як засіб для посилення європейської опори Атлантичного Альянсу. У підсумку в ЗЄС з'явилася політична основа для підвищення своєї оперативної ролі, що визначила два основних напрямки його діяльності: створення власних військових структур і розширення складу шляхом уведення нових політичних форм співробітництва з іншими європейськими державами. Оскільки Західноєвропейський союз не мав юридичних основ для створення збройних сил під своїм командуванням, у 1992 році європейськими країнами була прийнята концепція «Сил, підзвітних ЗЄС» (СПЗЄС), відповідно до якої він міг би використовувати у своїх операціях такі багатонаціональні формування, як Єврокорпус (Німеччина, Франція, Бельгія, Люксембург, Іспанія); Центральна дивізія (Німеччина, Великобританія, Голландія, Бельгія); амфібійна бригада (Великобританія, Голландія) і угруповання в рамках Єврофора й Євромарфора (Італія, Іспанія, Португалія). У зв'язку з тим, що утворення й існування військових структур ЗЄС було б неможливим без систем стратегічного й оперативного планування, поява таких підрозділів, як Плановий осередок, Ситуаційний центр, Розвідувальний відділ, Військовий комітет, Робоча група з питань стратегічної мобільності і Військовий штаб поклав початок якісним змінам у його структурах планування й командування.

Процес розширення складу Західноєвропейського союзу почався із січня 1995 р., коли до семи постійних членів — Німеччини, Франції, Великобританії, Італії, Бельгії, Нідерландам і Люксембургові примкнули Греція, Португалія й Іспанія. Оскільки ЗЄС виконував подвійну функцію: як «європейської опори» НАТО і «самостійного оборонного компонента» ЄС, то невизначеним залишався статус країн, що, були членами ЄС чи НАТО і не входили в його склад. Після прийняття Киршберзької декларації був визначений статус асоційованого членства й асоційованого партнерства, а також був уведений статус країни-спостерігача. Внаслідок чого, країни — члени НАТО, що не входили до складу ЄС, стали асоційованими членами ЗЄС; країни, що не були членами НАТО і ЄС — асоційованими партнерами, а країни — члени НАТО і ЄС одержали статус спостерігачів. Таким чином, відбувся перехід на нові форми співробітництва, що включають гнучку, але досить запутану систему членства, котра, хоча й не призвела до будь-яких змін модифікованого Брюссельського договору, тому що право блокувати ухвалення рішення залишилося тільки в постійних членів, у майбутньому стала однією з перешкод на шляху повного злиття ЗЄС і ЄС.

Імовірність поширення СЗПБ на «всі сфери зовнішньої політики та політики безпеки союзу» (ст. J.1.1), включаючи питання «формування, у кінцевому рахунку, спільної оборонної політики, що могла б бути перетворена згодом у спільну оборону» (J.4.1), дозволила включити військово-політичну інтеграцію в рамках ЗЄС у контекст розвитку Європейського Союзу. Це, у свою чергу, призвело до певної роздвоєності процесу європейської інтеграції в сфері безпеки, до його розвитку в двох інституціональних площинах: ЄС, з одного боку, і Західноєвропейського Союзу, з іншого. Для подальшого зміцнення «європейської ідентичності» у сфері безпеки необхідно було забезпечити більшу синхронізацію інституціональних структур і ресурсів обох союзів, установивши тісні ділові контакти ЗЄС з органами Європейського Союзу, які б існували для: узгодження зустрічей у рамках Європейського Союзу; установлення тісного співробітництва між Радою ЄС і Генеральним секретаріатом ЗЄС, з одного боку, і Радою Західноєвропейського союзу й Генеральним секретаріатом Ради ЄС, з іншої боку; узгодження та визначення послідовності і тривалості періоду головування в обох організаціях; підготовки відповідних методів, що забезпечували б порядок повідомлення Комісії Європейських співтовариств про діяльність ЗЄС і які б у разі необхідності включали б консультативну роль КЄС; зміцнення тіснішого співробітництва між Зборами ЗЄС і Європарламентом.

Так як механізм взаємодії ЄС і ЗЄС «з метою розробки й здійснення рішень і дій Союзу, що мають оборонне значення» (ст. J.4.2) не був конкретизований, до підписання Амстердамського договору ЄС так і не скористався правом звертатися до ЗЄС.

Таким чином, вважали західноєвропейські дослідники Л. П'юг і М. Сміт, незважаючи на те, що Маастрихтський договір документально включив спільну оборону в концепцію європейської безпеки, СЗБП як і раніше залишалася відносно відсталим напрямком інтеграції (Puig, 1998, p. 8). Неточність відповідних формулювань, відсутність чітких часових меж, процедурних норм і санкцій у Договорі про Європейський Союз (Smith, 1997, p. 89) призвели до того, що Спільна зовнішня політика та безпекова політика ЄС, по суті, була фрагментарною, недостатньо ефективною і не поширювалася на оборонні питання. Маастрихтські угоди чітко розділили поняття «безпека» та «оборона» (ст. J4). «Політика безпеки» стала складовою частиною СЗБП, але лише першим кроком до «спільної оборони», можливої тільки після формування на базі Західноєвропейського союзу нових

військово-політичних органів ЄС. Іншими словами, Маастрихтський договір став початком, котрий, щоб стати вагомим в історії створення зовнішньополітичного та військово-політичного виміру ЄС, мав продовжуватися. Таким продовженням став укладений у 1997 році в Амстердамі новий договір, що розвинув положення Договору про Європейський Союз 1992 року.

Після підписання Амстердамського договору (жовтень, 1997 рік) відбувся перехід інтеграційної стратегії в сфері безпеки й оборони на якісно новий рівень розвитку нормативно-правових відносин. У процесі його підготовки головне стратегічне зовнішньополітичне завдання було сформульовано, як здатність виступати «єдиним фронтом» (Treaty of Amsterdam, 1997). У цьому контексті були внесені зміни в основну статтю «Положення про спільну зовнішню та безпекову політику». Тепер основними завданнями цієї політики проголошувалися: захист спільних цінностей, основних інтересів, незалежність і цілісність Союзу відповідно до принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй; зміцнення безпеки Союзу всіма способами; збереження миру і зміцнення міжнародної безпеки відповідно до принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй, також як і принципів Гельсінського підсумкового акту та завдань Паризької хартії, включаючи зовнішні кордони; сприяння міжнародному співробітництву; розвиток і консолідація демократії та законності, повага прав людини й основних свобод.

У цілому спостерігалось значне підвищення ролі Європейського Союзу в сфері безпеки. У будь-якому випадку, якщо в Маастрихтському договорі Спільна зовнішня та безпекова політика визначалася сферою загальної компетенції Європейського Союзу та країн-членів ЄС, у новому формулюванні положень із СЗБП в Амстердамському договорі було зафіксовано, що лише Європейський Союз визначає й здійснює Спільну зовнішню та безпекову політику.

З підписанням цього Договору також був значно посилений інституціональний механізм системи СЗБП. Поряд зі «спільними діями» і «спільними позиціями» Амстердамським договором був заснований інститут «спільних стратегій ЄС» у сферах, що становили спільний інтерес для членів Євросоюзу (Treaty of Amsterdam, 1997). Новий інструмент спільної зовнішньої та безпекової політики повинен був допомогти ЄС об'єднати основні принципи формування СЗБП із конкретними аспектами політики (Spencer, 2001, p. 38). Важливим елементом розвитку зовнішньополітичного співробітництва

стало удосконалення процедури прийняття рішень (decision-making) у ЄС. Рішення, засновані на «спільній стратегії», тепер повинні були прийматися кваліфікованою більшістю, що включала голоси не менше десяти держав-членів ЄС (Peterson, 1999, p. 230). У зв'язку з тим, що не всі члени ЄС погодилися з уведенням голосування кваліфікованою більшістю як основи механізму прийняття рішень в СЗБП, була розроблена, за словами західного дослідника Дж. Ропера, більш «гнучка» процедура голосування (Roper, 1997). Принцип одностайності в цій сфері зберігався, але утримання при голосуванні вже не розглядалося як підстава для неприйняття рішень. Країни-члени ЄС тепер могли при бажанні, не беручи участь у голосуванні, не використовувати право «вето» і сприяти ухваленню рішення. Як відзначали західні вчені Дж. Петерсон і Е. Бомберг, так звана «позитивна неучасть» призвела до фактичного формування «коаліції держав», зацікавлених у прийнятті й втіленні рішення, навіть тоді, коли питання не становило інтересу для всіх членів ЄС (Peterson, 1999, p. 230). Країни, що утрималися від голосування, не зобов'язані були виконувати рішення, але повинні були визнати, що воно проголошувалося від імені Європейського Союзу, що, у свою чергу, фактично сприяло створенню двох рівнів участі в СЗБП.

Для поліпшення координації й представництва системи СЗБП, шляхом її «персоніфікації» (Hill, 1998, p. 68), була введена посада Високого представника СЗБП Генерального секретаря Ради ЄС. Під його керівництвом був заснований спеціальний Орган раннього оповіщення й політичного планування (ОРОПП), у завдання якого входили: оцінка національних інтересів і пріоритетів зовнішньої політики й політики безпеки з їхнім «наступним незалежним аналізом» (Wiberg, 1996, p. 112) і попередження заздалегідь про події й ситуації, які могли мати значні наслідки для зовнішньої та безпекової політики Європейського Союзу, серед них і «потенційні політичні кризи» (Kintis, 1997, p. 122).

В Амстердамському договорі також була чіткіше сформульована оборонна проблематика. Європейська Рада наділялася повноваженнями «визначати принципи і основні напрямки спільної зовнішньої та безпекової політики, зокрема з питань, що мають оборонне значення» (ст. 14), а процедури, що встановлювалися ст. 13 Маастрихтського договору («спільна позиція», «спільні дії»), стали поширюватися й на оборонні питання. У цьому Договорі вперше передбачалося «можливість інтеграції ЗЄС у ЄС, якщо Європейська Рада внесе

таке рішення» (ст. 17.1) «без скликання нової урядової конференції» (ст. 17). А у випадку одноголосного прийняття Рада повинна була забезпечити передачу такого рішення в національні парламенти для ратифікації. Таким чином, перспектива створення системи спільної оборони, шляхом поступової інтеграції ЗЄС у ЄС, стала більш реальною. Для цього Раді необхідно було розробити детальний план заходів для кожної стадії поетапної інтеграції, що припускав розвиток ЄС і ЗЄС за рахунок механізмів взаємних консультацій — спільних сесій органів обох Союзів, гармонізації їхнього головування, адміністративної практики і правил, тісної координаційної роботи генерального секретаріату ЄС з відповідними структурами Західноєвропейського союзу. Як перший крок пропонувалося призначити Генерального секретаря ЄС / Вищого представника з СЗБП генеральним секретарем ЗЄС, а для подальшої гармонізації співробітництва ЄС і ЗЄС сумістити головування, здійснюване їх країнами-членами по черзі, терміном на півроку.

На сесії Ради міністрів закордонних справ ЄС у Римі (25 березня 1997 року) Францією, Німеччиною, Італією, Іспанією, Бельгією і Люксембургом був поданий спільний документ, так званий «Проект шести», що передбачав інтеграцію ЗЄС у ЄС у три етапи. На першому етапі передбачалася гармонізація структур і механізмів обох союзів при збереженні інституціональної незалежності ЗЄС. На другому етапі на ЗЄС покладалася відповідальність за виконання антикризових заходів, але функції прийняття рішень передавалися Раді ЄС. Секретаріат ЗЄС повинен був приєднатися до Секретаріату Ради ЄС. Європейський Союз наділявся правом безпосередньо використовувати такі органи ЗЄС як Центр оборонного планування, Ситуаційний і Супутниковий центри. На третьому етапі передбачалася повна інтеграція ЗЄС у ЄС із включенням 5 статті Брюссельського договору про взаємні військові гарантії в Амстердамський договір, при цьому за кожною державою закріплювалося право не приєднуватися до механізму взаємних гарантій.

Однак, незважаючи на порівняно «гнучкий» характер «Проекту», не всі країни-члени ЄС/ЗЄС підтримали ідею прискореної інтеграції союзів. Великобританія, дотримуючись атлантичної лінії виступила опонентом євроцентристському проекту з двох причин: по-перше, на її думку, ЄС не мав ні практичного досвіду для самостійного проведення воєнних операцій, ні компетентних фахівців у цій галузі, готових узяти на себе відповідальність здійснювати керівництво оборон-

ною діяльністю ЗЄС; по-друге, після залучення в ЄС «нейтральних» держав — Швеції, Австрії та Фінляндії, які не були членами Західноєвропейського Союзу, виникла проблема несумісності членства. Внаслідок цього, без визначення механізму взаємодії всіх учасників інтеграційного процесу, повне злиття ЄС і ЗЄС на цьому етапі вважалося неможливим. Швеція і Фінляндія прийняли позицію Великобританії. Вони припускали, що Європейський Союз здатний керувати діяльністю ЗЄС в сфері оборони, що включала тільки невоєнні операції. У результаті довгих дебатів «Проект» про поетапну інтеграцію ЗЄС у ЄС був прийнятий із застереженням про їх «можливу» інтеграцію.

Істотним кроком у розвитку Спільної політики безпеки та оборони стало включення в текст Амстердамського договору «петерберзьких завдань», визначених на Раді ЗЄС (19 червня 1992 року) як співробітництво в гуманітарній сфері й у запобіганні надзвичайних ситуацій, застосування збройних сил у керуванні кризами й миротворчі операції. У цьому Договорі також підтверджувалося, що ЗЄС став невід'ємною частиною розвитку Європейського Союзу, і забезпечував потреби ЄС в оборонній сфері відповідно до петерберзьких завдань і попередніх домовленостей між двома організаціями. Внаслідок цього ЗЄС повинен був підтримувати ЄС у реалізації оборонної складової СЗПБ. Але, оскільки Західноєвропейський союз залишився в інституціональному плані автономною від Європейського Союзу організацією, він повинен був розробляти власні рішення щодо співробітництва з ЄС у сфері безпеки. Після прийняття в рамках Західноєвропейського союзу рішення про співробітництво, відповідно до Амстердамського договору, військово-політичні структури ЗЄС надходили в повне розпорядження Європейського Союзу. У цих умовах ЗЄС повинен був діяти згідно з принципами і напрямками, якими керується Європейська Рада.

Таким чином, з одного боку, Амстердамський договір створив правову базу для формування спільної оборонної політики й інституціоналізував механізми зв'язку ЄС-ЗЄС з перспективою їх «можливої» інтеграції. З іншого боку, у цьому Договорі як і раніше не були визначені тимчасові межі й орієнтири інтеграції ЄС/ЗЄС і не був усунутий так званий інституціональний «дуалізм» у сфері європейської безпеки. Це, у свою чергу, призвело до обмеження компетенції ЄС і до зниження оперативності й ініціативності ЗЄС у такій сфері. Так як, відповідно до Договору, в обов'язки ЗЄС входили тільки розробка і втілення рішень ЄС, що мають оборонне значення, у той час як про-

ведення спільної зовнішньої та безпекової політики було компетенцією Європейського Союзу. У цих умовах відбулося фактичне блокування подальшого розвитку європейської оборонної ідентичності й співробітництва в оборонній сфері в рамках ЄС. Тому, для подальшого розвитку інтеграційного процесу в сфері безпеки та оборони необхідним було продовження дебатів «про інституціональне майбутнє ЗЄС» і про перспективи його остаточного злиття з ЄС. Внаслідок цього саме розблокування британської опозиції повної інтеграції союзів стало «основним завданням її континентальних партнерів» у пост-амстердамський період (Biscop, 1999, р. 258). З цих позицій варто було розглядати події, що визначили підготовку і реалізацію положень Амстердамського договору після його ратифікації. Однією з таких подій стала зміна позиції Великобританії щодо перспектив формування СЗБП ЄС. Подальший прогрес у формуванні Спільної політики безпеки та оборони ЄС став можливий лише після приходу до влади у Великобританії лейбористського уряду, що займав у питаннях європейського оборонного співробітництва більш прагматичну та конструктивну позицію. Так як лейбористи прагнули відігравати провідну роль у європейському будівництві, для них необхідною стала активна участь у реконструкції другої опори (СЗБП) європейської інтеграції. Роль єдиного послідовного прихильника атлантичної позиції не була конструктивною в умовах посилення федералістських тенденцій у ЄС. На неофіційній зустрічі ЄС на вищому рівні в Портчехі (жовтень 1998 року) Т. Блер заявив, що він підтримує формування самостійних європейських інструментів оборони, котрі дозволили б членам ЄС здійснювати спільні воєнні операції (Blair, 2001). Разом з цим не припускалася навіть можливість створення європейської армії, також як і надання Європейській Комісії повноважень у формуванні СЗБП і СПБО. Для подальшого просування в сфері формування «військового виміру» ЄС був необхідний компроміс, що було знайдено у спільній франко-британській декларації, прийнятій в Сен-Мало (грудень 1998 року). У зазначеній заяві, відомій як «Заява Сен-Мало» Франція та Великобританія висловилися за реалізацію положень Амстердамського договору, зокрема про надання ЄС реальних компетенцій в області безпеки та оборони та права використовувати в рамках НАТО необхідні для цього військові формування з метою автономних дій у випадку міжнародних конфліктів. Цією заявою були створені передумови для розвитку самостійних військово-політичних інструментів Європейського Союзу, що повинні були

в майбутньому підвищити рівень його зобов'язань у сфері безпеки. Відкривався новий етап інституціонально-правового формування Спільної європейської політики безпеки та оборони (СПБО), що посіла усередині другої опори «специфічне місце». У зв'язку з цим, з 1999 року в офіційних документах Європейського Союзу став уживатися термін «європейська політика в сфері безпеки та оборони». Обговорювалося навіть питання про виділення її в окрему опору, але рішення прийнято не було.

Другою подією, що зіграла визначальну роль у реалізації Амстердамського договору в частині, що стосується СЗБП/СПБО, стала косовська криза. Як писав директор Групи досліджень і інформації про мир і безпеку (Брюссель) Бернар Адам, «війна в Косово ще раз показала слабкість європейців, що через вісім років після прийняття Маастрихтського договору, котрий заснував «спільну зовнішню та безпекову політику», так і не змогли привести її в дію...» (Adam, 1999, р. 178). Нездатність ЄС самостійно вплинути на події в колишній Югославії ще раз продемонстрували необхідність будівництва власних діючих оборонних структур. На саміті Європейського Союзу в Кельні (червень 1999 року) був прийнятий ряд пропозицій, спрямованих на активізацію здатності ЄС до проведення автономних операцій в умовах криз. Західноєвропейські країни знову повернулися до обговорення проблеми інтеграції Західноєвропейського союзу в ЄС. Великобританія запропонувала три можливих варіанти реформування ЗЄС: збереження ЗЄС як незалежної структури, повна інтеграція ЗЄС у структуру Європейського Союзу чи злиття політичних елементів ЗЄС і ЄС, а військових структур ЗЄС з НАТО. Однак, Західноєвропейський союз за статутом не міг об'єднати всі країни Європейського Союзу, тому що в ЄС у дев'яності роки увійшли Швеція, Австрія і Фінляндія, що традиційно проводили політику нейтралітету, а повне членство в ЗЄС передбачало також обов'язкове членство в НАТО. Тому на Кельнському саміті були прийняті рішення, що передбачали перспективу поступової передачі функцій Західноєвропейського союзу ЄС, при збереженні дії статуту ЗЄС, але з ліквідацією його інститутів. Таким чином, мова не йшла про просте злиття двох організацій. Європейський Союз не був зобов'язаний включати існуючі органи й стратегії ЗЄС, а повинен був створювати нові, і не обов'язково за брюссельською моделлю (Bailes, 1999, р. 63). Контроль за інтегрованими в СЗБП функціями ЗЄС покладался на Раду ЄС, тобто ні Єврокомісія, ні Європарламент не отримували додаткових повноважень.

На саміті міністрів закордонних справ країн-членів Західноєвропейського Союзу в Марселі (листопад 2000 року) було прийнято остаточне рішення про передачу більшості повноважень і оперативного потенціалу ЗЄС Європейському Союзу. Прийнята Радою ЗЄС Марсельська декларація передбачала фактичне припинення діяльності Союзу як оперативної організації, що означало, зокрема завершення діяльності Військового штабу ЗЄС, істотне скорочення штату Секретаріату ЗЄС, переведення в організаційну структуру ЄС супутникового центра ЗЄС у Торрехоні й Інституту з вивчення проблем безпеки в Парижі. Західноєвропейський союз був збережений тільки як інститут, компетенції якого зводилися до забезпечення статей V і IX Брюссельського договору. Ці статті передбачали відповідно взаємні гарантії країн-учасниць у випадку агресії і щорічну доповідь Ради ЄС в Парламентській асамблеї ЗЄС, що складалася з депутатів Європарламенту від держав-членів ЗЄС, зі штаб-квартирою в Парижі. Оскільки Асамблея, відповідно до статуту ЗЄС, могла бути розпущена тільки за власним бажанням, вона залишилася єдиним інститутом ЗЄС, що виявився поза межами компетенцій рішень Кельнського саміту. Оскільки депутати Асамблеї відмовилися «само-розпускатися», на позачерговій сесії ЗЄС у Лісабоні (березень, 2000 рік) було вирішено перейменувати цей парламентський орган в Асамблею європейської безпеки та оборони (АЄБО) для забезпечення парламентського контролю за розвитком СЗБП/СПБО. Процес завершення діяльності Західноєвропейського союзу як організації отримав у дипломатичному лексиконі назву «заморожування ЗЄС» (Bailes, 1999, p. 62).

На саміті Європейської ради в Кельні (червень, 1999 року) також були прийняті основні рішення, що відкривали новий етап практичного просування ЄС/ЗЄС у сфері СЗБП/СПБО. Рада ЄС наділялася повноваженнями прийняття рішень з усього спектру завдань запобігання конфліктів і керування кризами, визначених у Договорі про Європейський Союз. У зв'язку з цим на саміті були схвалені пропозиції з удосконалення інструментів військово-політичного керування, таких як аналіз, планування й засоби для врегулювання регіональних конфліктів на континенті. Передбачалося проведення регулярних зустрічей на рівні міністрів оборони країн-членів ЄС, що повинні були координувати діяльність Європейського Союзу в кризових ситуаціях.

Внаслідок включення «петерсберзьких завдань» ЗЄС в Амстердамський договір, у Європейського Союзу з'явилася необхідність у

створенні спеціальних військових підрозділів для здійснення цих операцій. На засіданні Європейської ради в Гельсінкі (грудень 1999 року) були прийняті два документи, що подавали досить конкретні політичні рішення зі зміцнення оперативного потенціалу й організаційної структури ЄС у сфері антикризової діяльності. У першому документі «Посилення СПБО: першочергові заходи в сфері військових інструментів кризового керування й контролю» передбачалося створення військового контингенту, що буде брати участі в миротворчих операціях на території інших країн і регіонів планети (Сил швидкого реагування — СШР), здатного за 60 днів розгортати підрозділ початковою чисельністю 50–60 тис. чоловік, готових до проведення всього спектру петерсберзьких операцій протягом одного року. Інший гельсінський документ «Невоєнні інструменти керування кризами» торкнувся найбільш пріоритетного для ЄС у той період напрямку Спільної європейської політики безпеки та оборони (СПБО) в сфері цивільного керування. Так як застосування сили було визнано на саміті «останнім можливим способом, коли інші вже були вичерпані», Європейський Союз повинен був забезпечити необхідними ресурсами операції, спрямовані на врегулювання кризи невоєнними способами. У результаті було прийняте рішення створити механізми, орієнтовані на невоєнні аспекти антикризової діяльності й призначені для координації різних цивільних засобів і ресурсів та підвищення їхньої ефективності. Після саміту ЄС у Гельсінкі робота, спочатку орієнтована на створення військового інструментарію антикризової діяльності, була поширена також і на цивільні аспекти керування кризами. З урахуванням цього, сесія Євроради у Фейра (червень 2000 року) підтримала датсько-нідерландську ініціативу про формування в ЄС сил цивільної поліції чисельністю до 5 тисяч чоловік, призначених для проведення операцій із запобігання внутрішньодержавних криз і конфліктів; із відновлення порядку в ситуації підвищеної нестабільності; з підготовки й підтримки місцевої поліції, для забезпечення її повноважень зі встановлення законності, включаючи силові дії. Також передбачалося формування організаційно-управлінських структур для розвитку такого напрямку співробітництва. З цією метою в Секретаріаті Ради ЄС був заснований спеціальний координаційний механізм — Комітет з цивільних аспектів кризового керування, взаємозалежний з підрозділами Єврокомісії. Його компетенцією на цей момент є надання інформації і рекомендацій Комітету з питань політики й безпеки.

Зазначені положення про зміцнення «військового» й «невоєнного» потенціалу ЄС у сфері антикризової діяльності були підтверджені й конкретизовані за підсумками саміту Європейської Ради в Німці (грудень, 2000 рік), на якому була прийнята нова редакція Амстердамського договору. Згідно з цими рішеннями, в рамках Європейського Союзу відбувалося подальше формування Сил швидкого реагування, здійснюване державами-членами шляхом надання як персоналу, так і військової техніки терміном мінімум на 1 рік. У рамках конференції міністрів закордонних справ і оборони ЄС (листопад 2000 року) був підготовлений деталізований каталог сил і засобів, що країни ЄС готові надати СШР «на добровільній основі»: ФРН — 13 тис. чоловік, 20 кораблів, 93 бойових літаки; Великобританія — 12,5 тис. чоловік, 18 кораблів, 72 літаки, Франція — 12 тис. чоловік, 15 кораблів, 75 літаків; Італія — 12 тис. чоловік, 19 кораблів, 47 літаків; Іспанія — 6 тис. чоловік; Нідерланди — 5 тис. чоловік; Греція — 4 тис. чоловік; Австрія — 2 тис. чоловік; Фінляндія і Швеція — по 1,5 тис. чоловік; Бельгія, Ірландія і Португалія — по 1 тис. чоловік; Люксембург — декілька сотень чоловік. Разом з цим, на Німцькому саміті було відзначено, що рішення Європейського Союзу про застосування сили не означало автоматичну участь в операціях усіх держав, що входять у ЄС. Кожна країна отримала можливість самостійно вирішувати питання про направлення у район кризи своїх військових контингентів.

Для координації антикризової діяльності країн-учасниць і здійснення політичного контролю за ходом миротворчих операцій, Європада у Німці прийняла рішення про створення постійних політичних і військових структур ЄС у рамках Ради Європейського Союзу: Комітету з питань політики й безпеки, Військового комітету і Військового штабу. У цілому був сформований організаційно-правовий механізм військового керування, інституціональна структура якого будувалася в такий спосіб:

- Європейська рада (на чолі), була уповноважена вирішувати питання про створення спільної оборони;

- Рада Європейського Союзу, була наділена правом у формі спільної акції вирішувати питання про практичне використання Сил швидкого реагування;

- Комітет з питань політики та безпеки, що складався з політичних директорів від кожної держави-члена, був покликаний здійснювати спостереження за політичною ситуацією на міжнародній арені і вироблення відповідних пропозицій Раді ЄС;

– Військовий комітет, до складу якого входили глави військових штабів держав-членів, повинен був здійснювати підготовку й координацію військових заходів Союзу;

– Військовий штаб ЄС, був покликаний здійснювати три основні функції оперативного характеру: швидке реагування, оцінку ситуацій і стратегічне планування;

– Командуючий операцією, що призначався Радою ЄС, повинен був здійснювати безпосереднє керування діями Сил швидкого реагування.

Таким чином, формуючи цей інституціонально-правовий механізм, держави ЄС замість Центрального керівного органу СШР віддали перевагу військово-політичній системі координації між національними військовими формуваннями, що утворили спільне об'єднання, основним завданням якої були забезпечення політичного керівництва й стратегічного планування антикризовими операціями.

З метою «зміцнення цивільних здібностей регулювання кризи» на саміті країнами-членами ЄС також була представлена «поліцейська концепція» з формування «поліцейського контингенту чисельністю до 5000 чоловік, з яких 1000 могла бути мобілізована протягом місяця для дій у конфліктних зонах» (Treaty of Nice Amending the Treaty on the European Union, 2001). Особливу зацікавленість у розвитку такого напрямку СПБО виявили нейтральні країни ЄС. Швеція та Фінляндія у своїй спільній заяві висловили думку про те, що невоєнні форми кризового керування повинні стати одним з головних пріоритетів ЄС у найближчі роки і вказали на необхідність превентивного врегулювання криз мирними методами. У зв'язку з цим на саміті була виголошена і схвалена Радою ЄС спільна доповідь Х. Солани, Генерального секретаря Ради/Високого представника з СЗБП, і К. Петтена, члена Європейської комісії, присвячена проблемі превентивної політики. Основна ідея доповіді полягала в переміщенні центру ваги з культури реагування на культуру превентивних заходів, що фактично відповідало політичним методам стратегічної культури Європи, орієнтованим на пошук взаємоприйнятних компромісів, угод і домовленостей, здатних розв'язати конфлікт і запобігти його переростанню у воєнні дії.

Незважаючи на відмінності в підходах до засобів урегулювання криз, обидва документи розділяли одну загальну мету СПБО — створення до 2003 року ефективних механізмів, здатних протистояти новим загрозам і підтримувати забезпечення традиційної безпеки

в умовах регіональних конфліктів. Також передбачалося, що в майбутньому важливою складовою удосконалювання потенціалу ЄС в оборонній сфері стане посилення координації між військовими й цивільними аспектами оперативних дій.

Однак подальші випробування дієздатності створених інститутів і механізмів СПБО на практиці показали, що ЄС ще не мав на встановлений термін необхідних військових можливостей і достатніх матеріальних засобів, щоб гідно відповідати усім вимогам, поставленим у ході військового конфлікту. Іракська криза ще раз наочно продемонструвала принципові розбіжності усередині ЄС при вирішенні проблем військової безпеки і визначила два важливих моменти: по-перше, ключові питання політики безпеки вирішувалися в рамках ЄС згідно з традиційними, а не комунітарними інтересами; по-друге, військово-політичний вплив ЄС у світовій політиці усе ще залишався надзвичайно обмеженим (*European Union approves European Missile Propulsion Joint Venture, 2002, с. 1*). Це, у свою чергу, стало черговим імпульсом для активізації розвитку спільної оборонної політики Європейського Союзу. За словами екс-президента Франції Ж. д'Естена «Європа вивчила уроки іракської кризи і мала твердий намір зміцнювати власну політику в сфері оборони і позицію в міжнародних відносинах» (*Le Monde, 2003*). Оскільки не всі члени ЄС виявляли прагнення повноцінно співпрацювати в оборонній сфері, а іракські події ще більше загострили протиріччя з цієї проблеми, безпосереднім наслідком нової активізації співробітництва стало проведення «міні-саміту» країн, що у майбутньому могли б скласти ядро європейської системи оборони: Франції, Німеччини, Бельгії, Люксембургу. Саме ці країни намагалися й у рамках НАТО й у рамках ЄС протистояти американській політиці силового вирішення іракського питання. Новий формат переговорного процесу, безумовно, істотно змінив природу військового співробітництва на континенті, у якому деякі країни-члени ЄС, фактично продовжуючи використовувати ресурси Євросоюзу, позбавили себе відповідальності у вирішенні складних колізій із супротивниками оборонного співробітництва. У такому випадку важливого значення набувало поширення на СЗБП/СПБО процедури поглибленого співробітництва, запропонованого Францією та Німеччиною. Як показали Шенгенські угоди і валютна політика, процедура заздалегідь погодженого посиленого співробітництва була не такою вже й новою для Європейського Союзу. У період обговорення Ніщцького договору Франція та Німеччина пропону-

вали введення застереження про посилене співробітництво по другій опорі з урахуванням СПБО, але таке положення було відкинуто Великобританією. У підсумку був досягнутий компроміс, що допускав за певних умов перехід до посиленого співробітництва в рамках СЗБП, однак відкрито виключав «питання з військовою й оборонно-політичною прив'язками» (ст. 27б) (Treaty of Nice Amending the Treaty on the European Union, 2001). Замість цього процедура повинна була обмежуватися здійсненням спільних акцій чи точок зору. Тому актуальною проблемою дебатів у рамках Конвенту, що працював над проектом конституції єдиної Європи, стало питання про реформування процедури посиленого співробітництва в другій опорі. У результаті, у проекті конституції Європи містилися різні, відкриті для всіх можливості специфічного формування груп: ЄС міг довірити групі країн проведення певної місії; держави-члени ЄС, здатні проводити більш амбіційні воєнні операції, могли обґрунтувати необхідність «перманентно структурованого співробітництва»; «посилене співробітництво» можливе було при проведенні СЗБП/СЄПБ.

Разом з тим, варто відзначити, що в Проекті не йшла мова про «структуроване співробітництво» для ведення воєнних дій чи про маленьку групу країн, що створює нові організації і штаби. Створення групи «авангарду» обґрунтовувалося тільки необхідністю підвищення потенціалу. Таким чином, планувалося створити своєрідний «клуб підвищення потенціалу» зі своїми критеріями вступу. Зокрема зацікавлені в цьому співробітництві країни-члени ЄС повинні були мати сили, що могли бути приведені в бойову готовність у термін від 5 до 30 днів для автономного виконання поставлених завдань протягом 30 і більше днів. У договірному плані інструмент посиленого співробітництва вважався виявленням гнучкого способу дій усередині ЄС. Внаслідок цього, відповідно до проекту Конституції, «структурне співробітництво» дозволяло групі країн-членів ЄС розвивати конструктивнішу взаємодію в сфері безпеки та оборони на основі взаємних ініціатив. Наприклад, для подальшого успішного становлення оборонної політики країнам-членам ЄС необхідно було вирішити проблему недостатності власних військових ресурсів, насамперед систем збору й обробки інформації, зв'язку й транспортної авіації, що створювало так звані «вузькі місця» військового потенціалу ЄС (Garden, 2003). У такому випадку висунута Францією, Великобританією й Німеччиною ініціатива «Battlegroup Concepts» (лютий 2004 року) з утворення до 2007 року «бойових груп» ЄС чисельністю

до 1500 чоловік, сприяла частковому усуненню цих недоліків. Ця ініціатива пропагувала подальший розвиток у напрямку союзу безпеки й оборони, ініціюючи різні форми активнішого співробітництва багатонаціональних збройних сил з інтегрованими командними структурами, для керування людськими ресурсами, а також для розробки спільних доктрин.

Під час підготовки проекту конституції єдиної Європи держави ЄС також зосередили велику частину своєї уваги на посиленні інституціональних елементів формування СЗБП/СПБО. Серед різних пропозицій у цій галузі на найбільшу увагу заслуговувала пропозиція про злиття посад чи «подвійна компетенція» (double-hatting). Різномісність зовнішньополітичної діяльності країн-членів ЄС, що особливо гостро виявилася під час іракської кризи, спровокувала введення нової посади, передбаченої в проекті європейської Конституції — міністра закордонних справ ЄС, у компетенцію якого мало увійти широке коло повноважень у сфері міжнародного представництва, боротьби з тероризмом, планування операцій створеного 60-тисячного європейського армійського корпусу. Глава європейського МЗС також мав очолити Раду міністрів закордонних справ Євросоюзу й зайняти посаду віце-президента Єврокомісії. У майбутньому він повинен був поєднувати функції Високого представника Євросоюзу з СЗБП і комісара із зовнішніх відносин ЄС, одночасно залишаючись підзвітним Раді міністрів ЄС і Європейській комісії, реалізувавши тим самим компроміс між позиціями федералістів і країн ЄС, що виступають за збереження суверенних прав національної держави в процесі політичної інтеграції. Так як з одного боку, міністр закордонних справ залишався під прямим контролем глав держав, а з іншого, — міг забезпечити артикуляцію єдиної позиції Європейського Союзу в ключових питаннях розвитку міжнародної системи. До того ж функції, що було передбачено передати йому, на цей момент були поділені між Високим представником із СЗБП / Генеральним секретарем Ради ЄС, який був безпосередньо підзвітним країнам-членам ЄС, і комісаром із зовнішніх зв'язків. Це положення мало запобігти дублюванню функцій і підвищити ефективність керування в сферах СЗБП/СПБО.

Разом з тим, під час обговорення проекту Конституції ЄС, були порушені ще такі ключові питання в сфері СЗБП/СПБО, як положення про спільні акції, визначення критеріїв конвергенції для європейської оборонної політики, створення форм кооперації в обо-

ронній промисловості («спільна акція» зі створення Європейського агентства з озброєнь), включення застереження про взаємну допомогу за зразком статті 5 Договору про Західноєвропейський союз і проведення операцій з урегулювання криз. Зокрема, Пункт про взаємну військову допомогу, детально викладений у третій частині проекту Конституції, був знятий цілком. Стаття загального змісту в першій частині Проекту була пом'якшена посиланнями на те, що держави-члени ЄС будуть допомагати один одному у відповідності до ст. 51 Статуту ООН, а НАТО при цьому залишиться основою колективної оборони держав-членів і форумом для її реалізації. Також варто відзначити, що створення об'єднаної європейської структури збройних сил, адекватної потенційній загрози великомасштабного конфлікту в Європі, не тільки не фігурувало на порядку денному європейського військово-політичного співробітництва, але й не розглядалося як реальна перспектива в недалекому майбутньому.

Таким чином, на той момент Європейський Союз юридично цілком відмовився від своїх претензій на роль організації колективної оборони, що могла б конкурувати з НАТО. І, у зв'язку з тим, що Спільна європейська політика безпеки й оборони Європейського союзу об'єктивно не змогла б забезпечувати колективну оборону, а її здійснення в найближчій перспективі, як це підтверджувалося у всіх нормативно-правових документах СПБО, усе одно залишалося прерогативою НАТО, виникло запитання про коректність самого поняття, укладеного в аббревіатурі «СПБО». У процесі дослідження такої проблематики стало очевидним, що, не зважаючи на закріплену в Договорі про ЄС мету створення європейської спільної оборони, Євросоюз у контексті створених нормативно-інституціональних і військово-політичних механізмів у рамках СЗБП/СПБО, на тому етапі був здатний проводити лише обмежені у масштабах антикризові та гуманітарні операції при збереженні чільної ролі Північноатлантичного Альянсу в справі забезпечення європейської безпеки.

Підписання Лісабонського договору (2007) стало новою віхою в розвитку СЗБП. У Лісабонському договорі держави-члени відмовилися від архітектури «стовпів», а також здійснили реорганізацію всіх видів зовнішніх політик в унітарну систему принципів, цінностей та цілей. Лісабонський договір також підвищив статус Верховного представника Союзу з питань закордонних справ політики безпеки (далі — Верховний представник Союзу): було здійснено об'єднання функцій Верховного представника Союзу з повноваженнями заступ-

ника голови Європейської комісії, який опікується зовнішніми зносинами. Власне, така подвійна природа посади дозволяла об'єднати зусилля відповідних інститутів ЄС для вироблення спільної зовнішньої та безпекової політики. Разом з тим поставало питання щодо взаємодії між президентом Єврокомісії, Верховним представником Союзу та головою європейської ради, кожен з яких мав певні повноваження в зовнішньополітичній сфері, але конкретного розподілу між ними не було. Верховний представник Союзу також очолив Раду з питань зовнішніх справ, яка відокремлювалася від Ради із загальних питань і зовнішніх зносин. Іншою новацією стало право висунення ініціатив у площині СЗБП.

Верховний представник тепер повинен був здійснювати СЗБП, що свідчило про ключовий вплив цієї особи на визначення пріоритетів і досягнення компромісу. Як глава Ради ЄС із закордонних справ Верховний представник із СЗБП відповідав за досягнення консенсусу між різними політичними інтересами держав-членів, Європейської Комісії та інших інституцій ЄС. Держава-член, Верховний представник із СЗБП, діючи одноособово чи за підтримки Європейської Комісії, могли звертатися із будь-якими питаннями щодо СЗБП до Ради ЄС чи подавати до неї ініціативи та пропозиції. Верховний представник із СЗБП забезпечував імплементацію рішень у сфері СЗБП, прийнятих Європейською Радою чи Радою ЄС. На нього було покладено представництво ЄС з усіх питань у сфері СЗБП, ведення політичного діалогу із третіми країнами від імені ЄС та висловлення його позиції в міжнародних організаціях, на міжнародних конференціях. Якщо ЄС визначив свою позицію з окремих питань, що були включені до порядку денного Ради Безпеки ООН, держави-члени, які входили до неї, мали клопотати про запрошення Верховного представника із СЗБП для представлення позиції ЄС.

Лісабонський договір передбачив створення Європейської служби зовнішньої діяльності (далі — ЄСЗД), яка була покликана допомагати Верховному представнику Союзу здійснювати повноваження відповідно до його мандату. Служба співпрацювала з дипломатичними службами держав-членів. 26 липня 2010 р. Рада ЄС ухвалила рішення, яким визначила основні юридичні рамки діяльності ЄСЗД, її організаційну будову та ключові функції. Зазначалося, що ЄСЗД є функціонально автономним органом ЄС підпорядкованим Верховному представнику Союзу, окремим від Європейської Комісії та Генерального секретаріату Ради ЄС. Головне завдання ЄСЗД полягало в підтримці

Верховного представника Союзу під час виконання обов'язків голови Ради із зовнішніх справ; здійснення Спільної зовнішньої та безпекової політики; реалізації ним обов'язків віце-президента європейської комісії ЄС. Однак деталізація функцій у рамках такої підтримки здійснювалася лише при реалізації СЗПБ.

Таким чином, ЄСЗД фактично став інструментом виконання попередньо узгоджених державами-членами цілей у певних напрямках зовнішньої політики (центральне місце в діяльності ЄСЗД відводилося координаційній функції, яка полягала в забезпеченні злагодженості та послідовності в реалізації спільної зовнішньої політики).

Аналіз статусу ЄСЗД дозволив констатувати, що вона за своїми особливостями не була дипломатичною службою у звичному нам вигляді. Вона була наділена функціями в тих сферах, які не притаманні дипломатичним відомствам (кризове регулювання, планування цивільних і військових операцій), але при цьому в ЄСЗД були відсутні деякі характерні для дипломатичних служб функції, зокрема консульської підтримки та візового забезпечення, які держави-члени відмовляються передати до компетенції Служби.

Договір про Європейський Союз (Лісабонська редакція) створив передумови для поглиблення інтеграції держав-членів ЄС у сфері оборони. Зокрема, він передбачав можливість організації постійного організованого співробітництва інституційного об'єднання певної групи країн ЄС на основі спільних інтересів і прагнень у сфері оборони. Постійне організоване співробітництво відкрите для всіх держав-членів (п. 6 ст. 42 Договору про Європейський Союз).

Ключовим положенням Лісабонської угоди був пункт про взаємну оборону, який зобов'язував надати допомогу і підтримку у разі, коли «територія країни — члена ЄС стане жертвою військової агресії». Цей пункт був схожий зі ст. V Вашингтонського договору, але важливо, що європейський документ був сформульований жорсткіше, ніж документ НАТО. Це зобов'язання про колективну оборону у випадку воєнного нападу на будь-яку з країн-членів, а також положення про зобов'язання взаємного захисту країн — членів ЄС у разі терористичної атаки, стихійних або техногенних катастроф.

Ще однією зміною, викликаною Лісабонським договором, було введення механізму постійного структурованого співробітництва (ст.28), призначеного для того, щоб всі держави-члени розробили військовий потенціал. Таким чином, держави співпрацюватимуть шляхом об'єднання і гармонізації ресурсів безпеки і оборони.

Крім того, договір забезпечив правову основу функціонування Європейського оборонного агентства, як організації Ради ЄС, заснованої в 2004 році відповідно до статті 1.41.3 і під керівництвом Ради з метою поліпшення європейських оборонних можливостей для підтримки СПБО і операцій з регулювання криз.

Відповідно до статті 45, Лісабонський договір встановив завдання Європейського оборонного агентства в період його дії такі, як: «а) сприяти визначенню цілей військових потенціалів держав-членів і оцінці дотримання зобов'язань, прийнятих на себе державами-членами щодо потенціалів, б) сприяти гармонізації оперативних потреб і прийняттю дієвих і сумісних один з одним методів придбання, с) пропонувати багатосторонні проекти для реалізації цілей у сфері військових потенціалів, забезпечувати координацію програм, здійснюваних державами-членами, і управління спеціальними програмами співпраці, d) підтримувати дослідження в галузі оборонної технології, координувати і планувати спільні дослідницькі заходи, а також розробку технічних рішень, що відповідають майбутнім оперативним потребам, е) робити внесок у визначення і, коли доречно, в реалізацію будь-якого заходу, корисною для зміцнення індустріальної та технологічної бази оборонного сектору та для підвищення ефективності військових витрат у статті 28.

Юридичне визнання європейського оборонного агентства в Лісабонському договорі було зроблено для того, щоб оцінити дотримання зобов'язань, прийнятих на себе державами-членами в рамках постійного структурованого співробітництва і забезпечити розвиток оперативних можливостей ЄС.

Мета постійного структурованого співробітництва також згадувалася в статті протоколу 10 Лісабонського договору. З одного боку, воно було покликано підвищити оборонний потенціал шляхом розробки національних вкладів та участі в багатонаціональних силах і в діяльності Європейського оборонного агентства. З іншого боку, це дозволяло державам-учасникам мати можливість забезпечити до 2010 року бойові підрозділи для запланованих місій.

Пункт про солідарність, у свою чергу, передбачив, що Євросоюз повинен мобілізувати всі інструменти, наявні в його розпорядженні, включаючи військові ресурси, надані державами-членами, на підтримку тієї держави-члена, яка стала об'єктом терористичного нападу або жертвою природної або техногенної катастрофи. Ці два положення в сукупності забезпечували умови для запуску механізму, при

якому солідарність з іншими державами-членами в разі військового нападу або масового лиха ставала обов'язковою і підпадала під юрисдикцію Суду ЄС.

Загалом, реформи, передбачені Лісабонським договором, вказували на подолання жорсткої різниці між Співтовариством та міжурядовим виміром зовнішньої політики ЄС, а також на забезпечення більшої безперервності вироблення політики з започаткування СЗБП. Що стосується СПБО, то ця еволюція відкривала шлях до більш структурної синергії між операціями СПБО та іншими інструментами ЄС щодо врегулювання криз, і, зокрема, до посилення зв'язку між пріоритетами СЗБП та діяльністю СПБО. По-перше, Лісабонський договір змінив ЄПБО на СПБО (Спільну політику безпеки та оборони) і визначив цю політику як надання ЄС «оперативного потенціалу, що спирається на цивільні та військові активи... з використанням можливостей, наданих державами-членами». По-друге, Договір розширив коло петерсберзьких завдань, які повинна була виконувати Спільна політика безпеки та оборони, включаючи спільні операції з роззброєння, військові поради та допомогу, попередження конфліктів та постконфліктну стабілізацію на додаток до завдань, передбачених Лісабонським договором, а саме гуманітарно-рятувальні завдання, миротворчі завдання та завдання бойових сил при врегулюванні криз.

Що стосується військового потенціалу ЄС, то порівняння військових можливостей ЄС між 1999 і 2009 роками показало, що був досягнутий певний успіх у реформуванні європейських армій. Головна мета 2010 року містила шість категорій можливостей: (i) мобільність та можливість розгортання; (ii) стійкість; (iii) залучення; (iv) стратегічний транспорт; (v) управління та зв'язок; (vi) розвідувальний та оглядовий колектив. Іншими словами, основною метою планів військових реформ ЄС було розробити більш корисні програми обладнання для міжнародних миротворчих операцій, таких як транспортні літаки та заохотити реформування національних армій, орієнтованих на територіальну оборону в порівнянні з зовнішнім виміром безпеки (Grevi, Nelly, & Keohane, 2009, p. 78).

У грудневій «Декларації про посилення військового потенціалу» в грудні 2008 року було наголошено на необхідності розширення співпраці між державами-членами ЄС у спільному розвитку військового потенціалу: «ми зобов'язуємося шукати нові методи розвитку та оптимізації наших можливостей, і відповідно будемо продовжува-

ти процес, направлений на спеціалізацію і розподіл витрат» (Grevi, Helly, & Keohane, 2009, p. 79). Як позитивний приклад успіхів в цій сфері надавалась ініціатива бойових груп.

5.2. ВИЗНАЧЕННЯ ПРІОРИТЕТНИХ РЕГІОНАЛЬНИХ НАПРЯМКІВ, ЗАВДАНЬ І ЗАСОБІВ ЗАСТОСУВАННЯ СЗБП/СПБО КРИЗЬ ПРИЗМУ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ОРІЄНТИРІВ КРАЇН ЄС

У зв'язку зі змінами геополітичної ситуації, що відбувалися у світі, викликаними процесами внутрішньої трансформації ЄС, пов'язаної з розширенням, поряд з інституціональними нововведеннями в СЗБП/СПБО поступово відбувалося формування його нової політичної культури в сфері забезпечення європейської безпеки. З метою запобігання нестабільності на східних і південно-східних кордонах ЄС, що, у свою чергу, могло стати причиною ескалації нових регіональних конфліктів, відбувалася розробка концепції пріоритетних регіональних напрямків СЗБП. Ця концепція безпосередньо була пов'язана з проблемою розширення «зони безпеки» на географічній периферії Європейського Союзу. Для дослідження цієї проблеми Фондом Бертельсманна (Гютерсло) і Центром прикладних політичних досліджень (Мюнхен) була створена робоча група «Beyond EU Enlargement» у складі двадцяти східно- і західноєвропейських експертів під керівництвом Іріс Кемпе, Віма Ван Меурса і Корнеліуса Охманна. Результатами діяльності цієї групи стали стратегічні рекомендації, основний зміст яких полягав у тому, що Європейський Союз повинен був узяти на себе надалі велику відповідальність за забезпечення безпеки і стабільності на загальноєвропейському просторі, що охоплювала не тільки країни-кандидати на вступ в ЄС, але й регіони, що прилягали до майбутніх кордонів ЄС, нестабільність яких вже була чи могла стати негативним фактором для Європи (Beyond EU Enlargement, 2001, p. 14).

Концептуальне визначення Європейським Союзом нових викликів міжнародної безпеки впливало на формування його зовнішньополітичних пріоритетів. Спільна зовнішня та безпекова політика, а також Спільна політика в сфері безпеки та оборони ЄС, що були найбільш важливою складовою частиною процесу створення політичного виміру ЄС, мали потребу в змістовному предметі, що обґрунтував би їхнє проведення і виправдав пов'язані з ними фінансові витрати. А та-

кож стимулював би їхній розвиток як інституту, дозволяючи Європейському Союзу досягти в цій області позитивних результатів, вчергове підтверджуючи тим самим доцільність проведення СЗБП із опорою на СПБО в інтересах підвищення міжнародного значення ЄС.

У цьому контексті ще раз слід зазначити, що проведення Євросоюзом СЗБП зовсім не означало передачу державами-членами ЄС усіх своїх зовнішньополітичних функцій Європейському Союзу і, зокрема призначеному після вступу в силу Амстердамського договору Високому представнику із Спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС. СЗБП ЄС — це політика, що проводилася державами-членами в тому випадку, коли вони були зацікавленими в її спільному проведенні з тих питань, стосовно яких між ними було досягнуте взаєморозуміння про загальні цінності і завдання, у досягненні яких їм необхідно було об'єднати свої зусилля.

Відповідно, у цьому ключі потрібно було визначити пріоритетні напрямки й завдання СЗБП і її оперативної опори СПБО. Згідно з думкою європейського комісара Мішеля Барньє, для того, щоб проводити Спільну зовнішню та безпекову політику ЄС, необхідно було досягти «спільного визначення наших (тобто країн ЄС) стратегічних інтересів» (Barnier, 1997, p. 5), котре могли виявитися в результаті їхнього спільного аналізу, що надавало можливість вибрати відповідні проблеми, з яких країни ЄС були б готові об'єднати свої зусилля. У 1997 році М. Барньє, який був у той період делегатом з європейських справ Франції, визначив наступні напрямки, у яких, зважаючи на вищевикладене, могла б проводитися СЗБП ЄС: «умиротворені Балкани», «вірна європейським цінностям Туреччина», «середземноморський регіон, котрий використовує свої козири, щоб перебороти вікові конфлікти...» (Barnier, 1997, p. 5). Таким чином, майбутній європейський комісар розташував крапки застосування СЗБП по географічній периферії ЄС.

Згодом уже на новому етапі будівництва СЗБП у пост-амстердамський період ця концепція пріоритетів СЗБП/СПБО була підтверджена Генеральним секретарем Ради ЄС / Високим представником зі СЗБП ЄС Х. Соланою, який відкрито заявив, що пріоритетною метою СЗБП є «підтримка гарних відносин з європейської (тобто Європейського Союзу) периферією» (Solana, 2001).

Ця ж концепція була побічно підтверджена і навіть розширена Антоніо Міссіролі (Інститут із вивчення проблем безпеки ЗЄС), котрий стверджував, що в новій міжнародній обстановці ЄС може прийти до

того, щоб брати на себе набагато більшу відповідальність за підтримку миру не тільки на своїй найближчій периферії, але й за її межами.

Радник міністерства закордонних справ Франції Філіпп Моро-Дефарж і колишній Глава Представництва Європейської комісії Майкл Емерсон підтвердили спрямованість застосування СПБО — складової частини СЗБП — до сфери географічної периферії Європейського Союзу, що розширюється.

У підготовленому Х. Соланою документі «Безпечна Європа у світі, що поліпшується», ключові положення якого були затверджені в грудні 2003 року як офіційна доктрина безпеки ЄС — Європейської стратегії безпеки (ЕСБ) — було чітко сформульоване уявлення про Європейський Союз як про глобальний суб'єкт світової політики. Глобальна роль Європи була зумовлена, зокрема, транснаціональним характером загроз, з якими зіштовхнувся сучасний світ. Як суб'єкт світового масштабу Європейський Союз повинен був проводити більш активну та більш погоджену зовнішню політику та політику в сфері безпеки, бути здатним до проведення операцій різного типу, серед них і силових, за межами своїх географічних кордонів (European Security Strategy, 2003, p. 12).

У такому контексті можна було провести аналогію зі Стратегічною концепцією НАТО (1999), у якій серед пріоритетних напрямків діяльності Альянсу виділялося розширення географічної зони відповідальності з метою запобігання локальної чи регіональної нестабільності на його периферії.

Заявлені позиції настільки авторитетних осіб давали підстави для того, щоб позначити периферію ЄС, з урахуванням його розширення, як область пріоритетного застосування в рамках СЗБП/СПБО і спробувати визначити конкретні географічні регіони та виклики, над якими в період становлення Спільної політики в сфері безпеки та оборони вже ведеться і ще буде проводитися робота засобами СЗБП/СПБО.

У документі «Безпечна Європа у світі, що поліпшується» Х. Солана позначив основні напрямки розвитку Європейського Союзу, що можуть забезпечити його безпеку. Насамперед, це — розширення «зони безпеки», що охоплює регіони, котрі безпосередньо межують з його кордонами. «Наше завдання, — відзначалося в документі, — сприяти формуванню поясу добре керованих держав, до сходу від Європейського Союзу і його кордонами із Середземномор'ям, з якими ми можемо встановити близькі стосунки співробітництва» (Solana,

2003, р. 7). Особливу увагу Високий представник зі СЗБП ЄС звернув на Балкани, тому що цей регіон був найбільше «хворобливою зоною» Європи, оскільки розташований поруч з найважливішими центрами ЄС.

Першорядний характер Балканського регіону для СЗБП/СПБО був також відзначений колишнім міністром закордонних справ Франції Юбером Ведріном у його виступі, присвяченому пріоритетам французького головування в ЄС. Французький міністр заявив, що «центральне питання, що буде впливати на нас, що зовсім очевидно вже зараз, це — Балкани, і вже можна передбачати, що саме в цьому регіоні буде випробовуватися класична робота наших дипломатів і нові європейські інституціональні механізми...» (Fogum sur les priorites de la presidence de l'Union europeenne, 2000).

Пріоритетність балканського напрямку у випробовуванні ефективності СЗБП на новому етапі, коли в її рамках почала розвиватися СПБО, підтверджувалося діями ЄС у регіоні. Так, у квітні 2000 року до керівництва миротворчим контингентом НАТО в Косово приступив не включений у натівські структури європейський штаб. Балканська проблематика регулярно посідала особливе місце в документах Ради ЄС і Європарламенту. У листопаді 2000 року у Загребі (Хорватія) відбулася перша зустріч на вищому рівні Європейський Союз — балканські країни (Македонія, Хорватія, Боснія і Герцеговина, Албанія, Союзна Республіка Югославія). У 2001 році під час внутрішнього конфлікту в Колишній Югославській Республіці Македонії між етнічними албанцями і македонською владою однієї з ключових фігур його врегулювання став, разом із Генеральним секретарем НАТО, Високий представник зі СЗБП Х. Солана. У березні 2003 року уперше відбулося передавання мандата на проведення миротворчої операції в Македонії від НАТО до ЄС. Після завершення 31 березня місії Альянсу Європейський Союз взяв керівництво операцією терміном на півроку.

ЄС також надавало великого значення реалізації ініціативи Пакту стабільності для Південно-Східної Європи, у рамках якого передбачалося виділення фінансової допомоги країнам регіону з метою сприяння зміцненню їхньої економіки та демократичних інститутів, а також просуванню до євроатлантичних структур тих, хто до цього прагне на Балканах.

Безумовно, діяльність Євросоюзу на Балканах приховувала в собі ризик надмірного залучення ЄС у регіоні і — якщо криза там зно-

ву повториться — компрометації СЗБП. Однак у будь-якому випадку стабілізація на Балканах мала основне значення для збереження стабільності в Західній Європі, що відіграло вирішальну роль при виборі цього регіону як пріоритетного об'єкта застосування СЗБП/СПБО на периферії ЄС.

При подальшому розгляді периферії ЄС як першочергової сфери дії СЗБП/СПБО звертав на себе увагу наступний уривок зі статті Х. Солани, надрукованої у французькій газеті, у якому Високий представник зі СЗБП ЄС підкреслив, що «Європейський Союз не може більше абстрагуватися від свого безпосереднього оточення. Середземномор'я та Африка природним чином є частиною сфери його інтересів. Наші історія та культура невіддільні від історії і культури цих регіонів, з якими ми до того ж створили протягом останніх десятиліть дуже тісні економічні та торговельні зв'язки, необхідні для нашого процвітання і нашої безпеки» (Solana, 1999). У цьому випадку знову підтверджувалася теза про значення периферії ЄС, однак саме поняття периферії розкривалося вже через інший регіон — Середземноморський, активний діалог із країнами якого вівся в рамках Барселонського процесу.

Значення цього регіону для безпеки ЄС також було підтверджене колишнім федеральним канцлером ФРН Герхардом Шредером у наступному контексті: «Європа є практичною необхідністю... у сфері міжнародної безпеки — досить подивитися на величезні міграційні потоки чи нестримне зростання міжнародної злочинності. Навіть якщо Німеччина в Європі «оточена друзями», навіть якщо Європа в цілому не піддається загрози з геостратегічної точки зору, розвиток подій у середземноморському просторі Близького Сходу й Африки торкається безпосереднім чином безпеки Європи» (Sjursen, 2003). З точки зору Німеччини, інтерес Європейського Союзу до середземноморського простору був пов'язаний з інтересом до близькосхідного регіону (мається на увазі — до близькосхідного мирного врегулювання) і Північної Африки. У цьому ж ключі висловлювався экс-президент Франції Ж. Ширак, спочатку стверджуючи, що безпека Франції та Європи буде посилена, «якщо всюди навколо Середземного моря будуть панувати стабільність, мир і розвиток», а потім переходячи до розгляду близькосхідної проблематики (Chirac, 2000, р. 17).

У «документі Солани» вирішення арабсько-ізраїльського конфлікту також було віднесено до стратегічних пріоритетів Європейського

Союзу. Х. Солана справедливо відзначав, що безпека Європи вимагає забезпечення стабільності Середземноморського регіону в цілому. З цією метою ЄС повинен був продовжувати економічне і культурне співробітництво, а також співробітництво в сфері безпеки зі своїми партнерами в басейні Середземного моря (Solana, 2003, р. 7).

Таким чином, поряд з Балканами, як інша частина периферії ЄС, пов'язана з балканським регіоном і також важлива для забезпечення його безпеки за допомогою інструментарію СЗБП/СПБО, вимальовувався регіон Середземного моря, зокрема Близький Схід, що підтверджувала прийнята на засіданні Європейської Ради у Фейрі в червні 2000 року Колективна стратегія ЄС відносно Середземноморського регіону. У тексті цієї Колективної стратегії відзначалося «стратегічне значення» регіону для ЄС і важливість врегулювання за участю Євросоюзу конфліктів у Середземномор'ї (насамперед близькосхідного) для миру і стабільності в регіоні в цілому (Strategie commune de l'Union Europeenne a l'egard de la region mediterraneenne, 2000).

Крім того, як пріоритетна периферія ЄС також вимальовувалася Африка, про яку прем'єр-міністр Бельгії Пі Верхофстадт сказав, що обов'язок розвивати партнерські відносини з нею лежить на ЄС, тому що це континент, стосовно якого ми несемо історичну відповідальність. Для забезпечення безпеки в цьому регіоні Європейський Союз, з метою врегулювання кризи в Судані, у відповідь на звернення Африканського Союзу (АС) навесні 2005 року надав свої поліцейські підрозділи й організував тренінги, а з 1 липня 2005 року почалася миротворча місія європейських країн з надання авіатранспортної підтримки для дислокацій підрозділів АС.

Серед інших найближчих сусідів (периферії) ЄС з урахуванням його розширення поряд із Середземноморським регіоном у число пріоритетів СЗБП/СПБО також увійшли ряд нових незалежних держав, що виникли на пострадянському просторі. «Зона безпеки» Європейського Союзу, як відзначалося в документі «Безпечна Європа у світі, що поліпшується», містила у собі ряд нових незалежних держав, що виникли на пострадянському просторі, таких, наприклад, як Україна, Молдова, а також держави Південного Кавказу. Європейська стратегія безпеки припускала, що в міру вирішення політичних проблем у цих країнах економічне і зовнішньополітичне співробітництво з ними буде розширюватися (Solana, 2003, р. 8). Про це свідчила прийнята Європейською Радою Колективна стратегія ЄС стосовно України (грудень 1999 року).

У Колективній стратегії ЄС стосовно України, прийнятій Європейською Радою в Гельсінкі, Європейський Союз заявив про своє визнання «європейського покликання» України і підкреслив особливе значення, що він надає «волі, незалежності та стабільності України», котра посідає «унікальне місце» у Європі «через своє географічне положення, розмір, особливості населення й розташування уздовж осей північ-південь і схід-захід» (European Council Common Strategy on Ukraine, 1999, р. 2). Стратегія фіксувала підтримку ЄС діяльності України, спрямованої на розвиток «співробітництва і стабільності в регіоні, зокрема в рамках Організації чорноморського економічного співробітництва, Ради держав Балтійського моря, а також ГУАМ», і позитивну оцінку з боку Європейського Союзу динаміки відносин України з її державами-сусідами (European Council Common Strategy on Ukraine, 1999, р. 7). Прикметно, що Співдружність Незалежних Держав (СНД) у цьому контексті не було згадано, що цілком відповідало курсу Європейського Союзу на диференційовану взаємодію з кожною з держав СНД і забезпечення безпеки в регіоні не в контексті СНД, а на основі окремого діалогу ЄС з кожною державою чи групою держав, що його цікавлять.

Аналогічний підхід спостерігався і стосовно ще однієї держави, що знаходиться на периферії Євросоюзу — Молдови. Європейський Союз виявляв інтерес як до внутрішньої ситуації в Молдові, так і до іншого потенційного «виклику стабільності» у регіоні — конфліктної ситуації у відносинах із самопроголошеною Придністровською Республікою на молдовсько-українському кордоні. Так, наприклад, у ході візиту в Молдову в лютому 2001 року «трійки» ЄС на рівні міністрів закордонних справ, міністр Швеції А. Лінд, яка головувала в ЄС у першій половині 2001 року, відкрито визначила зацікавленість ЄС у врегулюванні придністровського конфлікту й у припиненні російської військової присутності в Придністров'ї (UE/CEI: *tournee de la troika en ex-URSS*, 2001).

У цьому контексті важливо відзначити, що на відміну від першого проекту Європейської стратегії безпеки, котрий мав чітке визначення України, Молдови і Білорусії як «східних сусідів ЄС», у кінцевому варіанті ЄСБ було відсутнє окреме згадування про вищезгадані держави. Мова йшла лише про «інших сусідів на Схід від ЄС», «економічне та політичне співробітництво з якими потрібно розширювати шляхом подолання політичних проблем» (European Security Strategy, 2003).

Європейська стратегія безпеки згадувала ще один актуальний регіональний пріоритет ЄС, що впливав на вироблення завдань у рамках СЗБП/СПБО ЄС. Мався на увазі регіон Кавказу, насамперед Південного Кавказу, стосовно якого Європейський Союз виявляв «найсильніший і найактивніший інтерес» (European Security Strategy, 2003). Ще в липні 2000 року в ЄС на неурядовому рівні була висунута ініціатива так званого Пакту стабільності для Кавказу. Зокрема, у рамках цієї ініціативи для підготовки Пакту було запропоновано заснувати Кавказьку контактну групу, у котру ввійшли б представники Вірменії, Азербайджану, Грузії, Туреччини, Росії, США і ЄС. Крім того, ЄС виявляв незмінну зацікавленість до гуманітарних аспектів ситуації на російському Північному Кавказі, виступаючи проти «непорівнянного застосування сили російськими військовими» в Чечні й за якнайшвидше врегулювання ситуації в регіоні політичними засобами.

Таким чином, периферія Європейського Союзу була виділена як пріоритетний регіон застосування СЗБП, що поступово набував оперативної складової — СПБО. Основна мета СЗБП ЄС стосовно його периферії полягала в «підтримці з нею гарних відносин», спрямованих на досягнення стабільності в цьому регіоні розширеного Європейського Союзу, як це підкреслювалося у всіх згаданих Колективних стратегіях — відносно України, Середземномор'я, а також у Пакті стабільності для Південно-Східної Європи. Основною метою СЗБП/СПБО було створення стабільної, тобто такої, що не створює незручностей своїми конфліктами чи політичною нестабільністю, периферії Європейського Союзу. Іншими словами, ЄС прагнув об'єднати навколо себе «країни з гарним керуванням (well governed), з якими він зміг би підтримувати гарні відносини на основі співробітництва» (European Security Strategy, 2003).

Існувала ще одна проблема, що торкалася всіх галузей діяльності ЄС і, зокрема, його дипломатично-стратегічних перспектив — проблема розширення Європейського Союзу. На думку одного з керівників французького МЗС Жюльєн Андреані, стосовно безпосереднього оточення ЄС саме розширення ЄС стояло на першому місці в переліку зовнішньополітичних пріоритетів Європейського Союзу, а за ним уже впливало «співробітництво з найближчими сусідами (Україною, Середземномор'ям) і стабілізація регіону Балкан, у якому йому (ЄС — О. Р.) доведеться брати на себе частку, що зростає» (Andreani, 1999, р. 43). Іншими словами, як заявив про це А. Міссіролі на між-

народній конференції «Спільна зовнішня та безпекова політика ЄС» (травень 2000 року), розширення ЄС могло розглядатися як один із вимірів СЗБП.

Фактично, розширення ЄС становило собою один з напрямків зовнішньополітичної діяльності Європейського Союзу, метою якого стало підключення країн-кандидатів до проведення СЗБП/СПБО вже не як партнерів, а як членів ЄС, що мали відповідну демографічну вагу і військово-політичний та економічний потенціал. Практичною базою підключення країн-кандидатів до СЗБП/СПБО було рішення засідання Європейської Ради в м. Люксембурзі (грудень 1997 року) про устанovu так званої Європейської конференції, — регулярно діючого форуму консультацій держав-членів ЄС і держав, що претендують на вступ у Європейський Союз, «по широкому спектру питань, що виникають в сферах СЗБП...», а також засідань Європейської Ради в Гельсінкі, Фейре та Ніцці в 1999–2000 роках. Відповідно до їхніх підсумків, було передбачено проводити як мінімум двічі на півроку регулярні консультації ЄС з питань СЗБП/СПБО одночасно з країнами-кандидатами та європейськими членами НАТО, що не входять у ЄС, у форматі «15+15». Спеціалізований діалог з тематики СПБО став додатком до загального політичного діалогу в галузі СЗБП. Природно, що, як і у випадку з європейськими членами НАТО, що не входять у ЄС, консультації ЄС із країнами-кандидатами передбачалося інтенсифікувати при виникненні кризової ситуації, що вимагає відповідної реакції ЄС і можливого підключення країн-кандидатів. Поряд з європейськими членами НАТО, що не входять в ЄС, країни-кандидати, «що надають значні військові сили» для проведення операцій під керівництвом ЄС, одержували право брати участь у роботі спеціально створюваного «Комітету тих, що сприяють», котрі мають право одержувати регулярну інформацію зі структури ЄС здійснення операції і формулювати свої рекомендації з її ходу.

Перша зустріч у форматі «15+15» відбулася 27 липня 2000 року. Потім робота цього механізму набула регулярного характеру.

Так як СЗБП/СПБО визнавалася Європейською комісією однією з найбільш доступних для підключення нових членів сфер інтеграції, вона могла використовуватися як важливий інструмент залучення країн-кандидатів у міжнародні акції Євросоюзу і поширення політичного та військово-політичного впливу ЄС на ці держави. Про це, зокрема, відкрито заявляв Генеральний секретар Ради ЄС / Високий

представник зі СЗБП ЄС Х. Солана, який відзначав, що «зовнішня політика асоційованих країн уже поступово еволюціонувала» у напрямку усе більшого збігу з позиціями ЄС, зокрема в міжнародних організаціях (Solana, 2001).

Під час розгляду проблеми розширення ЄС у контексті європейського військово-політичного співробітництва необхідно було звернути увагу на ще одну важливу особливість. Важливий аспект динаміки формування «другої опори» полягав у взаємозв'язку становлення СЗБП/СПБО та розвитку процесу розширення НАТО за рахунок країн-кандидатів на вступ у ЄС. Відомо, що більшість країн-кандидатів на вступ у ЄС також претендувало на членство в Організації Північноатлантичного договору. З одного боку, вступ у Європейський Союз таких країн, як, наприклад, Угорщина, Польща і Чеська Республіка відкрив перед ЄС можливість використання їх військово-політичного та військово-промислового потенціалу. Тим більше, що ці держави ще до вступу відкрито заявили про свій намір зробити предметний внесок у формування сил і засобів СЗБП. Польща володіла значним військово-промисловим комплексом, завдяки якому вона була здатна оснастити свої збройні сили і збройні сили інших країн, причому однією із сильних сторін її військово-промислового комплексу були вертольоти. Чеська республіка також мала ґрунтовну репутацію якості військової продукції, зокрема тренувальних літаків, боєприпасів і стрілецької зброї. У цьому випадку необхідно врахувати, що з їхнім приєднанням ЄС отримав додатковий ресурс для проведення своєї Спільної політики в сфері безпеки та оборони.

З іншого боку, проблема полягала в тому, що самоствердження як повноцінних членів організації безпеки та оборони НАТО, що вже зарекомендувала себе, для держав Центральної та Східної Європи, а також Балтії, що тільки вступили, могло виявитися важливішим, ніж формування зовнішньополітичної та оборонної самобутності ЄС, успіх якої ще не був гарантований. У зв'язку з цим, можна було припустити, що країни ЦСЄ і Балтії, імовірно будуть орієнтувати свою політику в руслі інтересів США, оскільки це було б найкращим способом їхньої успішної адаптації в НАТО, а в більш широкому плані забезпечувало б вирішення завдань їхнього внутрішнього розвитку за рахунок залучення американських ресурсів. Тут став показовий досвід Польщі, що після вступу в НАТО особливо прагнула підсилити американські акценти своєї зовнішньої й оборонної політики. Таким чином, існувала ймовірність того, що країни, котрі тільки вступили

в ЄС, будуть дотримуватися в основному атлантичної, а не власне європейської орієнтації, що, у свою чергу, могло відбитися на деталях формування самостійності Європейського Союзу, котрий розширюється, в сфері зовнішньої політики, безпеки та оборони. Однак у перспективі ця тенденція могла бути скоригована. Надалі, ступінь впливу розширення ЄС на становлення його зовнішньополітичної та оборонної індивідуальності багато в чому залежала від здатності країн-ентузіастів СЗБП/СПБО (насамперед Франції та Німеччини) поступово адаптувати країни, що вступають у його лави, до діяльності «другої опори» ЄС таким чином, щоб вони, щонайменше, не підірвали динаміки її формування.

У цілому ж видавалося, що розширення Європейського Союзу, хоча й додало у розвиток «другої опори» ряд проблем, спочатку, швидше за все, в цілому підвищило її значення в рамках ЄС. Насамперед, тому що розширення наблизило ЄС до кордонів його периферії й у цьому зв'язку збільшило потребу ЄС у проведенні СЗБП/СПБО. У цьому контексті заслуговувала на увагу теза Х. Солана в його статті «Виклики Європи», відповідно до якої, становлення зовнішньополітичного та оборонного виміру ЄС фактично погоджувалося з процесом його розширення і з наближенням його кордонів до так званої «зони нестабільності». У цьому випадку, за твердженням Високого представника з СЗБП, Європейський Союз більше не міг відкладати придбання інструментів, необхідних для задоволення усе більш нагальної потреби в безпеці (Solana, 1999).

Відповідно до точки зору Х. Солани, «найцікавіша дискусія, що веде ЄС сьогодні — як «експортувати стабільність». Високий представник з СЗБП ЄС вважав, що стабільність можна «експортувати» дипломатичними і політичними засобами, але якщо виникне необхідність у здійсненні операцій з підтримки миру, Європа «повинна спромогтися зробити це, не звертаючись по допомогу за своїми межами». У цьому контексті цікава теза Х. Солани про формування нової стратегічної культури, з метою подолання обмеженості типової для сучасної Європи стратегічної культури, орієнтованої на політичні методи — пошук взаємоприйнятних компромісів, угод і домовленостей, здатних розв'язати конфлікт і запобігти його переростанню у воєнні дії, допустимість компромісу з агресивними тоталітарними режимами як можливу міру запобігання війни. Він думав, що Європейському Союзу «необхідно створити стратегічну культуру, котра заохочує раннє, швидке, і, якщо необхідно, тверде втручання. Осо-

бливо ми повинні думати про операції, у яких задіяні як військові, так і цивільні можливості» (Solana, 2003).

Іншими словами, інструментарій СЗБП/СПБО повинен був бути таким, щоб дозволяти здійснення пріоритетів і завдань, що формулюються в їхніх межах. Тільки в цьому випадку Спільна зовнішня та безпекова політика ЄС, включаючи СПБО, проводилася б з практичною віддачею й отримала реальне підтвердження доцільності свого проведення. Генеральний секретар Ради ЄС / Високий представник зі СЗБП ЄС насамперед згадав політичні чи навіть швидше політико-дипломатичні інструменти проведення СЗБП, що мали найбільш широку сферу застосування.

Діючими інструментами СЗБП завжди були механізми діалогу (зокрема й на вищому рівні), підтримуваного Європейським Союзом з різними кандидатами, що не входили в ЄС, країнами-сусідами (Україною, Молдовою, державами Середземномор'я та балканського регіону, Закавказзя та ін).

Слідом за політичними Х. Солана згадав торгові та економічні засоби СЗБП. Серед них характерні приклади базової Угоди про партнерство і співробітництво між ЄС і Україною (1994 року), у якій був детально прописаний механізм політичного діалогу між ЄС і Україною, але основний масив тексту яких усе-таки складала положення про торговельно-економічне співробітництво.

Як особливий інструмент проведення СЗБП варто було також розглядати фінансову допомогу ЄС, надану країнам-об'єктам Спільної зовнішньої та безпекової політики Європейського Союзу. Показовим прикладом використання фінансової допомоги як інструмента проведення СЗБП і впливу на країни-об'єкти був вже згадуваний раніше Пакт стабільності для Південно-Східної Європи, що фактично погоджував надання допомоги країнам регіону та їхнє просування до євроатлантичних структур із проведенням країнами-бенефіціаріями політичних та економічних реформ і їх готовністю співробітничати на двосторонньому і багатобічному рівнях.

Таким чином, погрози, що в процесі глобалізації набували усе більш інтернаціонального характеру, вимагали від Європейського Союзу спільних організованих зусиль з їхньої локалізації.

Найбільш точну оцінку особливостей сучасного етапу розвитку СЗБП ЄС дав представник Швейцарського Центру демократичного контролю над збройними силами Анджей Каркошка, стверджуючи, що зараз уже немає чіткої межі між воєнною й невоєнною сферами

безпеки, немає чіткої межі між внутрішньою і зовнішньою безпекою держав. Світ глобалізується і сховатися від сучасних загроз за будь-яким нейтралітетом чи за будь-якими візовими режимами не вийде.

Таким чином, мова йшла про стабілізацію периферії ЄС будь-якими придатними засобами, що знаходилися в розпорядженні «другої опори» Євросоюзу. При цьому в спеціальній доповіді Верховного представника зі СЗБП ЄС у співавторстві з Європейською комісією до засідання Європейської Ради в Ніцці також було відзначено, що особливого значення набуває діяльність Євросоюзу із запобігання виникнення кризових ситуацій з метою зниження ймовірної вартості стабілізації. У цьому контексті мався на увазі перехід від реагування на кризи до превентивних антикризових дій, що припускає запобігання виникнення базових причин конфліктів (порушення прав людини, гуманітарного права, незаконної торгівлі стрілецькою зброєю, наркотиками та ін.) і попередження ескалації конфліктів, котрі знаходяться в стадії зародження, всіма необхідними засобами, включаючи військовий і цивільний інструментарій СПБО (Treaty of Nice Amending the Treaty on the European Union, 2001).

Показовим у такому контексті було практичне застосування висунутого представниками Копенгагенської школи О. Вівером і Б. Бузаном принципу «сек'юритизації», котрий припускав перетворення деяких потенційних загроз безпеки, що є її суб'єктами, на об'єкт безпеки (Sjursen, 2003, p. 4).

Одним із видів нових погроз безпеки Європейська стратегія безпеки визначала так звані «держави, що не відбулися» («failed states»), основними ознаками яких були «погане правління: корупція, зловживання владою, слабкі демократичні інститути...» (European Security Strategy, 2003, p. 5). На відміну від Національної стратегії США, що визначала такі держави як «країни осі зла» («rogue states») і оцінювала їх як причину нестабільності (National Security Strategy of the United States of America, 2002), Європейська стратегія безпеки вбачала в них «каталізатор, тобто фактор, що сприяє» її появі (Тоје, 2005, p. 125). Внаслідок цього, на відміну від США, що прагнули замінити існуючий політичний режим у цих державах переважно силовими методами (військово-повітряна операція в Афганістані, воєнна операція в Іраку), ЄС виступав за поступове розширення в них «гарного правління», підтримуючи становлення демократичних інститутів шляхом проведення спільних дій і спільних стратегій, підготовки висококваліфікованої місцевої поліції, зміцнення місцевої адміністрації (Бал-

кани, країни Середземномор'я, Конго, Афганістан). ЄС, наприклад, також підтримав кандидатуру Іраку на вступ до Всесвітньої торгової організації (ВТО). У такому випадку, Європейський Союз прагнув налагодити діалог з цими державами як на економічному, так і на політичному рівнях.

У цілому, можна констатувати, що до застосування військової сили ЄС відносився як до останнього засобу СЗБП/СПБО, за умови використання всіх інших механізмів зі стабілізації та отримання мандата Ради безпеки ООН. На думку Генерального секретаря ЄС / Високого представника зі СЗБП Х. Солани, основна роль військових засобів полягала в їхній присутності, перебуванні в діючому стані й у тому, що про це знають інші дійові особи міжнародних відносин: «якщо ми (ЄС) будемо мати у своєму розпорядженні всю гаму засобів, наші можливості в політичній грі збільшаться. Якщо інші будуть знати, що ми маємо у своєму розпорядженні всі засоби...» (Solana, 2000). Саме це знання повинно було впливати на поведінку його власників у вигідному для ЄС напрямку (наприклад, уникати створення гострих кризових ситуацій, для ліквідації яких могли бути задіяні військові засоби врегулювання криз Європейського Союзу). Однак для того, щоб існувала впевненість партнерів ЄС у існуванні в ЄС «усієї гами засобів», зокрема і військових, дійсно була, ці засоби повинні були знаходитися в робочому стані, що дозволяло б в разі потреби здійснювати заходи, що декларуються Європейським Союзом у рамках Петерберзьких місій (проведення миротворчих і гуманітарних операцій). У зв'язку з цим, доречно було згадати зауваження Генрі Кіссінджера, який стверджував, що мудра політика не повинна будуватися на погрозі, котру вона боїться втілити, оскільки в такому випадку вона зруйнує довіру до себе і буде дискредитована. Видається, що якщо замість «погрози» ужити більш широкий термін «намір, що декларується», це твердження було б справедливим і для Спільної зовнішньої політики і політики безпеки та оборони ЄС.

Практичне створення власних військових засобів Європейський Союз розпочав тільки після вступу в силу Амстердамського договору. Про те, які рішення були прийняті в зв'язку з цим керівництвом ЄС, детально описано в другому розділі цього дослідження. Їхньою основною метою було забезпечення створення в ЄС автономного інструментарію (серед них і відповідних інституціональних структур ЄС — Комітету з політичних питань і питань безпеки, Військового комітету та Генерального штабу), що міг би бути задіяний для того,

щоб у разі потреби продовжити Спільну зовнішню та безпекову політику ЄС військовими засобами так, як це потрібно саме керівництву ЄС. Відповідно до точки зору французького фахівця з оборонних питань Ф. Жере, загальний оборонний потенціал ЄС був потрібний, незважаючи на пов'язані з ним фінансові витрати, тому що ним, на відміну від НАТО, західноєвропейці змогли б скористатися так і тоді, як і коли він вважатиме за потрібне (Gege, 1999, р. 75). У такому ключі були витримані міркування німецького вченого М. Меймета, який відзначав, що після закінчення «холодної війни» характер ризиків, котрих зазнає Європа, змінився, що, відповідно, призводить до «виникнення розходжень в інтересах у сфері безпеки в атлантичній родині» (Meimeth, 2000, р. 82).

Відповідно до підсумкової Декларації конференції в Брюсселі (листопад 2000 року), у кількісному плані національні зобов'язання дозволяли повною мірою відповідати глобальному завданню, поставленому в Гельсінкі, що полягало в виявленні здатності розгортати протягом шістдесятьох днів контингент у 60 тис. чоловік (для порівняння — у миротворчій операції в Косово в жовтні-листопаді 2000 року був задіяний військовий контингент приблизно в 43 тис. чоловік), проектуючи його на відстань у 4 тис. кілометрів, здатний діяти як мінімум рік. Цей контингент повинен був формуватися на базі резерву, що складався більше ніж зі 100 тис. чоловік», котрий спирався на підтримку близько 400 бойових літаків і 100 кораблів об'єднаних флотів.

При цьому, як відзначала французька газета «Фігаро», були відзначені існуючі «прогалини» і проблеми у військовому потенціалі ЄС, призначеному для здійснення Петерсберзьких місій, «враховуючи найбільш складні з них» (мається на увазі — відновлення миру). У цьому випадку була визнана необхідність для ЄС удосконалювати свій оперативний потенціал у декількох напрямках. Незважаючи на передачу ЄС Супутникового центру Західноєвропейського Союзу в Торрехоні (Іспанія), держави-члени ЄС прийшли до висновку, що на сьогодні можливості ЄС у сфері стратегічної розвідки виразно недостатні й державам ЄС необхідно було докласти додаткових зусиль для нарощування свого потенціалу в такій сфері. У першу чергу малося на увазі розробка нових технічних засобів для одержання супутникової інформації.

Ще одна очевидна «прогалина» була виявлена в галузі повітряно-го і морського стратегічного транспорту, необхідного для того, щоб проектувати сили та техніку ЄС для здійснення Петерсберзьких місій

на далекі відстані. У цілому, ця проблема вписувалася в масштабнішу — проблему відставання країн ЄС у військово-технічній сфері й недостатньому для того, щоб забезпечити автономію СПБО, рівні розвитку військово-технічного потенціалу Європейського Союзу. Як констатувала група західноєвропейських дослідників, «три чверті використаних (у Косово) боєприпасів і основна частина сучасних засобів зв'язку були американськими. У той час як європейці витрачали близько 60 % того, що витратили на оборону американці, їхня здатність проектувати сили в такий регіон, як Балкани, становила усього лише незначну частку того, що є в Сполучених Штатах» (Bertram, 2000).

У зв'язку з цим, також видавалися актуальними слова Х. Солани в інтерв'ю каталонській газеті «Ла Вангардія»: «Для того, щоб досягти цих завдань (створення СПБО), необхідно реструктуризувати сучасні витрати на оборону й адаптувати їх до ризиків сьогоденного і завтрашнього дня» (Solana, 1999). У цілому, провідною була думка, що основна проблема полягала не стільки в масштабах витрат країн ЄС на оборону, скільки в спрямованості цих витрат. Очевидно, що таке становище перешкоджало створенню автономних військових засобів СЗБП/СПБО, що діють. «Перебудова американської промислової та технологічної оборонної бази цілком завершена, і в ній навіть розвиваються тенденції до гегемонізму ... Стосовно неї навіть найбільшим європейським країнам важко зберігати національну автономну промислову і технологічну оборонну базу. Необхідність реструктуризації на рівні Європейського Союзу ставала усе більш очевидною, але вона наштовхувалася на відсутність волі більшості фірм і держав, тому що кожне з них прагнуло зробити себе при цьому провідною дійовою особою..., — оцінював ситуацію, що склалася, авторитетний журнал «Дефанс насьональ» і стверджував, — у європейських країн немає засобів для того, щоб проводити індивідуальну амбіційну дослідницьку політику і політику розвитку (в сфері оборони). Тільки затвердження спільних програм дозволили б сподіватися на виділення необхідних ресурсів» (Bellais, 2000, p. 99).

Також при розгляді можливого спектра засобів СЗБП необхідно було звернути увагу на ще один їхній важливий аспект, зокрема на проблему співвідношення з СЗБП/СПБО ядерної зброї, що знаходиться в розпорядженні двох провідних країн ЄС — Франції та Великобританії. Незважаючи на заяву экс-президента Франції Жака Ширака, котра пролунала ще в 1995 році, про те, що французькі сили

ядерного стримування могли б «відігравати певну роль» в оборонному вимірі Європейського Союзу (Chigas, 1995), перспектива розгляду на офіційному рівні ядерної зброї як можливого інструмента проведення СПБО поки що не простежувалася. В офіційних документах чергових засідань Європейської Ради зі вступу в силу Амстердамського договору до теперішнього часу будь-яке згадування про таку перспективу також було відсутнє.

У цьому контексті бельгійський дослідник А. Дюмулен вважав, що «як для багатьох стратегічних дійових осіб і спостерігачів, так і для представників європейських держав-націй розгляд питання про ядерне стримування в рамках Європейського Союзу видавалося передчасним» (Dumoulin, 2000, р. 20). Внаслідок цього, військові засоби СПБО, що формувалися, вибиралися саме серед звичайного (неядерного) військового інструментарію.

Вибір цілей і об'єктів СЗБП/СПБО визначав вибір засобів ЄС для досягнення цих цілей стосовно цих об'єктів. Наприклад, роль СПБО безпосередньо на периферії Євросоюзу в принципі була розрахована на своє пряме застосування з використанням військового та цивільного інструментарію. Водночас така перспектива видавалася вкрай малоімовірною відносно провідних міжнародних партнерів ЄС, куди Європейський Союз не передбачав експортувати стабільність. Щодо інших засобів здійснення СЗБП (політико-дипломатичні, торгово-економічні), їхнє застосування видавалося необмеженим. У цілому, Європейський Союз зміг вибрати інструменти для проведення своєї Спільної зовнішньої та безпекової політики залежно від обставин. Деякі засоби уже були випробувані на практиці. Інші, у першу чергу, військові, ще знаходилися в стадії створення, але робота з цією метою велася поступально, про що зокрема свідчили підсумки конференції в листопаді 2000 року по внесках країн-членів ЄС і потенціалу СПБО.

Таким чином, можна припустити, що основний зміст Спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС, полягав в тому, щоб забезпечити Європейський Союз широким спектром військових і цивільних засобів, що надавали б йому здатність адекватно реагувати на більшу кількість зовнішніх викликів і впливати на міжнародну дійсність відповідно до її конкретних особливостей. Для цього, по-перше, необхідна була відповідна організація інститутів ЄС, що забезпечила б адекватність механізмів вибору засобів СЗБП з адміністративної точки зору. По-друге, весь діапазон засобів, зокрема й військових, повинен був знаходитися в робочому стані, що припускало б його застосування

на практиці. Можна було припустити, що проблема забезпечення дієвості засобів СЗБП-СПБО поступово ставала однією з ключових на порядку денному Європейського Союзу в контексті будівництва його «другої опори» й найближчим часом стане одним із найвагоміших факторів впливу на політику ЄС як усередині Європейського Союзу, так і у відносинах ЄС з його міжнародними партнерами.

У сучасних умовах інтеграції та глобалізації стабільність і безпека будь-якої держави усе більше залежить від стабільності й безпеки інших держав, тому зовнішні загрози національній безпеці України не могли розглядатися поза зв'язком із проблемами забезпечення європейської безпеки. Внаслідок розширення Європейського Союзу до кордонів України, їхні відносини здобули стратегічно важливе значення.

Як випливало з виступів у пресі Генерального секретаря Ради ЄС / Високого представника зі СЗБП ЄС Х. Солани, Євросоюз відчував потребу у взаємодії з впливовими дієвими особами світової політики для подальшого ствердження своєї індивідуальності як повноправного центру сили міжнародних відносин. Ця необхідність ЄС у гідних довіри авторитетних партнерах простежувалася не тільки в економічній, але й воєнно-стратегічній сфері (Solana, 1999). Для України така потреба ЄС відкривала додаткові зовнішньополітичні перспективи і могла бути використана в інтересах зміцнення українських позицій у Європі. Україна, у свою чергу, завдяки своєму геополітичному розташуванню була реальним і стратегічно корисним партнером ЄС.

У цьому зв'язку, у першу чергу, міг бути використаний політичний діалог між Україною і ЄС, для якого був створений постійно діючий механізм відповідно до базової Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і ЄС (підписаної в 1994 році, вступила в дію в 1998 році): регулярні зустрічі на вищому рівні (президент України — голова Європейської комісії — керівник держави-голови зі СЗБП ЄС), щорічні зустрічі на рівні міністрів, зустрічі раз у півроку на рівні старших посадових осіб за участю керівної «трійки» ЄС, діалог у межах загального комітету, створеного сторонами в березні 1995 року для моніторингу економічного і торговельного співробітництва.

Та обставина, що ЄС, формуючи свій зовнішньополітичний і військово-політичний вимір, набув нової якості, робило його здатним взаємодіяти з його міжнародними партнерами зі ще ширшого кола питань, а саме: проблематика локальних конфліктів, зокрема Балкани і Близький Схід, нерозповсюдження зброї масового знищення,

питання стратегічної стабільності (дискусія про протиракетну оборону, проблематика ООН і ОБСЄ) і спонукала його до такої взаємодії для того, щоб цю нову якість закріпити.

За сприяння української сторони політичний діалог між Україною і ЄС в основному відбивав формування нових можливостей Європейського Союзу, однак Україна наполягала ще й на тому, щоб він особливим чином відбив формування саме СПБО, що наділяло ЄС новими властивостями в сфері безпеки та оборони, що, зокрема, відкрило для України можливість брати участь у цій новій сфері діяльності ЄС. У вересні 2000 року Україна розробила і подала в ЄС меморандум «Зміцнення співробітництва між Україною і Європейським Союзом у сфері зовнішньої політики, безпеки, військового і військово-технічного співробітництва». У спільній заяві за підсумками Ялтинського саміту Україна-ЄС сторони констатували, що Україна могла бути запрошена до участі в миротворчих операціях, що проводив ЄС. Україна, у свою чергу, висловила готовність надати свій контингент у розпорядження Європейських сил швидкого реагування і виявила свою зацікавленість у залученні українських підприємств ВПК до участі в оборонних програмах ЄС.

Вище був згаданий ряд проблем, вирішення яких був необхідною умовою поступального формування СЗБП/СПБО і, як наслідок, становлення Європейського Союзу як повноцінної дійової особи міжнародної політики та безпеки. Це, у свою чергу, призводило до появи нових особливостей в архітектурі європейської безпеки, і вже в силу цього не могло залишитися поза увагою України, що завжди претендувала на роль активної дійової особи на світовій арені.

Перша проблема, вирішення якої було необхідно для формування СЗБП/СПБО, — було визначення їхньої мети, що обґрунтовувала їхнє проведення і виправдовувала пов'язані з ними фінансові витрати, а також стимулювала їхній розвиток, надаючи їм змісту. Підходи ЄС щодо мети СЗБП/СПБО більшою мірою були сконцентровані навколо одного напрямку, а саме, «експорту стабільності», за висловом Х. Солани, на територію безпосередньої периферії ЄС з урахуванням його розширення. При цьому відзначалося, що Україна розглядалася як частина безпосередньої периферії ЄС, де її роль фактично зводилася до становища не стільки рівноправного співрозмовника ЄС, скільки саме об'єкта СЗБП/СПБО. У цьому зв'язку, слід було зазначити, що зовнішньополітичні кроки України оцінювалися в ЄС, у першу чергу, через призму внутрішньополітичної ситуації в Україні

й що вагомість підходу ЄС до України як партнера відчутно залежала від розвитку подій усередині України. Можна було припустити, що від «об'єктного» відношення до України Європейський Союз не відмовиться доти, поки внутрішньополітична ситуація в країні цілком не стабілізувалася б.

Очевидно, що українським інтересам відповідав інший варіант взаємин з ЄС, при якому Україна виступала б як міжнародний партнер ЄС, що бере участь у діалозі з ЄС на рівноправній основі з урахуванням, по можливості, інтересів обох сторін. У цьому випадку, Україні було доцільно за допомогою цілеспрямованої роботи з представниками Європейського Союзу і його країн-членів вести курс, спрямований на відносне зменшення в ЄС ролі першої концепції (оцінка України переважно як периферії Євросоюзу, завдання якого полягає в тому, щоб, по можливості, знизити пов'язані з нею ризики нестабільності) і на підвищення ролі другої концепції, у якій Україна розглядалася Європейським Союзом як потрібний партнер і гідний довіри міжнародний співрозмовник, діалог з яким підвищує авторитет ЄС. Роль України як суб'єкта європейської архітектури безпеки припускала б більш надійні гарантії врахування позиції України її закордонними партнерами. У такому контексті, мова не йшла про прагнення до абстрактного статусу, а про становище, що давало б Україні більше можливостей сказати своє слово й бути почутою і зрештою сформувані сприятливий для себе міжнародний клімат на важливих для неї ділянках світової політики, що, у підсумку, мав величезне значення для вирішення не тільки зовнішньополітичних, але й внутрішньополітичних завдань.

У зв'язку з цим, в Україні з'явилися відомі підстави для оптимізму. Прикладом може бути Колективна стратегія Європейського Союзу щодо України, яка була прийнята на засіданні Європейської Ради в Гельсінкі 11 грудня 1999 року (European Council Common Strategy on Ukraine, 1999). У цій стратегії значне місце приділялося регіональній ролі України в співробітництві з ЄС в сфері зміцнення стабільності та безпеки в Європі. У документах засідань Європейської Ради в Гельсінкі, Фейрі, Ніцці й Гетеборзі була означена перспектива можливої участі в операціях у рамках СПБО «європейських держав, з якими Союз веде політичний діалог, і інших зацікавлених держав» (Treaty of Nice Amending the Treaty on the European Union, 2001). У доповіді французького головування, схваленій у Ніцці, було заплановано проведення регулярного обміну інформацією з цими країнами як у

некризовий період, так і під час кризи з метою «обміну думками й обговорення можливої участі потенційних партнерів в антикризовій операції» (Treaty of Nice Amending the Treaty on the European Union, 2001). У цьому зв'язку Європейською Радою в Німці конкретно були названі такі держави, як Україна і Канада. Стосовно України після вступу в силу Амстердамського договору і була прийнята вищезгадана стратегія в ЄС, що додала відносинам з Україною у сфері СЗБП/СПБО оперативнішого характеру. Завдяки цій стратегії була створена нормативна база для проведення регулярних зустрічей експертів у форматі Трійка ЄС — Україна на рівні робочих груп у сфері СЗБП/СПБО з контролю над озброєнням і нерозповсюдженням зброї масового знищення. Стратегія інтеграції України в ЄС, була прийнята в квітні 2000 року, у свою чергу, також передбачала здійснення своєчасних інтеграційних кроків у сфері СЗБП/СПБО. А військова доктрина України визначала розвиток військово-політичного партнерства та співробітництва з ЄС і участь у міжнародній миротворчій діяльності» як основних складових забезпечення військової безпеки.

Надалі важливого значення набув моніторинг військово-політичної ситуації у світі, зміни в намірах і діях антитерористичної коаліції держав і своєчасне ініціювання та внесення Україною пропозицій, що підвищили б рівень міжнародної безпеки. Успіх на шляху реалізації нової зовнішньої політики у військово-політичній сфері все більше залежав б від того, настільки згодом збільшувався б внесок України у колективну безпеку. У США, НАТО і ЄС при реформуванні збройних сил першочергова увага приділялася створенню сил швидкого реагування», у той час як стан сил швидкого реагування України, особливо з питань їхнього технічного оснащення, повинен був бути набагато кращим. Таким чином, прискоренню і поглибленню робіт у цій сфері при реформуванні ВСУ варто було надати першочергове значення.

У такому контексті слід зазначити, що з 2002 р. спостерігалася тенденція до активізації відносин України з ЄС у військово-політичній сфері, яка виникла через прагнення України розвивати своє співробітництво в напрямку СЗБП/СПБО, зокрема, безпосередньої участі у миротворчих операціях ЄС. У зв'язку з цим 23 грудня 2002 року між Україною і Європейським Союзом була підписана Угода про участь п'яти українських миротворців у поліцейській місії ЄС у Боснії і Герцеговині, що, безумовно, певною мірою сприяло переходу військово-політичних відносин України з ЄС, заснованих до цього, тільки на політичних деклараціях, у практичну площину. Міністер-

ство закордонних справ України оцінило підписання Угоди, як якісно новий етап розвитку співробітництва та взаємодії України з ЄС у сфері Спільної політики безпеки та оборони, тому що ця Угода вперше в історії відносин Україна — ЄС установлювала принцип асоціації України з окремим аспектом політики ЄС.

Європейський Союз у період саміту Україна — ЄС у Гаазі (липень 2004 року), у свою чергу, також вітав зміцнення обопільного співробітництва у сфері зовнішньої політики і безпеки та участь України в поліцейських місіях ЄС у Боснії й Герцеговині та колишній Югославській Республіці Македонії. Це стало початком подальшої активізації відносин України з Європейським Союзом у галузі кризового врегулювання. Україна набула досвіду миротворчої діяльності в спільному співробітництві з Угорщиною і Польщею. Був сформований українсько-угорський батальйон «Тиса», а українсько-польський батальйон UKRPOLBAT навіть був задіяний у миротворчих операціях у Косово й у Боснії і Герцеговині.

Європейська Комісія на конференції «Більше ніж сусіди. Розширення ЄС і Україна — нові відносини», що проходила в Брюсселі (лютий, 2004 року), запропонувала нову модель побудови відносин з Україною в сфері СПБО (*More than Neighbours: the Enlarged EU and Ukraine*, 2004, р. 63). Передбачалася активніша участь України у формуванні миротворчих контингентів ЄС і її допомога у врегулюванні Придністровського конфлікту (*More than Neighbours: the Enlarged EU and Ukraine*, 2004, р. 66). Європейський Союз, з огляду на досвід співробітництва України з Польщею та Угорщиною в миротворчій сфері, вніс пропозицію про створення східноєвропейськими країнами регіонального компонента Centreeurofor, що за прикладом сухопутних і морських військових формувань ЄС (*Eurofor*, *Euromafor*) діяв би в інтересах СЄПБО (*More than Neighbours: the Enlarged EU and Ukraine*, 2004, р. 65).

Надалі сторони підписали Угоду про визначення спільної схеми участі України в операціях ЄС із врегулювання кризових ситуацій, на підставі якої був розроблений проект Закону України про ратифікацію Угоди між Україною і ЄС про визначення загальної схеми участі України в антикризових операціях Європейського Союзу. Україна і Європейський Союз підписали так званий План дій Україна — ЄС, що охоплював кілька напрямків співробітництва обох сторін у сфері СЗБП/СПБО: участь України в миротворчих місіях ЄС, вступ України на європейський ринок озброєнь і співробітництво України і ЄС у

космічній сфері. У рамках цього Плану також був розроблений механізм приєднання України до загальних заяв і позицій ЄС на вибірковій основі. Уже зараз у зв'язку з вирішенням проблеми Придністров'я сформований механізм регулярного обміну інформацією між Україною і ЄС і за підтримки Європейської комісії на українсько-молдовському кордоні діє моніторинг.

Високий представник із питань Спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС Х. Солана вважав, що відповідно до цього плану, Україна також змогла б приєднатися до напрямків зовнішньої та безпекової політики Європейського Союзу. ЄС високо оцінив внесок України в сьогоднішні та майбутні операції в рамках європейської політики безпеки та оборони, наприклад у Боснії.

Для подолання перешкод і проблем стосовно вдосконалення оперативного потенціалу, котрі виникали перед ЄС на шляху формування СЗБП/СПБО, необхідно було залучати до співробітництва у військово-політичній сфері країни, що ще не ввійшли в його склад. Це, у свою чергу, відкривало перспективу подальшого співробітництва України і ЄС у різних сферах діяльності.

Оцінюючи співробітництво України-ЄС у контексті освоєння українською державою європейського ринку озброєнь, необхідно було звернути увагу на ряд проблем, що могли стати перешкодою для подальшої динаміки відносин. Зокрема, позиції України на європейському ринку озброєнь були досить слабкі через невідповідність українського виробника стандартам і вимогам європейських замовників і внаслідок певної закритості європейського ринку озброєнь. Існували також протиріччя через відсутність в Україні, на відміну від Європейського Союзу, твердих політичних вимог до своїх замовників на ринку озброєнь, що у свою чергу залучало менш вимогливих країн-імпортерів із Близького Сходу, Азії та Африки. Наприклад, триваллий час основним покупцем в українському оборонному секторі виступав Пакистан.

У цьому контексті варто відзначити, що поява нових ризиків і викликів безпеки вимагали від європейських держав не тільки подальшого розвитку їх військово-політичного та військово-технічного співробітництва, але й кардинальної трансформації їхньої оборонної політики. Україна не повинна була залишатися осторонь від цих подій.

У напрямку вступу в ЄС, Україна могла рухатися як через безпосереднє співробітництво з Європейським Союзом, так і використовуючи можливості співробітництва з НАТО. За підтримкою НАТО Укра-

їна вже брала практичну участь у зміцненні стабільності та безпеки в Європейському регіоні й у світі. Крім військових контактів у межах ПРМ, Україна співпрацювала з НАТО в миротворчих операціях у Косово та Македонії.

У цьому випадку, стало очевидним, що формування СПБО надало Україні додаткову можливість, спираючись на досвід роботи в системі подвійного підпорядкування миротворчих сил ЄС (НАТО/ЄС), використовувати партнерські відносини з НАТО для побудови нової системи європейської безпеки.

Подією, що перевернула європейський порядок, стала анексія Криму Росією, що означало зміну європейських кордонів силою із застосуванням військового втручання. Військовий конфлікт навколо України став показником ерозії євроатлантичного порядку. Універсальні цінності та багатосторонні інституції втрачали свою силу. Периферія різко загострених проблем на європейському обрії позначилася зникненням впливової та вирішальної ролі США на теренах Європи, які у той період прийняли рішення про зосередження уваги на проблемах усередині країни. Створений після відходу геополітичний вакуум не зміг бути заповнений «м'якою» присутністю ЄС, на плечі якого була покладена відповідальність за довгострокову політику безпечного сусідства в рамках трансатлантичного співробітництва (Bendiek, Kaim, 2015, p. 2–3).

Згодом виникнення гострих конфліктів, які підривали роль ЄС як лідера, було ухвалено остаточне рішення про створення нового документа, в якому повинні бути передбачені та переглянуті помилки минулих років з урахуванням мінливої обстановки.

Однак на підготовчому етапі створення нової системи безпеки Європейського Союзу виникла загроза, яка існувала не просто на периферії кордонів, а й буквально становила пряму небезпеку існування всього Союзу. На момент 2014 року дії Російської Федерації викликали занепокоєння серед усієї світової громади, привертаючи увагу до актуальності питання щодо забезпечення належної системи реагування на подібні виклики. Таким чином, ЄС уже мав змогу побудувати структуру на основі не лише набутого досвіду минулої стратегії Хав'єра Солани, а й у режимі реального часу спостерігати за тим, як руйнується вся європейська система безпеки.

При розробці документа важливо було брати до уваги багато факторів: від мінливого характеру трансатлантичних відносин до якості та витоків загроз, що виникали. Важливий аспект, який турбував

держави-члени, полягав у побудові грамотних відносин з НАТО, які давно поділяють спільне членство та працюють разом. Таким чином, при написанні нової стратегії враховувалися зміни рамок політики та безпеки, розглядалися фундаментальні зміни у підході до зовнішньої політики ЄС у бік більш реалістичного підходу та становлення відносин між ЄС та США на нову основу з метою забезпечення нового світового порядку та відносин з іншими суб'єктами міжнародних відносин (Grager, 2016, p. 483–485).

Модернізація створення нової стратегії полягала у застосуванні більш відкритого процесу залучення зовнішнього досвіду, що означало стирання рамок стандартного мислення країн-учасниць з метою пошуку більш нетрадиційних підходів у виробленні спільних рішень. Такий підхід служив сполучною ланкою між державами, пропонуючи їм загальну основу, яка не базується на національних засадах. Якщо агресія Росії у 2008 році в Грузії призвела до поділу іншої трансатлантичної організації надвоє, то мета ЄС полягала у пошуку належного балансу між динамічним процесом та інклюзивністю щодо всіх країн-учасниць. Суть полягала в тому, щоб об'єднати держави в малі експертні групи, таким чином створюючи незалежність вироблених рішень та можливість контактувати у різних умовах, беручи до уваги різні точки зору та підходи. Це дозволило б новій стратегії виробити збалансований підхід до прийняття рішень (Sede, 2015, p. 79).

Документ «Загальне бачення, єдиний підхід: сильна Європа» було оголошено у 2016 році, ставши черговою поворотною подією у долі ЄС. Могеріні (2016) стверджувала, що мета та існування ЄС поставлені під сумнів, адже весь регіон став нестабільним і незахищеним і більше, ніж будь-коли потребує сильного Європейського Союзу. Жодна з держав не здатна самостійно впоратися із загрозами, що виникають нині. Очевидним є те, що потенціал ЄС ніколи не був розкритий повною мірою, що передбачає необхідність виявити його і стати сильною рукою для нужденних громадян. Глобальність нової стратегії передбачала застосування широкого спектра політичних заходів, які потребують активізації усіма державами-учасницями. Незважаючи на те, що «м'яка» сила завжди була пріоритетом і рисою ЄС, більше неможливо утримуватися від потреби застосувати «жорстку» силу. Ця стратегія — прагнення ЄС до стратегічної автономії, здатної вирішити будь-які глобальні виклики, для чого необхідно по-справжньому єдина Європа з єдиними інтересами, цінностями та цілями (Mogherini, 2016, p. 3–5).

Внаслідок порушення поблизу кордонів Європейської системи безпеки, актуальних проблем тероризму та насильства, напруги в Азії та зміни клімату, відкривався величезний спектр нових можливостей, а саме — глобальне зростання, мобільність, технічний прогрес, зміцнення партнерських відносин, які забезпечать умови для становлення та успіху нової стратегічної системи. У результаті в документі було проголошено такі нові цінності та принципи ЄС:

1. Мета ЄС — сприяти збереженню миру та безпеки громадян шляхом зміцнення стійкості своїх демократичних держав, відданість європейським цінностям яких визначає вплив Союзу у світі. Забезпечення світового порядку керуватиметься принципом багатосторонності на основі ООН, а визначальним напрямом зовнішніх дій стане безкомпромісний прагматизм. Щоб гарантувати збереження впливових позицій, важливо не лише постати як єдиний Союз, а й бути готовими до активного взаємозалежного стосунку з іншими суб'єктами міжнародних відносин. Незважаючи на необхідність нести конкретну відповідальність за регіони, розташовані на схід та південь від кордонів, все ж таки гарантом збереження статусу глобального гравця має виступати спільна відповідальність, що поширюється як на ЄС, так і на партнерів.

2. П'ять нових пріоритетних напрямків, які сприятимуть просуванню інтересів ЄС: безпека Союзу, яка можлива лише за наявності відповідного рівня амбіцій та стратегічної автономії, буде спрямована на оборону, боротьбу з тероризмом, кібербезпеку, енергетику та стратегічні комунікації, що здійснена шляхом взаємодії з партнерами та, в першу чергу, НАТО; державна та соціальна стійкість у країнах, розташованих на схід та південь від ЄС, передбачає розширення Європейського Союзу шляхом прийняття нових членів на суворих умовах для зміцнення стійкості на Західних Балканах та в Туреччині; комплексний підхід до вирішення конфліктів буде забезпечений за допомогою пропорційного використання всіх політичних засобів, які має в своєму розпорядженні ЄС і використовуватиметься на всіх стадіях конфлікту: від своєчасного запобігання конфлікту до неможливості відмовитися від участі в припиненні конфлікту; відкриті до співпраці регіональні системи зможуть забезпечити можливість краще впоратися з загрозами безпеці державам та народам; глобальне управління буде забезпечено трансформацією вже існуючої системи шляхом підтримки ООН як основу багатостороннього порядку.

3. Європейський Союз став надійним, ефективним та згуртованим. Ступінь довіри до ЄС повністю залежить від єдності всередині Союзу, досягнень, стійкості, ефективності, послідовності та прихильності до цінностей. Інвестиції в обороноздатність більше не можуть зазнавати зволікань, а співпраця у сфері оборони буде головною метою створення міцної європейської промисловості. Будь-яка дипломатична дія має бути здійснена відповідно до положень Лісабонського договору, а загальна політика має стати гнучкою і водночас жорсткою (Mogherini, 2016, р. 7–11).

Таким чином, ЄС поставив собі важливе завдання заслужити довіру та підтримку громадян, забезпечити сильну оборонну структуру та зайняти непохитну роль глобального актора на міжнародній арені.

Неможливо розглядати існування ЄС та розвитку його стратегії безпеки без контексту взаємин з НАТО та Україною, зокрема, після подій 2014 року. Замість своєчасного реагування на розміщення Росією своїх військ в Україні, ЄС вдалися до тактики прямого засудження та висунення ультиматумів. Одночасно з НАТО, ЄС як єдина структура не надавав озброєння або військову допомогу для стабілізації ситуації в сусідній державі. Серед держав-членів НАТО та ЄС існував лише малий відсоток підтримки прямого втручання у справи України, проте натомість проводилося фінансування для підтримки рівня життя та економіки. Таким чином, незважаючи на відсутність прямої допомоги, ЄС зосередився на економічній частині безпеки в сусідній країні, тим самим захистивши Україну від фінансового шантажу з боку Російської Федерації. Це дозволило українському уряду вести незалежну політику та приймати сильніші рішення щодо подолання конфлікту (Jungmann, 2016, р. 37–39).

Глобальна стратегія Європейського Союзу (2016) мала ряд принципових відмінностей у порівнянні зі стратегією 2003 р. На відміну від колишньої стратегії, спрямованої на зміцнення регіональної та міжнародної безпеки через миротворчість, нова стратегія, декларуючи «спільні інтереси і принципи», встановлювала пріоритетність гарантій безпеки, перш за все, для громадян і території Євросоюзу.

Разом з тим, в стратегії наголошувалося, що ЄС і надалі буде продовжувати свою діяльність щодо запобігання та вирішення конфліктів, особливо в регіоні сусідства, з метою мінімізації загроз власним громадянам.

Анексія Росією Криму в березні 2014 року і неоголошена війна проти України на Донбасі були прямим доказом підризу політики безпеки ЄС. 28 червня 2016 року на саміті ЄС в Брюсселі Федеріка Могеріні, заявила, що «російську агресію» слід додати до переліку ключових загроз європейській безпеці (Mogherini, 2016, р. 7–11).

У Глобальній стратегії ЄС можна чітко прослідкувати політику та позицію ЄС щодо України. У документі говориться, що Росія сьогодні являє собою головний стратегічний виклик для Чорноморського регіону, оскільки вона анексувала Крим і посилила свою військову присутність у регіоні. Зокрема, в Глобальній стратегії сказано: «Порушення Росією міжнародного права і дестабілізація України, як вершина затяжних конфліктів у Чорноморському регіоні, поставили під сумнів європейський порядок безпеки у його основі» (Mogherini, 2016, р. 7–11). Тому санкції ЄС проти Росії були продовжені, що було демонстрацією послідовності реалізації цінностей ЄС у зовнішньому вимірі.

Також слід відмітити, що Глобальна стратегія ЄС проголошувала три пріоритети, що мали пряме відношення до існуючої ситуації в регіоні Східної Європи: забезпечення стійкості на рівні держав і суспільств на Сході і Півдні; інтегрований підхід до конфліктів; спільний регіональний порядок. Грунтуючись на цих пріоритетах, ЄС планував здійснювати свій всеосяжний підхід до забезпечення безпеки (включаючи фокусування уваги на питаннях безпеки людини) в межах регіону сусідства і далі. Варто відзначити, що ЄС дотримувався такого підходу від самого свого створення. Ця особливість надає додаткової цінності зовнішній політиці ЄС (Mogherini, 2016, р. 7–11).

14 листопада 2016 р. на засіданні Ради ЄС був представлений план реалізації Глобальної стратегії у сфері безпеки і оборони. Цей План визначав новий рівень амбіцій ЄС і необхідні для їх реалізації дії, включаючи більш тісне співробітництво в оборонній сфері. У Плані було зазначено, що ЄС повинен: ефективно діяти у відповідь на зовнішні конфлікти і кризи; нарощувати потенціал партнерів; захищати Європейський Союз і його громадян. Дії у відповідь на зовнішні конфлікти і кризи охоплювали увесь спектр завдань у Спільній політиці безпеки цивільного і військового кризового управління, наголошувалося ЄС. Метою цих дій було підвищення рівня поінформованості та оперативності в усіх фазах конфліктів заради зміцнення миру і безпеки в рамках базованого на правилах світового порядку. Нарощування потенціалу партнерів повинно було відбуватися відповідно до завдань СПБО через навчання і консультації в секторі без-

пеки. Метою цього напряму було розширення можливостей СПБО робити свій внесок на більш систематичній основі щодо підвищення стійкості і стабілізації країн-партнерів, які відновлюються після конфліктів або перебувають під їх загрозою або в умовах нестабільності.

На початку 2020 року в ЄС йшла підготовка до створення нової стратегії безпеки з метою запобігання виниклій кризі, однак початок загальносвітової пандемії відстрочив ухвалення цієї стратегії, а нестабільна ситуація на території української держави на момент 2022 року привнесла нове бачення викликів безпеки, яке провокує фундаментальний перегляд усіх основ, на яких базувалися раніше прийняті стратегії.

ВИСНОВКИ

Політичні та інституціональні зміни в ЄС, які відбулися у зв'язку з трансформацією системи міжнародних відносин, створили передумови для нового сприйняття поняття «суто європейського» безпекового простору. Розробка концепції пріоритетних регіональних напрямків СЗБП ЄС почала характеризуватись комплексним підходом, виявленням якісно нових загроз і, водночас, наголошувати на визнанні спільних для європейських країн цінностей. Якщо раніше держави Євросоюзу у питаннях безпеки поклалися повністю на політико-оборонний механізм НАТО і політичний механізм ОБСЄ та ООН, то з цього етапу проблеми регіональної безпеки почали набувати актуальності для європейської політики і стали «внутрішнім пріоритетом» Європейського Союзу.

Неможливо стверджувати, що нову стратегію безпеки ЄС буде прийнято в короткі терміни, оскільки вперше було виявлено серйозну кризу єдиної взаємодії на загрози, що провокує розкол думки середині організації через різницю сприйняття російсько-української війни. В силу актуальних подій на міжнародному просторі були виявлені нові критичні недоліки в системі безпеки ЄС, в якому держави-члени знову схильні до вираження політичного егоїзму.

Важливо також відзначити факт зростання енергетичної та економічної криз у всьому світі, а оскільки економічна складова щільно переплетена з питанням безпеки через фінансове забезпечення оборонної зовнішньої політики, не може бути у короткостроковій перспективі розроблена і нова стратегія безпеки.

Jimepamypa

Andreani, G. (1999). Le rebond europeen. *Politique étrangere*. Retrieved from: https://www.persee.fr/doc/polit_0032-342x_1999_num_64_1_4824

Bailes, A. (1999, June). European defence: what are the “convergence criteria”. *RUSI Journal*.

Barnier, M. (1997, February 14). Pour un “concept commun” europeen de la politique etrangere et de la securite. *Le Monde*.

Bellais, R. (2000, Octobre 10). La defense et la “nouvelle economie”. *Defense nationale*. Retrieved from: <https://www.cairn.info/revue-innovations-2005-1-page-21.htm>

Bendiek, A., & Kaim, M. (2015). *New European Security Strategy. The Transatlantic Factor*. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/310466020_New_European_Security_Strategy_-_The_Transatlantic_Factor

Bertram, Ch., Grant, Ch., & Heisbourg, F. (2000, July 28). Defense europeenne: les prochaines etapes. *Le Monde*.

Beyond EU Enlargement. (2001). *The Agenda of direct neighbourhood for Eastern Europe*. Retrieved from: <https://cjr.iir.cz/index.php/cjr/article/view/689>

Bildt, C. (1997). *The Global Lessons of Bosnia. What Global Role for the EU?* Brussels: Philip Morris Institute for Public Policy.

Biscop, S. (1999). The UK’s change of course: a new chance for the ECDI. *European foreign affairs Review*. Retrieved from: <https://biblio.ugent.be/publication/118600>

Blair, T. (2001, November 23). Britain’s role in Europe. *Prime Minister’s speech to the European Research Institute*. Retrieved from: www.prime-minister.gov.uk

Chirac, J. (2000, Octobre 10). Discours aux ambassadeurs. *Defense nationale*. Retrieved from: <https://www.vie-publique.fr/discours/139485-discours-de-m-jacques-chirac-president-de-la-republique-sur-lunion-e>

Dinan, D. (2005). *Ever closer Union: An Introduction to European Integration*. Retrieved from: <https://www.rienner.com/uploads/47e029fe2f724.pdf>

Dumoulin, A. (2000). L’Identite europeenne de securite et de defense et la disuasion nucleaire. *Defense nationale*, 8.

European Council Common Strategy on Ukraine. (1999, December 23). *Official Journal of European Communities*. Retrieved from: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/5dfc1114-75d5-4e56-9981-d1d2e18677da/language-en>

European Parliament, White Paper on the 1996 IGC. (1996). *Official Texts of the EU*. Institutions Luxembourg: European Parliament. Retrieved from: www.ue.eu.int/uedocs.

European Security Strategy. (2003, December,12). *Official Texts of the EU*. Retrieved from: www.ue.eu.int/uedocs.

European Union approves European Missile Propulsion Joint Venture (2002, November 13). *Defence Daily*.

Forum sur les priorites de la presidence de l'Union europeenne. (2000, Mars 28). *Discours du minister des affaires etrangeres, M. Hubert Vedriner*. Retrieved from: www.france.diplomatie.fr/europe/actual/vedeuro16.html

Garden, T. (2003). *Securing Europe's Future. International Affairs*. Retrieved from: <http://www.tgarden.com>.

Gere, F. (1999). *Un second systeme otanien verra-t-il le jour? Defense nationale*.

Grager, N. (2016). *European Security as Practice: EU-NATO communities of practice in the making?* Retrieved from: <https://www.taylorfrancis.com/books/edit/10.4324/9780203703861/european-diplomacy-practice-federica-bicchi-niklas-bremberg?refId=fb762b87-1331-4107-b7c2-7f5131818abf&context=ubx>

Grevi G., Helly D., & Keohane D.(2009). *European Security and Defence Policy. The First 10 Years*. The EU Institute for Security Studies. Retrieved from: <https://www.iss.europa.eu/content/esdp-first-10-years-1999-2009>.

Jungmann, J. (2016). *The European Union's Relations with Ukraine*. An Analysis of the EU's Foreign Policy towards Ukraine and the Outgoing Conflict.

Kintis A. (1997). *The EU's Foreign Policy and the War in Former Yugoslavia. Common Foreign and Security Policy: the Record and Reforms*.

Le Monde. (2003, April 25). Retrieved from: <http://www.inopressa.ru>.

Meimeth, M. (2000). *L'Europe et la securite collective: depasser les mythes. Introduction*. Retrieved from: <https://dumas.ccsd.cnrs.fr/dumas-00844534/document>

Mogherini, F. (2016). *Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe. A Global Strategy for the European Union's Foreign and Security Policy*. Retrieved from: https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/eugs_review_web_0.pdf

More than Neighbours: the Enlarged EU and Ukraine New Relations. (2004). *Stefan Batory Foundation and International Renaissance Foundation*. Retrieved from: https://www.batory.org.pl/doc/policy_paper.pdf

National Security Strategy of the United States of America. (2002, September 17). Retrieved from: <http://www.whitehouse.gov/nsc/nss.html>, 15.06.2004.

Peterson, J., & Sjursen, H. (1998). *A Common Foreign Policy for Europe? Competing Visions of the CFSP*. London: Routledge.

Peterson, J. (1999). *Decision-Making in the European Union*.

Peterson, J. (1998). *Introduction: the European Union as a Global Actor: A Common Foreign Policy for Europe? Competing Visions of the CFSP*.

Puig, L. M. (1998). *The European Security and Defence Identity within NATO. NATO Review*.

Roper, J. (1997, November 8). *Flexibility and Legitimacy in the Area of the Common Foreign and Security Policy. European Institute for Public Administration Colloquium on "Flexibility and the Amsterdam Treaty"*. Retrieved from: http://www.nixoncenter.org/publications/testimony/11_08_97_europe.html/

Sede, A. (2015). *Towards a new European security strategy? Assessing the impact of changes in the global security environment*. Retrieved from: <https://www.europarl.europa.eu>

europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/534989/EXPO_STU(2015)534989_EN.pdf

Sjursen, H. (2003). Security and Defence. *Arena Working Paper*. Retrieved from: <http://www.arena.iuo.no>.

Smith, M. (1997). What's Wrong with the CFSP? *The Politics of Institutional Reform: A Common Foreign Policy for Europe? Competing Visions of the CFSP*. Retrieved from: http://aei.pitt.edu/2731/1/002546_1.pdf

Solana, J. (2000, January, 8). A PESC e um desafio extraordinario. *Diario de noticias*.

Solana, J. (2003, June 20). A Secure Europe in a Better World. *European Council*. Thessaloniki.

Solana, J. (1999, November 28). Europa debe dejar de ser escenario y convertirse en protagonista dentro y fuera de fronteras. *La Vanguardia*. Barcelona.

Solana, J. (2001). La PESC dans une Union e'large. *IFIR*. Paris. Retrieved from: <http://ue.eu.int/solana/default.asp?lang=fr>.

Solana, J. (1999, November 11). Les defies de l'Europe. *Le Monde*. Retrieved from: <http://www.inopressa.ru/lemond/1999/11/11>.

Spencer, C. (2001). The EU and Common Strategies. *European Foreign Affairs Review*. Retrieved from: https://www.europarl.europa.eu/enlargement/briefings/pdf/30a1_en.pdf

Strategie commune de l'Union Europeenne a l'egard de la region mediterraneenne.(2000). Conseil Europeen de Santa Maria da Feira. 19 et 20 juin 2000. Annexes aux Conclusions de la Presidence. 33–34. Retrieved from: <http://www.europa.eu.int/SN200/00ADD1>

Toje, A. (2005). The European Union Security Strategy: A Critical Appraisal. *European Foreign Affairs Review*. <https://kluwerlawonline.com/journalarticle/European+Foreign+Affairs+Review/10.1/EERR2005005>

Treaty of Amsterdam Amending the Treaty on the European Union, the Treaties Establishing the European Communities and Certain Related Acts. (1997). Retrieved from: <http://www.europarl.europa.eu/topics/treaty/pdf/amst-en.pdf>.

Treaty of Nice Amending the Treaty on the European Union, the Treaties Establishing the European Communities and Certain Related Acts (2001). Retrieved from: https://www.ecb.europa.eu/ecb/legal/pdf/en_nice.pdf.

UE/CEI: tournée de la troika en ex-URSS. (2001). *Europolitique*. Bruxelles, le 21 février.

Wiberg, H. (1996). *Third Party Intervention in Yugoslavia: Problems and Lessons*. Organized Anarchy in Europe: The Role of Intergovernmental Organizations. London and New York: Tauris Academic Studies.

Розділ 6

ВПЛИВ ПОЛІТИКИ РОЗШИРЕННЯ НА ПРОЦЕСИ РОЗБУДОВИ МЕХАНІЗМІВ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ У КЕРІВНИХ ОРГАНАХ ЄС: ІНСТИТУЦІЙНІ ВИМІРИ (Кузьмін Денис)

Інституціональна реформа 1990-х років (Маастрихтський договір 1992 року, Амстердамський — 1997 року, Ніццький — 2001 року, Лісабонський 2009 року) безпосередньо пов'язана як із розширенням Європейського Союзу (ЄС), так і з інтенсифікацією процесів поглиблення інтеграції. Європейська інтеграція як процес постійного удосконалення системи інститутів, є основним вектором, що формує сучасну Європу. Крім того, від розвитку ЄС і його відносин із найближчим оточенням багато у чому залежить майбутнє Європейського континенту, а у певній мірі й всієї системи міжнародних відносин. Утім, протягом останніх двох десятиліть у ЄС спостерігалася певна криза інституціональної системи. Зокрема, у рамках сучасного Євро-союзу (ЄС-27) змінилися процеси прийняття рішень і законотворчий механізм. Зміна законотворчого процесу в разі розширення Європейського Союзу була передбачена проектом Конституції, розробка і спроба ратифікації якої стали одною із найважливіших складових інституціональної реформи ЄС.

6.1. ПОЛІТИКА РОЗШИРЕННЯ ЄС НА ТЛІ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИХ ЗМІН ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКИХ МЕХАНІЗМІВ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ

Ще з 60-х років ХХ століття серед експертів та політиків у ЄС почалися розмови про концептуальне оформлення ідеї незупинного процесу розширення головного інтеграційного об'єднання Європи. Це було пов'язано з двома спробами Великобританії приєднатися до тодішнього ЄС і неухильним спротивом Франції та персонально президента Шарля де Голля. Вважається, що він сприймав Європейське економічне співтовариство (ЄЕС), а разом із ним і Раду Європи, і За-

хідноєвропейський Союз, як поле для реалізації французьких національних інтересів. Покинувши статус світової колоніальної імперії Франція та голлісти почали сприймати себе як загальноєвропейських лідерів; європейський континент став головним пріоритетом зовнішньої політики Франції. Тому у 1950–1960-і роки Франція стала головним мотором євроінтеграційних процесів. ЄС та Спільний ринок наприкінці 1960-х років демонстрували свою явну ефективність і неможливість доступу на ринки Великобританії та інших країн Європи викликала незадоволення великого бізнесу. Після відставки де Голля стало зрозуміло, що вето на вступ Великобританії більше не буде, але новий президент Жорж Помпиду не збирався полишати концепцію французького лідерства у Європі і тем більше наочно демонструвати поступки Великобританії. Інститути ЄС та теоретичне обґрунтування європейської інтеграції стали йому в нагоді.

На історичному саміті ЄС у Гаазі у 1969 році Ж. Помпиду, за підтримки інших країн, проголосив доктрину розвитку ЄС «Завершення, поглиблення та розширення». Тобто, європейська інтеграція як об'єктивний процес стала основою розвитку континенту. Треба було завершити розпочате Римськими угодами 1956 року, поглибити інтеграцію і, головне, почати розширення ЄС. Розширення стало невід'ємною частиною всіх інших процесів євроінтеграції; справа була навіть не в Британії, а в новому підході до розвитку ЄС.

Цей підхід і досі є актуальним, і саме він пояснює всі вагання сучасного ЄС при прийомі нових членів. Кожна нова хвиля розширення має бути обов'язково пов'язана з внутрішньою трансформацією самого ЄС та наявністю можливостей для такої трансформації; чи-їхось економічних чи геополітичних інтересів усередині ЄС для початку розширення замало.

Першими на вступ до ЄС подали заявки Великобританії, Ірландія, Данія та Норвегія. Головними переговорниками від ЄС стали керівники євроінституцій, що відразу піднесло їх дипломатичну роль. Хоча остаточне рішення закріплено за країнами, федералісти святкували перемогу. Відбувся не просто черговий франко-британський альянс для керування Європою, а піднесення загальноєвропейського інтеграційного об'єднання.

На перший погляд, «розширення» та «поглиблення» — це два відносно відокремлені, але тісно пов'язані процеси, що визначають розвиток європейської інтеграції та розбудову загальноєвропейських інституцій. Якщо у 1960–1970-х роках під «поглибленням» розумілася

економічна інтеграція, то тепер це вже є цілою низкою напрямків, де є всі підвалини та інституційна інфраструктура для «поглиблення». Це політична і дедалі більше зовнішньополітична інтеграція. Чим ширше поле для «поглиблення», тим складніше іде процес «розширення». «Розширення» навіть пригальмовує «поглиблення», бо чим більше різномірних країн, із різним економічним рівнем, тим складніше «новачкам» долучитися до просунутих форм інтеграції. З іншого боку, саме процес розширення потребує тих чи інших інституційних змін, на які старим країнам було би складніше наважитись у іншій ситуації.

Традиційно виокремлюються декілька принципів підходів до співвідношення процесів розширення та поглиблення.

Прихильники міжурядового та частково неофункціоналістського підходу вважають, що розширення ЄС має бути пріоритетом. Воно само по собі буде стабілізувати нові країни, розширить загальний ринок та можливості корпорацій та банків із більш розвинених країн на ньому. І те, що постійне розширення ускладнює реальне підсилення наднаціональних інститутів та гальмує створення федералістського ЄС, навіть не є поганим (Verdun, & Croci, 2005, p. 26). До такої позиції традиційно була схильна Великобританія. Зараз такої ж позиції тримаються скандинавські країни, частково Нідерланди, країни Центрально-Східної та Південно-Східної Європи.

Інший підхід, який коріниться у класичному функціоналізмі, проголошує пріоритет поглиблення інтеграції, яке перетворює ЄС у сильний економічний та політичний союз. При цьому розширення має проходити повільно та поетапно. Така позиція значною мірою характерна для політиків Франції, Іспанії, Португалії, Греції та Ірландії.

До третьої групи можна віднести експертів та політиків, які розглядають поглиблення як засіб для розширення. Тут важко однозначно ідентифікувати чітке теоретичне підґрунтя. З точки зору Грехема Авері та Фрейзера Камерона, це відлуння базового федералізму з елементами неофункціоналізму 1970–1980-х років, а також комунікативізму. Прихильники такого підходу вважають, що, з одного боку, неможливо допускати розмивання успіхів інтеграції, а з іншого, розширення має проходити ефективно. Така точка зору найчастіше висловлюється у Німеччині, Італії, Австрії, Бельгії.

Останнім часом все частіше точки зору змішуються. Наприклад, Німеччина солідаризується з Францією з приводу необхідності не поспішати з розширенням та проводити ретельнішу підготовку (Avery, & Cameron, 1999, p. 18).

Не рідкістю є значний вплив на проблему прийняття рішення про розширення політичного чи міжнародно-політичного чинника. Чинник «холодної війни» був важливим тригером для прискореного рішення по т.зв. середземноморському розширенню. У результаті фінансово-економічної кризи 2008–2009 років ці країни виявилися найслабкішими у ЄС. Для історичного розширення на Схід був свій варіант впливу зовнішнього чинника. Там було бажання назавжди закріпити демократичну модель розвитку та покінчити з усіма наслідками соціалістичного періоду. Демократія та ринкова економіка не тільки як практичні явища, але і як певна ідеологія, набули історичного значення «повернення до Європи» для країн Центральної та Південно-Східної Європи. Політика розширення ЄС із системою критеріїв, фінансування, контролем над виконанням реформ та структурних змін стала найважливішим чинником трансформації країн, що вступили у 2004 р. Європейські інститути виявилися готовими до такого складного процесу, бо спиралися на сталу традицію еволюції інститутів у контексті кожного нового розширення.

Найбільш значній — східній — передувало ще чотири хвилі розширення Європейського Союзу. Причому, при кожній хвилі європейське співтовариство вимушене було долати труднощі, що відповідали характеру держав, які приймалися, загальним політичним і економічним реаліям Європи та світу. Так, включення до свого складу в 1972 році Великої Британії, Данії, Норвегії (яка, однак, незабаром вийшла зі складу співтовариства) та Ірландії зажадало серйозної роботи щодо узгодження сільськогосподарської, промислової політики, всього комплексу зовнішньої політики та інституціонального балансу. Економічні проблеми обумовлювалися великими амбіціями цих вельми розвинених в промисловій та сільськогосподарській сферах країн. В області політики треба було прилаштувати до інтересів спільноти лідерські та в цілому анти-континентальні амбіції Великої Британії (сьогодні, коли Британія вийшла з ЄС, можна прослідкувати не тільки її історію у складі Євросоюзу, але й еволюцію загальноєвропейських інститутів, їх стійкість як під час розширення, так і під час виходу певних країн) (Varwick, & Lang, 2007, p. 61).

Середземноморське розширення, яке відбулося у 1980-ті роки складалося з двох етапів: приєднання у 1981 році Греції, а у 1986 році Іспанії та Португалії. Це розширення вимагало вирішення проблеми суміщення в одній інтеграційній структурі держав з різним рівнем економічного розвитку. Потрібно було створення специфічних

механізмів регуляції, які б сприяли підтягуванню цих країн до рівня спільноти.

У 1995 році відбулося розширення ЄС за рахунок країн, що входили в зону ЄАВТ — Австрії, Швеції та Фінляндії. Традиційний нейтралітет цих держав, відповідно, виніс на порядок денний питання спільної зовнішньої політики безпеки і оборони. Це успішне розширення, що відбулося менш болісно для економіки ЄС, викликало найбільшу кількість політичних суперечок, не тільки тому, що безпосередньо просувало розширення в зону впливу колишнього СРСР, а й істотно зрушувало баланс міжнародних відносин на континенті. Зокрема, на цьому етапі постало питання про подальшу доцільність нейтрального статусу держав і загалом співвідношення інститутів європейського та євроатлантичного безпекового простору.

Аналітики не схильні виділяти факт приєднання НДР, що стався у 1990 році у якості окремого етапу розширення ЄС на Схід. Цю подію подають переважно як об'єднання двох німецьких держав у рамках ЄС. На наш погляд, той факт, що Східна Німеччина була державою «соціалістичного табору», заслуговує виокремлення цієї події як мінімум у якості початкового етапу східного розширення Євросоюзу (чи як його «пілотного проекту»). Цей факт дуже показовий і за якістю результату — перетворення однієї з найрозвинутіших індустріальних соціалістичних країн на дотаційний регіон ЄС. Можливо саме деякі негативні наслідки східного розширення змушують єврооптимістів обходити стороною досвід НДР — колишньої соціалістичної країни, на сьогоднішній день найбільш глибоко інтегрованої в ЄС.

Як би успішно з точки зору лідерів ЄС не проходили попередні хвилі його розширення, вони вели до зміни геометрії всієї євроінтеграційної структури, де-факто, до створення «Європи різних швидкостей» (Avery, & Cameron, 1999, p. 24). Власне, процес розширення і «східна політика ЄС» не завжди були ідентичними поняттями. Незважаючи на те, що Євросоюз додав адаптаційні вимоги в свою східну політику відразу після зміни політичних курсів у цих країнах, рішення про їх прийняття до свого складу в якості повноцінних членів пережило ще ціле десятиліття. Поєднання понять «розширення» і «східна політика ЄС» відбулося тільки після саміту в Ніцці, на якому було прийнято остаточне рішення щодо прийняття нових країн і виникла необхідність створення стратегії відносин зі східними сусідами вже нинішнього ЄС. Одним із ключових питань, яке і досі не вирішено остаточно — це пристосування інститутів ЄС, системи голосування

та її формування до більшої кількості країн, причому з різним економічним рівнем розвитку та укорінення демократичних засад у суспільствах. Спочатку, координована «східна політика» ЄС проводилася за схемою зовнішньоторговельної, зовнішньоекономічної політики, характерної для західної політики диференціації 1970–1980-х років. Її пріоритетами були три найбільш розвинені в економічному відношенні і реформаторські налаштовані в політичному плані країни Східної Європи — Угорщина, Польща та Чехословаччина. Підвищеною увагою ЄС користувалася і найбільш розвинена республіка колишньої СФРЮ — Словенія. Однак, після північної хвилі розширення, прискорена динаміка взаємин поширилася і на три республіки Балтії.

1990-і роки характеризувалися, з одного боку, посиленням фінансової підтримки регіону в рамках програм PHARE і TACIS, підвищенням вимогливості до країн-реципієнтів, а з іншого, повною невідповідністю окреслення меж першого кола східного розширення. Від вироблення послідовної адаптаційної політики Євросоюз постійно відволікали внутрішні суперечності, які збіглися в часі з масштабністю завдань щодо власного внутрішнього реформування. Крім того, відродилася боротьба між трансатлантичною і пан'європейською ідеями. Розширення НАТО і ЄС відбувалося практично паралельно і формально не залежало одне від одного. Але історичне п'яте розширення на Схід відбулося тільки після вступу кожної із країн-кандидатів до НАТО. У цьому полягала суттєва відмінність від четвертого розширення. Фактично, ЄС і НАТО виконали функцію інституціонального доповнення. Більшість країн ЄС у 2004 р. були членами Північноатлантичного Альянсу і рішення про розширення приймали одні й ті самі керівники. Порівняльний аналіз критеріїв вступу до НАТО та ЄС свідчить про їх спорідненість. Вступаючи до НАТО країни, що вже вели перемовини про вступ до ЄС, фактично підтверджували виконання доброї половини необхідних критеріїв та здійснювали важливу внутрішню стратегію повернення до «західного співтовариства». Завдяки розширенню Альянсу ЄС, як міжнародна організація підсилювала стійкість своїх інституціональних змін.

До середини 1990-х рр., коли пройшли перші відповідні реакції спочатку на розпад СРСР, а потім на складнощі розвитку на пострадянському просторі, складалося враження, що ЄС почав втрачати імпульси, придбані ним після розвалу соціалізму у Центральній та Східній Європі і затвердив саме себе в якості центрального інтеграційного ядра Європи.

У цьому світлі рішення, прийняті на Копенгагенському саміті Євросоюзу 1993 року, який став другою після Маастрихта за значимістю епохальною подією в історії розширення Євросоюзу на Схід, можуть розглядатися як радикальний поворот у східній політиці ЄС. На саміті вперше було проголошено, що країни Центральної та Східної Європи можуть стати членами Євросоюзу. Тобто з цього моменту перед країнами-кандидатами була поставлена конкретна кінцева мета з конкретними критеріями для виконання (Bromley, 2001, p. 223).

На Копенгагенському саміті було зроблено спробу окреслити географічні межі можливого розширення ЄС. Окреме рішення приймалось по країнах Балтії. Після саміту почалася підготовка типових Договорів про партнерство та співробітництво для пострадянських країн (крім Балтії), через які країни цього регіону, зокрема Україна, були надовго позбавлені перспективи членства у ЄС та можливості почати переговори про вступ. Після саміту в Копенгагені, з одного боку, ЄС став ближче до країн Центральної та Східної Європи, з іншого, поставивши перед кандидатами важкі завдання, Євросоюз на певний час заморозив процес «східного розширення». При цьому він виграв час для зміцнення своєї внутрішньої інституціональної єдності. Черговими завданнями ЄС обрав створення єдиного ринку, введення спільної грошової одиниці, створення спільної зовнішньої політики і політики безпеки, а також Конституції.

Усі питання були складні по-своєму, а вступ нових членів з Центральної та Східної Європи, які практично не встигли скористатися плодами своєї незалежності, обіцяв значно ускладнити будь-яке із завдань Євросоюзу.

Ессенський саміт, який пройшов у грудні 1994 року, прийняв стратегію доступу до Євросоюзу для країн Центральної та Східної Європи і країн Балтії. Тобто, став етапним із точки зору переходу від заяв про наміри до конкретних дій. Ця стратегія включала два ключових напрямки: форсовані структуровані відносини і дороговказний план під назвою «Біла книга». «Біла книга», як і планувалося, була підготовлена до травня 1995 року. Документ, що перевищував 400 сторінок, із одного боку, конкретизував цілі процесу приєднання, а з іншого, ставив конкретні завдання, необхідні для адаптації країн-кандидатів до ринку ЄС. На Єврокомісію було покладено ведення переговорів з країнами-кандидатами та складний моніторинг виконання вимог. Країни-кандидати відразу відчули, що рішення про їх вступ не буде тільки політичним, а стане результатом веле-

тенської роботи, як самого ЄС, так і країн аплікантів (Ghazaryan, 2014, р. 37).

Однак, весь цей час ключовим залишалось питання про спосіб розширення ЄС. Треба було вирішити, чи починати роботу відразу з усіма кандидатами і відсівати менш перспективних у ході процесу, чи відразу розділити країни на групи і приймати їх, таким чином, хвилями (принцип «регати») (Whitman, & Wolf, 2012, р. 4). Єдності з цього питання не було від самого початку. Як вважали західні теоретики розширення, Євросоюз реально був поставлений перед двома базовими підходами. Згідно першого, на думку Річарда Уйтмана та Стефана Вульфа, у неофункціоналістському руслі розширення повинно відбуватися поступово, із застосуванням суворих критеріїв адаптації. За другим, у дусі класичного федералізму, якщо це відповідає інтересам співтовариства, то слід розширюватися швидко, не пред'являючи особливих вимог. Усі попередні східному етапи розширення ґрунтувалися на неофункціоналістських методах, однак, поглинання Східної Німеччини відбулося за федералістським сценарієм. Таким чином, не було сумнівів тільки в тому, що першими мають стати країни Вишеградської групи. Здавалося би, такий варіант мав влаштовувати зокрема Німеччину, яка поверталася до своїх традиційних ринків і забезпечувала безпеку східних кордонів (Whitman, & Wolf, 2012, р. 14).

Німеччина, яка сама перебувала у стані інтеграції з НДР, закликала інші країни ЄС не поспішати. За деякими оцінками, субсидування витрат із адаптації країн Вишеградської групи у багато разів перевищило 75 млрд єкю, а Східної Німеччини — трильйон німецьких марок. Тому стає зрозумілим формальне заморожування Дублінським самітом 1996 року субсидування східноєвропейської трансформації на позначці 1,27 % ВВП до 1999 року (Cini, 2004, р. 218). Однак на прийнятті спільного рішення наполягала Франція, яка завжди опікувалася середземноморським флангом ЄС і лобіювала одночасний прийом Словенії, Мальти та Кіпру. Невдоволення проявляли також Фінляндія, Данія і Швеція, що прагнули відразу підключити до ЄС три країни Балтії. Країни Середземномор'я та півночі Європи вступали в ті чи інші коаліції, домагаючись розширення регіонів власного впливу, а фактично — розтягування санітарного кордону між колишнім СРСР і колишнім Заходом. На Люксембурзькому саміті у грудні 1997 року було прийнято рішення розпочати перемовини щодо вступу до ЄС із шістьма державами — Естонією, Польщею, Словенією, Чехією, Угорщиною та Кіпром. Тільки у грудні 1999 року на зустрічі

країн-членів Європейської Ради в Гельсінкі було вирішено розширити коло претендентів за рахунок Болгарії, Мальти, Латвії, Литви, Словаччини та Румунії. Потенційним 28-м членом стала Туреччина, з якою були розпочаті перемовини.

Східний етап розширення, підготовка до якого зайняла майже п'ятнадцять років, став для ЄС найбільш складним і масштабним, а його наслідки — важко передбачуваними навіть у довгостроковій перспективі. Приймаючи рішення про розширення, ЄС очікував, перш за все, що:

- розширення ринку ЄС на 100 мільйонів споживачів сприятиме економічному зростанню хоча б п'ятнадцяти країн-членів Єврозони;
- близькість нового ринку і дешева робоча сила підвищать конкурентоспроможність товарів з країн Західної Європи;
- поширення політичного і економічного впливу на нові території вплине на зростання авторитету ЄС в міжнародних справах і структурах;
- за рахунок створення «санітарного кордону» збільшиться безпека країн внутрішнього ядра ЄС.

Такими були головні аргументи єврооптимістів — прихильників розширення ЄС на Схід. Переважання політичного й економічного прагматизму в обґрунтуванні необхідності розширення супроводжувалося відповідним ідеологічним обґрунтуванням. Зокрема, використовувалася теза про «моральний борг» Західної Європи перед Східною, яка чотири десятиліття була під контролем СРСР. Новий поштовх отримали спроби обґрунтування «цивілізаційної єдності двох частин континенту», їх нерозривності і приреченості на спільне майбутнє. Ідея цивілізаційної єдності розглядалася як основа згуртування Великої Європи, основний стимул до найбільш широкої інтеграції.

Євроскептики приводили не менш вагомні аргументи проти такого масштабного і поспішного розширення Євросоюзу:

- перетворення Європейського Союзу на більш гетерогенну структуру в економічному, політичному та культурологічному аспектах ускладнить прийняття спільних рішень у кожній із сфер;
- збільшення розриву між великими і малими, багатими і бідними країнами всередині ЄС розширить поле для внутрішніх конфліктів;
- низький рівень економік новоприйнятих країн при великій чисельності населення призведе до значного падіння загального рівня ВВП на душу населення в Євросоюзі;

– те, що майже чверть населення (22 %) країн-новачків зайнята в сільськогосподарському виробництві, у той час як в ЄС цей рівень становить в середньому 5 %, підштовхне до збільшення виплат зі структурних фондів;

– нові члени Євросоюзу ще не освоїлися зі стандартами ЄС, що створить хаос у політичній, правовій та адміністративній сферах;

– побудова консолідованих інститутів управління в ЄС є довгостроковою проблемою;

– стан погоні за «рухомою мішенню» (ЄС пішов далеко вперед шляхом внутрішньої консолідації) буде постійно заважати країнам Центральної та Східної Європи приділяти більше уваги національним пріоритетам і завданням, що здатне остаточно підірвати їх і так досить слабкі економіки;

– незважаючи на зусилля, вжиті у рамках Пакту стабільності для Південно-Східної Європи, а також у рамках програм стандартизації в сфері прав людини, вступ нових країн чреватий для ЄС новими і практично нерозв'язними конфліктами (національними, прикордонними тощо);

– географічне зміщення Євросоюзу далі на Схід, по-перше, посилить позиції Німеччини всередині Союзу, що вже само по собі несе конфліктний потенціал, по-друге, просування ЄС до кордонів пострадянських країн ускладнить відносини з Росією.

Усе це разом не сприяло би європейській стабільності. Перераховані фактори вимагали невідкладних рішень, оскільки будь-який із них був реальним викликом не тільки головному завданню Євросоюзу — подальшій інтеграції, а й загрожував стабільності в нових межах. Невідкладним завданням ЄС, як інституції було пристосування своєї структури та керуючих органів до нових реалій, хоч і з урахуванням інтересів країн-кандидатів.

Міжурядову конференцію в Ніцці можна вважати рубіжною подією в сфері інституціонального розвитку як власне Європейського Союзу, так і його програми розширення на Схід. Підставою для такого твердження є пакет документів, прийнятих за результатами зустрічі. Насамперед, це Хартія основних прав Європейського Союзу — перший документ, обов'язковий для всіх двадцяти п'яти членів ЄС. Власне Хартія не була програмою подальших дій, але її прийняття зробило очевидним необхідність створення ще ряду документів законодавчого характеру для всієї спільноти 25-ти. У Ніцці з особливою актуальністю постало питання прийняття єдиної Конституції Європейського Союзу.

У Німці вперше були названі конкретні дати прийому нових членів і конкретні цифри (число прийнятих, розподіл голосів в органах управління ЄС, розміри виплат тощо). Німця надала країнам, зазначеним в якості потенційних кандидатів на вступ «вікно можливості», яким вони змогли скористатися до 1 січня 2004 року. Отже, було визначено, що країни, яким вдасться до цього терміну успішно завершити переговори про вступ, зможуть стати членами Європейського Союзу вже у 2004 році.

Залишившись найбільш тривалим самітом в історії Євросоюзу, Німця виправдала витрати часу щодо визначення рамок майбутньої розширеної інтеграції (які ще належало наповнити конкретикою) і структури майбутніх органів управління. Найбільш спірним після саміту в Німці залишилося питання про розподіл голосів між національними державами у керуючих органах. До Німці з 134 голосів в Раді ЄС 87 пропонувалося залишити за 15 країнами — старими членами ЄС, із 874 місць у парламенті — 626 і з 33 постів комісарів — 20. У Німці було здійснено перерозподіл відповідно до коефіцієнта, який повинен був дещо вирівняти можливості великих і малих, старих і нових держав. У результаті майже втричі зросла кількість учасників Ради, а голоси між новою і старою Європою розподілилися у відсотковому відношенні як 31,3 % до 68,7 %. Польщі й Іспанії після впертої боротьби за голоси вдалося отримати найвищий коефіцієнт — 3,4 (Bromley, 2001, p. 309). У результаті кількість їх голосів (27) практично зрівнялася з кількістю голосів, що залишилися за чотирма найбільшими країнами ЄС (Німеччиною, Великою Британією, Францією, Італією), які отримали по 29 голосів в Раді.

Відбулися зміни і в розподілі крісел в Європейському парламенті. Кількість місць тут було зменшено з 874 до 732, тобто на 142 місця. Крім Німеччини (за якої залишилося найбільше представництво в Європарламенті — 99 депутатів), Люксембургу та Кіпру всі інші країни втратили від одного до п'ятнадцяти представників.

Незважаючи на те, що 38-мільйонна Польща за підсумками Німці отримувала майже рівне число голосів з 82-мільйонною Німеччиною, польські експерти визнали розроблену в Німці систему розподілу голосів, так само як і низку інших пропозицій, не демократичними. Завзятість Польщі у відстоюванні своїх позицій спричинила погіршення її іміджу серед країн ЄС.

На думку колишнього міністра закордонних справ Анджее Олевовського, Польща зіткнулася з дилемою, коли довелося обирати між сприянням ефективності, стабільності та демократизації ЄС, що ви-

магало перегляду формули, прийнятої в Ніцці, і рефлексом збереження власних переваг, необхідністю відстоювання досягнутого status quo (Olechowski, 2003, p. 33). В Ніцці Євросоюз вперше усвідомив рівень складності завдань, які йому відтепер треба було вирішувати. Вперше настільки відкрито зіткнулися інтереси малих і великих держав, нових і старих членів.

На саміті було розглянуто безліч питань і підписаний Договір про зміни в Договорі про Європейський Союз. Крім структурних, Ніцца охопила надзвичайно широке коло питань, що стосувалися всіх трьох стовпів політики ЄС. Однак, велика частина з них була лише поставлена і не знайшла на той момент чітких відповідей. Незважаючи на прописаний поетапно процес, після наради в Ніцці стало очевидним, що у XXI ст. країни Євросоюзу вступають з серйозними розбіжностями у поглядах на проблему розширення. Саміт в Ніцці залишив суттєві суперечності, які стосувалися масштабів розширення, черговості прийняття нових членів і критеріїв відбору.

У Ніцці позначилася проблема відсутності будь-якої концепції розширеного Євросоюзу, а також ясності в цілях і завданнях, а тим більше — у формі проєктованої структури. Практично всі параметри потенційного співіснування в рамках ЄС все ще вимагали всебічного юридичного, політичного та економічного узгодження, вироблення єдиної стратегії. З'ясувалося, що ні у членів Євросоюзу, ні у претендентів на вступ не існувало:

- цілісного бачення перспектив розширеного Євросоюзу, чіткого уявлення про те, в якому напрямку розширюватися і до якої міри інтегруватися; допускалося, що на зближення позицій із цього питання піде ще років десять;

- волі до розширення, що проявилася у відсутності системи переконання населення країн у необхідності цього процесу;

- лідера; на той момент в Євросоюзі не знайшлося привабливої й авторитетної політичної фігури, здатної переконати і повести за собою все співтовариство.

Уже після саміту урядові експерти висловлювали побоювання, що при існуючому стані справ всередині ЄС, за умови відсутності імпульсів до розширення з боку країн-засновників, років через десять може не тільки втратити свою актуальність ідея розширення, а й розпастися саме ядро Євросоюзу (Nugent, 2004, p. 254).

Що стосується конкретної проблеми включення до складу ЄС першої групи східноєвропейських країн, то лідери спільноти знову

дали зрозуміти, що далеко не всі посткомуністичні країни зможуть розраховувати на входження в ЄС. На членство могли розраховувати тільки ті країни, стан політичних інститутів і економіки яких міг би дозволити ЄС в рамках розширення інтеграції поглинути ці країни.

Така постановка питання зустріла критику про зверхнє ставлення старих країн ЄС, які були більш досвідченими у гаслах поширення західних цивілізаційних цінностей. Це означало, що тільки-но звільнившись від гніту СРСР і заради вступу до європейської спільноти країни Центральної та Східної Європи мали фактично вирішити проблему денационалізації: продемонструвати, чи готові вони пожертвувати національно-державними інтересами в ім'я загальноєвропейського інтеграційного процесу, а також визнати пріоритет регіонального над національно-державним. І це при тому, що деякі з членів-засновників ЄС самі ще не вирішили для себе ці питання. Крім того, Німеччина не вирішила дуже болісного для держав Центральної та Східної Європи питання про розбудову єдиної економічної і соціальної моделі. Наразі було визнано, що приведення до спільного знаменника в цій сфері є досить важким і частково навіть марним завданням.

Після Німеччини змінився сам характер відносин між тими, хто «приймає», і тими, хто «вступає». Вперше за всю історію взаємин зі структурами ЄС, країни ЦСЄ зважилися висловитися в критичному дусі щодо меж допустимого втручання Євросоюзу в повноваження національних структур.

Досить різко висловився і Євросоюз, акцентувавши увагу на тому, що країнам-претендентам, перш ніж вони будуть прийняті, належить зробити велику самостійну домашню роботу над помилками. Незважаючи на чималу роботу щодо зрівноваження інтересів всередині розширеного ЄС і постановки питання про Конституцію, серед країн-претендентів з'явилися певні сумніви з приводу дивідендів від вступу до структури, яка не має непорушних принципів і законів. Тривожним сигналом стало те, що небажання ЄС йти шляхом конвергенції знайшло відображення у певній підміні понять. Так, знакове для східних європейців поняття «соціальної політики» в результаті було замінено далеко не адекватним «соціальною філософією Євросоюзу» (Oudenaren, 2005, p. 139).

Після Німеччини, тобто на вирішальному етапі адаптування, серед учасників перемовин з'явилися протиріччя між відстоюванням країнами національної політичної практики і прагненням впроваджувати

стандарти Євросоюзу. Серед претендентів з'явилося цілком закономірне занепокоєння тим, що норми і принципи взаємодії, які застосовувались серед членів ЄС раніше можуть бути малоефективними для організації в 27 учасників, а механізми прийняття рішень в рамках Євросоюзу набагато менш демократичними, ніж ті, що діють в окремих європейських країнах.

Взагалі, Ніцца залишила вельми суперечливі враження. З одного боку, були названі конкретні терміни прийняття нових членів, з іншого, як ніколи чітко проявилася тенденція до гальмування процесу економічної інтеграції, навіть деяке падіння інтересу до самого процесу розширення ЄС. Ніцца дала новий імпульс до трансформації Євросоюзу у військово-політичну організацію, до завдань якої входить відповідь на виклики, що надходять від нових сусідів розширеного ЄС, але рішучість зміцнення «другого стовпа» ЄС продовжувала ув'язуватися з тісною взаємодією з США. Але головне, на саміті в Ніцці вперше за всю історію зближення, пролунали конкретні претензії східноєвропейських країн з приводу умов їх прийому і членства.

Розбіжності, які виникли в ході саміту в Ніцці і незабаром після нього, розкрили важливу обставину, яку активно намагалися ігнорувати в процесі підготовки розширення на Схід: різний менталітет, різні уявлення про демократію, що існували у західних і східних європейців. Західні європейці, згуртувавшись свого часу під гаслом про необхідність відторгнення колишніх союзників і республік від СРСР, не до кінця зрозуміли, який регіон, які народи вони приймають у свою спільноту. У свою чергу держави Центральної та Східної Європи і колишні союзні республіки, поспішаючи приєднатися до будь-якої немосковської інтеграції, не дуже замислювалися про наслідки. Таким чином, виявилася перша тріщина в об'єднуючій ідеї спільної цивілізації і загальних європейських цінностей.

Несподіваний виклик процесу формування ЄС здійснили події 11 вересня 2001 року в Нью-Йорку і Вашингтоні. Вони привели до посилення євроатлантичного курсу всередині Євросоюзу. Американці в черговий раз висловилися за продовження присутності на європейському континенті в формі фактичного підпорядкування CFSP (Спільної зовнішньої політики і політики безпеки) загальним євроатлантичним уявленням про європейську безпеку та її виклики. Політика безпеки і зовнішня політика Євросоюзу повинні були і надалі залишатися лише складовою частиною загальної трансатлантичної стратегії. Але найбільша невизначеність спостерігалася в питанні про

кордони. Конкретні завдання, поставлені в Ніцці, полягали в необхідності пошуку рішення, при якому перенесення зовнішніх шенгенських кордонів не спричинило б зниження товарообігу з сусідніми країнами. Однак, на практиці все було набагато складніше, оскільки в даному випадку крім практичного, питання про кордони мало ще й геополітичну складову. Найбільш скептичні голови в Євросоюзі і навколо нього після Ніцци дійшли висновку, що ЄС не здатний розширюватися далі в напрямку Туреччини чи України. Тим більше, не здатний він поглинути Росію. А необхідність підтримання добрих відносин з цією країною здавалося вимагала певної стриманості у питанні про прийняття до свого складу країн Балтії. Таким чином, рішення про включення до складу ЄС колишніх республік СРСР було сміливим і зовсім не гарантованим від початку.

Таким чином, розширення закріпило і різношвидкісну інтеграцію, як об'єктивне явище. Досі є країни, які бажають, але не можуть долучитися до зони євро чи повною мірою шенгенського простору. Румунія та Болгарія, що не були прийняті у 2004 році, навіть і після вступу до ЄС зберігають багато відмінностей від інших країн у різних напрямках інтеграції. Перехід на євро відбувається без всілякого штучного прискорення та виключно індивідуально. При цьому нові країни ЄС на інституційному рівні користуються всіма правами і з формальної точки зору не є дискримінованими у доступі до загальноєвропейських посад та інституцій.

Розширення призвело до значного підсилення культурного та лінгвістичного різноманіття у ЄС. У ЄС всі національні державні мови є офіційними в євроінституціях і зараз вже не є екзотикою поширення угро-фінської групи чи слов'янських мов. Є три «православні» країни ЄС, і якщо розширення піде далі на Західні Балкани, то різноманіття буде зростати. Зараз віддалені регіони усередині ЄС занадто відрізняються один від одного, чого не було більшу частину історії ЄС. У цілому відсутність єдиної офіційної мови ускладнює функціонування євро інституцій: при тому, що найбільш поширеною є англійська, всі офіційні документи перекладаються на всі мови ЄС.

У результаті процесу розширення єдиний соціальний простір ЄС формується достатньо повільно. Виявилися як сильні, так і слабкі сторони європейської соціальної моделі. У країнах Центральної та Південно-Східної Європи доволі повільно розвиваються нові організаційні форми соціального захисту тих груп населення, які більш за все постраждали від ринкових перетворень, або не набули досвіту

адаптації. Бюджетні національні асигнування на соціальні нужди в усіх країнах різні і у перші роки членства в ЄС у країн Центральної та Південно-Східної Європи були серйозні труднощі бюджетного фінансування витрат на соціальні потреби. Процеси трансформації, що відбувалися в умовах економічної кризи, супроводжувалися кризою суспільних фінансів, що раніше надходили із джерел, що зникли. Позитивний ефект від вступу до ЄС з відповідним наповненням соціального бюджету дійшов не одразу. Після вступу до ЄС багато країн Центральної та Південно-Східної Європи з великими труднощами входили до європейського соціального простору. Наприклад, Польща спочатку домовилась про суттєві поступки для себе. Однак, не дивлячись на серйозні відмінності між європейськими країнами та існуючі до сих пір регіональні дисбаланси, всі країни-члени ЄС декларують свої намагання відповідати європейській соціальній моделі, яка в свою чергу постійно удосконалюється та відображає зміни, що відбуваються у суспільстві. Необхідно зазначити мінімізацію впливу країн Центральної та Південно-Східної Європи на процес трансформації загальноєвропейської соціальної політики. Частково так сталося у результаті обмеженого розвитку національних соціальних систем у цих країнах. Навпаки, мав місце суттєвий вплив на соціальні структури країн Центральної та Південно-Східної Європи з боку Європейського Союзу з метою включення нових країн-членів у соціальний простір та вирівнювання рівнів соціальної захищеності на всій території ЄС. При тому, що розширення ЄС загострило деякі соціальні проблеми, єдина Європа отримала й багато нових можливостей. Наприклад, дешевша та кваліфікована робоча сила країн Центральної та Південно-Східної Європи дозволила перевести велику кількість виробництв із Західної Європи на Схід. Багато мешканців Центральної та Південно-Східної Європи переїхали працювати на Захід і тим самим значною мірою вирішали об'єктивну проблему безробіття. Багато підприємств колишньої соціалістичної економіки були приречені у нових ринкових умовах та в умовах ліквідації неринкових механізмів товарообігу. Якби ця трансформація відбувалася не одночасно із розширенням ЄС, то економічна криза та безробіття були би значно масштабнішими. Так сталося у деяких країнах Західних Балкан та країнах пострадянського простору, що спровокувало недемократичні варіанти трансформації.

Розширення ЄС на Схід було найбільш підготовленим. Тільки з 2011 року ЄС зняв останні обмеження на свободу руху робочої сили

з країн, що вступили у 2004 році. Деякі старі країни ЄС відкривали свій ринок швидше, але, наприклад, Німеччина затягувала процес до останнього. Транзитний період продемонстрував свою ефективність, забезпечивши поступовість руху капіталів та робочої сили. У перші роки членства в ЄС нових країн кількість трудових мігрантів із Сходу на Захід склала близько чотирьох мільйонів громадян. Тільки до Великобританії швидко виїхало близько 600 тисяч громадян Польщі. Найбільші обмеження для працевлаштування діяли для громадян Румунії та Болгарії. Але у цілому адаптація трудової міграції з країн Центральної та Південно-Східної Європи проходила доволі успішно. І цей успіх яскраво виявляється у порівнянні з мігрантами з азійських та африканських країн. Розширення ЄС сприяло вирішенню частини демографічних проблем Європи, пов'язаних із старінням населення та низькою народжуваністю. Та на сьогодні цей ресурс розширення вже фактично є вичерпаним.

У Європейському Союзі відбуваються різні кризи — і не тільки фінансово-економічні. Одна з таких криз — криза європейської ідентичності. Розширення ЄС тільки підсилює цю проблему, тому що ЄС занадто повільно рухається до омріяної моделі Сполучених Штатів Європи. При підготовці Конституції з тексту були прибрані посилення на «християнське коріння» сучасної Європи. Загальноєвропейські інститути є виключно світськими та «ліберальними». ЄС активно просуває ідеологію прав людини, рівності, толерантності та поваги до різноманіття. На цьому шляху є великі успіхи, але не вистачає певної «глибини» для того щоби повністю замінити національну чи традиційну ідентичність. Розширення ЄС також внесло свою специфіку в цю проблему. Громадяни країн ЦСЄ і навіть східних німецьких земель виявилися більш консервативно налаштованими ніж громадяни старої Європи. Дається взнаки відсутність такого ліберально-демократичного досвіду на Сході у порівнянні з Заходом. При цьому мешканці країн ЦСЄ більш позитивно налаштовані до загальноєвропейського проекту, і навіть консервативні прошарки, на відміну від Західної Європи, вбачають у ЄС більше позитиву аніж негативу.

Зовсім інші фарби у картину загальноєвропейської ідентичності додає ісламський чинник. Із цим була пов'язана формально не заявлена причина гальмування з боку ЄС вступу Туреччини. Офіційна заявка Туреччини на вступ до ЄС була прийнята у 1987 році, але тільки у 1999 році РТ отримала статус офіційного кандидата. Перемовини зайшли у тупик і зараз заморожені вже з турецької ініціативи.

У цей час європейські інституції виявили ще одну проблему, до якої не були готові. Роками ЄС ретельно вибудовував позитивний імідж своєї структури, що стала символом добробуту і свободи для мільйонів людей не тільки у Європі, а й по всьому світу. Європейські інститути до останнього моменту не вірили що Брекзїт може відбутися і якась країна може не бажати залишатися членом ЄС.

Майбутнє процесу розширення ЄС значною мірою залежить від громадської думки, бо кожний підписаний договір про вступ нової країни має бути ратифікованим всіма національними парламентами. У цьому питанні європейські суспільства не є однорідними. Громадяни ЄС досить по-різному ставляться до процесу розширення у залежності від національної, конфесійної приналежності, політичних поглядів, стану економіки тощо. Багато європейців формують своє ставлення до ЄС крізь призму свого відношення до національної політичної влади, не дуже розуміючи складної специфіки європейської інтеграції. Це було основною причиною провалу Конституції на референдумі у Франції. Європейські інституції завжди дуже складно вибудовували баланс між так званим «елітарним проектом ЄС» та демократичною підтримкою євроінтеграції з боку населення. У 1950–70-х роках у цьому не було великої необхідності, але зараз без демократичної підтримки розвиток ЄС не буди сталим, а його політика стабільною, бо наразі забагато сфер є інтегрованими.

6.2. ЄДИНА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА ПОЛІТИКА ЯК ВАЖЛИВИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ ДРАЙВЕР ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИХ РЕФОРМ У КОНТЕКСТІ РОЗШИРЕННЯ ЄС

Єдина сільськогосподарська політика країн ЄС (ЄСП) була розроблена у 1962 році та мала на меті самозабезпечення сільськогосподарською продукцією країн-членів за допомогою надання різноманітних форм підтримки фермерським господарствам. У рамках ЄСП був створений спеціальний фонд підтримки та гарантій сільськогосподарським виробникам. Цей фонд становив на початковому етапі до 70 % бюджету ЄС і направляв фінанси на пряме та непряме субсидування фермерів, на реструктуризацію виробництва й управління, впровадження нових технологій виробництва тощо.

Спочатку ЄСП передбачала складну систему цін на продовольство: ЄС проводив закупівлі сільгосппродукції за гарантованими цінами з метою забезпечення покриття виробничих витрат. Була сформована система інтервенційних закупівель і складів сільгосппродукції. Від початку функціонування ЄСП її основним завданням було забезпечення продовольчої безпеки і підтримка сільськогосподарських виробників. Але згодом на перший план були висунуті якість вироблених продуктів, гармонійний розвиток сільськогосподарських регіонів і підприємств, екологічні та інші аспекти.

Основним механізмом ЄСП були прямі виплати фермерам із бюджету ЄС за наступними статтями: підтримання ринкової ціни, виплати у залежності від обсягів виробництва сільгосппродукції, виплати у залежності від цільового використання субсидій, виплати у залежності від розміру посівних площ і поголів'я худоби, компенсаційні виплати. Пізніше, по мірі зростання сільгоспвиробництва, були введені виплати за обмеження виробництва і деякі інші статті субсидій. ЄСП протягом усього часу існування реформувалася декілька разів.

Так, у результаті політики субсидування, яка існувала до середини 1980-х років, ЄС зіткнувся з проблемою постійного надлишку сільгоспвиробництва і накопичення надлишкових внутрішніх запасів продовольства. Не рятували навіть активно субсидований експорт і протекціоністська політика щодо імпорту. Звідси негативні наслідки — високі бюджетні витрати на субсидії, невдоволення споживачів і платників податків, деформація ціноутворення на світових ринках щодо окремих видів продукції, відсутність належної уваги до навколишнього середовища. Ці проблеми підштовхнули країни-члени спільного ринку до реформування системи ЄСП. У ході реформування були вжиті заходи щодо обмеження верхньої стелі обсягу річних бюджетних субсидій, а також щодо посилення ринкових елементів у ціноутворенні.

Реформи продовжилися у 1990-х роках. Обсяги субсидій були зменшені та були введені елементи лібералізації галузі (фермери отримали більшу свободу щодо вибору видів виробництва). Велика частина субсидій спрямовувалася на реструктуризацію фермерських господарств і системи збуту, на розвиток сільських регіонів, екологічні потреби.

У грудні 1999 року здійснені заходи були посилені Європейською угодою про поправки до ЄСП. В якості основних цілей цього документу проголошувалися необхідність підвищення конкурентоспро-

можності сільськогосподарського сектора і забезпечення високої якості, різноманітності та безпеки виробленого в Союзі продовольства. Особливо наголошувалося на необхідності гармонійного поєднання виробництва з розвитком сільської місцевості. За угодою, спільна аграрна політика мала бути простою і зрозумілою, а фінансову відповідальність повинні були справедливо ділити між собою всі країни Союзу (Oudenaren, 2005, p. 346).

Реформи дали відчутні результати: у бюджеті ЄС частка витрат на підтримку сільського господарства скоротилася з 62 % у 1998 році до 47 % у 2001 році. Були знижені гарантовані ціни на яловичину, молочні продукти, зерно. Тим самим був скорочений розрив між європейськими та світовими цінами. У минулому залишилася і проблема гігантських продовольчих надлишків.

Незважаючи на позитивні моменти, ЄСП ускладнювалась, обростала правилами і винятками, умовами і противагами. Нововведення вступали в конфлікт зі старими положеннями, аграрний сектор як і раніше вимагав грошей, і ставав все більшим тягарем для платників податків; доходи фермерів значно відставали від доходів зайнятих в інших сферах економіки.

У процесі розширення ЄС виникли також і нові проблеми. Сільське господарство, як і інші галузі економіки, у посткомуністичних країнах не було розвинене на рівні «старого» ЄС. При цьому частка зайнятих в аграрному секторі ЄС-15 дорівнювалася 4 %, а у країнах-новачках — 13,4 %.

Виникли серйозні побоювання, що, при існуючих нормах розподілу субсидій, бюджет ЄСП у результаті розширення на Схід може не витримати. Частка сільського господарства у ВВП у країнах, що вступили до ЄС після 2004 р., на момент вступу була істотно вищою, ніж у середньому по ЄС, отже аграрний сектор економіки Союзу різко збільшився. Кількість зайнятої у сільському господарстві робочої сили зросла вдвічі, приблизно на половину збільшилися оброблювані площі. Таким чином, кількість потенційних претендентів на допомогу Євросоюзу зросла з 185 млн. до 291 млн. людей, тобто з 50 % до 61 % всього населення ЄС (Oudenaren, 2005, p. 149). При тому порядку формування та розподілу бюджету ЄС, що існував, враховуючи систему голосування в загальноєвропейських інституціях, нові країни могли претендувати на значні субсидії з його фондів.

Отже, в ЄСП нарізали зміни. 26 червня 2003 р., після тривалих переговорів, Рада міністрів ЄС в Люксембурзі ухвалила проект реформи

ЄСП до 2013 р. У цьому документі детально розписані квоти, відсотки, суми компенсацій і субвенцій, ситуації, в яких діють ті чи інші правила, детально визначений механізм отримання субсидій.

Серед основних напрямків реформи були наступні: усунення залежності розміру одержуваних субсидій від обсягу виробленої продукції, збереження системи прямих виплат, закріплення більш прискіпливих вимог до фермерів щодо охорони навколишнього середовища, продовольчої безпеки вироблених товарів і виконання правил утримання домашніх тварин. Стосовно сільгоспвиробників, які не виконували означені вимоги, застосовувались санкції у вигляді скорочення розміру субсидій. Єдині виплати замінили більшість премій і субсидій. Премії отримували тільки ті фермери, які брали участь у програмах розвитку сільської місцевості. Фермери, що приводили свої володіння у відповідність з європейськими законодавчими нормами щодо екології й якості продукції, захисту тварин, могли отримувати до 10 тис. євро на рік. Їм компенсували до 80 % вартості консультацій у фахівця-агронома або зоотехніка. Передбачались також кошти для інвестиційної підтримки молодих фермерів.

Реформа привела до поступового зменшення допомоги великим господарствам і вивільнення 1,2 млрд євро щорічно. Вжиті заходи не зачіпали дрібних фермерів, які отримували бюджетне підживлення не більше 5 тис. євро, а також фермерів, які працювали у менш розвинених країнах ЄС. Не торкалися вони і нових членів ЄС до моменту, поки виплати їх фермерам із бюджету ЄС не зрівняються з тими, які отримували їхні колеги зі старої Європи.

У період із 2004 до 2007 року ЄС виділяв додаткові кошти у розмірі 1,2 млрд євро на рік на модернізацію сільськогосподарської галузі, що дозволило фермерам диверсифікувати виробництво. Фермери, які виробляли натуральні продукти, а також продукцію, що відноситься до високоякісної, з особливими гарантіями для споживачів, отримували від ЄС гранти у розмірі 3 тис. євро на рік протягом 5 років.

Досить часто окремі країни-члени Євросоюзу мали особливу думку щодо сільськогосподарської політики, яка розходилася зі загальною позицією. Старі країни ЄС стикалися із кількома важливими проблемами, що вимагали компромісних рішень у процесі формування нової концепції цієї політики. Перерозподіл фінансових ресурсів на допомогу менш розвинутим регіонам і загалом сільськогосподарська політика викликали занепокоєння багатьох членів ЄС. Сутність проблеми полягала у тому, що весь механізм діяльності Євросоюзу від

початку був націлений на підтягування менш розвинених країн і регіонів до рівня більш розвинених, тобто на забезпечення «економічної конвергенції». Деякі країни старі члени ЄС із показником ВВП на душу населення вище середнього по Союзу не отримували повної компенсації. Вони вносили до бюджету ЄС більше коштів, ніж отримували звітти. Навпаки, країни з порівняно низьким ВВП на душу населення були реципієнтами ЄСП.

У 2004–2005 роках фінансова допомога регіонам, що відставали і, відповідно, витрати на сільськогосподарську політику складала істотну частину всіх бюджетних витрат ЄС (Oudenagen, 2005, p. 164).

Європейська Комісія розробила документ, за яким протягом десятирічного перехідного періоду мало здійснюватися поступове впровадження прямих виплат виробникам аграрної продукції. У результаті таких заходів, частка допомоги сільськогосподарській галузі країн, що приєдналися, в перший рік розширення Євросоюзу склала 25 % від рівня субсидій, які надавалися старим членам. Ця допомога росла і у 2005 р. склала 30 %, а у 2006 р. 35 %. У збереженні фінансової допомоги були вкрай зацікавлені її основні одержувачі — Португалія, Греція, Іспанія, Італія, Франція. Проти її збільшення заперечували головні донори — Німеччина, Нідерланди, Велика Британія.

На Копенгагенському саміті 2002 року вдалося домовитися про виділення фінансових коштів у 2004–2006 роках на заходи, пов'язані з розширенням Союзу в розмірі 40,9 млрд. євро. За цей період до бюджету Євросоюзу від країн, що приєдналися надійшло близько 14 млрд євро. Розміри бюджету ЄС залишилися на рівні 1,27 % ВВП країн-членів співтовариства, як і було передбачено фінансовим планом на 2000–2006 роки. На цьому ж саміті 10 грудня 2002 року був прийнятий графік фінансової допомоги зі структурних фондів та фонду згуртування, спрямованої на підтримку аграрного сектора країн-новачків. Близько 12 % коштів було спрямовано на регіони, які відчували труднощі структурного характеру. Як правило, це старі промислові райони, що знаходилися у стадії занепаду та вимагали економічної і соціальної конверсії. Ще 12,5 % коштів були скеровані в регіони з високим рівнем безробіття і потребували модернізації системи освіти, перекваліфікації кадрів, створення нових робочих місць (Dinan, 2014, p. 196).

Протягом 2000–2006 років на реалізацію регіональної політики в країнах «старого ЄС» (ЄС-15) було виділено 213 млрд. євро, у країнах-новачках (ЄС-10) — 21,8 млрд євро. При цьому трансферти

структурних фондів не могли перевищувати 4 % ВВП країни. За реалізацію отриманих коштів відповідали держави-члени при мінімальному втручанні Єврокомісії.

До розширення Союзу за рівнем ВВП на душу населення найбагатшим регіоном у ЄС-15 був Люксембург (194 % від середнього по ЄС), найбіднішим — регіон Екстремадура (Іспанія, 53,5 % від середнього по ЄС-15). Після розширення цей розрив подвоївся. Найбіднішим став польський регіон Люблінське воєводство (31,4 % від середнього по ЄС-25), а рівень ВВП на душу населення у Люксембурзі щодо ЄС-25 при цьому виріс до 212,9 %. Після вступу Болгарії розрив ще збільшився, і найбіднішим у ЄС-27 став болгарський Північно-Західний регіон (23,8 %) (Dinan, 2014, p. 173).

Незважаючи на свою багаторічну історію, регіональна політика Євросоюзу так і не вирішила остаточно проблему дисбалансу регіонального розвитку. Вплив трансфертів структурних фондів на регіони, що відставали був неоднозначним. У своїх звітах Єврокомісія не змогла навести переконливих прикладів того, що наздоганяюче економічне зростання, що мало місце, виникло саме внаслідок прямих ініціатив ЄС, а не приватних інвестицій.

Рівень ВВП на душу населення в найбідніших країнах ЄС-15 — Греції і Португалії — незважаючи на деяку тенденцію наздоганяючого зростання (на 1 % більше середнього по ЄС між 1994 і 2001 роками), залишався лише на рівні 70 % від середнього по Союзу. Звіт Єврокомісії про розвиток регіонів за 2004 рік свідчив, що східні землі ФРН, південь Італії і деякі інші регіони взагалі не показали значних прикладів наздоганяючого зростання. Крім того, була виявлена певна тенденція — протягом 1994–2004 років відбулося відносно вирівнювання відмінностей у рівні економічного розвитку між країнами тодішнього ЄС з одночасним збільшенням диспропорцій між регіонами всередині країн (Dinan, 2014, p. 210).

Брігіт Лаффан та Джон Петерсон висунули дві версії пояснення ситуації, що склалася. Перша, якої дотримувалася Єврокомісія, — це невідповідність реальних витрат, зроблених у рамках регіональної політики, витратам національного бюджетного планування. Єврокомісія має вельми скромні можливості впливу на реальний розподіл коштів і належне виконання проектів в регіонах. Розподіл трансфертів всередині країни часто визначається політичними, а не економічними чинниками. Від цього страждає загальна ефективність використання коштів Союзу (Peterson, & Shackleton, 2002, p. 234).

Відсутність жорсткого контролю над використанням грошей структурних фондів часто провокує корупцію та нецільове використання ресурсів. Кінцевими отримувачами допомоги у багатьох випадках виявлялися багаті компанії чи навіть приватні особи в бідних регіонах — феномен, досить поширений на півдні Італії. У цій ситуації цілі регіональної політики ЄС, із точки зору Брігіт Лаффан, виявляються не досягнутими (Peterson, & Shackleton, 2002, p. 236).

Друга версія полягала у тому, що саме регіональна політика (яка, до речі, не змінилася на сьогодні) перешкоджала виникненню наздоганяючого зростання у регіонах, що відстають. Сформульована у Спільному європейському акті 1986 року загальноєвропейська економічна політика передбачала, що створення єдиного ринку і вільний рух товарів, послуг, робочої сили і капіталу посилять конкурентний тиск, який витримають далеко не всі регіони ЄС. У цьому випадку регіони, що відставали потрапляли в так звані пастки бідності й їх економічне становище постійно погіршувалося. Саме для запобігання такої ситуації були розроблені програми інтервенцій і фінансових субсидій з боку ЄС.

У більшості випадків трансферти структурних фондів протягом останніх 30 років перешкоджали виникненню наздоганяючого зростання у відстаючих регіонах. Підтримка ЄС у вигляді державних субсидій деградуючим і неефективним підприємствам часто затримувала їх реконструкцію. Кошти, що надходили з ЄС, приводили до стриманої чи пасивної поведінки шляхом здійснення звичайного перерозподілу доходів, перешкоджаючи прийняттю політичних рішень, спрямованих на підвищення ефективності економіки регіонів.

Структурна допомога країнам Центрально-Східної Європи з боку ЄС почалася у середині 1990-х років. Протягом фінансового циклу 2000—2004 років для ЄС-10 і 2000—2006 років для Болгарії та Румунії в рамках програм підготовки до вступу в ЄС країнам-новачкам було надано близько 3 млрд. євро. Насамперед, це програми ISPA (транспортна інфраструктура і навколишнє середовище), SAPARD (сільськогосподарський розвиток) і PHARE (економічна і соціальна згуртованість, адміністративне та інституціональне будівництво). Після вступу до ЄС 10 країн ЦСЄ, а також Болгарія і Румунія ще протягом трьох років продовжували отримувати допомогу PHARE (всього близько 1,6 млрд. євро на рік).

Трансферти структурних фондів поряд із виплатами в рамках Єдиної сільськогосподарської політики стали основними фінансовими

вигодами нових членів ЄС. Згідно зі статистичними даними, близько 92 % населення «новачків» проживало у регіонах, де ВВП на душу населення був меншим за 75 % від середнього по ЄС-25, а дві третини населення — у регіонах, де цей показник становив менше 50 % від середнього по Союзу. Загалом, населення, яке проживало у таких регіонах, зросло з 73 млн до 153 млн (Oudenaeren, 2005, p. 342).

Майже всі регіони ЄС-10 були кваліфіковані як першочергова мета фінансування, тому вони мали відносно рівні можливості отримання допомоги структурних фондів. Однак, як показав досвід ЄС-15, спрямування коштів у регіони, де вони найбільш необхідні, може зустріти серйозний опір усередині країни. Крім звичайного лобювання та політичних баталій навколо розподілу грошей ЄС (в яких, як правило, програють бідні і найменш впливові райони), існувала проблема технічного характеру, а саме процедур спільного з головним донором фінансування.

Вимога фінансування проектів регіональної політики з боку держави приводила до того, що багаті регіони, які здатні надати більше власних коштів, отримували більше грошей зі структурних фондів. Крім того, здатність швидко і ефективно реалізувати надані ресурси, яка безпосередньо пов'язана з інституціональною інфраструктурою й адміністрацією, в багатих регіонах значно вища, ніж у бідних. Таким чином, розподіл структурних фондів всередині країни часто призводив до ще більшого розриву в добробуті між регіонами.

Дилема «рівність — ефективність» у розподілі коштів структурних фондів була однією з найскладніших для всіх країн — «новачків». З одного боку, пріоритетна підтримка регіонів, що мали високий економічний потенціал, сприяла прискореному зростанню всієї країни і наближенню до середнього рівня добробуту ЄС-15. З іншого, розрив між периферійними і розвинутими районами збільшувався і пріоритетна підтримка бідних регіонів стримувала дисбаланс регіонального розвитку, однак, сповільнювала середній темп зростання всієї економіки нових країн-членів ЄС.

Ця проблема довгі роки була особливо актуальною для Польщі, яка стала найбільшою країною з числа «новачків» як за розміром території, так і за розміром населення. Співвідношення ВВП на душу населення в найбагатшому і найбіднішому регіонах Польщі у перші роки після вступу до ЄС складало 1:2,5, і цей розрив продовжував зростати до 2008 р. Східні регіони Польщі були типовою для старої Європи периферією з високою часткою зайнятості в сільському

господарстві (від 30 до 38 %), низьким рівнем іноземних інвестицій, відносно низькою інвестиційною привабливістю, слабкою інноваційною активністю і порівняно невеликими обсягами експорту. До числа периферійних східних сільськогосподарських регіонів додався південний регіон — Сілезія, де ще довго переважала концентрація застарілої вугільної та сталеливарної промисловості. У цілому відстаючі регіони Польщі займали близько 30 % території країни з часткою населення 34,1 % (Nugent, 2004, р. 171). Але в ході фінансово-економічної кризи 2008—2009 років Польща продемонструвала стійкість та позитивну динаміку. Тепер периферією ЄС стали Румунія та Болгарія.

Пріоритетне спрямування коштів структурних фондів до найслабших регіонів здавалося найбільш розумним і відповідало основним принципам регіональної політики Союзу. Одним із основних об'єктів критики регіональних програм Єврокомісії була відсутність інструментів стимулювання міграції робочої сили як між регіонами, так і між секторами економіки. Аналізуючи досвід освоєння коштів структурних фондів слід констатувати — якщо вони будуть використовуватися без необхідних знань і навичок, скорочення зайнятості в сільськогосподарському секторі периферійних регіонів не тільки не прискориться, а й сповільниться і рівень продуктивності праці ще довго залишиться низьким.

Відзначалося, що у країнах-новачках (особливо у Румунії та Болгарії) рівень готовності місцевих адміністрацій до реалізації принципів і стратегій ЄС у більшості випадків залишався досить низьким. Оскільки саме місцеві органи влади виступали основними «гравцями» в освоєнні коштів структурних фондів, то від рівня кваліфікації працівників апаратів місцевих адміністрацій і їх схильності до корупції залежав ефект від структурної допомоги Союзу. Місцеві адміністрації вчилися розробляти програми регіонального розвитку, планувати, реалізовувати і контролювати різні проекти, тому ефективність використання коштів поступово зростала.

Таким чином, країни-новачки Євросоюзу мали враховувати, що регіональна політика ЄС сама по собі не здатна забезпечити прискорене економічне зростання і збільшення доходів у відстаючих регіонах. Досвід ЄС-15 свідчив, що зайві субсидії лише перешкоджали перебудові економіки регіонів і підвищенню їх конкурентоспроможності. Тож основою економічної політики країн ЦСЄ мало стати не тільки вирівнювання доходів в різних регіонах, а й забезпечення стійкого зростання національних економік. У політиці ЄС посилю-

вався цільовий характер надання коштів, збільшувалися вимоги до ефективності їх використання, здійснювалися спроби обмеження можливостей отримання найбільш багатими країнами допомоги зі загальноєвропейських структурних фондів. Ситуація ускладнювалася тим, що в країнах, які приєдналися рівень готовності місцевих адміністрацій і національних товаровиробників щодо використання коштів ЄС залишався досить низьким. Оскільки місцеві органи влади та громади, що представляли інтереси товаровиробників, виступали основними суб'єктами щодо використання коштів структурних фондів, то від рівня кваліфікації працівників апаратів насамперед залежала ефективність допомоги, що надавалася Союзом.

6.3. ШЛЯХИ РЕФОРМУВАННЯ ІНСТИТУТІВ ЄС ЯК СПРОБА ВІДПОВІДІ НА ГЛОБАЛЬНІ ТА РЕГІОНАЛЬНІ ВИКЛИКИ КІНЦЯ XX — ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ

Спроби реформування ЄС у 1990-х роках, які спиралися на нові міждержавні угоди, були недостатніми для розбудови внутрішньої системи, що відповідала б федералістським концепціям та мріям батьків-засновників ЄС. Маастрихтський договір залишив невирішеним цілий ряд проблем інституціональної реформи: підготовку інститутів ЄС до розширення; демократизацію процесу прийняття рішень; скорочення сфери одноголосного прийняття рішень; перерозподіл голосів при кваліфікованому голосуванні в Раді; реформу Комісії тощо. Окремі зміни були внесені Амстердамським договором у 1997 р. і Ніщцькою угодою 2001 р., але це можна було порівняти з латанням дір (Dinan, 2014, р. 411).

У зв'язку з цим, було вирішено спробувати абсолютно новий метод — розробку Конституційного договору. Після неформального обговорення параметрів реформи був скликаний Європейський Конвент. До складу Конвенту увійшли по три представники від кожної держави-члена (2 від національного парламенту і 1 від уряду), 16 депутатів Європарламенту та 2 представники Європейської комісії. В роботі Конвенту з правом дорадчого голосу також брали участь представники 13 країн-кандидатів. Перше засідання Конвенту відбулося 28 лютого 2002 р., і цей день, за словами Голови Європарламенту Пета Кокса, став «вирішальним і революційним кроком для європейської демократії» (Nugent, 2004, р.49). Завданням Конвенту

було узгодження нового тексту Конституційного договору, який на 30—40 років забезпечив би динамічний і стабільний розвиток Євро-союзу. 20—21 червня 2003 року на саміті в Салоніках головам держав-членів ЄС був представлений проект Конституційного договору, а 29 жовтня 2004 року, через 47 років після Римського договору, відбулося підписання керівниками 25 країн-членів єдиної Конституції Європейського Союзу. Підписання Конституційного договору ознаменувало собою символічне стирання розмежувальних ліній, що виникли в Старому Світі в результаті безлічі конфліктів, двох світових воєн і руйнівної «холодної війни». Але шлях, який завершився підписанням Основного закону, виявився досить нелегким навіть на його заключному етапі. Однак, незважаючи на провал ратифікації Єдиної Конституції, шлях до її укладання, дискусії сторін щодо її змісту відобразили внутрішній інституціональний розвиток Євросоюзу та шляхи його подальшої еволюції. Інших варіантів євроінтеграційна теорія та практика просто ще виробила.

У жовтні 2003 року, в Римі відбулася міжурядова конференція, яка мала на меті розглядання та схвалення тексту Конституційного договору. Керівництво Італії, яка головувала тоді в ЄС, розраховувало на швидке завершення дебатів і підписання документа. Проте в процесі узгодження тексту, розробленого за 28 місяців інтернаціональним Конвентом про майбутнє Європи на чолі з французьким президентом Валері Жискар д'Естеном, проявилися серйозні розбіжності з цілої низки питань. Головними з них стали поділ владних повноважень і розподіл голосів у вищому органі Євросоюзу — Раді ЄС. Особливо непохитну позицію з цих питань зайняли Польща (тоді кандидат на вступ до ЄС) і уряд Іспанії. Пізніше, в квітні 2004 року, під головуванням Ірландії, перед вступом до ЄС 1 травня десяти нових країн і до виборів у Європейський парламент, була зроблена ще одна спроба схвалити текст, але і вона не мала успіху. І лише 15 червня 2004 року на Європейській Раді в Брюсселі текст Конституційного договору був підписаний.

Під час підписання в Римі Конституції неодноразово наголошувалося на необхідності наблизити установи Союзу, що розширювався, до простих людей, зробити ЄС більш демократичним, прозорим і ефективним. Найважливіша роль у цьому відводилася Конституції, яка наповнювала поняття європейського громадянства конкретним змістом. Варіант Конституційного договору складався з чотирьох частин. Перша частина (60 статей) визначала цілі, компетенцію та

установи Союзу; друга (54 статті) являла собою повний текст Хартії основних прав людини, проголошеної в грудні 2000 року на саміті ЄС в Ніцці; третя (322 статті) визначала напрямки спільної політики держав-членів в різних сферах; четверта (12 статей) містила загальні та заключні положення.

Єдина Конституція покликана була замінити безліч договорів, якими керувалися у своїй діяльності структури Союзу та уряди країн-учасниць. У разі прийняття Конституції ЄС перетворювався на самостійний юридичний суб'єкт, а Європейська Рада на одну з постійних структур ЄС зі своїм головою, фактичним президентом Союзу. Крім того, мала бути створена посада європейського міністра закордонних справ у ранзі заступника голови, і в подальшому постійні закордонні представництва (більш ніж у 100 країнах) мали отримати статус посольств. Ці положення, з певними обмеженнями, увійшли до Лісабонського договору, ратифікація якого йшла по значно простішій процедурі і не передбачала обов'язкових національних референдумів у більшості країн ЄС.

Текст Конституційного договору містив багато революційних положень. Наприклад, пропонувалося прямим голосуванням обирати Голову Комісії, вважати Комісію урядом Європи, відмовитися від права вето при прийнятті законів, інкорпорувати в текст договору Хартію про фундаментальні права, а також удосконалити законодавчий процес (процес прийняття рішень).

За останні десятиліття процес прийняття рішень в Європейському Союзі зазнав істотних змін і, як вказувалося вище, Конституційний договір був спрямований на його вдосконалення у контексті підготовки до розширення.

Законодавчий процес у ЄС проходив у три етапи: внесення пропозиції, обговорення та прийняття рішення. Право законодавчої ініціативи належало Комісії. Саме вона готувала проекти рішень. Для різних категорій законодавчих та нормативних актів був передбачений різний порядок прийняття рішень і, відповідно, різні процедури взаємодії між Комісією, Радою і Парламентом (Cini, 2004, p. 116).

Амстердамський договір закріпив чотири основні процедури. Процедура згоди парламенту — схвалення або накладення вето на одноголосно прийнятий Радою акт — застосовувався в процесі рішень щодо прийому в ЄС нових держав-членів, визначення завдань і повноважень Європейського центрального банку (ЄЦБ), при укладанні міжнародних договорів тощо.

У ряді випадків, наприклад, при перегляді цін на сільськогосподарську продукцію, де одногосно прийняте Радою рішення не потребувало парламентської згоди, вдавалися до процедури консультації. При цьому роль Парламенту обмежувалася прийняттям рекомендацій щодо законопроекту, які Рада могла проігнорувати.

Щодо основної маси питань, які Рада вирішувала кваліфікованою більшістю, застосовувалася процедура спільного рішення Ради та Парламенту. Вона поширювалася на проблеми, що стосувалися свободи пересування робочої сили і послуг, зайнятості, захисту прав споживачів, транс'європейських транспортних і енергетичних мереж, освіти, культури, охорони здоров'я, охорони навколишнього середовища, загальних принципів контролю над зазначеним. Суть даної процедури, яка передбачала два парламентських читання по законопроекті, зводилася до того, що Парламент мав можливість остаточно відкинути абсолютною більшістю голосів рішення, сформульоване в Раді. Прийняти парламентські поправки до законопроекту Рада могла голосуючи кваліфікованою більшістю (для прийняття поправок, які одержали схвалення Комісії, потрібно одногосне рішення). При відсутності належного числа голосів в Раді на користь парламентської поправки вона не приймалася.

Набагато рідше застосовувалася процедура співробітництва Ради з Парламентом, яка стосувалася лише питань, пов'язаних із функціонуванням Економічного і валютного союзу. Як і процедура спільного рішення, процедура співробітництва передбачала два парламентських читання законопроекту. В цьому випадку вето Парламенту могло бути подолано одногосним рішенням Ради. Голосуючи одногосно, члени Ради могли відхилити як поправки до законопроекту, зроблені в Парламенті, так і схвалені Комісією. Однак, досягнення однакості в Раді частіше за все неможливе, тому за таких умов доречніше прийняття парламентських поправок, ніж наполягання на власному варіанті законопроекту. В ході обговорення проекту в ряді випадків Рада зверталася за додатковою консультацією в Економічний і соціальний комітет регіонів.

Згідно амстердамської редакції Договору про ЄС, рішення в Раді приймалися більшістю голосів, однак, на практиці було поширене голосування кваліфікованою більшістю. В останньому випадку держави-члени мали наступну вагу: Німеччина, Франція, Італія, Велика Британія — по 10 голосів, Іспанія — 8, Бельгія, Греція, Нідерланди, Португалія — по 5, Австрія, Швеція — по 4, Ірландія, Данія, Фінлян-

дія — по 3, Люксембург — 2; разом — 87 голосів. Документи вважалися прийнятими кваліфікованою більшістю за умови, що вони зібрали принаймні 62 голоси.

Згідно ніщцької редакції Договору про ЄС, при розширеному складі Європейського Союзу, для прийняття рішень голоси держав-членів в Раді мали іншу вагу: Німеччина, Франція, Італія і Велика Британія отримували по 29 голосів, Іспанія і Польща — 27, Нідерланди — 13, Бельгія, Греція, Португалія, Чехія та Угорщина — по 2, Австрія, Швеція — по 10, Данія, Ірландія, Фінляндія, Словаччина і Литва — по 7, Люксембург, Латвія, Словенія, Естонія та Кіпр — по 4, Мальта — 3; разом — 345 голосів. Таким чином, для прийняття рішення в рамках ЄС-25 кваліфікованою більшістю потрібно було 258 голосів «за».

Ніщцький договір вводив до практики голосування принцип подвійної більшості, який дозволив зберегти за країнами «великої четвірки» (Франція, ФРН, Велика Британія, Італія) контроль над процесом прийняття рішень щодо розширення Союзу на Схід. В іншій конфігурації, але цей принцип зберігся і після виходу Великої Британії з ЄС. Він полягав у тому, що на додаток до перерахованих вище умов, голоси «за» мали надавати ті держави-члени, сумарне населення яких становило принаймні 62 % від загальної кількості населення ЄС (Glencross, 2014, p. 73).

У червні 2003 року був оприлюднений остаточний варіант найбільш істотних нововведень до конституціональної сфери, який серед іншого містив питання змін у складі Європейської Комісії. Ніщцькі домовленості 2000 року щодо останнього діяли до 1 листопада 2009 року. 2 червня 2003 року представники голів урядів шести держав-учасниць ЄС і трьох країн, які перебували в процесі приєднання до Союзу виступили проти швидкої відмови від так званої ніщцької редакції «інституціонального пакету». Пізніше виявилось, що зберегти Ніщцькі домовленості хотіли б і багато інших малих європейських країн. Вони вбачали в них реальний засіб, що давав можливість гарантувати в Євросоюзі рівність держав-учасниць, незалежно від їх потужності та розміру, і зберегти комунітарний метод у прийнятті рішень.

У представлених документах були запропоновані, починаючи з 1 січня 2005 року, розподіл голосів в Європейському парламенті, в Економічному і соціальному комітеті і в Комітеті регіонів, а також склад Комісії і система голосування у Раді ЄС. Важливо, що цих документах містилася значна поступка новим членам Союзу, які побоювалися, що в процесі національної ратифікації договорів про приєд-

нання до ЄС вони будуть позбавлені такого важливого каналу зв'язку з інтеграційним об'єднанням як власне представництво у Комісії ЄС.

Однак противники збереження ніщцького компромісу з ряду великих країн ЄС вважали його абсурдним і мали намір прискорити введення інституціональних новацій.

До 1 листопада 2009 р. кожна держава ЄС мала отримати свого представника у наднаціональній Комісії, причому всі її члени мали бути наділені рівними повноваженнями. Надалі членів Комісії мало б залишитись лише 15, включаючи Голову і майбутнього Міністра закордонних справ Європи. Планувалося, що вони будуть призначатися на основі системи ротації за участю всіх держав-членів ЄС. Правила ротації залишаться тими ж, що були встановлені в Німці в 2000 році. Кожна країна, яка в певний період не матиме свого представника серед 15 членів Комісії, все ж буде представлена делегатом без права голосу. Постійні представництва при штаб-квартирі ЄС у Брюсселі не мали реальної ваги в очах національних адміністрацій країн-учасниць і вони були схильні розглядати в якості своїх представників саме членів Комісії, наділених реальними повноваженнями у виконавчій області.

Можливості повернення до такого підходу формування Комісії досі зберігаються, хоча наразі за Лісабонським договором кожній країні гарантовано місце у Європейській комісії. До більш радикального федералістського підходу, що був прописаний у Конституції, країни поки не вдаються. Для малих країн та особливо для нових членів ЄС, це надто чутлива тема — власне представництво у наднаціональній структурі.

Не вирішеною залишається і головна інституціональна проблема євроінституцій, що викликана розширенням — фізична кількість вповноважених голосуючих акторів, що мають бути обов'язково присутніми при прийнятті рішень у Європейській комісії і у Раді міністрів. ЄК складається з 27 вповноважених комісарів замість 6, як це було довгий час із 1952 року (з часів Об'єднання вугілля та сталі), що ускладнює технічний процес обговорення і голосування.

До 1 листопада 2014 року, коли повністю набрали чинності положення Лісабонського договору про подвійну більшість (кваліфікованою більшістю у Раді ЄС вважаються голоси мінімум 55 % країн ЄС, що водночас має дорівнювати 65 % населення), діяли перехідні положення, які важливі тим, що саме в них закладено джерело подальших можливих інституціональних реформ.

За цією частиною Ніщцького договору 2000 року кваліфікована більшість у Раді представляла половину держав із метою захисту інтересів малих країн і 3/5 сукупного населення ЄС. Надкваліфікована більшість визначалася 2/3 від кількості держав і 80 % сукупного європейського населення. При цьому навіть на частку держави з найбільшою чисельністю населення в Європейському Союзі (Німеччина) припадало менше 20 % загальної чисельності населення ЄС, що позбавляло будь-яку окремо взятую державу Євросоюзу можливості заблокувати рішення. Кількість місць в Європейському парламенті не перевищувала 732 (проти 700, встановлених раніше), що зменшило представництво у парламенті за кількістю депутатів на відсоток населення (Glencross, 2014, р. 77).

Основні напрямки інституціональної реформи, які були передбачені Європейською конституцією, стосувалися законотворчого процесу. Деякі зміни, що відкрили шлях до підписання Конституції, наведені нижче.

Система визначення кваліфікованої більшості при голосуванні в Раді стала наріжним каменем у ході прийняття Конституції. Кваліфікована більшість мала становити не менше 55 % від числа всіх держав-членів (тоді 25), що представляли при цьому не менше 65 % від загальної кількості населення Європейського Союзу.

Втім, кваліфікована більшість не вважалася досягнутою, якщо проти тої чи іншої пропозиції проголосувало менше чотирьох держав-членів. Таким чином, для найбільших країн ЄС ускладнювалося формування більшості для блокування питання. Кількість країн, які утримувалися при підрахунку голосів не враховувалася.

Така ситуація фактично існує і сьогодні. Цей порядок сприяв досягненню позитивного результату при вирішенні особливо спірних питань. Рішення в Раді відповідно до Конституційного договору передбачалося вважати прийнятим у випадку, якщо «за» проголосували понад 55 % країн (але не менше 15), що презентують як мінімум 65 % населення Союзу. Однак, щоб позбавити великі країни можливості втрьох заблокувати рішення (населення будь-якої трійки великих країн більше 35 % населення Союзу), передбачалося, що блокуюча меншість повинна складатися як мінімум із чотирьох держав (Verdun, & Croci, 2005, р. 176). За ті пропозиції, які виходили не від Комісії, а від міністра закордонних справ ЄС (наприклад, ініціативи держав-членів у сфері юстиції та внутрішніх справ або ініціативи Ради у сфері СЗБП), кваліфікована більшість, необхідна для прийняття відповід-

ного рішення, встановлювалася у 72 % від загального числа держав-членів ЄС. На країни, які проголосували за прийняття таких пропозицій, повинно було припадати не менше 65 % сукупного населення Союзу.

Впровадження даної системи було відкладено до 1 листопада 2009 року. Але з 2009 по 2014 роки в якості перехідного заходу Рада могла продовжити обговорення будь-якої ініціативи, перевищивши часовий ліміт, який формально встановлювався для прийняття відповідного рішення.

Це була відповідь ЄС на невдоволення або стурбованість тих країн, яких запропонована ініціатива по тим чи іншим причинам не влаштовувала. До цієї системи передбачалося вдаватися за умови, що не менше 30 % населення Союзу та одночасно не менше 40 % країн висловилися би проти прийняття даної ініціативи. При цьому, голосів, поданих проти рішення, було недостатньо, щоб його відхилити. Мова у даному випадку йшла про спробу відродження компромісної формули, яка була винайдена міністрами закордонних справ країн ЄС на неформальній зустрічі в Греції у 1994 році; до її використання в Раді з тих пір вдалися всього один раз.

Багато дискусій точилося і щодо складу Комісії. Перша Комісія, призначена після вступу в силу Конституції, повинна була включати по одному представнику від кожної держави ЄС. Скорочення складу Комісії до числа, що дорівнює двом третинам від загальної кількості держав-членів ЄС, мало пройти згодом, але не раніше 2014, а фактично досі не відбулося.

Максимальне число членів Європейського парламенту передбачалося збільшити згідно з Конституцією з 732 до 750, причому на частку кожної з держав у залежності від кількості населення, приходилося би від 6 до 96 місць.

Для набрання чинності Конституційний договір необхідно було ратифікувати всім 25 країнам Союзу відповідно до національних законодавств: у одних державах це право було надано парламентам, у інших — через референдуми.

Конституція була схвалена мешканцями Іспанії, Італії, Словенії, Угорщини та Литви. Очікувалося, що Греція також приєднається до їх числа. Однак виправдалися побоювання неприйняття Конституції на референдумах у Франції і Нідерландах, громадяни яких були налаштовані вельми скептично. Конституційний договір не зміг вирішити протиріччя між поглибленням європейської інтеграції та розширен-

ням Європейського Союзу. Одна з причин провалу Основного європейського закону — скептичне ставлення громадян Франції і Нідерландів до розширення Євросоюзу, хоча це був незворотній процес і жодним чином не залежав від волі пересічних громадян «старого» ЄС.

Таким чином, французьке і нідерландське «ні» Європейської Конституції стало відображенням недовіри політиці, що здійснювалася загальноєвропейськими інституціями. Стало очевидним, що повною мірою інтеграція всіх 25 держав не може бути реалізована у середньостроковому майбутньому. Як констатували в спільній заяві Валері Жискар д'Естен і Гельмут Шмідт, «спроби здійснити інтеграцію такого числа країн можуть привести лише до повного провалу» (Dinan, 2014, р. 330).

На думку багатьох аналітиків, зокрема, Майкла Бауна та Найла Нугента те, що сталося в Європі влітку 2005 року, — великий удар по єдності Євросоюзу. Багато хто побоювався, що ЄС вже ніколи не зможе створити загальні політичні структури і повернеться до стану економічного союзу, яким він був протягом 40 років.

Однак, процес побудови політичних структур триває, оскільки всі європейські уряди й еліта Європи підтримують ідею європейського політичного об'єднання. Провал європейської Конституції на референдумах у Франції і Нідерландах — це не перша невдача політичної розбудови об'єднаної Європи. Відтоді європейські уряди почали шукати інші шляхи впровадження засад європейської Конституції у загальноєвропейське життя, вже не через референдуми, а через парламенти або інші бюрократичні механізми (Nugent, 2004, р. 134).

Наразі крах Конституції не загрожує єдності Європи. Хоча, її прийняття стало би важливою віхою до ще більшого єднання європейських країн, Європі довелося відступити на кілька кроків назад. Вважалося, що Францію, Нідерланди і ті країни, які не проголосували за Конституцію, чекатиме повторне або нове голосування, адже європейські чиновники не полишать второваного шляху інституціональних реформ. Але ЄС пішов більш традиційним шляхом підготовки нової угоди з полегшеною формою ратифікації.

Наслідки невдачі, пов'язаної з прийняттям європейської Конституції, найбільше позначилися на країнах-новачках і на тих державах, які збиралися вступити в ЄС — Румунії та Болгарії. Нові держави вступали до Євросоюзу зразка 1990 року, в якому панувало економічне благополуччя, а фінансова допомога з боку європейських структур була більш доступною. У цю Європу прагнули увійти всі колиш-

ні члени Варшавського договору. Але, вступивши в ЄС у травні 2004 року, країни посткомуністичної Європи зрозуміли, що Союз зразка 2005–2006 років є дещо іншим, аніж вони уявляли.

Особливо це стало очевидним у ході світової економічної кризи 2008–2009 рр. У розширеному ЄС був значно посилений контроль над витраченими коштами і фінансування нових великих програм скоротилося. Європейська бюрократія стала менш лояльною, кодекси поведінки, «правила гри», яких необхідно було дотримуватися, також набули більшої жорсткості. Крім того, громадяни старих членів ЄС не особливо вітали розширення ЄС. Населення старої Європи розуміло, що розширення збільшує фінансові витрати західноєвропейських країн-донорів. Французьке, і нідерландське «ні» на референдумах 2005 р. пов'язане з негативними відчуттями громадян цих країн від розширення Євросоюзу на Схід. До того ж, закінчення перехідного періоду, пов'язаного з трансформацією економік східноєвропейських країн, збіглося з початком реформ інституціональної системи самого ЄС, принципів його функціонування. Тому про повну адаптацію країн-новачків до стандартів ЄС говорити було зарано.

У зв'язку з провалом прийняття європейської Конституції на референдумах у Франції і Нідерландах у Брюсселі було проведено «кризовий» саміт Євросоюзу. Головам держав і урядів 25 країн належало за два дні знайти вихід із глухого кута, в якому опинилася «єдина Європа».

Голови держав і урядів схилилися до того, щоб відкласти подальшу ратифікацію Основного закону на невизначений термін. Передбачалося, що Конституція вступить у силу наприкінці 2006 року, після того як її затвердять усі держави. Але після франко-нідерландського «ні» довелося шукати компроміс. З 850-сторінкового документа більшість європейських експертів пропонувала вибрати прийнятні для всіх положення, на основі яких підготувати поправки до вже існуючих угод.

Багато експертів небезпідставно вважали, що Брюссельський саміт остаточно загальмував подальше розширення ЄС (Cini, 2004, р. 349). Перемовини з Туреччиною почалися 3 жовтня 2005 р., але багато аналітиків припускали, що вона надовго залишиться у числі кандидатів на входження без особливої надії на успіх (Nugent, 2004, р. 136). На сьогодні перемовини заморожені через зміни в геополітичній стратегії Туреччини. Існує припущення, що плани розширити межі спільноти до Кавказького хребта, відкладаються на багато деся-

тиліть (Ratka, & Spaiser, 2012, p. 194). Шанси країн, таких як Україна і Грузія, інтегруватися в Євросоюз значно знизилися.

Ще однією з найважливіших цілей Брюссельського саміту було вирішення принципової проблеми щодо бюджету ЄС на 2007–2013 роки, який викликав чималі розбіжності у «клубі 25». Саміт був покликаний знайти компроміс відносно розподілу 870 мільярдів євро між 25 державами-членами Європейського Союзу. Східноєвропейці розраховували на значні фінансові асигнування, заради яких зокрема вони й прагнули в ЄС; Франція і Німеччина готові були піти на компроміс, але лише в тому випадку, якщо на поступки піде Лондон. Однак, Велика Британія не бажала відмовлятися від своїх фінансових переваг у 5 млрд. євро, які щорічно повертали їй із бюджету, оскільки вона не користувалася засобами, що направляються на Єдину сільськогосподарську політику, беручи участь тільки в їх формуванні. Отже, компромісу досягти не вдалося.

Після провалу першої спроби схвалити бюджет у червні 2005 року лідери країн ЄС знову зібралися у грудні того ж року, аби вирішити проблему бюджету ЄС на період із 2007 по 2013 роки. Принципові розбіжності виникли навколо двох основних статей витрат євробюджету: субсидій виробникам сільськогосподарської продукції (на це стали спрямовувати 42,6 % всіх коштів), а також обсягу допомоги новачкам Євросоюзу і країнам, що мають у ЄС рівень розвитку нижче середнього (на так званий регіональний розвиток стали виділяти 36,4 % бюджету) (Hill, & Smith, 2011, p. 302).

Головними антагоністами у процесі обговорення бюджету були Франція і Велика Британія. На частку французьких фермерів традиційно припадає більше чверті всіх сільськогосподарських субсидій ЄС, і Жак Ширак усіма способами прагнув зберегти це досягнення, пам'ятаючи про своїх виборців.

Однією з причин бюджетної кризи, яка мала місце в ЄС у 2005 році, була традиційна Єдина сільськогосподарська політика (ЄСП). Очевидно, що після розширення загострилася проблема її реформування. За даними Європейського статистичного відомства (Eurostat) на 2012 рік у сільській місцевості, що займає приблизно 90 % всієї території Євросоюзу, проживало більше половини жителів, частина яких прямо або опосередковано була зайнята у сільськогосподарському секторі.

Фермери Великої Британії не користувалися субсидіями, тому ЄС видавав так званий британський чек (5 млрд. євро за невикористання

субсидій сільському господарству). З цими особливостями певною мірою пов'язано і успішне голосування за вихід Великої Британії з ЄС, адже фермери, а також зайняті у рибальській індустрії, не були зацікавлені у ЄС. Сума виплат із кожним роком зростала і досягла у 2003 р. 2/3 всього фінансового внеску країни у загальноєвропейську скарбницю, що викликало різкий протест із боку інших країн-членів ЄС. Британський уряд довго не погоджувався на компроміс, але йому не хотілося завершити своє головування у ЄС скандалом і кінець кінцем він залишив вирішення бюджетної кризи Австрії, яка очолила Євросоюз з 1 січня 2006 року. У ході пошуку компромісу Велика Британія визнала можливим скоротити доходи своєї країни за британським членом на 10,5 млрд євро за сім років у обмін на обіцянку Франції приступити до перегляду сільськогосподарської політики ЄС у 2008 році.

Завдяки такому кроку з боку Великої Британії допомогу новим членам Союзу вдалося збільшити на 7 млрд євро порівняно з початковою сумою, закладеною в попередньому варіанті бюджету. Крім того, були погоджені умови лібералізації надання такої допомоги. Країни-реципієнти бюджетних вливань повинні були передбачити виділення з власного бюджету певної суми на здійснення заявленого інвестиційного проекту, а також зобов'язані освоїти надані ЄС кошти протягом двох років (проте ці умови були згодом пом'якшені).

Загальні витрати ЄС у 2007–2014 роках склали 862 млрд. євро, що не перевищує 1,045 відсотка від сумарного валового доходу країн-членів. У наступні сім років на допомогу країнам-новачкам Євросоюз виділив 157 млрд євро, з яких Польща отримала 59,7 млрд (Hill, & Smith, 2011, p. 313).

Досягнутий у Брюсселі компроміс фактично врятував єдину Європу від чергового потрясіння, показавши, що навіть у рамках ЄС-25 є можливість знаходити рішення, які задовольняють всіх.

6.4. РОЗБУДОВА ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТІВ ЄС ЗА ЛІСАБОНСЬКИМ ДОГОВОРІМ

Лісабонський договір надає чіткий та вичерпаний перелік найважливіших компетенцій Європейського Союзу. Аналіз цього документу може надати ясності одному із найскладніших аспектів європейської інтеграції. У ході інституційних реформ та історично-

го розширення ЄС виникла з початку політична, а потім і правова необхідність фіксації іншої інституційної конфігурації ЄС — більш пристосованої до новітніх викликів. Відмова від конституційного договору та складна система компромісів була втілена у текст Лісабонського договору. Розроблена в договорі класифікація повноважень головних інститутів привносить на решті ясність у компетенції, але не веде до їх суттєвого перерозподілу. До виключної компетенції ЄС віднесені загальна торгівельна політика, регулювання митного союзу та зони євро, конкурентна політика на внутрішньому ринку, та питання морської біоєкології. До сфери спільної компетенції ЄС та держав членів долучено 11 напрямків політик. Це безпосередньо внутрішній ринок, спільні простори свободи, безпеки та правосуддя, соціальна, транспортна, екологічна політики. Також до сфери спільної компетенції з більш складним балансом повноважень у залежності від країни та специфіки діяльності віднесені науково-дослідна політика, космос, гуманітарна допомога. До окремого типу компетенцій виділена координація економічної політики та політики зайнятості. Також зазначена ціла низка чутливих сфер, таких як промислова, молодіжна та культурна політика, охорона здоров'я, туризм, спорт, цивільна оборона та адміністративне співробітництво (у цих сферах ЄС не має законодавчих повноважень, а здійснює лише підтримуючі та координуючі дії). До окремої компетенції не віднесено СЗБП, а лише зазначено що ЄС проводить. З точки зору Кристофера Хілла та Юліана Ховарса, це фактично означає повну залежність структур ЄС від рішення країн із питань безпеки. Тільки компроміс між країнами надає повноваження ЄС діяти по певних напрямках чи міжнародних кризах, а коли компромісу нема, чи він існує лише у загальних рисах, то і СЗБП у цих напрямках фактично не існує (Hill, & Smith, 2011, p. 1999).

Також Лісабонський договір вводить нову систему нормативних актів ЄС. До цього нормативні акти ЄС класифікувались у їх співвідношенні з впливом на національне законодавство окремих країн ЄС. Зараз у ЄС замість заплутаного багаторівневого сприйняття юридичних актів існує принциповий розподіл на законодавчі акти, делеговане законодавство та підзаконні імплементаційні акти. Законодавчі акти — це традиційні директиви, рішення та регламенти, що ухвалюються Європарламентом та Радою ЄС. З точки зору Річарда Уйтмана Стефана Вульфа, це є демонстрацією доволі традиційного неофункціоналістського підходу до інституційної розбудови ЄС. Тут

не може бути рішення наднаціонального органу без компромісу між країнами чи згоди населення через парламентське представництво. Далі рішення наднаціонального органу стає обов'язковим для всіх (Whitman, & Wolf, 2012, p. 27).

Делеговані акти існують для не значних змін у законодавстві ЄС. Вони приймаються рішеннями Європейської Комісії (ЄК). Це численні інструкції, підзаконні акти, які можуть бути відмінені рішенням Європарламенту чи Ради ЄС, але у переважній більшості мовчазна згода цих органів цілком достатня для того щоб рішення ЄК мали статус актів прямої дії для всіх у ЄС. У даному випадку ми бачимо класичних федералістський підхід у формуванні повноважень загальноєвропейських інституцій. Цей підхід виходить з того що формуються максимально можливі повноваження наднаціонального органу і він вже виступає як самостійний актор та продукує обов'язкові рішення.

Імплементативні акти у рамках формування права ЄС здійснюються національними законодавствами. Тобто при необхідній координації дій національні законодавчі органи приймають ідентичні рішення, які таким чином поповнюють масив Права ЄС та інтеграційні механізми, часто без прямої участі наднаціональних органів. Такий підхід, із точки зору Джона Петерсона, віддзеркалює поширену французькими голлістами концепцію «Європи батьківщин», яка не заперечує європейській інтеграції як такій, але наполягає на тому що її найбільш ефективно втілення у життя може відбуватися тільки спільними рішеннями національних держав при виключно координаційній ролі органів ЄС (Peterson, & Shackleton, 2002, p. 347).

Поступове розширення напрямків рішень за якими можливе голосування кваліфікованою більшістю у Раді ЄС було після Мaaстрихтської угоди було однією із визначальних тенденцій у розвитку інститутів ЄС. З формальної точки зору зміни полягали у переформулюванні методики визначення цієї кваліфікованої більшості. У 1990-ті роки стала зростати безпосередня компетенція ЄС у житті європейців. Відповідно і підвищується і роль загальноєвропейських інституцій. Із точки зору Десмонда Дейнана, теоретичне підґрунтя європейської інтеграції вже давно визначило, що інститути ЄС базуються на компромісі між наднаціональною федералістською Європейською Комісією яка виступає виключно із загальноєвропейських інтересів і Радою ЄС, де головне це інтереси країн та компроміс між ними. Рада ЄС приймає ключові рішення, за втілення яких у життя

відповідає найчастіше вже Єврокомісія, як фактично головний виконавчий орган із своїми окресленими повноваженнями. Все це доповнюється Європарламентом та Судом ЄС, що робить систему демократичною і більш сталою (Dinan, 2014, р. 349).

Таким чином, головне питання — це методи голосування у Раді ЄС. Вже коли у ЄС було 12/15 країн, необхідність одностайності прийняття рішень по багатьох питаннях значно ускладнювало роботу. Після розширення на схід при 25/27 країнах ускладнювалась навіть сама дискусія, де кожна країна мала своє уявлення щодо того чи іншого питання. Лісабонський договір полишив одностайність тільки по найважливішим питанням, таким як прийняття нових членів ЄС, зовнішня політика та безпека, радикальні бюджетні, податкові чи кадрові рішення тощо. Головний метод визначення кваліфікованої більшості полишився незмінним — це підрахунок голосів країн у відповідності з кількістю населення у кожній з них. Лісабонський договір запровадив принцип «подвійної більшості», що було запозиченням із Конституції. Це найважливіше положення договору вступило у дію тільки у 2014 році, а повністю запрацювало у 2017 році. На перехідний з 2009 року період продовжувала дію досить складна формула Ніщцької угоди. Зараз рішення у Раді ЄС приймаються, якщо «за» проголосували більше 55 % від загальної кількості країн (не менше 15), які одночасно представляють мінімум 65 % населення ЄС. Така система не дозволяє трьом великим країнам протягнути самим рішення без значної підтримки малих країн. Блокуюча меншість це мінімум чотири країни.

Не тільки Лісабонською угодою, але і самими «правилами організації» (у даному випадку ЄС) передбачено багато можливостей для продовження пошуку компромісу. У ряді випадків, наприклад, коли декілька країн виступають проти певного рішення, але не мають блокуючої більшості, голосування не проводиться, а перемовини продовжуються. Процес прийняття будь-якого рішення загальмовується, але з'являється новий, чітко окреслений «простір» для компромісу. З точки зору Десмонда Дейнана, такий підхід є ознакою сталого розвитку та функціонального підходу, коли нехай довго та навіть половинчасто, але прийматися (і відповідно виконуватися) мають тільки максимально узгоджені всіма акторами рішення. Таким чином, унеможлиблюється формування постійної групи незадоволених, яка рано чи пізно призведе до дисбалансу всієї системи. Голосування кваліфікованою більшістю у багатьох випадках виступає, скоріше, як

стимулюючий фактор для укріплення переговорної дисципліни серед країн ЄС. Реальна практика прийняття рішень несе переважно консенсусний, а не мажоритарний характер. Із 1990-х рр. не більше 5 % рішень були прийняті у супереч волі двох чи більше країн (Dinan, 2014, р. 363).

Особливу роль у механізмі прийняття рішень ЄС відіграє Європарламент. Це як інститут не тільки важливий елемент наднаціональності, а і необхідний елемент забезпечення легітимності всім діям ЄС. Для євробюрократії досить важливо, щоб її рішення не були ізольовані від суспільства та широких верств населення. Депутати обрані громадянами як складова наднаціональної інституції — це важливий елемент довіри та стабільності системи. На перший погляд, роль Європарламенту у законотворчому процесі підсилилася вельми значно. Звичайна законотворча процедура (яка раніше називалася процедурою спільного прийняття рішень) у результаті Лісабонського договору стає основним засобом прийняття рішень. Тим не менше, між традиційними національними парламентами і Європарламентом існує багато не тільки процедурних, але і функціональних відмінностей. З одного боку це парламент (законодавчий орган), де існують фракції, депутатів прямим голосуванням обирають громадяни ЄС, а з іншого, це складова величезної міжнародної структури з ознаками наднаціональної та міжнародної організації. Сам Європарламент досі ділить законотворчі повноваження з Радою ЄС (Рада Міністрів). Лісабонський договір фактично повторив положення неприйнятої Конституції ЄС стосовно повноважень Європарламенту. За даними Алана Тасана, звичайна законодавча процедура охоплює 37 % рішень ЄС. У 26 % випадків Європарламент взагалі не бере участі у механізмі прийняття рішень. У 11 % робить доповідь, у 26 % надає консультацію (Tathan, 2009, р. 417). Європарламент не діє автономно. Він отримує велетенську кількість документації та вже пророблених законодавчих ініціатив із Комісії ЄС чи з Ради Міністрів (саме цей орган і має найбільші повноваження приймаючи фактично остаточне рішення).

Для поглиблення балансу всієї системи ЄС через механізми представницької демократії та збереження національних держав у якості головних акторів у ЄС Лісабонський договір підвищив і повноваження національних парламентів у виробленні загальноєвропейських норм. Національні парламенти мають можливість здійснювати моніторинг законодавчих пропозицій Комісії ЄС з метою контролю за збереженням принципу субсидіарності, щоб не обтяжувати ЄС

рішеннями, які можуть бути ефективними на національному чи навіть місцевому рівні. Національні парламенти можуть опротестувати рішення органів ЄС висувуючи обґрунтування порушення принципу субсидіарності. Якщо ці обґрунтування підтримує третина національних парламентів, то рішення має бути переглянуте. Таких випадків не дуже багато в історії сучасного ЄС, але хоч сперечання з тлумачення принципу субсидіарності і зтягають та ще більш заплутують і без того обтяжливий складною системою балансів механізм прийняття рішень у ЄС, все одно роблять європейську інтеграцію справою для багатьох прошарків влади різного рівня, а не тільки привілеєм наднаціональних федералістських структур.

У 1990-ті роки у системі регулювання діяльності структур ЄС були окремо виділені простори свободи, безпеки та правосуддя (зараз єдиний «простір»). Інституційну відповідальність за ці сфери було поділено між першою (комунітарною) та третьою (міжурядовою) опорами. Лісабонський договір повністю змінив цю ситуацію. Всі ці сфери, як єдиний «простір» переходять до спільної та єдиної системи регулювання у рамках Договору про Функціонування Європейського Союзу (назва ця з'явилася у наслідок Лісабонського Договору замість Договору про ЄС Маастрихтського договору). У всіх сферах цього «простору» зараз використовуються стандартні правові акти ЄС: регламенти, директиви та рішення, що зняло безліч питань про юридичну силу та різноманітні способи імплементації рішень. Суд ЄС отримав у повному обсязі повноваження по контролю над «простором», лише з обмеженнями по тлумаченню законності дій поліцій та різноманітних національних правоохоронних органів. Звичайна законодавча процедура постає у «просторі», що також віддзеркалює підсилення ролі Європарламенту та перехід до кваліфікованої більшості у Раді ЄС.

При навіть такому піднесенні інтеграційних інституцій, Лісабонський договір зафіксував значну групу виключень та особливих ситуацій. Серед них більшість перекочували з минулих договорів, але з'явилися і нові, як результат нових викликів та більш інтегрованого простору у середині ЄС. Серед нових у 2009 році була зупинка загальноєвропейських повноважень ЄС у міграційній сфері з джерелами мігрантів з поза меж ЄС. Держави ЄС самостійно встановлюють кількість трудових мігрантів зі третіх країн. Кримінальне законодавство та діяльність поліцій різних країн досі дуже мало інтегровані. Гармонізація законодавства у кримінальній сфері обмежена лише

особливо тяжкими злочинами, тай ще із трансграничним елементом. По не багатьом моментам зберігається принцип одностайності при голосуванні, наприклад у правилах взаємодії правоохоронних органів. Крім окремих загальноєвропейських інституцій зі законотворчою ініціативою можуть виступати і групи країн (не менше чверті від кількості країн ЄС). Співробітництво у кримінальному праві спеціально обмежене т.зв. механізмом «екстреного гальмування», коли за вимогою лише однієї країни питання передається Раді ЄС, де рішення з такого питання приймається лише одноголосно. Всі інституційні реформи зберегли багато елементів гнучкості. Це особливі привілеї Великобританії (зараз тільки Ірландії та Данії) за бажанням не брати участь у «просторі»; особливо це стосується кримінального права. Таким чином, специфіка правових систем країн-членів та політична чутливість зробили «простір» тою сферою ЄС, де існує найбільша кількість виключень. Тому, з окремих актуальних питань робляться спроби просунути інтеграцію та підвищити роль наднаціональних органів ЄС. Наприклад, із проблем зовнішньої міграції просування є дуже незначними та повільними. Але ще у 2009 році було прийняте рішення про утворення просунутого співробітництва з питань сімейного права з трансграничним елементом.

З формальної точки зору, Лісабонський договір комунітаризував і другу опору ЄС закріплену Маастріхтським договором. Йдеться про Спільну зовнішню та безпекову політику (СЗБП) та Спільну політику безпеки і оборони (СПБО). Проблеми формування спільної зовнішньої політики, чи принаймні спільної позиції на міжнародній арені, проблеми європейської безпеки, спільної європейської армії — завжди збуджували не тільки євроінтеграторів, але і широкий загал. Але з гострих питань т.зв. «жорсткої сили» чи «великої політики» домовитися було завжди складно і ЄС став асоціюватися перш за все з «м'якою силою» та «малою політикою», де дійсно здійснено немало проривів. При цьому, всі історичні договори усередині ЄС (Римський, Амстердамський, Маастрихтський та Лісабонський) не тільки не оминули цих питань, а й приділяли їм значну увагу. В усіх договорах про Асоціацію з третіми країнами значний розділ завжди присвячується питанням міжнародної безпеки та оборони. Крім суто практичних аспектів, ці питання відносяться до фундаментальних та навіть світоглядних. І тому загальноєвропейські інститути намагаються створити максимальні умови для реалізації спільної позиції ЄС, коли у наявності не просто компроміс, а дієвий консенсус всіх держав.

Для досягнення таких цілей Лісабонський договір відмінив другу опору ЄС та постійно працює на підсилення питань зовнішньої політики, міжнародної безпеки, спільної торговельної політики, гуманітарної політики за межами ЄС. Для цього за Лісабонським договором була створена Європейська служба зовнішніх справ (Європейська дипломатична служба) під керівництвом Верховного представника ЄС із закордонних справ і політики безпеки. Ця структура є своєрідним міністерством закордонних справ у середині мережі інститутів ЄС. Але щодо повноважень і функцій її важко порівняти із звичайними МЗС. Система зовнішніх дій ЄС досі не є єдиною та централізованою. Основні положення СЗБП / СПБО містяться у попередніх договорах про ЄС, а про економічні напрямки зовнішньої політики говориться тільки у останньому. Відкрито підкреслюється, що у сфері СЗБП / СПБО діють «специфічні правила та процедури» (Cini, 2004, р. 229). Ця сфера виключена із загальних компетенцій Союзу. У ній не застосовується традиційні типи нормативних актів ЄС (регламенти, директиви тощо), а використовуються передбачені Маастрихтським договором загальні керівництва, дії Союзу та позиції Союзу. І хоча ці дії та позиції Союзу приймаються у формі «рішень», але у міжнародно-правовому сенсі це не є «рішення» ЄС у повній мірі, тому що у СЗБП / СПБО «прийняття законодавчих актів виключається» (Hill, & Smith, 2011, р. 204). Двоїстість зовнішній дій Союзу яскраво характеризує той факт, що Верховний представник ЄС із закордонних справ і політики безпеки одночасно підпорядковується і Раді ЄС, і Голові Єврокомісії.

У СЗБП / СПБО відбулися значні зміни. Наприклад, не тільки повторена фраза про можливість перетворення СПБО на спільну оборону, але з'явилося положення про обов'язковість спільних дій у разі агресії проти одної з держав членів ЄС. При всіх змінах основа СЗБП / СПБО — це перш за все міждержавне співробітництво.

Для більш ефективного здійснення СЗБП на вищому рівні, Лісабонським договором був створений пост Голови Ради ЄС, але функції підготовки засідань Ради, порядку денного та проектів рішень Голова має здійснювати разом із лідером країни, що головує у ЄС, та зі всією трійкою (країна, що перед тим головувала у ЄС, та, що зараз головує, і наступна країна, що головуватиме). На міністерському рівні забезпечення послідовності зовнішньої політики покладається на Верховного представника ЄС із закордонних справ і політики безпеки. За Лісабонським договором йому передані всі функції Верховного представника зі СЗБП та члена Єврокомісії по зовнішнім справам.

Він є також керівником Ради міністрів закордонних справ, віце-головою Єврокомісії та керівником Європейської служби зовнішніх справ. Він забезпечує узгодження усіх напрямків зовнішніх дій Союзу та стабільність зовнішньої політики. Але, наприклад, коли Рада міністрів закордонних справ обговорює питання зовнішньої торгівлі, роботою Ради керує не Верховний представник ЄС із закордонних справ і політики безпеки, а міністр головуючої у ЄС країни. Цілу низку структур, що готують документи до засідання Ради, очолюють або чиновники головуючої країни, або постійні керівники, призначення яких не залежить від Верховного представника ЄС із закордонних справ і політики безпеки. Така система дозволяє підпорядковувати зовнішні справи переважно компромісу чи консенсусу держав-членів ЄС. При цьому і роль наднаціонального органу значно зросла. З точки зору Крістофера Хілла, така структура є унікальною для сучасної системи міжнародних організацій (Hill, & Smith, 2011, p. 79).

Сфера зовнішньої політики принципово відрізняється від інших напрямків діяльності ЄС. Вона потребує менше законотворчих, аніж політичних рішень та адміністративних чи оперативних дій, швидких рішень у відповідь на зміну міжнародної ситуації, та ефективних дій із використанням всіх ресурсів ЄС та країн членів. У цій сфері ЄС позбавлений самого потужного свого інструмента — законодавства, адже, наприклад, прийняття Євросоюзом закону про неприпустимість насильства у Сирії нічого не буде означати для сирійського уряду. По суті, мова йде про специфічну сферу діяльності виконавчої влади. Не випадково, крім передбачених Договорами типів актів, у СПБО надзвичайно активно використовуються заключні акти Ради ЄС та Верховного представника, що не має чіткого статусу стратегії.

Європейська служба зовнішніх справ, що була сформована, функціонально схожа з керівництвом Комісії ЄС, але не має юридичних переваг, які впливають із існування повноважень у прийнятті рішень. Вона підзвітна Європарламенту, що керується Верховним представником з широким мандатом у рамках рішень Ради міністрів та Європейської Ради. Це ефективніший інструмент проведення узгодженої політики, ніж ті, які раніше малися у розпорядженні ЄС. Але навіть у сфері реалізації рішень СПБО в значній мірі залежить від дипломатичного та адміністративного персоналу країн членів, а також від їх військових та поліцейських ресурсів.

Що ж стосується прийняття рішень, то ця функція повністю реалізується країнами-членами на основі консенсусу при допомозі Генерально-

го секретаріату Ради ЄС. У такій чутливій сфері, як зовнішня політика, країни ЄС не бажають відмовлятися від суттєвої частини своїх суверенних прав. У такій ситуації пошук консенсусу як мінімум потребує більше часу; дуже часто реакція ЄС запізнюється чи висловлюється суто формальна позиція з дипломатичними формулюваннями «занепокоєння». Реальні заходи у такому разі здійснюються на національному рівні окремими країнами, між якими є згода, але це не є позицією всього ЄС.

У цілому зовнішня політика ЄС досі реалізується за допомогою методів міжурядового співробітництва, а друга опора фактично продовжує своє існування.

Не випадково в сфері СПБО існує велика кількість практик гнучкої інтеграції, що було передбачено ще Амстердамським договором і позначалось як «конструктивне утримання». Також досі існує в сфері СБПО поширене Ніццьким договором «просунуте співробітництво», проектний підхід у діяльності Європейської оборонної агенції. Лісабонський договір додав методи «доручення» та постійного «структурованого співробітництва».

У цілому проведені реформи дають можливість зробити зовнішню політику ЄС якщо не повністю єдиною, то принаймні більш узгодженою. Створені інструменти та механізми працюють; тепер — як завжди — потрібна політична воля, щоби ширше ними користуватися. Приймаючи до уваги серйозні відмінності у інтересах та ресурсах країн ЄС, розвиток СЗБП / СПБО, скоріше за все, буде відбуватися у форматі постійного «структурованого співробітництва», тобто без участі всіх країн ЄС або з різним ступенем зобов'язань та участі у конкретних проектах.

Лісабонський договір вніс ряд змін у спільну зовнішню політику ЄС. Основні зміни включають:

1. Створення посади Високого представника ЄС із питань зовнішньої політики і безпеки, який координує зовнішню політику ЄС і представляє ЄС на міжнародній арені.

2. Утворення Європейської служби зовнішньої діяльності (ЄСЗД), яка є дипломатичним корпусом ЄС. ЄСЗД підтримує Високого представника і забезпечує його роботу в галузі зовнішньої політики.

3. Розширення компетенцій ЄС у сфері зовнішньої політики, зокрема включення нових областей, таких як оборона, безпека і кризове управління.

4. Введення спільної політики безпеки і оборони, яка має на меті підвищення безпеки ЄС і здатності реагувати на кризові ситуації.

5. Зміцнення ролі національних парламентів у процесі формування зовнішньої політики ЄС, зокрема, через більшу увагу до їхньої ролі в процесі прийняття рішень.

6. Встановлення нових процедур для прийняття рішень зовнішньої політики ЄС, зокрема, введення більшістю голосів у рамках Ради ЄС.

Ці зміни створили більш координовану і ефективну зовнішню політику ЄС, що дозволяє ЄС говорити одним голосом на міжнародній арені.

Серед окремих напрямів політики ЄС найбільше реформовано СЗБП / СПБО. Зміцнення СЗБП / СПБО є необхідною умовою перетворення ЄС на «силу, яка прагне посісти гідне місце у світовій політиці. У зв'язку з цим особливе значення має заснування посади голови Європейської ради, який обирається на 2,5 року. Це має особливе значення для зовнішньої політики, оскільки вона й досі складає основи міжурядового співробітництва. Запроваджено також посаду високого представника ЄС із закордонних справ та політики безпеки, якому передаються всі функції та повноваження Верховного представника зі СЗБП / СПБО та комісара із зовнішніх зв'язків. У його підпорядкування переходить Європейська служба зовнішніх справ, включаючи всі посольства ЄС у третіх країнах та при міжнародних організаціях. Він постійно головує у Раді міністрів закордонних справ. Щоправда, цей Верховний представник одночасно підпорядкований голові Комісії та Європейській раді, що може суттєво ускладнити його діяльність.

Як і очікувалося, СЗБП / СПБО збереглося у своєму нинішньому вигляді — як форма міжурядової співпраці. Але все ж таки у цій сфері відбулися серйозні зміни. У Лісабонському договорі не лише підтверджена можливість перетворення СЗБП / СПБО на загальну оборону, а й з'явилося положення про обов'язковість спільних дій щодо відображення агресії проти однієї з держав-членів. Однак, враховуючи серйозні розбіжності щодо цілої низки зовнішньополітичних питань, розвиток СЗБП / СПБО, швидше за все, відбуватиметься у форматі постійного структурованого співробітництва, тобто за участю не всіх 27 країн ЄС.

Загалом проведені реформи дають шанс, що зовнішня політика ЄС стане якщо не єдиною, то більш узгодженою, що за інших рівних умов сприятиме посиленню ролі ЄС у світі.

Якщо оцінювати Лісабонський договір у історичному контексті, то треба пам'ятати, що його поява була наслідком провалу Конститу-

ції ЄС. По суті динаміки розвитку євроінтеграції — це є кроком назад у порівнянні з конституцією ЄС. Цілий ряд положень були виключені або пом'якшені з урахуванням інтересів країн-членів. Але при цьому найважливіші інституційні зміни у механізмах прийняття рішень в інститутах ЄС та при формуванні зовнішньої політики увійшли до Лісабонського договору.

Політичний дизайн ЄС формується не тільки юридичними текстами. Часто більш важливу роль грають конкретні практики, методи взаємодій інститутів та ключових акторів, культура політичного компромісу, відчуття цивілізаційної спорідненості, що допомагає поєднувати інтереси країн-членів ЄС.

Уже на переговорах з підготовки Конституції ЄС держави-члени намагались не допустити поглиблення інтеграційних процесів. Одне із небагатьох виключень — це згода з необхідністю інтенсифікувати СЗБП / СПБО. Так звані «оборонні» дії, що стримували інтеграцію, були поширені ще у 1990-х роках, коли після ратифікації Маастрихтського договору, значно посилилася роль загальноєвропейських наднаціональних інституцій. Йдеться про принципи субсидіарності та пропорційності, законодавчу техніку мінімальної гармонізації, різноманітні форми гнучкості, залучення національних парламентів до законотворчого процесу ЄС та ін. Усе це було застосовано при розробці Конституції. Для деяких акторів систематизація повноважень ЄС, вірогідно, ставила на меті зупинити розширення повноважень. Були спроби позбавити Суд ЄС можливості користуватися засобами передбачуваних повноважень. Так головний конфлікт Конституції, у зв'язку з реформою системи кваліфікованої більшості, був пов'язаний із бажанням Іспанії та Польщі зберегти свої можливості щодо блокування рішень ЄС, тому що за Ніццьким договором вони мали за собою збільшену кількість голосів. Ці проблеми залишились у неприйнятій Конституції та не стали тягарем для нового Лісабонського договору. При його підготовці виникли свої активні «оборонні» дії. Зокрема, відміна нової системи актів вторинного права, повернення до «напівобов'язкового» статусу Хартії фундаментальних прав, відмова включати до тексту Лісабонського договору положення про перевагу права ЄС, відмова від масштабної реформи Європейської Комісії, відтермінування до 2014 року введення у дію «подвійної більшості» у Раді ЄС. Було важко приховати від широкого загалу, що країни піклувались не про майбутню ефективність ЄС, а про збереження впливу власних країн. Це стосувалося розподілу місць у Європарла-

менті, правил голосування у Раді ЄС, наявності національних представників на ключових постах. Наприклад, Польща була вимушена відмовитися від своїх досягнень за Ніщцьким договором, фактично під тиском Німеччини, де почалися розмови про продовження переговорів про Конституцію навіть без участі Польщі, що зараз взагалі важко собі уявити. Тодішній президент Чехії Вацлав Клаус відмовився підписувати вже ратифікований Чеським парламентом Лісабонський договір. Почався конфлікт між Італією та Францією з приводу нелегальних мігрантів, що досі не є вирішеним. Данія на короткий термін відновила вибіркового контроль на своїх кордонах. В Угорщині були проведені реформи, які з точки зору ЄС, порушували основні принципи свободи слова та демократії, але заради компромісу ЄС не вдався до санкцій. Таким чином, процесами європейської інтеграції широкі пласти національного егоїзму піднялися на поверхню і фактично стали легітимними. Це була плата за не таке швидке, але все ж просування шляхом подальшої інтеграції та підсилення ролі загальноєвропейських інституцій. При всьому егоїзмі європейські еліти розуміли, що тільки узгоджена спільна європейська позиція може бути відповіддю на глобальні виклики сучасності. Еліти вирішили полішити амбітні проекти з Конституції та повернутися до досвіду підписання чергового договору. Існував консенсус запобігти проведенню національних референдумів. Лише Ірландія була вимушена провести референдум згідно своєї конституції.

1990–2000-і роки — це однозначно успіх в історії ЄС і європейських інституцій. При цьому в оцінках ЄС населення країн ЄС все більше ставиться прагматично. На це підштовхують праві і ліві популістські політичні сили, які перекладають провину за велику кількість об'єктивних проблем у економіці та соціальному житті саме на ЄС. На виборах до Європарламенту явка виборців завжди є значно меншою, ніж до національних парламентів. На піку успіху з розширенням на схід, введенням євро та ін., суспільство почало забувати про те, що Європейському Союзу вдалося досягти головних завдань своїх засновників — унеможливлення війн між країнами ЄС, створення спільного ринку, прозорість кордонів, вільний рух товарів та послуг. Європейське співтовариство замислювалось як структура для галузевої інтеграції та інтеграції національних ринків, компетентне у обмеженій сфері питань технічного характеру, мало зрозумілих для населення і цікавих переважно для еліт. Для такої структури було достатньо технократичної легітимності, що впливала із її ефектив-

ності. Але на початку 1990-х років Європейське співтовариство перетворилося на Європейський Союз — структуру принципово іншого характеру, де крім економічної була і політична інтеграція. До такої структури і запит з боку суспільства є іншим. Європейські інститути стали намагатися побудувати «квазідержаву», якій потрібен інший рівень легітимності. Але провал Конституції, а потім економічна криза 2008—2009 років загальмували весь процес. У цих обставинах досягнення Лісабонського договору виглядають навіть цілком конструктивними на фоні сучасної турбулентності. З тексту Лісабонського договору прибрати все, що стосується «квазідержавності». Навіть виникали питання про обов'язкове збереження європейської символіки. Якщо раніше певний дефіцит легітимності ЄС був сферою опікування експертного середовища, то з середини 2000 років це стало фактором реальної політики. Відмовившись від тактики ігнорування проблеми, еліти були вимушені у тій чи іншій мірі враховувати настрої суспільства, де стала панувати думка, особливо після розширення на схід, що інтеграції вже забагато. Тим не менше, ми бачимо досить стале та ефективне існування загальноєвропейських інституцій. Лісабонський договір зберігає принципи інституційного балансу між наднаціональними та міжурядовими елементами, зрушує баланс впливу на користь міжурядових інститутів — Ради ЄС та Ради міністрів. Керівництво зовнішньою політикою ЄС тепер спирається більше на міжурядовий підхід (Рада ЄС) ніж на наднаціональний (Комісія ЄС). З одного боку це дещо послабило традиційний федералістський орган — Комісію, видаливши з неї багато зовнішньополітичних підрозділів. А з іншого це підсилило сталість розвитку всіх інститутів, заблокувавши занепокоєння національних держав про їх вилучення із процесу формування та реалізації позиції ЄС на міжнародній арені.

Невипадково за останнє десятиріччя все частіше у ЄС лунають ідеї гнучкої інтеграції та давньої концепції про «Європу різних швидкостей». Це означає повернення до аргументів, що ті країни чи регіони, що бажають та готові — нехай об'єднуються та створюють «тверде ядро» ЄС, а інші полишаються на периферії. Певною мірою, таким ядром є країни Єврозони, хоча частіше мова йде про створення інтеграційного авангарду в сфері юстиції та зовнішній політиці. Лісабонський договір надає всі можливості до руху різними швидкостями на шляху інтеграції. Це може бути як небажання окремих країн так і одночасно невідповідність певним критеріям серед інших країн.

Подібну ситуацію ми бачимо не тільки зі зоною Євро, а й з повним функціонуванням всього пакету Шенгенських угод, безпековою інтеграцією.

Лісабонський договір як наслідок неприйняття Конституції готувався у доволі інших історичних обставинах. Якщо Лісабонський договір був підписаний і ратифікований тоді у повному обсязі у 2004 році, то всі — і політики, і експерти — вітали би його як черговий рішучий крок на шляху інтеграції. Сьогодні у залежності від своїх теоретичних поглядів експерти оцінюють Лісабонський договір як свідоцтво провалу спроби федералізувати Європейський Союз, чи як черговий маленький крок на шляху до Європейської супердержави у дусі неофункціоналізму, чи як тонку розбудову складного балансу між наднаціональним та міжурядовим підходом у Європейських інституціях. Найважливіші положення Лісабонського договору з питань кваліфікованої більшості набули чинності тільки у 2014 році, тобто дійсно у іншій соціально-економічній та політичній атмосфері. У будь-якому випадку Лісабонський договір не передбачувався як революційний інструмент для демонтажу суверенітетів держав-членів та їх національних компетенцій. У порівнянні з Маастрихтським договором у розбудові загальноєвропейських інституцій, Лісабонський договір є доволі скромним.

Подібна загальна оцінка тексту Лісабонського договору не ставить під сумнів окремі надбання у розвитку інтеграції, зокрема, комунітаризацією простору свободи, безпеки та правосуддя, уніфікацією законодавчих процедур, реформу системи нормативних актів, створення більш ефективної структури органів у сфері зовнішньої політики. Однак у більшості сфер діяльності ЄС реформи були вельми поміркованими та супроводжувалися значною кількістю обмовлень. Не зважаючи на те, що Лісабонський договір був констатацією невдачі федералістів, текст Лісабонського договору витримав перевірку часом та історичними викликами. Більш національно орієнтована система, побудована на складному компромісі, виявилася більш гнучкою для розвитку ЄС та інституційної реакції на зміни у роботі сталих інституцій. Дуже важливим є запуск та підтримка довгострокових кумулятивних ефектів у різноманітних політиках.

З прагматичної точки зору, на сьогодні така оригінальна інституційна розбудова виявилася найбільш оптимальною як для збереження цілісності ЄС у турбулентні часи, так і для задоволення національних амбіцій певних держав. Термін «національний інтерес» серед

евроінтеграторів у 1990-ті роки вже вважався як мінімум архаїчним, а тепер, по факту, став знову легітимним.

Багато критиків ЄС вважають систему занадто заплутаною та неспроможною на дії. Аргументи у критиків звичайно є, і ми бачимо як ЄС не може зрушитися з багатьох питань і дуже часто займає «реагуючу», а не «провокуючу» позицію. Критики вважали, що ЄС скотиться у систему горизонтального міжурядового співробітництва чи знайде політичну силу для федералістського руху до сильних наддержавних органів, які зможуть, не озираючись на незадоволення певних акторів, прийняти різкі рішення. Але не відбувається ні перше, ні друге. Однак, як відомо, нема нічого більш постійного ніж тимчасове. Лісабонський договір у черговий раз зафіксував це статус-кво. Існуюча стабільна нестабільність, синтез у єдиній структурі великої кількості методів, процедур та механізмів, відкрита фінальна мета Європейського об'єднання дозволяють Європейському Союзу балансувати між внутрішніми та зовнішніми велетенськими ризиками сучасності.

ВИСНОВКИ

Історія ЄС — це історія постійного подолання кризових явищ. Друга світова війна стала подією, яка завершила еру європейського абсолютного домінування у світі. Європа лежала у руїнах, але це спонукало тодішні європейські еліти до пошуку нової моделі розвитку на основі приборкання глобальних імперських амбіцій та пошуку внутрішнього компромісу. Повернулися до ідеї Сполучених Штатів Європи та ідеї внутрішнього миру, про який мріяли європейські гуманісти протягом сторіч.

Запуск економічної інтеграції дуже швидко виявив відсутність підґрунтя для війни між західноєвропейськими країнами, які є елементами єдиної ціннісно-орієнтованої системи. У 1950-х роках не тільки завдяки допомозі США Західна Європа зуміла відродитися як Спільний ринок, а невдовзі як потужний світовий економічний гравець. У середині 1960-х років навіть багатьом євроскептикам стало зрозуміло, що саме розширення внутрішнього ринку та повноважень європейських інституцій суттєво підсилює економічне зростання всіх країн ЄС у порівнянні з їх можливостями окремо. Навіть світова економічна криза 1970-х років привела не до краху ЄС, а навпаки до початку розширення ЄС.

Розширення ЄС стало невід’ємною частиною існування європейських інституцій. Перш за все це інститути ЄС амбітно визначили загальноєвропейський проект як «сучасне втілення європейської цивілізації». Розвиток європейських інституцій є відображенням різноманіття можливостей і одночасно вад розвитку народів Європи. У ЄС з самого початку була зроблена ставка на поступовий рух від можливості до можливості. Євроінтегратори завжди розуміли необхідність поетапного розвитку від економічної до фінансової, а потім політичної, і нарешті зовнішньополітичної інтеграції. Неофункціоналісти назвали цей ефект *spill over* (перелив): тільки після повного досягнення успіху на певному рівні інтеграції (наприклад, спільний ринок, сільське господарство, відкриття кордонів), виникає ефект переливу / накопичення, що дозволяє на етапі сталого розвитку переходити на новий рівень інтеграції. Тільки це, з точки зору неофункціоналістів, дозволить у скрутні часи не відкотитися назад, тому навіть краще не починати амбітних проектів без об’єктивного економічного підґрунтя та наявного політичного компромісу.

При всіх недоліках у європейських інституцій є чітке розуміння того, що Європа може продовжити своє існування та розвиток на історичному шляху, тільки об’єднуючи зусилля завдяки інструментам європейської інтеграції. Така величезна історична подія як закінчення «холодної війни» стала для ЄС сигналом нового переливу. Був підписаний історичний Маастрихтський договір, який втілює ідею політичної інтеграції. Ще одною відповіддю на нові умови стало рішення європейських інституцій розпочати підготовку до розширення на Схід.

Початок XXI сторіччя — це період глобальної невизначеності, а не тільки в Європі. Європейські інституції хоч і доволі повільні, але тільки вони серед регіональних структур зуміли розбудувати систему економічної, політичної і зовнішньополітичної координації, інтеграції та спільної дії. Можливо, автори Лісабонського договору не розраховували на роль в історії. Але ця система витримала величезну фінансово-економічну кризу, міграційну кризу, Брекзїт, і наразі надає необхідні механізми для розвитку Європи, які мають наповнюватися політичною волею громадян.

Літєратура

- Avery, G., & Cameron, F. (1999). *The Enlargement of the European Union*. Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Bromley, S. (Ed.). (2001). *Governing the European Union*. SAGE Publications.
- Cini, M. (Ed.). (2004). *European Union Politics*. Oxford: Oxford University Press.
- Dinan, D. (Ed.). (2014). *Origins and Evolution of the European Union*. Oxford: Oxford University Press.
- Ghazaryan, N. (2014). *The European Neighbourhood Policy and the Democratic Values of the EU. A Legal Analysis*. Hart Publishing.
- Glencross, A. (2014). *The Politics of European Integration. Political Union or a House Divided?* Wiley Blackwell.
- Hill, C., & Smith, M. (Eds.). (2011). *International Relations and the European Union*. Second edition. Oxford: Oxford University Press.
- Nugent, N. (Ed.). (2004). *European Union Enlargement*. Palgrave Macmillan.
- Olechowski, A. (2003). Four Premises for the Polish Strategy in the European Union. *The Polish Foreign Affairs Digest*, 3, 4(9), 31–42.
- Oudenaren, J. Van (2005). *Uniting Europe: an introduction to the European Union*. Rowman & Littlefield Publishers.
- Peterson, J., & Shackleton, M. (Eds.). (2002). *The Institutions of the European Union*. Oxford: Oxford University Press.
- Ratka, O., & Spaier, O. A. (Eds.). (2012). *Understanding European Neighbourhood Policies. Concepts, Actors, Perceptions*. Baden-Baden: Nomos.
- Tathan, A. F. (2009). *Enlargement of the European Union*. Kluwer Law International.
- Varwick, J., & Lang, K. O. (Eds.). (2007). *European Neighbourhood Policy. Challenges for the EU-Policy towards the New Neighbours*. Opladen & Farmington Hills: Budrich Publishers.
- Verdun, A., & Croci, O. (Eds.). (2005). *The European Union in the wake of Eastern Enlargement. Institutional and policy-making challenges*. Manchester: Manchester University Press.
- Whitman, R. G., & Wolf, S. (2012). *The European Neighbourhood Policy in Perspective. Context, Implementation and Impact*. Palgrave Macmillan.

Розділ 7

РОЛЬ КОРДОНІВ У ФОРМУВАННІ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ: KEYC КНР (Покась Михайло)

Територія КНР сягає 5.5 тис. кв км. Від русла річки Хейлунцзян (53 градуси 30 хвилин північної широти) на північ від міста Мохе до коралових рифів Цзенмуаньша (4 градуси північної широти) до південного краю архіпелагу Наньшацзюньдао, територія Китаю охоплює понад 49 градусів північної широти. По широті територія Китаю тягнеться на 5 тис. км від місця злиття річок Хейлунцзян і Усуліцзян (135 градусів 05 хвилин східної довготи) до західного кордону Паміру (73 градусів 40 хвилин східної довготи), що простягається на понад 60 градусів східної довготи. Протяжність сухопутного кордону країни — 22,8 тис. км. На сході Китай межує з КНДР, на півночі — з Монгольською Народною Республікою, на північному сході — з Росією, на північному заході — з Казахстаном, Киргизстаном, Таджикистаном, на заході та південному заході — з Афганістаном, Пакистаном, Індією, Непалом, Бутаном та іншими країнами, Півдні — з Бірмою, Лаосом, В'єтнамом. На схід та південний схід від Китаю має морський кордон з Республікою Кореєю, Японією, Філіппінами, Брунеєм, Малайзією та Індонезією.

Відносини КНР із країнами-сусідами мають дуже різний характер, мають місце багаточисленні територіальні конфлікти та непорозуміння. Відтак, для аналізу стосунків Пекіна з сусідами вплив питання кордонів має вкрай важливе значення.

Для аналізу проблеми автором було розглянуто декілька варіантів функціонування кордонів КНР із сусідами — перш за все, сухопутних, із республіками Центральної Азії та з Індією, та морських — у Південно-Китайському морі.

7.1. ПИТАННЯ КОРДОНІВ КНР ІЗ КРАЇНАМИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ

На західному краю континентального Китаю починаються гори Тянь-Шань. Вони проходять крізь найбільшу територіальну одиницю КНР — Сінцзян-Уйгурський автономний район — і закінчуються на заході Киргизстану.

Китайська армія лише один раз виходила за межі цих гір і вщент була розбита халіфатом Аббасидів у 751 році у битві при Таласі. Відтоді китайський вплив у Середній Азії був обмежений Джунгарською рівниною (Джунгарія) і Таримським басейном (Кашгарія), в якому китайці змогли закріпитися лише у другій половині XVIII століття (всупереч офіційним заявам про присутність у цих містах від III століття до н. е.). Решту Середньої Азії (крім монгольського степу, який залишився за Китаєм після монгольської навали) протягом XIX століття повільно захопила царська Росія, а після неї керувати землями продовжив Радянський Союз. Таким чином, наприкінці XIX століття регіон поділили між собою Російська імперія та китайська імперія династії Цін (Торбаков, 2016).

Такий статус-кво зберігався протягом століття, аж поки світ не став свідком розпаду Радянського Союзу. Центрально-азійські республіки (ЦАР) глибоко пережили через крах радянської системи та останніми проголосили свою незалежність. У той час як на заході СРСР вирували демократичні фронти та прокидалися націоналісти, у ЦАР період 1989–1991 років було тихо за винятком однієї події: зіткнення узбеків та киргизів у киргизькому місці Ош у 1990 році (Reimani, 2009). Такий спокій можна пояснити особливими стосунками, що склалися між ЦАР та Москвою, де наріжну роль зіграла кланова патримоніальна система суспільства.

Для Китаю розпад радянського блоку підлив масла в огонь і без того палких переживань місцевої комуністичної верхівки. У 1989 році після придушення протестів на площі Тяньаньмень комуністична партія Китаю (КПК) відчувала себе у стані облоги як на міжнародній арені, так і всередині країни. Зовні демократичний світ — основний спонсор економічного росту Китаю — у відповідь на жорстокість китайського уряду залишив країну в дипломатичній ізоляції й під тиском економічних санкцій. Всередині країни проходили мітинги, що нагадували Тяньаньмень у мініатюрі, та активізувалися національні меншини: у квітні 1990 року відбулися масові протести у Сінцзяні

(Clarke, 2011). На додачу під тиском демократичних протестів пав основний ідеологічний «колега» Китаю — Радянський Союз із усією розбудованою навколо нього економічною та безпековою інфраструктурою (РЕВ, ОВД).

Крім цього, у самій КПК загострилася дилема з приводу подальшого розвитку Китаю: згортати реформи та повертатись до вже відомих шляхів соціалістичного будівництва, на чому наголошував прем'єр-міністр КНР Лі Пен, чи поглиблювати демократичні реформи у країні, як вважав Генеральний секретар КПК Джао Цзіян. Ці суперечки, баланс в яких підтримував Голова КНР Ден Сяопін, супроводжували всю історію Китаю протягом 1980-х років. Фінальним акордом стала реакція еліт на протести 1989 року. Ден Сяопін виступив за збереження політичної монополії КПК і домігся відставки Джао Цзіяна — єдиного, хто не підтримав введення воєнного стану у відповідь на демонстрації. Слідом за ним зникло ціле крило «радикальних реформістів» у лавах КПК. Однак Ден не збирався повертатись до минулого і водночас із придушенням «радикальної» частини партії активно почав налаштовувати «консерваторів» на реформістський лад. Після відомої подорожі Дена Сяопіна на південь Китаю у 1992 році, реформи вдалося продовжити. У результаті була встановлена єдність у поглядах КПК щодо майбутнього Китаю. Однак ані зовнішню блокаду, ані внутрішнє незадоволення діяльністю КПК зняти ще не вдалося і Китай почав діяти. Саме у цей час з'являються п'ять незалежних республік у Середній Азії.

Китай одразу визнав нові держави і встановив офіційні дипломатичні стосунки. Реакція КНР не мала суто технічного характеру: йшла боротьба «двох Китаїв» за визнання новими державами. Комуністичний Китай побоювався, що ініціативу перебере на себе Китайська Республіка, розташована на острові Тайвань. Саме у цей час проходила демократизація тамтешнього режиму, а при владі знаходився антикомуніст Лі Денхуей, який, серед іншого, виступав за проголошення островом незалежності, що суперечило не тільки політиці «одного Китаю», яку проводила КНР, а й програмі найвпливовішої тоді партії Гоміньдан, членом якої і був Лі. У результаті його діяльності, протягом 1992–1994 років у Ризі повноцінно працювало консульство Китайської Республіки; були встановлені напівофіційні контакти із Чехією, Польщею, Україною, де певні представники місцевих еліт розглядали можливість офіційного встановлення відносин із Тайванем, що викликало занепокоєння у КНР (Blank, 2013, p. 102; Cabestan, 2010, p. 26).

Однак важливішою проблемою у цей час було питання кордонів (Zhao, 2007, p. 138). Переговори про встановлення радянсько-китайського кордону (попередні домовленості з СРСР стосувались тільки східного сектору кордону, який пролягав між КНР та РФ) було призупинено, адже сусідами тепер стали чотири республіки — Російська Федерація, Казахстан, Киргизстан та Таджикистан. Тейлор Фревел писав, що така нагальність у переговорах із боку Китаю пояснювалася тиском на державу зсередини. Бажаючи здобути союзників для попередження потенційного виходу національно-визвольних рухів за кордон, Китай був ладен піти на поступки заради консолідації режиму. Тому збереження претензій на прикордонні території для Китаю мало зависоку ціну, «позаяк вони [претензії] блокували співпрацю, яка була необхідною для збереження внутрішньої безпеки» (Fravel, 2008, p. 158).

Отже, географічно у цей період Китай здебільшого взаємодіяв із трьома новими державами на кордоні — Казахстаном, Киргизстаном та Таджикистаном. Щодо інших центрально-азійських республік, то Узбекистан почав активно розвивати стосунки із КНР після приєднання до Шанхайської організації співробітництва (ШОС) у 2001 році, а останньою країною, що почала співпрацю з Китаєм став Туркменістан: їх зближення передусім пояснювалося виходом КНР на ринок природного газу Туркменістану у другій половині 2000-х років.

Якщо розглянути питання кордонів детальніше, слід зауважити, що кордон Китаю із трьома новими республіками мав непросту історію. Протягом XIX століття між двома імперіями кордон визначався за Чугучаським (Тарбатагайським) протоколом 1868 року та Санкт-Петербурзьким договором 1881 року. Обидва документи пізніше Китай оголосив нерівноправними та вимагав їхнього перегляду. Мао Цзедун заявляв, що в цілому через «нерівноправні договори» Китай втратив території площею 1,5 мільйона км² (Peugouse, 2016, p. 218–219). Частина китайських претензій стосувалася Памірських гір, розділених між Російською та Британською імперіями за договором 1895 року.

У 1960-х роках вперше до проблеми остаточного визначення кордонів дійшли СРСР та КНР — де-факто наступники імперських урядів. У 1964 році було досягнуто консенсусу з приводу східного сектора кордону (сучасний кордон між РФ та КНР). Сторони обговорили стан західного сектору (сучасний кордон між Казахстаном, Киргизстаном, Таджикистаном та РФ із одного боку та КНР — із іншого), однак, пе-

реговори передчасно завершилися через незгоду сторін (Fravel, 2008, р. 121–123). У 1965 році Мао пішов на відкритий розрив стосунків із СРСР.

У 1980-х роках за Горбачова почалася нормалізація радянсько-китайських відносин. Були відновлені переговори з приводу кордону, які продовжили з того ж місця, де їх закінчили у 1964 році. За основу бралися минулі домовленості та статус-кво. У 1989 році Китай зменшив свої претензії з 1,5 млн. км² до 34 тис. км² (Peugouse, 2016, р. 219).

До розпаду СРСР сторони встигли вирішити тільки питання східного сектора кордону (про що писалось вище), тож Китаю довелося продовжувати переговори уже з трьома незалежними республіками. Китай використовував два підходи: двосторонній, де ухвалювали більшість рішень, та багатосторонній, де у переговорах із одного боку брали участь РФ та центрально-азійські республіки, а з іншого — Китай.

Логіка багатосторонньої співпраці була проста: кордони новостворених республік патрулювали російські військові, а російські дипломати мали необхідні знання щодо історії проблеми та шляхів її вирішення (Fravel, 2008, с. 159). У результаті у 1992 році Китай та сусідні центрально-азійські республіки «підписали [...] документ, у якому сторони «у принципі» погоджуються із визначеним кордоном» (Cabestan, 2010, р. 26–27). Наперед можна зазначити, що претензії Китаю щодо кордону не мали принципової ваги для КНР. Територіальні суперечки здебільшого відбувалися на землях, які не мали для Китаю символічного значення (як Тайвань, Гонконг чи Макао), також на кордоні з Центральною Азією не було територій, які виділялися би багатством мінеральних ресурсів; на порядку денному були безлюдні степи та гори.

У 1993 році почалися переговори з приводу кордону між Китаєм та Казахстаном. Йшлося про 11 суперечливих ділянок кордону. Результати співпраці були зафіксовані у договорі 1994 року, де було вирішено долю 8 ділянок (Указ Президента Республіки Казахстан, 1995) та у додаткових договорах 1997 та 1998 років, де визначили решту (Закон Республіки Казахстан 352–1, 1999). У першому договорі сторони розділили Аласький прохід, Китай отримав землі навколо джерела річки Хоргос і відмовився від решти претензій (Fravel, 2008). Пожвавлення переговорів у другій половині 1990-х років Т. Фревел пов'язав із наростанням нестабільності у КНР (Fravel, 2008, р. 162). Саме у 1997 році відбулося Їнінське повстання уйгурів, яке викликало побоювання у китайської верхівки, що нестабільність може перекину-

тись у сусідній регіон або буде підтриманою сусідніми урядами. У результаті Казахстан, як і решта сусідніх республік, засудив діяльність протестувальників та поновив запевнення у підтримці китайського уряду. У ході переговорів сторони успішно домовилися про розподіл решти територій на останніх трьох ділянках кордону. У 1996 році вперше зібралася комісія для демаркації китайсько-казахського кордону, а у 2001 році повідомлялося про виставлення більше 548 маркерів (Fravel, 2008, p. 163). Остаточно всі формальності було завершено у 2002 році. За результатами переговорів Китай отримав приблизно 34 відсотки від 2420 км² спірних територій.

Вирішення долі китайського-киргизького кордону почалося у рамках багатосторонньої конференції для визначення кордонів Китаю з пострадянськими республіками 1992 року. Переговори були дещо прискорені у 1994 році і у 1996 році був підписаний договір про кордони, в якому сторони домовились про розділ шести з семи спірних ділянок (Договір між Китайською Народною Республікою та Республікою Киргизстан, 1996). Остання ділянка кордону стосувалась регіону Узонгу-Кууш, її стан визначили у договорі 1999 року (Marat, 2013, p. 128). Переговори з Киргизстаном мали свої складнощі. Китайська сторона зі скепсисом ставилася до режиму Аскара Акаєва, який позиціонував себе як прозахідний політик. До того ж у першій половині 1990-х років Акаєв був єдиним лідером серед центрально-азійських республік, який вирішив провести ґрунтовну лібералізацію режиму, так що свобода слова у Киргизстані дозволяла відкрите обговорення політичних питань. Тож дебати про киргизько-китайський кордон швидко здобули вагоме місце у киргизькому дискурсі, а напливи «зрадофільства» ускладнювали процес ратифікації обох договорів (Peugouse, 2016, с. 220). Особливо гостро киргизьке суспільство сприйняло компроміс, відображений у додатковій угоді 1999 року (Дополнительное соглашение, 1999). За ним Китай отримував 90 000 гектарів регіону Узонгу-Кууш у обмін на дві третини священної гори Хан-Тенґрі. Узонгу-Кууш був одним із небагатьох регіонів, придатним для сільського господарства. Крім того, на цій території була єдина дорога, що об'єднувала три прикордонні пункти Киргизстану, там брали початок річка Сариджаз та власне Узонгу-Кууш (Peugouse, 2016, p. 220). Тому втрата регіону негативно позначилася на економічному розвитку Киргизстану, ускладнила ситуацію з водними ресурсами та патруль кордонів. Ратифікація договору 1999 року проходила на фоні придушення протестів та демонстрацій; режим А. Акаєва на той

час уже еволюціонував у бік «м'якого авторитаризму» (Reimani, 2009, р. 148–149). Проте, незважаючи на явне незадоволення парламенту (Pannier, 2001), договір було ратифіковано у 2002 році. Ратифікація нанесла значний удар по популярності Акаєва і стала одною з причин Тюльпанової революції 2005 року, під час якої Акаєв покинув країну. До влади прийшов Курманбек Бакієв, який активно користувався сінофобськими лозунгами (Laguette, & Reugouse, 2009), однак жодного договору, укладеного з КНР не розірвав; навпаки, протягом 2009 року було успішно закінчено демаркацію кордону (Marat, 2013). Китай отримав приблизно 32 відсотки від 3656 км² спірних із Киргизстаном територій.

Переговори Китаю з Таджикистаном були найдовшими. По-перше, через громадянську війну у Таджикистані (1992–1997), по-друге, китайці неохоче йшли на поступки таджикам і після війни. На переговорах йшлося про три ділянки кордону: дві відносно невеликі за площею території долини Маркансу та Узбелського проходу та Памірські гори. Обсяг китайських претензій сягав 28 тис. км², що робило Памір найбільшою спірною ділянкою на переговорах із центрально-азійськими республіками (Fravel, 2008, р. 164–165). Протягом громадянської війни у Таджикистані Китай не квапився з переговорами: китайська сторона чекала на стабілізацію у країні режиму Емомалі Рахмона і побоювалася, що тиск на уряд лише посилить популярність ісламістської опозиції. Тож китайсько-таджицькі переговори почалися лише після 1997 року, коли уряд уклав мирний договір із представниками опозиції. У 1999 році було підписано перший договір про китайсько-таджицький кордон, в якому сторони вирішили всі розбіжності, крім памірського сектору (Договір між Китайською Народною Республікою та Республікою Таджикистан, 1999). Китай повністю відмовився від претензій на Узбелський прохід, а долину Маркансу сторони розділили навпіл. Щодо Памірських гір, то Китай пішов на компроміс: китайська сторона зменшила запит на переговорах із 28 до 1 тис. км², визнавши, що первинні вимоги були недоречними. Якщо у переговорах із СРСР це була одна зі «звичайних» суперечок, то тепер виходило, що Китай претендував на 20 відсотків площі Таджикистану. Після перегляду Китаєм своєї позиції, Таджикистан погодився на компроміс. Неформального консенсусу сторони досягли у 2000 році, а офіційно договір було підписано у 2002 році (Fravel, 2008, р. 165–166). Проте ратифікація затяглася до 2011 року (Gleason, 2013). Таджикистан обміняв реалізацію договору на списан-

ня Китаєм частки боргу, який Таджикистан активно накопичував протягом 2000-х років (Rana, & Ji, 2020). Демаркація кордону почалась у 2006 році та була завершена у 2013 році (Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Tajikistan, 2013). Тут Китай отримав лише 4 відсотки від 28 430 км² спірних територій.

Характерною рисою переговорного процесу Китаю з сусідніми ЦАР, була заздалегідь визначена компромісна позиція Китаю. Такий хід спочатку здається контр-інтуїтивним. Перша половина 1990-х років — пік слабкості новостворених республік. У Росії проходить «шокова терапія», яка вкрай негативно позначилася на економіці, а сам уряд реформаторів надавав пріоритет у зовнішній політиці європейському напрямку. У центрально-азійських республіках проходить жорсткий економічний спад через розрив традиційних економічних зв'язків із Москвою та втрати економічної допомоги від північного сусіда. За класичною «силовою» логікою було би розумніше використати цей момент для закріплення своєї гегемонії у регіоні, або принаймні вимагати великих концесій. Однак Китай займає прямо протилежну позицію. Щоб її зрозуміти нам потрібно подивитись на ситуацію у північно-західному Китаї, а саме у Сінцзяні.

Сінцзян-Уйгурський автономний район (СУАР) був створений китайською владою у 1955 році, замінивши статус провінції. Він є найбільшим за розмірами серед інших територіальних одиниць Китаю. Площа району становить близько 1,7 млн км². При цьому у регіоні вкрай низька густина населення: за підрахунками 2018 року СУАР на селяє лише 24,8 млн осіб (An Analysis Report, 2021). При цьому у СУАР можна спостерігати характерну для багатьох прикордонних районів КНР етнічну композицію — приблизно половину населення складають національні меншини. Найбільшою серед них є уйгури (12 млн), корінне населення району. На початку правління КПК (1940–1950-ті роки) уйгури складали абсолютну (90 %+) більшість, проте через активну колонізацію китайцями, їхня частка з часом ставала дедалі меншою. Інструментом китайської колонізації стали військові поселення, які, поміж іншим, займалися придушенням неодноразових повстань уйгурів. У мисленні китайських військових переважала концепція «доміно», за якою втрата СУАР означала втрату сусідньої Внутрішньої Монголії, а втрата Внутрішньої Монголії відчиняла двері для наступу на сам Китай (Clarke, 2011). Враховуючи ріст напруження у радянсько-китайських відносинах у 1950-х роках, китайське командування всерйоз розглядало можливість війни з Радянським

Союзом. Страх був посилений історичними прикладами: у 1930-х та 1940-х роках, під час громадянської війни у Китаї, Радянський Союз проводив активну зовнішню політику у Сінцзяні: поставляв зброю та радників місцевим лідерам, підтримував прорадянських політиків (Clarke, 2011). Тому не здається дивним, що у цей час було проведено дві спроби створення на територіях Сінцзяну незалежної уйгурської держави — Східного Туркестану — почасти за сприяння СРСР, що викликало обурення у китайців. Захопивши регіон наприкінці 1940-х років, комуністичний Китай гостро відчував загрозу своєму пануванню, як зсередини (через регулярні повстання уйгурів), так і ззовні (через втручання СРСР у справи регіону). Мао Цзедун намагався «замирити» регіон, інтегрувавши його до китайської політичної системи й водночас ізолювавши від решти світу, особливо від СРСР.

Після приходу до влади Ден Сяопіна у 1976 році ізоляціонізм поступився відкритості. На думку китайського керівництва, інтеграція СУАР у міжнародну торгівлю мала принести економічний розвиток, а той — безпеку через ліквідацію нерівності. Справа в тім, що модернізація Китаю проходила дуже нерівномірно, у результаті чого східні прибережні регіони розвивалися значно швидше, аніж західні. На додачу, в рамках самого регіону китайці найчастіше були багатшими, ніж представники національних меншин, що також обурювало останніх. Відповідно розвиток Сінцзяну та «вирівнювання» його показників стало на порядок денний. До того ж через взаємозалежність, що виникла би внаслідок економічної інтеграції Сінцзяну, можна було «прив'язати» СУАР до Китаю, перетворивши регіон на «міст» до центральних та прибережних провінцій. Водночас основною економічного розвитку вважалась безпечність СУАР, що, якщо не посилювало, то принаймні підтримувало жорсткий контроль регіону місцевим урядом (Clarke, 2011). Протягом наступних років Китай починає поступово проводити економічну лібералізацію у Сінцзяні, що поєднувалося зі зменшенням тиску на національні меншини. СУАР вирішили зорієнтувати на розвиток торговельних відносин зі своїми географічними сусідами — центрально-азійськими (на той час радянськими) республіками. Якраз протягом цього періоду починається нормалізація китайсько-радянських відносин, що полегшило перебіг нової стратегії.

Проте згодом нова стратегія принесла не зовсім бажані результати. Економічний ріст СУАР приваблював китайських переселенців. Саме вони здебільшого і отримували нові робочі місця, а уйгури, замість

робочих місць, здобули ненависних сусідів-китайців. Ріст китайсько-го населення, з одного боку, викликав незадоволення національних меншин, із якими Китай так хотів примиритися, з іншого — напади на китайців у результаті міжетнічних зіткнень викликали негайну реакцію уряду у вигляді масових арештів (Clarke, 2011). У 1990-х роках двома хвилями проходять масові протести уйгурського населення: у 1990 та 1997 роках відповідно. Саме у цей час центрально-азійські республіки проголошують свою незалежність.

Зважаючи на таку вагому роль, яку для Китаю грає Сінцзян, Майкл Кларк підкреслив, що зовнішня політика КНР щодо ЦАР у цей час та у майбутньому прямо пов'язана з питаннями безпеки Сінцзяну, і що Китай, реагуючи на розпад СРСР, розглядав ЦАР крізь призму своїх проблем у СУАР (Clarke, 2011, р. 99). На основі цієї логіки серед спеціалістів існував широкий консенсус із приводу сутності зовнішньої політики Китаю щодо ЦАР у 1990-х роках: Китай хотів здобути союзників у регіоні, щоб виключити будь-яку загрозу своєму пануванню у Сінцзяні ззовні та зсередини. Для цього потрібно було: а) вирішити питання кордонів для чіткого їх контролю; б) «відкрити» Сінцзян економічно, розширивши торговельні стосунки із сусідами; в) максимально обмежити вплив уйгурських угруповань ззовні. Відповідно, стратегія натиску лише погіршила би зовнішньо- та внутрішньополітичні позиції Китаю, бо за мовчазною згодою пострадянських республік крилася би ненависть, яка могла сприяти подальшій ізоляції Китаю, що було би катастрофою для уряду, зважаючи на контекст подій, описаних на початку розділу. Натомість, завдяки компромісу Китай вправно виконав всі вищезазначені завдання: у переговорах із сусідами питання кордонів нарешті було вирішено. Торговельні та безпекові угоди супроводжували переговори про кордони. Так Китай здобув гарантії всіх сусідніх ЦАР сприяти викриттю уйгурських угруповань, що несуть загрозу КНР. У 1996 році було створено «Шанхайську п'ятірку» (КНР, РФ, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан), де питання патрулювання кордону та зменшення збройних сил на прикордонних територіях (демлітаризація внаслідок нормалізації) було виведено на рівень багатосторонньої взаємодії. І у подальшому зібрання «п'ятірки» стали основою для співпраці держав у галузі безпеки, економіки (особливо енергетики), культури та транспорту.

Підбиваючи підсумки, можна сказати, що Китай спочатку не мав стратегії для взаємодії із ЦАР: незалежність республік, як і розпад СРСР, були неочікуваною подією для всіх. На перших порах зовніш-

ня політика Китаю формально ґрунтувалася на загальних принципах «мирного співіснування», висунутих Мао Цзедунгом за перших часів існування КНР. Така узагальнена позиція свідчила про неготовність китайського уряду до появи нових незалежних держав і, як наслідок, відсутність особливого підходу до ЦАР. Основні імперативи зовнішньої політики КНР формувалися у відповідь на міжнародні зміни і тому мали реактивний характер. При цьому яскраво видимою була спроба Китаю вирішити внутрішні проблеми («заспокоєння» Сінцзяну) за рахунок співпраці із ЦАР. Таким чином, переговори про встановлення спільних кордонів між Китаєм та центрально-азійськими республіками у 1990-х роках відіграли основоположне значення для встановлення добросусідських стосунків між ЦАР та Китаєм. За спиною місцеві еліти мали радянський наратив про китайську загрозу, що потенційно могло ускладнити відносини зі східним сусідом. Проте негативне ставлення було послаблене компромісною позицією китайських дипломатів, що дозволило відносно швидко перейти від обговорення лінії кордону до її демілітаризації та проведення заходів для підвищення довіри між сторонами. Таке «поблажливе» ставлення надалі виділятиме Китай з-поміж інших великих та середніх партнерів ЦАР — ЄС, США, РФ, Туреччини та Ірану.

7.2. ПИТАННЯ КОРДОНУ КНР ІЗ ІНДІЄЮ

Після заснування Республіки Індія уряд передбачав, що Індія залишиться у межах, встановлених британською адміністрацією, проте, після появи Китайської Народної Республіки на мапі світу стало очевидно, що їхні припущення не виправдаються.

Точкою відліку прикордонного конфлікту між Індією і Китаєм прийнято вважати 1950 рік. Із приходом КПК до влади в Китаї КНР анулювала Сімлянську угоду, підписану в 1914 році Британською Індією, Тибетом і Китаєм. Отже, Китай не визнав лінію Мак-Магона як законний кордон із Індією. У 1950 році Тибет було захоплено і включено до складу КНР, що викликало проблему, оскільки кордон між Тибетом та Індією проходив по лінії Мак-Магона, яка оскаржувалася Китаєм. Отже, наразі східний кордон КНР та Індії є невизначеним.

Дефініція «лінія фактичного контролю» використовується для позначення прикордонних спірних територій та досі невизначеної чіткої межі. Лінія фактичного контролю (далі ЛФК) складається з

трьох спірних секторів: західного, східного і середнього. У середньому секторі до недавнього часу напружених ситуацій практично не було. Східний сектор став першим, у якому спалахнув конфлікт. Як було сказано вище, суперечка у східному секторі відбувається в основному навколо лінії Мак-Магона і території, яка раніше називалася Північно-східним прикордонним агентством (NEFA), нині провінція Аруначал-Прадеш Індії і частина провінції Ассам. Західним сектором стала також створена англієцями лінія Джонсона, на базі якої спірний регіон Аксай Чин входив до складу колишньої провінції Індії Джамму і Кашмір.

У 1951 році Індія і Китай підписали угоду з 17 пунктів, в якій Індія визнавала суверенітет Китаю над Тибетом, але це призвело до іншої проблеми — власності регіону Таванг. Важливість цього району була обумовлена тим, що тут знаходилася одна з найбільш шанованих буддистських святинь; в тому ж році Індія взяла її під свій контроль. Спочатку Індія вважала, що якщо Тибет не стане частиною Індії, він повинен залишитися буферною зоною між двома країнами, але в 1952 році все ж визнала Тибет регіоном КНР (Astarita, 2013).

У 1954 році було укладено ще одну угоду про статус Тибету — Індія визнала, що Тибет належить Китаю. Індія повинна була вивести військові сили з Тибету, але відсутність чіткого кордону між Тибетом та Індією ускладнювала цей процес. У той час політика Китаю щодо Тибету, а саме здійснення реформ, руйнування монастирів і т. ін., призвела до того, що у Східному Тибеті спалахнув бунт, який означував провал Китаю.

Хоча в 1956 році, після переговорів Далай-лами і Чжоу Еньлая, реформи були відкладені на п'ять років, це не припинило невдоволення, ситуація вийшла з-під контролю і переросла у повстання проти китайської влади в березні 1959 року. Коли Китай направив війська для придушення повстання, він перетворив китайсько-індійський кордон на мілітаризовану область, і невирішене прикордонне питання надзвичайно актуалізувалося. Особливо це було актуально у районах НЕФА і Аксай Чин.

Варто відзначити, що до цієї війни особливих терть у західній зоні не було, однак, підігріте ситуацією у східному секторі, невдоволення КНР тим, що Аксай Чин належить Індії, посилювалося. Хоча Аксай Чин є безлюдним плато, воно має велике значення для Китаю як сполучна ланка між Сінцзян-Уйгурським і Тибетським автономними районами. Крім того, відносини між двома сторонами загострювали-

ся тим, що Далай-лама перебував у вигнанні в Індії (на запрошення індійського уряду) і Китай припускав, що уряд Джавахарлала Неру був пов'язаний із тибетськими революціонерами.

Уряд Неру намітив напрямки, яким повинна слідувати політика Індії щодо Тибету, а саме: забезпечення національної безпеки Індії, симпатії до тибетського народу та водночас збереження дружніх відносин із Китаєм. Спираючись на ці установки, Індія, після появи китайських військових у Гімалаях, направила туди свої військові підрозділи для забезпечення територіальної цілісності і національної безпеки країни. Китай зупинив просування своїх військових сил на лінії, яку КНР вважала де-факто кордоном. Чжоу Еньлай запропонував вивести війська обох сторін у обох секторах, але Неру відмовився.

У тому ж році Чжоу Еньлай запропонував Джавахарлалу Неру зустрітися на нейтральній території і обговорити проблему кордону. Зустріч відбулася в Нью-Делі. Щоб зрозуміти позицію КНР, варто окреслити контекст: політика Мао поставила країну на межу катастрофи, країна була слабкою і нестабільною. Переговори проходили з 20 по 25 квітня 1960 року. КНР була налаштована на компроміс: Індія мала поступитися КНР Аксай Чин, а Китай, зі свого боку, зодною СВПА. Однак Індія твердо вирішила не поступатися територіями, оскільки це не в її національних інтересах. Неру заявив, що дії НВАК в Гімалаях завдали шкоди національній безпеці країни, і що Китай окупував Аксай Чин і Тибет. Чжоу, в свою чергу, заявив, що КНР не визнає лінію Мак-Магона і що території, які, на думку Індії, вони окупували, тисячоліттями належали Китаю. У ході переговорів не було досягнуто згоди ні з одного з порушених питань. Наприкінці сторони опублікували комюніке, в якому передбачалося, що двосторонні зустрічі експертів почнуться у червні, що, втім, також не призвело до угоди. Ситуація ускладнилася, коли Індія встановила прикордонні пости на спірних територіях й звинуватила Китай у незаконному будівництві доріг у районі Аксай Чин.

Улітку 1962 року почалася війна. 20 жовтня 1962 року НВАК атакувала індійські війська і почала просуватися в обох секторах (західному та східному), просунувшись на 160 км вглиб Індії. Важливо відзначити, що війна відбувалася на тлі змін у прикордонній політиці Китаю, прагнення КНР очолити афро-азійський світ, вирішення прикордонних суперечок із Бірмою та Непалом, що потрясло створену Неру коаліцію проти Китаю. Наслідком цього збройного конфлікту було встановлення контролю Китаю над районом Аксай Чин.

За цією прикордонною війною слідувало чергове військове зіткнення на спірних територіях — у Сіккімі і на гірському перевалі Нату-Ла. У рамках цього зіткнення також мали місце тертя між Індією та Китаєм через Доклам, який зображувався як частина Бутану з 1961 року. Для КНР плато Доклам має стратегічне значення, так як дозволяє контролювати Сілігурі, що стурбувало Індію (конфлікт у цій зоні знову розгорівся у 2017 році) (Менон, 2018, р. 72).

Причини зіткнень крилися не тільки у тому, що КНР порушила кордон, побудувала свої укріплення на північній частині Нату-Ла і, на думку Індії, загони НВАК вирили траншею на індійській території, на що Індія відповіла зведенням паркану з колючого дроту. Також до причин можна віднести події 1965 року, що передували цим зіткненням — КНР, маючи намір допомогти Пакистану в індо-пакистанській війні, не раз вимагала від індійської сторони звільнити Ната-Ла і Джелеп-Ла, але індійські військові відмовилися покинути Ната-Ла, оскільки це дало би перевагу китайській стороні.

Спочатку китайські солдати протестували на словах проти того, що індійські військові не покинули Нату-Ла й проти будівництва огорожі, а Індія навіть призупинила будівництво, але через два дні індійські солдати продовжили зміцнювати огорожу, що призвело до зіткнень і протестів китайських солдатів, які переросли в перестрілку. За зіткненням у Нату-Ла слідувало зіткнення в Чо-Ла 1 жовтня, яке тривало недовго. Індія успішно його відбила (Brig, 2020). Хоча це вважається останнім масштабним збройним зіткненням на кордоні, воно не останнє, в якому застосовувалася вогнепальна зброя.

Наступне зіткнення відбулося 20 жовтня 1975 року в Тулун-Ла, Аруначал-Прадеш. Цьому передувало включення Сіккіму в травні до складу Індії; в КНР це сприйняли як захоплення. Китайські військові влаштували засідку, під час бою загинули 4 індійських солдата. Індія стверджувала, що «китайці перетнули лінію фактичного контролю і влаштували засідку в Індії», а КНР — що «це був акт самооборони, оскільки першими кордон перетнули індійські солдати» (Shukla, 2020).

У 1976 році відбувся обмін послами, обидві сторони заявили, що нормалізація відносин відповідає їхнім інтересам. У 1979 році міністр закордонних справ Індії Атал Біхарі Ваджпай під час візиту до Китаю з метою обміну думками щодо нормалізації індо-китайських відносин під час зустрічі з міністром закордонних справ КНР Хуан Хуа заявив, що проблема кордону є найбільшою перешкодою на шляху

нормалізації відносин і з метою поліпшення і розвитку своїх відносин обидві сторони повинні дотримуватися п'яти принципів мирного співіснування. (Beijing Review, 1979). Під час зустрічі Ваджпайї та Ден Сяопіна Голова КНР запевнив, що ця проблема може бути вирішена шляхом мирних консультацій і прикордонне питання не повинно зупиняти обидві сторони від розвитку співробітництва у різних сферах: культурі, торгівлі тощо. Ці зустрічі стали першими візитами високого рівня з часу візиту Д. Неру до Китаю та першими кроками на шляху переговорного процесу з прикордонного питання (Mishra, 2004).

У 1976 році відносини на рівні послів між КНР та Індією були відновлені. Індіра Ганді могла піти на це, тому що ситуація на кордоні знову загострилася через протест КНР проти приєднання Сіккіму до Індії і розгортання загонів КНР на стратегічних позиціях у районі ЛФК. У Белграді в 1980 році відбулася зустріч Хуа Гофена і Індіри Ганді, в ході якої було відзначено, що обидві сторони зацікавлені у пошуку вирішення прикордонного спору шляхом переговорів і у встановленні добросусідських відносин. КНР пропонувала Індії стати поступливішою, але І. Ганді не стала відступати від колишніх позицій Делі й заявила, що Індія не може вести предметну дискусію з КНР, поки не звільнить кожен фут індійської території.

З 1981 року почалися переговори між Індією та КНР про пошук шляхів вирішення прикордонного питання. Переговори тривали з 1981 по 1988 рік і включали вісім раундів: перші чотири були присвячені встановленню основних принципів, а останній — обговоренню і врегулюванню ситуації на місцях; цей ланцюжок переговорів і консультацій завершився візитом Раджива Ганді до КНР і укладенням спільного комюніке.

Щоб зрозуміти майбутні угоди (1993, 2003, 2005, 2012, 2013) щодо лінії фактичного контролю та позицію обох держав, необхідно зупинитися на раундах цих переговорів.

Як зазначалося вище, перші чотири раунди були присвячені встановленню основних принципів і тривали з 1981 по 1982 рік. У ході перших переговорів Ден Сяопін висунув пакетні пропозиції, які передбачали збереження статус-кво і невеликі поступки з обох сторін. Міністр закордонних справ Н. Рао відкинув ці пропозиції, заявивши, що їх прийняття Індією буде означати ототожнення агресора та жертви і легалізує статус територій, які Китай взяв силою. Під час другого, третього і четвертого раундів сторони погодилися, що їм слід розвивати зв'язки у різних сферах і не дозволяти прикордонному питанню

заважати цьому. Ці чотири раунди у цілому були успішними (Ganguly, 1989).

Що стосується останніх чотирьох турів з 1982 по 1988 рік, то вони проходили у більшій напрузі по ряду причин: І. Ганді діяла з прицілом на вибори 1985 року, але після її вбивства нова влада не захотіла виступати з необдуманими ініціативами. Політика Китаю спочатку пом'якшилася, але потім стала ще більш радикальною. Також на переговори вплинув інцидент у долині Сумродонг Чу і надання Індією спірної території СВПА статусу провінції Аруначал-Прадеш (Ganguly, 1989).

На п'ятому раунді переговорів КНР схилилася до вирішення питання у східній ЛФК щодо лінії Мак-Магона, а в західному секторі вимагала деяких територій у районі Аксай Чин, але Індія знову відмовилася йти на поступки. Говорячи про наступний раунд, слід підкреслити, що позиція КНР була більш напористою: КНР знову висунула пропозицію про поступки, але на цей раз заявила, що кордон має пролягати по Гімалайському хребту, на південь від лінії Мак-Магона (Ganguly, 1989).

Сьомому раунду передував інцидент у Сумродун Чу; велика частина переговорів була присвячена вирішенню цієї ситуації. Позицію сторін можна охарактеризувати як непохитну (Китай) та обережну (Індія). Було домовлено, що сторони будуть уникати подібних інцидентів у прикордонних районах у майбутньому, щоб переговори знову не ускладнювалися. Варто відзначити, що міністр закордонних справ Індії висунув пропозицію — Китай повинен вивести свої військові сили з Ваньдуна, у той час як Індія зобов'язується не патрулювати цю зону, поки не зійде сніг. На восьмому раунді переговорів обидві сторони підтвердили необхідність уникати конфліктів у прикордонних районах, які можуть погіршити ситуацію, та продовжувати працювати в напрямку встановлення та вдосконалення економічних, торговельних та культурних відносин (Ganguly, 1989).

Що стосується статусу долини Сумродонг Чу, то варто вказати, що вона вважалася нейтральною територією (після війни 1962 року) і не патрулювалася до 1980 року. Однак у 1981 році Індія відновила патрулювання цієї зони, а з 1986 року КНР почала будувати там свою інфраструктуру (Basu, Shukla, 2020). На момент інциденту країни були досить близькі до війни. Індія не хотіла війни з Китаєм і була схильна вирішити проблему дипломатичним шляхом: пропонувала Китаю вивести свої війська і обіцяла не окупувати цю територію зі свого

боку, але КНР відмовилася. Інциденту також сприяло нарощування Китаєм військової потужності на сході, на що Індія, яка вважала береги річки Сумродонг своєю територією, вирішила відповісти, провівши операцію «Сокіл», розроблену генералом Сундарджі. Операція «Сокіл» була обумовлена відсутністю хороших доріг для перекидання військ за межі Таванга і мала на увазі перекидання індійських військ та їх постачання за допомогою гелікоптерів. Незабаром індійська армія зайняла ключові позиції, однією з яких був хребет Хатунг Ла, з якого було видно долину Сумродонг Чу. КНР також почала перекидати війська, і на початку 1987 року армії опинилися практично вічна-віч на Хатунг Ла. Ситуація ускладнювалася тим, що Індія надала СВПА статус провінції Аруначал-Прадеш, куди увійшли території, на які претендувала КНР. Це призвело до невдоволення Китаю і його прохання про територіальну концесію в Аруначал-Прадеш (у регіоні Таванг). Також навесні 1987 року була проведена операція «Шахівниця» — військові навчання, які дозволили поліпшити положення індійських солдатів у Гімалаях (Basu, Shukla, 2020). Важливо відзначити, що до кінця 1980-х років Індія вже мала достатньо військових сил, щоб відбити напад Китаю, і військові навчання були скоріше демонстрацією її військової могутності. Одним із розробників операції «Шахівниця» був генерал Сундарджі. Він наполягав на якнайшвидшій розробці проекту будівництва дороги до ЛФК для перекидання військ. До травня обстановка у районі Сумродонг Чу стала більш напруженою. Після переговорів у серпні між міністром закордонних справ Індії та представником Китайської Народної Республіки напруженість почала спадати. Обидві сторони почали відводити війська. Ця зустріч сприяла подальшому візиту прем'єр-міністра Раджива Ганді до Китаю.

Цей інцидент був повністю вирішений дипломатичним шляхом через 9 років, у 1995 році: обидві сторони домовилися прибрати з цього району 2 поста і запобігти ескалації подібних ситуацій у прикордонних районах у майбутньому. За час конфлікту не було зроблено жодного пострілу, що вже є свідченням бажання обох сторін уникнути жертв і вирішити конфлікт шляхом переговорів.

23 грудня 1988 року Раджив Ганді відвідав Китай, і це був перший візит прем'єр-міністра після візиту Д. Неру. Сторони підписали угоду про співробітництво у галузі науки і техніки та цивільної авіації, відбувся широкий обмін думками щодо вирішення прикордонного питання та інших проблем двосторонніх відносин. Країни висловили

зацікавленість у розвитку і подальшому поліпшенні дружніх і добросусідських відносин, основою для яких були п'ять принципів мирного співіснування, а саме: повага суверенітету і територіальної цілісності, взаємний ненапад, невтручання у внутрішні справи, рівність і взаємна вигода, мирне співіснування. Що стосується прикордонного питання, сторони вирішили створити Спільну робочу групу для вироблення рішення з цього питання, підтвердивши намір вирішити проблему шляхом переговорів (Sino-Indian Joint Press Communique, 1988).

Із 30 червня по 4 липня 1989 року відбулося перше засідання Спільної робочої групи з метою обміну думками щодо поліпшення двосторонніх відносин і шляхів вирішення прикордонної проблеми. Обидві країни заявили, що вживатимуть заходів для зміцнення довіри. На другому засіданні 30 серпня — 1 вересня 1990 року було узгоджено механізм зустрічей військовослужбовців для підтримки миру і спокою в прикордонних районах. На третій зустрічі в травні 1991 року міністр оборони Індії вказав, що останнім часом КНР не робила ніяких дій, які могли б загрожувати безпеці Індії. Беручи до уваги контекст змін у системі міжнародних відносин, що відбулися у 1990-х роках і аналізуючи вищевказані зустрічі, можна відзначити, що цей час був сприятливим для відносин між Індією і Китаєм, не було прикордонних сутичок, які могли б загострити конфлікт, але і великого прогресу у вирішенні прикордонного питання також не було (Mishra, 2004).

Із 1992 року почався процес узгодження того, де має розташовуватися ЛФК, оскільки деякі ділянки ЛФК обидві сторони сприймають по-різному, через що деякі райони патрулювання накладаються один на одній (лінія фактичного контролю не дорівнює кордону). Відсутність узгодженого розмежування ЛФК стала каменем спотикання у переговорному процесі. Китай запропонував розглядати лінію від 7 листопада 1959 року як ЛФК, але Індія з цим не погодилася і запропонувала лінію від 8 вересня 1962 року, яка не включає території, окуповані Китаєм під час війни. Забігаючи наперед, варто відзначити, що ЛФК, із якою погодилися би обидві сторони, до сих пір не встановлена. Дискусія завершилася прийняттям рішення про те, що лінія фактичного контролю повинна бути визначена, що було закріплено в угодах 1993 і 1996 років. Експертна група, що складалася з військових і дипломатів, була створена для вироблення шляхів вирішення розбіжностей між двома сторонами.

«Угода про збереження миру і спокою на прикордонних територіях» 1993 року стала першою угодою, яка стосувалася тільки кордону. У цій угоді зазначено, що заходи довіри повинні базуватися на рівному захисті сторін, військові сили в прикордонних зонах повинні залишатися на мінімальному рівні. Однак ідея рівної безпеки не була реалізована.

Угода 1996 року стосувалася заходів зміцнення військової довіри, в якій сторони підтвердили, що жодна зі сторін не повинна застосовувати військову силу проти іншої, щоб не порушувати мир і спокій у прикордонних районах. КНР та Індія встановили заходи щодо присутності військових сил у районі проведення навчань, авіаційних польотів, а також вказали на дії, які сторони повинні вжити для того, щоб не допустити переростання конфлікту у військове зіткнення у разі ненавмисного перетину кордону в силу неминучих обставин або природних умов.

Наприкінці ХХ століття ці дві угоди лягли в основу розвитку відносин між Індією і Китаєм у контексті невирішеного прикордонного питання і збереження спокою на спірних територіях у районі ЛФК.

До 2002 року процес обговорення точного призначення ЛФК застопорився, але період від укладення угоди 1996 року до 2007–2008 років можна охарактеризувати як відносно стабільний, хоча спостерігалися скачки у відносинах. І Китай, і Індія намагалися уникнути провокацій, дотримуючись заходів зміцнення довіри. Крім того, обома країнам було відомо про пункти, які патрулювалися з обох сторін і патрульні загони не перебували в прямому контакті (Menon, 2016).

Перш ніж перейти до інцидентів, що мали місце на початку ХХІ століття, варто згадати документи 2003 і 2005 років: Декларацію про принципи відносин і всебічного співробітництва та Угоду про політичні параметри і керівні принципи вирішення прикордонного питання відповідно.

Значення декларації 2003 року впливає з офіційного визнання Тибетського автономного району частиною території Китайської Народної Республіки і ствердження, що Індія не дозволить тибетцям брати участь у будь-яких антикитайських політичних рухах в Індії.

Угода 2005 року підтверджує, що кордон має бути демаркований і узгоджений обома сторонами. Як у Декларації 2003 року, так і в угоді 2005 року обидві сторони наголошували на своєму прагненні вирішити прикордонне питання мирним шляхом (Declaration on Principles for Relations and Comprehensive Cooperation, 2003).

Також у 2005 році було підписано протокол про умови здійснення заходів довіри у військовій сфері у районі ЛФК, в якому знову прописані пункти щодо дій про недопущення ескалації у разі виникнення інцидентів у прикордонній зоні. Крім того, в протоколі зазначалося, що обидві сторони повинні утриматися від проведення масштабних військових навчань поблизу ЛФК, щоб це не вважалося провокацією з боку жодної зі сторін (Protocol between the Government of the Republic of India and the Government of the People's Republic of China, 2005).

Говорячи про 2005 рік, слід звернути увагу на те, що у цьому році КНР офіційно визнала Сіккім частиною Індії і навіть була схильна погодитися на посідання Індією місця в РБ ООН. Варто також відзначити, що у 2008 році торговий шлях через Нату-Ла в Сіккімі був знову відкритий.

Однак, деякі моменти затьмарили картину відносин між двома країнами, як, наприклад, інцидент 2007 року, коли КНР відмовила у видачі візи офіцеру з Аруначал-Прадешу, який повинен був відвідати Китай під час ознайомчої поїздки, після чого Індія згорнула цей візит. Із 2006 року Індія почала розширювати інфраструктуру в прикордонних районах, аргументуючи це реакцією на напористу політику КНР, а Китай висловив невдоволення недовірою з боку Індії. Індійська армія стала патрулювати спірні території частіше і у більшій кількості, що загрожувало військовій перевазі Китаю і його перевазі на кордоні. Наполегливість Китаю у переговорах також була спрямована на заморожування існуючого балансу сил (дисбаланс, у якому Китай переважав) і призупинення розвитку Індією інфраструктури в прикордонних районах (Menon, 2016). Ще одним інцидентом, який сприяв зростанню напруженості на кордоні, став візит Далай-лами у Таванг у 2009 році, який Китай міг розцінити як провокацію.

Одним із важливих документів стала Угода про створення робочого механізму консультацій та координації з прикордонного питання, укладена 17 січня 2012 року. За цим документом, робоча група складалася з дипломатів і військових; їх завданням було знайти рішення питань або конфліктів в прикордонній зоні, які могли поставити під загрозу мир і спокій. Але саме по собі вирішення прикордонного питання не було їхнім завданням.

Наступний інцидент — це інцидент у Депсангу в 2013 році. 15 квітня біля бази Даулат-бег-Олді невеликою групою китайських солдатів на індійській стороні ЛФК був створений табір із трьох наметів, на

що індійські солдати відповіли тим же, встановивши свої намети у ста метрах. Цей інцидент стався тому, що на думку КНР, розвиток Індією інфраструктури відбувався занадто активно за відсутності чіткого зазначення лінії фактичного контролю.

На відміну від інциденту в Сумродонг Чу, на вирішення якого пішло 7 років, інцидент у Депсангу було вирішено за 20 днів переговорів. Це було пов'язано не тільки з існуванням працюючого механізму, але і з міжнародною обстановкою, оскільки Китай побоювався, що великі держави можуть допомогти Індії. Сторони домовилися повернутися до статус-кво і вивести свої обидві табори з цього району.

Однак, незабаром після цього випадку, аналогічна ситуація сталася в Чумарі. Китайські військові розбили табір, протестуючи проти конструкцій, схожих на «бляшані банки», встановлених Індією в цьому районі, який китайська сторона вважала бункерами і вимагала їх прибрати. Цей інцидент також був вирішений дипломатичним шляхом — Китай зняв свої намети, а Індія прибрала свої конструкції (Dutta, 2017).

Варто звернути увагу на ставлення суспільства та презентацію цих інцидентів засобами масової інформації: індійські ЗМІ писали, що головною метою агресора, КНР, є обмеження впливу Індії та взяття під свій контроль усіх спірних територій, тоді як китайські ЗМІ скоріше замовчували цю проблему. Всупереч заявам Індії, Китай стверджував, що не робив нічого поганого, оскільки його дії були відповіддю на провокації з боку Індії (Saint-Mezard, 2013).

23 жовтня 2013 року було підписано «Угоду про співробітництво та захист кордонів». У документі було зазначено, що охорона миру в прикордонних районах буде здійснюватися шляхом обміну інформацією про військові навчання, боротьбу з контрабандою, виявлення предметів або осіб, які можуть перетнути кордон. Також були описані механізми охорони кордону: періодичні зустрічі прикордонного персоналу ЛФК, зустрічі на більш високому рівні та засідання робочої групи.

Наступний конфлікт не змусив себе чекати. У вересні 2014 року під час візиту до Індії Сі Цзіньпіна стався інцидент у Демчок (невелике село поблизу Чумара, з населенням близько 80 жителів). Під час патрулювання індійські військові помітили, що підрозділи НВАК привезли до цього району важку техніку, щоб побудувати дорогу. На думку Індії, це була індійська територія, а на думку Китаю — це територія Тибетського автономного району. Під час переговорів цей ін-

цидент активно обговорювався главами держав, і через тиждень сторони домовилися про виведення військ, а військовослужбовці НВАК повернулися на свої попередні позиції.

Під час візиту Нарендри Моді до Китаю солдати НВАК також були помічені у великій кількості на індійській стороні. Деякі дослідники відзначали, що причиною таких дій НВАК могло бути прагнення КНР чинити тиск на Індію та підштовхнути її до заморожування ситуації в регіоні, що вони намагалися нав'язати з 2006 року. Крім того, Китай мав намір продемонструвати військову перевагу і змінити баланс сил у прикордонних районах на свою користь. Позиція Індії з цього питання залишалася такою ж, як і за часів Неру — вирішення прикордонного питання шляхом переговорів і без будь-яких поступок території.

Конфлікт у Докламі, який відбувся у серпні 2017 року, торкнувся трьох країн — крім Індії та Китаю в ньому був задіяний Бутан. Доклам — спірна територія Китаю і Бутану. Коли КНР почала будувати там свої дороги, Бутан, будучи раніше союзником Індії, звернувся до Індії за допомогою у вирішенні ситуації. У результаті сталося зіткнення між індійськими солдатами, які прийшли вимагати від Китаю припинити будівництво дороги, і китайськими солдатами, які вимагали, щоб Індія вивела військових і визнала суверенітет Китаю у Докламі.

Після цього були проведені переговори на високому рівні, які проходили у контексті саміту БРІКС; міжнародна підтримка була на боці Індії у цьому питанні. Сторони вивели свої війська з цієї зони, повернулися на свої позиції до 16 червня, а КНР зобов'язалася не будувати свої дороги, поки Доклам є спірною територією (Dutta, 2017).

Наступне зіткнення сталося у долині Гальван у червні 2020 року. Цьому передувала стурбованість Китаю будівництвом Індією дороги у 2019 році у районі Даулат-бег-Олді, а також нарощуванням військової сили з обох сторін. Китай був звинувачений Індією у перетині ЛФК і навпаки, Китай звинуватив Індію, оскільки, на їхню думку, Гальван знаходиться на території, контрольованій Китаєм. Також сталося зіткнення на березі озера Пангун-Цо. Після зустрічі двох командувачів, було прийнято рішення про створення буферної зони і розведення військ. Індійці все ще спостерігали за китайським табором на своєму боці ЛФК. Це переросло у бійку, яка закінчилася загибеллю близько 20 індійських солдатів і 5 китайців. 16–17 червня відбулися переговори між командувачами корпусів Індії та Китаю і було прийнято рішення про розведення армій. Індія вимагала відновлення

статус-кво, а Китай стверджував, що долина Гальван знаходиться на китайській стороні ЛФК (Kaushik, & Roy, 2020).

Китай почав зміцнювати свої позиції у цьому районі і побудував вертолітний майданчик біля Пангун-Цо, а індійці зайняли деякі стратегічні висоти на півдні Пангонг-Цо і Чесін Ла. У вересні у районі Пангун-Цо відбулася ескалація, тому що індійські війська зробили попереджувальні постріли, що спонукало НВАК вжити заходів для стабілізації ситуації. Але насправді це зовсім не стабілізувало ситуацію (Singh, 2020).

Після переговорів було прийнято рішення про виведення військ, але, хоча вони це зробили у районі Гарячих джерел, на інших спірних ділянках уздовж кордону обидві країни зосередили велику кількість сил і переговори про їх виведення зайшли у глухий кут. Обидві сторони звинувачували одна одну в тому, що рішення проблеми не знайдено.

Таким чином, прикордонне питання між Індією і Китаєм залишається невирішеним до цього дня, а в останні роки частішали зіткнення, ескалація яких може зашкодити досягнутому раніше прогресу.

У ході прикордонного конфлікту можна виділити кілька основних фаз: війна і збройні зіткнення, початок переговорів і самітів, врегулювання інцидентів без застосування сили, укладення угод про мир і спокій в прикордонних зонах, демаркація кордону, заходи зміцнення довіри, а також ескалація конфлікту після інциденту в долині Гальван.

Обидві сторони конфлікту твердо стояли на своїх позиціях і чинили тиск на опонентів, крім того, врегулювання ускладнювалося занепокоєнням індійської сторони щодо прагнення КНР посилити свій вплив у Непалі, М'янмі і Бангладеші, а також підтримкою КНР Пакистану.

Однак, сьогодні ситуація у світі змінилася і ця зміна вплинула на прикордонний конфлікт між Індією та Китаєм. Крім того, обидві сторони прагнуть зайняти провідні ролі в азіатському регіоні. Отже, обидві сторони наразі націлені на зближення і пошук компромісу. Глави МЗС обох країн говорять про те, що країнам необхідно «говорити одним голосом», знижувати напругу в зоні ЛФК, продовжувати співпрацю в економічній, культурній, науковій та інших сферах, а також більш активно шукати шляху до компромісу. Можна припустити, що в найближчі роки відбудуться суттєві зрушення в процесі врегулювання прикордонного конфлікту між Китаєм та Індією.

7.3. МОРСЬКІ КОРДОНИ КНР У ПІВДЕННО-КИТАЙСЬКОМУ МОРІ

Південно-Китайське море (ПКМ) є частиною напівзамкнутого моря Тихого океану біля берегів Південно-Східної Азії, між півостровом Індокитай, островами Калімантан, Палаван, Лусон і Тайвань. Море лежить над затонувим континентальним шельфом.

Конфлікт у цьому регіоні обумовлюється тим, що на акваторію моря, навколо мілини та островів морської зони, різною мірою претендують Китай, Філіппіни, Малайзія, Бруней, В'єтнам та Тайвань. Отже, територіальні претензії накладаються одна на одну. Проте одна держава заявляє про свої права особливо голосно; це Китайська Народна Республіка, яка не лише заперечує морські кордони своїх сусідів, а й намагається у такий спосіб установити свою гегемонію над кордонами з морем та країнами. Попри те, що всі приморські країни, за винятком КНР та Китайської Республіки, на початок ХХІ століття входять до військово-економічного альянсу — Асоціація держав Південно-Східної Азії (АДПСА), — море залишається ареною суперництва за його ресурси. ПКМ — регіон величезної економічної та геостратегічної значущості. Через нього проходить одна третина світового морського судноплавства, щорічний товарообіг якого перевищує 3 трильйони доларів США.

Одною з основних причин конфлікту є природні ресурси. Вважається, що під морським дном знаходяться величезні запаси нафти та природного газу. Відповідно звіту про дослідження ПКМ, відомо більше 10 нафтогазових басейнів із загальною площею 852 400 кв км, що становить 48,8 % усієї площі континентального шельфу. Показані запаси нафти у регіоні становлять близько 1,2 км³ (7,7 млрд. барелів), а загальний обсяг оцінюється в 4,5 км³ (28 млрд барелів). Запаси газу оцінюються приблизно 7 500 км³ (266 трильйонів кубічних футів). Отже, у звіті Управління енергетичної інформації США за 2016 рік загальні оціночні запаси нафти були збільшені до 11 мільярдів барелів.

Море також є багатим на біологічні ресурси, які мають вирішальне значення для продовольчої безпеки мільйонів жителів Південно-Східної Азії, це близько 900 видів риби: тунець, південний оселедець, сардини, скумбрія, летючі риби, акули, пеламіда, горбань, карась, пильчак, ставрида, саурида, барабуля, камбала, морський сом. У морі крім риби ведеться вилов морських черепах, устриць і трепангів. На ПКМ припадає близько 12 % світового улову риби. Для КНР рибо-

ловля та аквакультура — стратегічна галузь, що дає близько 3 % ВВП і виручку близько \$279 млрд щорічно. За дослідженнями, проведеними Департаментом навколишнього середовища та природних ресурсів Філіппін, рибні запаси у цьому районі останнім часом значно зменшилися, у зв'язку з чим країни стали використовувати заборони на риболовлю як спосіб затвердження своїх претензій на суверенітет (Fu, & Wu, 2016).

Деякі острови складають епіцентр територіальної суперечки, складаючи область, яка охоплює приблизно все Південно-Китайське море. Острови ПКМ обчислюються сотнями, хоча найбільші та спірні території включають острови Спратлі, Пратас, Маклсфілд-Бенк, Скарборо-Шоал, Парасельські острови, на які претендують усі шість основних країн Південно-Східної Азії. Острови ніколи не мали корінного населення, що робить питання про історичний суверенітет складним для вирішення.

Такі величезні запаси ресурсів, у першу чергу нафти і газу, — дають величезні економічні можливості таким країнам, як Малайзія, Філіппіни та В'єтнам, а тим більше великій економіці Китаю. Приблизно півмільярда людей живуть у межах 100 миль від узбережжя Південно-Китайського моря, і обсяг судноплавства через його води різко зріс, оскільки Китай та країни АДПСА збільшують міжнародну торгівлю та імпорт нафти.

Здебільшого суперечки не обмежуються землею; кожна країна має виняткову економічну зону (ВЕЗ), запропоновану Конвенцією Організації Об'єднаних Націй із морського права 1982 року (UNCLOS), щодо якої вона має особливі права на розвідку та видобуток морських ресурсів та енергії. ВЕЗ простягається назовні за 200 морських миль від узбережжя територіального моря кожної держави і може включати континентальний шельф за межами 200-мильної межі. Ці зони вступають у гру під час суперечок із приводу морської території, як видно із суперечки Китаю з В'єтнамом через нафтову та рибальську діяльність у водах поблизу Парасельських островів у 2012 році (O'Rourke, 2023).

Менше ніж через два роки після утворення Китайської Народної Республіки, в серпні 1951 року, прем'єр Чжоу Еньлай оголосив острови Південно-Китайського моря «частиною споконвічної китайської території» (Hayton, 2014). Така жорстка позиція була представлена Китаєм як спроба вирішити питання, «залишені історією», що виникли у результаті «несправедливих дій колоніальних держав». При-

наймні з кінця 1950-х років (із моменту публікації декларації «Про територіальне море КНР» у 1958 році) Китай неухильно намагається отримати максимально можливий контроль над акваторією Південно-Китайського моря.

Територіальні претензії Пекіна у Південно-Китайському морі засновані на неоднозначній карті «Лінія дев'яти пунктирів», яка була представлена ще урядом Республіки Китай у 1947 році. У В'єтнамі вона також відома під назвою «Карта коров'ячої мови». Китай використовує лінію дев'яти пунктирів для визначення своїх зазіхань щодо територіальних інтересів у водах Південно-Китайського моря, а саме від материкового Китаю та острова Хайнань до побережжя Малайзії та Брунею, що лежить майже на екваторі. Покладаючись на цю карту, Китай заявляє про право власності на всі природні ресурси. Для Китаю це значущий плюс: чим більше територія, тим більше ресурсів країна зможе здобувати. Але прилеглі прибережні держави не згодні з цими претензіями (Fu, & Wu, 2016).

Територіальна суперечка навколо островів у ПКМ має більше ніж піввікову історію. У 1940–1970-х роках багато островів, від яких Японія відмовилася за Сан-Франциським договором, були окуповані прибережними державами. Парасельський архіпелаг, що знаходиться на півночі ПКМ, дістався Китаю, а розташований південніше архіпелаг Спратлі опинився під контролем КНР, Тайваню, В'єтнаму, Малайзії і Філіппін. Це призвело до зіткнення 14 березня 1988 року між китайськими і в'єтнамськими військами за володіння Південним рифом Джонсона в районі островів Спратлі у Південно-Китайському морі (Hayton, 2014).

У 2012 році здавалося, що компроміс є можливим. Група китайських і тайванських учених висунула пропозицію про розширення співпраці між китайськими та тайванськими компаніями у розвідці та видобуванні морських ресурсів у районі в'єтнамських островів Чіонгша.

Отже, конфлікт навколо ресурсів і територій знаходився у теоретичній площині до 2013 р., коли Китай ініціював великомасштабну програму з освоєння семи точок на архіпелазі Спратлі. Ця територія, що лежить у «серці» моря, є найбільш спірною, тому що й Філіппіни, В'єтнам, Малайзія і навіть Тайвань зазіхають на неї. Пекінські політики заявили про свої претензії на острови перш за все через рибпромислові райони та істотні поклади вуглеводневої сировини. У цих місцях знаходиться достатньо сирової нафти і природного газу, щоб

забезпечити роботу китайської промисловості на найближчі десятиліття. Таким чином, Китай приступив до роботи і в 2016 році їм було освоєно 3200 га землі на островах Спратлі, що частково перебувають під водою. Це викликало політичну істерію в регіоні і призвело до непростих переговорів між Пекіном і Вашингтоном, що закінчилося анулюванням програми з освоєння земель (O'Rourke, 2023).

Мілина Скарбара — це трикутний ланцюг зі скель і рифів, який через близькість до Філіппін, управлявся Філіппінами до насильницького захоплення цієї території Китаю в 2012 році. З моменту цього конфлікту мілина Скарбара є предметом розбіжностей між Пекіном та Манілою (Beech, 2016). Спочатку Філіппіни сподівалися на допомогу США, але ті відмовилися вступати у конфронтацію з Китаєм, зробивши лише усний протест. Відносини між Манілою і Вашингтоном різко погіршилися, тому філіппінське керівництво звернулося до Китаю, щоб підписати нові домовленості на видобуток корисних копалин та рибальства. Китай підписав десятки угод, обіцяючи натовість інвестиції у філіппінську інфраструктуру. До 2014 року Філіппіни вели нафто- та газовидобуток на ділянках, розташованих навколо острова Палаван, у морі Сулу, а також поблизу Тростинового Берега в ПКМ, але його заморозили після подання позову до арбітражу Гаазького суду, щоб оскаржити територіальні претензії Китаю у цій акваторії (Fu, & Wu, 2016). У 2014 році Китай почав буріння на нафту в спірних водах, на які претендував В'єтнам. Згаданий район відомий як Vanguard Bank, і за твердженням в'єтнамської влади, знаходиться в межах 200-мильної виключної економічної зони їхньої країни. Проте Китай заперечує цей факт.

Економічна зона в радіусі 370 км по морю може бути надана тільки острову. У 2016 році суд у Гаазі задовольнив позов Маніли не визнавати остров Вуді, відкинувши цим домагання Пекіна, який де-факто контролює близько 80 % акваторії ПКМ. Але Китай не визнав юрисдикцію Гаазької судової інстанції та претензії залишилися. У силі свободи судноплавства Китай не погодився з вердиктом суду і заявив, що його володіння в Південно-Китайському морі є островами. У 2017 році ситуація загострилася у зв'язку з намірами Маніли щодо відновлення видобутку на спірному шельфі. Китай оголосив у травні 2017 року про прорив у видобутку клатратів метану, коли витягував метан із гідратів у Південно-Китайському морі (Chen, 2018).

Конфлікт тихо тлів до середини 2000-х, проте останні два десятиліття суперечки помітно загострилися. Головною причиною стало

зростання амбіцій та, що важливіше, військових можливостей Китаю. Потреба ресурсів, особливо у вуглеводнях і рибальстві, посилює економічну конкуренцію у регіоні, особливо з урахуванням швидкої прибережної урбанізації Китаю.

Щорічно через ПКМ проходить міжнародне судноплавство на суму 3,4 трильйона доларів. Більше того, контроль над акваторією ПКМ — ключ до Малакської протоки, через яку за рік проходить товарів на 5,3 трлн доларів (близько 25 % світової торгівлі) та до 60 % зовнішньої торгівлі КНР, зокрема до 80 % імпортних вуглеводнів.

Міністерство оборони Китаю стверджує, що Південно-Китайське море відіграє важливу роль у міркуваннях безпеки в Східній Азії, оскільки Північно-Східна Азія значною мірою залежить від потоку нафти та торгівлі через Південний Китай (Fu, & Wu, 2016).

До зони китайських інтересів входять: 1) Парасельські острови (окуповані Китаєм), на які мають претензії також В'єтнам і Тайвань; 2) острова Спратлі, морський шельф яких прогнозовано має великі поклади нафти, та чію територіальну приналежність оскаржують Філіппіни, Бруней, Малайзія, Тайвань та В'єтнам.

Тут інтереси Пекіна більш прозорі, оскільки Парасельські острови служать також щитом для острова Хайнань, на якому базується китайський підводний флот. Той, хто одночасно контролює Парасельські острови і острів Хайнань, отримує можливість підірвати дієздатність В'єтнаму, вдаривши по вузькому Аннамському хребту, який фактично поділяє країну на дві частини. Починаючи з 2016 р. КНР прагне закріпити свою присутність на острові Вуді: здійснює щоденний цивільний рух. Вносячи на острів елемент громадянського життя, Пекін хоче продемонструвати, що ця територія є повноцінним островом зі своїм власним економічним життям. Мета Китаю полягає у створенні виняткової економічної зони навколо острова Вуді для військових та ресурснодобувних робіт (O'Rourke, 2023).

США, будучи світовою морською державою, має нагоду стримати китайську експансію. Пекін почувається вразливим і тому розширюватиме свою військову присутність у Південно-Китайському морі.

Таким чином, природні ресурси моря грають одну з основних ролей поряд із військовими перспективами у конфлікті в ПКМ. Не можна виділяти поклади нафти, газу, наявність біологічних ресурсів як головну причину конфлікту, але вони чинять великий вплив на ситуацію. Морські природні ресурси дуже впливають на цінність цієї території і є однією з основних причин конфлікту у цьому регіо-

ні. Якби в морі не існувала така велика кількість природних ресурсів, питання про акваторію моря, отже, і конфлікт, не було би таким важливим для життя прибережних країн.

Але значимість Південно-Китайського моря для країн Південно-Східної Азії та особливо Китаю пояснюється не тільки такими факторами, як економічна цінність морських шляхів, що проходять через Південно-Китайське море, величезні поклади мінеральних та енергетичних ресурсів, багатство на рибні ресурси, але також і військово-стратегічною значимістю Південно-Китайського моря.

Спроби сторін вирішити територіальні суперечки мирним шляхом не мали успіху. Це пояснюється протилежними позиціями сторін та небажанням кожної з них йти на поступки. Розмежування морських територій регулюється Конвенцією з морського права 1982 року, проте вона не здатна вирішити всі питання. Спроби внутрішньорегіонального врегулювання конфлікту в рамках АДПСА не мали успіху, тому що до прийнятої у 2003 році Декларації поведінки сторін у Південно-Китайському морі не приєднався Китай. Наразі країни АДПСА та світова спільнота покладають великі надії на розробку нової угоди у форматі «АДПСА + Китай».

Останнім часом у Південно-Китайському морі спостерігається інтернаціоналізація конфлікту. Не тільки регіональні держави стали впливати на перебіг подій, але й США, Росія, Індія, Японія, Австралія. США, за підтримки Індії, Австралії та Японії, намагається обмежити вплив Китайської Народної Республіки у регіоні Південно-Китайського моря, а отже видобуток природних ресурсів. У ході аналізу всіх складових конфлікту, можна припустити, що великого збройного конфлікту в перспективі через природні ресурси не буде. Це зумовлено насамперед міцними економічними зв'язками між учасниками територіальних суперечок. Для зацікавлених сторін спільна розробка ресурсів бачиться вигіднішим варіантом. У свою чергу, країни АДПСА не зможуть повністю отримати контроль над своїми територіями для видобутку ресурсів у відповідності до Конвенції ООН із морського права.

ВИСНОВКИ

Стан системи кордонів КНР рішуче впливає на її зовнішню політику. КНР намагається вирішити прикордонні питання, але не вважає за доцільне йти на принципові поступки. У ситуації, коли партнери по перемовинам йдуть на деякі кроки назустріч Пекіну (як, наприклад, країни Центральної Азії), є великі шанси укласти договір і нормалізувати прикордонну ситуацію. У той же час, якщо принципівих поступок у адресу КНР її партнер по перемовинам не робить, а робить, із точки зору Пекіна, недружні дії (як Індія, яка дозволила Далай-Ламі жити на своїй території), китайська позиція стає дедалі жорстокішою. КНР, не кваплячись вирішувати прикордонні проблеми, готова чекати до часу, коли вони можуть бути вирішені на користь Пекіну. Морські кордони для КНР у XXI столітті є, скоріше, зоною своєрідної наступальної політики. Китай рухає їх, не звертаючи уваги на позицію своїх візаві, що призводить до інтернаціоналізації прикордонних конфліктів у морях, що омивають територію КНР.

Література

Дополнительное Соглашение между Кыргызской Республикой и Китайской Народной Республикой о кыргызско-китайской государственной границе (26 августа 1999 г.). *Централизованный банк данных правовой информации. Министерство Юстиции Кыргызской Республики*. Взято з <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/17375>

О ратификации Дополнительного Соглашения между Республикой Казахстан и Китайской Народной Республикой о казахстанско-китайской государственной границе: Закон Республики Казахстан от 24 марта 1999 года № 351–1 (24 марта 1999 г.). *Информационно-правовая система нормативно-правовых документов Республики Казахстан «Әділет»*. Взято з http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z990000351_

О ратификации Дополнительного Соглашения между Республикой Казахстан и Китайской Народной Республикой о казахстанско-китайской государственной границе: Закон Республики Казахстан от 24 марта 1999 года № 352–1 (24 марта 1999 г.). *Информационно-правовая система нормативно-правовых документов Республики Казахстан «Әділет»*. Взято з http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z990000352_

О ратификации Соглашения между Республикой Казахстан и Китайской Народной Республикой о казахстанско-китайской государственной границе: Указ Президента Республики Казахстан от 15 июня 1995 г. № 2331 (15 июня 1995 г.). *Информационно-правовая система нормативно-правовых*

документов Республики Казахстан «Әділет». Взято з <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U950002331>

Agreement Between the Government of the Republic of India and the Government of the People's Republic of China on Confidence-Building Measures in the Military Field Along the Line of Actual Control in the India-China Border Areas (1996, Nov 29). New Dehli. Retrieved from https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/CN%201IN_961129_Agreement%20between%20China%20and%20India.pdf

Astarita, C. (2013, Feb 05). China-India Relations in the Twenty-First Century: Decoding Border Disputes with Critical Junctures. *JIA SIPA*. Retrieved from <https://jia.sipa.columbia.edu/online-articles/china-india-relations-twenty-first-century-decoding-border-disputes-critical>

Basu, N., & Shukla, S. (2020, June 30). Sumdorong Chu, Ladakh-like India-China face-off which took 9 yrs. to end but without violence. *The Print*. Retrieved from <https://theprint.in/past-forward/sumdorong-chu-ladakh-like-india-china-face-off-which-took-9-yrs-to-end-but-without-violence/451517/>

Beech, H. (2016, July 19). Just Where Exactly Did China Get the South China Sea Nine-Dash Line From? *Time*. Retrieved from <http://time.com/4412191/nine-dash-line-9-south-china-sea/>

Blank, S. (2013). Kazakhstan's Border Relations with China. In B. A. Elleman, S. Kotkin, & C. Schofield (Eds.), *Beijing's Power and China's Borders: Twenty Neighbors in Asia*, 97–109. Armonk, New York: M. E. Sharpe.

Brig, A. P. (2020, Oct). Nathu La September 1967 and Galwan Valley June 2020: Lessons and Future Strategies for India. *Centre for land warfare studies*. Retrieved from https://www.claws.in/static/IB-252_Nathu-La-September-1967-and-Galwan-Valley-June-2020-Lessons-and-Future-Strategies-for-India.pdf

Cabestan, J.-P. (2010). Central Asia-China Relations and Their Relative Weight in Chinese Foreign Policy. In M. Laruelle, J.-F. Huchet, S. Peyrouse, & B. Balci (Eds.), *China and India in Central Asia: A New "Great Game"?*, 25–40. New York: Palgrave Macmillan.

Chen, S. (22.04.2018). China's claims in South China Sea 'proposed by continuous boundary for the first time. *South China Morning Post*. Retrieved from <https://www.scmp.com/news/china/society/article/2141323/chinas-claims-south-china-sea-proposed-continuous-boundary-first>.

Clarke, M. E. (2011). *Xinjiang and China's Rise in Central Asia — A History*. New York: Routledge.

Dave, B., & Kobayashi, Y. (2018). China's silk road economic belt initiative in Central Asia: economic and security implications. *Asia Europe Journal*, 16, 267–281. doi:10.1007/s10308–018–0513-x

Dave, B., & Kobayashi, Y. (2018). China's silk road economic belt initiative in Central Asia: economic and security implications. *Asia Europe Journal*, 16, 267–281. doi:10.1007/s10308–018–0513-x

Declaration on Principles for Relations and Comprehensive Cooperation Between the Republic of India and the People's Republic of China (2003, June

23). Beijing. *Mea.gov.in*. Retrieved from <https://www.mea.gov.in/in-focus-article.htm?7679/>

Dutta, P. (2017, Aug 31). How India, China compromise: A look at how stand-offs before Doklam were resolved. *India Today*. Retrieved from <https://www.indiatoday.in/india/story/doklam-standoff-india-china-compromise-demchok-chumar-daulta-beg-oldi-1034861-2017-08-31>

Fravel, M. T. (2008). *Strong Borders, Secure Nation: Cooperation and Conflict in China's Territorial Disputes*. Princeton: Princeton University Press.

Fu, Y., & Wu, S. (2016, May 9). South China Sea: How We Got to this Stage. *The National Interest*. Retrieved from <https://nationalinterest.org/feature/south-china-sea-how-we-got-stage-16118>.

Ganguly, S. (1989, Dec). The Sino-Indian Border Talks, 1981–1989. *Asian Survey: The Regents of the University of California*, XXIX.

Gao, Z., & Jia, B. (2013). The Nine-Dash Line in the South China Sea: History, Status and Implications? *The American Journal of International Law*, 107, 98–124.

Gleason, G. (2013). Tajikistan-China Border Normalization. In B. A. Elleman, S. Kotkin, & C. Schofield (Eds.), *Beijing's Power and China's Borders: Twenty Neighbors in Asia*, 283–293. Armonk, New York: M. E. Sharpe.

Hayton, B. (2014) *The South China Sea: The Struggle for Power in Asia*. New Haven—London: Yale University Press.

Kaushik, K., & Roy, S. (2020, June 26). First faceoff in Galwan was early May, weeks before showdown. *The Indian Express*. Retrieved from <https://indianexpress.com/article/india/first-faceoff-in-galwan-was-early-may-weeks-before-showdown-6476608/>

Laruelle, M., & Peyrouse, S. (2009). China as a Neighbor: Central Asian Perspectives and Strategies. Singapore: Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program. *Silkroadstudies.org*. Retrieved from https://silkroadstudies.org/resources/pdf/Monographs/2009_BOOK_Laruelle-Peyrouse_China-Central-Asia.pdf

Menon, S. (2016, Oct 7). *Choices: Inside the Making of India's Foreign Policy*. Ch. I. Brookings Institution Press. Retrieved from <https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/07/chapter-one--choices-9780815729105.pdf>

Menon, V., & Chatterjee, N. (2018, Oct 1). Remembering the war we forgot: 51 years ago, how India gave China a bloody nose. *The Print*. Retrieved from <https://theprint.in/defence/remembering-the-war-we-forgot-51-years-ago-how-india-gave-china-a-bloody-nose/127356/>

Mishra, K. (2004). *Rapprochement across the Himalayas. Emerging India-China Relations in Post-Cold War Period (1947–2003)*. Delhi: Kalpaz Publications. Retrieved from https://books.google.co.in/books?id=pSpncRn2YFYC&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

O'Rourke, R. (2023). U. S.-China Strategic Competition in South and East China Seas: Background and Issues for Congress. *Congressional Research Service* (R42784).

Pannier, B. (2001, 29 June). Kyrgyzstan: Parliament Angry Over Demarcation Of Sino-Kyrgyz Border. *Radio Free Europe/Radio Liberty*. Retrieved from <https://www.rferl.org/a/1096823.html>

Peyrouse, S. (2016). China and Cenral Asia. In T. Fingar (Eds.), *The New Great Game: China and Central Asia in The Era of Reform*, 216–239. Stanford, California: Stanford University Press.

Protocol between the Government of the Republic of India and the Government of the People's Republic of China on Modalities for the Implementation of Confidence Building Measures in the Military Field along the Line of Actual Control in the India-China Border Areas (2005, Apr 11). New Dehli. *Mea.gov.in*. Retrieved from <https://www.mea.gov.in/bilateral-documents.htm?dtl/6539/>

Saint-Mezard, I. (2013). The Border Incident of Spring 2013: Interpreting China-India Relations. *Herodote*, 150, 3, 132–149. Retrieved from https://www.cairn-int.info/article-E_HER_150_0132--the-border-incident-of-spring-2013.htm#

Shukla, S. (2020, June 16). 1975 Arunachal ambush — the last time Indian soldiers died in clash with China at LAC. *The Print*. Retrieved from <https://theprint.in/india/1975-arunachal-ambush-the-last-time-indian-soldiers-died-in-clash-with-china-at-lac/442674/>

Singh, S. (2020, June 28). Chinese building helipad in Pangong Tso, massing troops on southern bank of lake. *The Indian express*. Retrieved from <https://indianexpress.com/article/india/chinese-building-helipad-in-pangong-tso-massing-troops-on-southern-bank-of-lake-6478087/>

Sino-Indian Joint Press Communique (1988, Dec 23). Beijing. *Official site of MFA PRC*. Retrieved from <https://www.mfa.gov.cn/ce/cein/eng/zygxc/wx/t762866.htm>

Zhao, H. (2007). Central Asia in China's Diplomacy. In E. Rumer, D. Trenin, & H. Zhao, *Central Asia: Views from Washington, Moscow, and Beijing*, 137–213. Armonk, New York: M. E. Sharpe.

Zhao, H. (2013). China's View of and Expectations from the Shanghai Cooperation Organization. *Asian Survey*, 53(3), 436–460.

Zhao, H. (2016). Central Asia in Chinese Strategic Thinking. In T. Fingar (Ed.), *The New Great Game: China and Central Asia in The Era of Reform*, 171–189. Stanford, California: Standford University Press.

Висновки

Сучасний світовий порядок знаходиться у низці системних структурних криз, які розвиваються одночасно (геополітичній, економічній, фінансовій, кліматичній кризі, реалізації цілей сталого розвитку), а також у кризі глобального управління, основна архітектура якого складалася в іншу епоху та з іншими цілями. Пандемія та російсько-українська війна продемонстрували вразливість глобальних торгових зв'язків. Досить довго існувала впевненість у тому, що глобальні торговельні зв'язки певною мірою нівелюють такі чинники як сфери впливу, доступ до сировини, ринків тощо. Вони начебто знімали необхідність геополітичних дій щодо конкретних територій. Після пандемії, а тепер і війни, стає ясно, що глобальні торгові ланцюжки — не тільки рішення, а й проблема. Глобальні економічні зв'язки втратили політичну «стерильність» і перетворилися на політичний тиск. Аналізуючи сучасний стан міжнародної системи, необхідно враховувати основні глобальні тренди сучасної світової політики. Серед них такі: 1) інституційна неадекватність міжнародної системи (ці інститути створювалися для реалізації Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин), що об'єктивно стримує формування нового світового порядку; 2) розвиток міжнародної системи в умовах наростаючої глобальної нерівності практично у всіх середовищах життєдіяльності як держав, так і суспільств та окремих індивідів; 3) протиріччя між глобалізмом та антиглобалізмом (інтеграція — фрагментація; мультикультурність — монокультурний націоналізм; глобальна уніфікація — прагнення до різних форм самоідентифікації); 4) формування передумов і перехід до нової інноваційної революції (ІТ і АІ технології; термоядерний синтез; біотехнології; загальна роботизація); 5) феномен «пост-правди», коли факт поступається емоційному, особистісно-суб'єктивному сприйняттю на тлі безпрецедентних фальсифікацій, фейків та прямої брехні. І, нарешті, необхідно мати на увазі, що на формування глобальних трендів світової політики тепер впливає N різних сил (умовно G_n) — традиційні великі держави та наддержави, регіональні держави-лідери, міжнародні організації, неурядові організації, міжнародні фінансові інститути, транснаціональні корпорації, лідери громадської думки, аналітичні центри,

ЗМІ. Все це утворює заплутану міжнародну мережу, розмиваючи глобальні авторитети та послаблюючи традиційну політичну культуру.

Разом із тим, треба підкреслити, що головні чинники, які сьогодні впливають на сучасну систему міжнародних відносин мають регіональний характер, а також виходять із зовнішньополітичних стратегій провідних акторів світу, що ґрунтуються на національних інтересах.

Зовнішньополітичні дії окремих акторів загострюють існуючі проблеми міжнародних відносин та міжнародної безпеки, посилюють дилему безпеки для окремих країн на регіональному рівні. А це у свою чергу, збільшує турбулентність та сприяє дестабілізації системи міжнародних відносин і появі нових викликів, загострює політичні, економічні, енергетичні та інші конфлікти.

У результаті регіоналізації сформувалася певна регіональна структура держави, що базується на таких чинниках:

- зовнішній (глобальні процеси) — баланс між глобальною та регіональною складовими системи міжнародних відносин і світової політики зміщується в бік регіональних проблем, залежно від яких знаходяться не тільки різні аспекти міжнародних відносин (утворення військово-політичних союзів, інтеграційні процеси), а й доля світового співтовариства в цілому;

- геополітичний — географічне положення (зокрема розташування адміністративних кордонів, конфігурація території держави), природно-кліматичні умови та локалізація ресурсів, історія формування регіону як зовнішнього та внутрішнього регулятора регіонального розвитку;

- соціально-економічний — розвиток економічних районів, спеціалізація регіонів, співробітництво регіону в економічній сфері з сусідніми регіонами інших країн, міграції та зміни адміністративних кордонів;

- політичний — політична культура регіонів, діяльність регіональних політичних партій; їх лояльність до центральної влади чи, навпаки, опозиційність мають помітний вплив на розвиток діалогу між державою і регіоном;

- етнокультурний — локальні культури, етнолінгвістичні особливості (мовні сім'ї, діалекти), конфесійні кола, етногенез, наявність моноетнічних/поліетнічних середовищ проживання.

Серед домінуючих сьогодні окремих чинників відмічена послідовна політика Росії щодо продовження дестабілізації безпекової ситуації шляхом агресії проти України та мілітаризації Кримського

півострова з використанням військових, політичних та енергетичних інструментів для подальшої дестабілізації особливо в Балтійському та Чорноморському регіонах, та у Європі в цілому. Події останніх місяців 2021 року навколо вимог із боку Кремля щодо офіційного гарантування з боку НАТО утриматися від подальшого розширення, ведення будь-якої військової діяльності на території України, інших держав Східної Європи, Закавказзя та Центральної Азії, а також не розміщувати додаткові збройні сили та озброєння на території всіх інших держав Європи та виключити розгортання ракет середньої та меншої дальності наземного базування в районах, з яких вони здатні вражати цілі на території інших учасників тощо — вже стали безпрецедентними у світовій практиці. Повномасштабна агресія проти України, розв'язана у лютому 2022 року, взагалі немає аналогів: це не просто найбільший збройний конфлікт у Європі з часів Другої світової війни, це — локальний конфлікт нового типу, локальний конфлікт, який має глобальні наслідки для всіх сфер суспільного життя та всіх учасників міжнародних відносин.

Іншим чинником є наявність нестабільності відносин США з Китаєм у економічній площині та з Іранською республікою та Північною Кореєю у питанні закриття ядерних програм цих країн. Китай на тлі відсутності позитивних зрушень у стратегічному діалозі ядерних держав визначає ключові тенденції регіонального розвитку та взаємодії в Європі та Південно-Східній Азії, і ця тенденція посилюється.

Слід відмітити роль євроінтеграційного чинника, що впливав на здатність держав посилити стійкість до викликів, що є наслідками як об'єктивних чинників, переважно, пандемії COVID-19, так і суб'єктивних, що пов'язані з діями окремих держав — Росії, США, Китаю — на регіональному та глобальному рівнях. Також спостерігається поглиблення стратегічного партнерства між Україною та ЄС, особливо у контексті участі української сторони в оборонних та безпекових проєктах ЄС, а також в контексті подолання негативних наслідків COVID-19.

Чорноморський регіон, який досі не займав помітного місця у політиці Сполучених Штатів та провідних держав НАТО, важливий як приклад впливу політичного протистояння США та НАТО з Росією на регіональну систему безпеки. Спільне відчуття небезпеки та зростаючої загрози для країн Центральної та Східної Європи, у першу чергу, Польщі, країн Балтії, Румунії, позитивно вплинуло на їхню політику щодо України та сприяло активізації двостороннього та ре-

гіонального безпекового співробітництва. Отже, на сьогодні домінування глобальних загроз безпеці, характерних для «холодної війни», змістилося на локальний рівень. Ця зміна відображена в літературі про «нові війни» разом із новими проблемами безпеки, які вказують на певні регіони, держави або транснаціональні групи, та акторів як джерела конфлікту.

Щодо сепаратизму, то було виявлено вплив зовнішніх чинників на його посилення та зменшення інтенсивності. Історія знає чимало прикладів, коли сепаратистські заворушення ініціювали і в подальшому використовували для анексії територій меншого сусіда, наприклад, «аншлюсу» Австрії нацистською Німеччиною в 1938 році або анексії українського Криму Російською Федерацією в 2014 році. Це часто відбувається в результаті проксі-конфліктів, гібридних війн, або навіть напружених міждержавних відносин, особливо якщо сусід має односторонню перевагу у військових, економічних і людських ресурсах.

Відносно новим феноменом стали у сучасних міжнародних відносинах проксі-війни, які на відміну від традиційних війн, зменшують втрати та витрати держави, полегшують військовий тягар для окремих країн та альянсів. Проксі-війна також пропонує офіційним особам спосіб спростувати участь у бойових діях на чужій території. Одним із найяскравіших прикладів цього стали відносини Росії з сепаратистами «ДНР, ЛНР».

Частиною проксі є інформаційні війни. Сучасний досвід показує, що кампанія дезінформації передувє військовим операціям, як «зелені чоловічки» у випадку з анексією Криму. Риторика, яка широко використовується російськими офіційними особами і, отже, провладними ЗМІ, дійсно передбачає вплив на населення як всередині Росії, так і за її межами, особливо це стосується людей, які живуть у сусідніх країнах. Російська «медіа-армія» докладає багато зусиль, щоб поляризувати та деморалізувати населення, включаючи офіційних осіб та військовий персонал цільових країн. Кремлівська влада освоює використання пропагандистських прийомів у віртуальному просторі. Прикладами стали втручання Росії у хід виборів у США та деяких балканських державах, створення буферних зон із лояльними до Москви режимами (Крим, східна частина України, Придністров'я, Абхазія). РФ моделювала сприйняття «добровільного возз'єднання Криму з Росією». На Донбасі Росія створювала інший образ, тобто образ «громадянської війни» серед українців. Створені уявлення передбачали різні аудиторії, а саме росіян, українців та міжнародну аудиторію.

Окремо слід визначити новий нетиповий чинник COVID-19, який стрімко набув масштабів пандемії та охопив усі рівні функціонування держави та системи міжнародних відносин (окремі країни, їхні пріоритети у зовнішній політиці, сприйняття безпеки та небезпеки, роль міжнародного співробітництва, європейських та євроінтеграційних процесів як чинника, що впливав на здатність держав посилити стійкість до викликів, що є наслідками пандемії COVID-19).

Таким чином, сучасна динаміка міжнародних відносин потребує подальшого переосмислення, з акцентом на якісній зміні регіональних чинників, що стали важливішими за глобальні, які домінували як за часів «холодної війни», так і протягом короткої ери «однополярного світу».

Коваль Ігор

Глобальні, регіональні та локальні чинники формування сучасної системи міжнародних відносин : монографія / авт. кол.: І. Коваль, О. Брусиловська, М. Покась [та ін.] ; за заг. ред. І. М. Ковалья, О. І. Брусиловської. — Одеса : Астропринт, 2023. — 368 с.

ISBN 978–966–927–959–0

У монографії досліджено основні чинники, що визначають процеси формування сучасної системи міжнародних відносин. Серед домінуючих окремих чинників відмічені: 1) послідовна політика Росії з використанням військових, політичних та енергетичних інструментів для подальшої дестабілізації, особливо в Балтійському та Чорноморському регіонах; 2) наявність нестабільності відносин США з Китаєм у економічній площині та з Іранською республікою та Північною Кореєю у питанні закриття ядерних програм цих країн; 3) політичне протистояння США та НАТО з РФ; 4) євроінтеграційний чинник, що впливав на здатність держав посилити стійкість до нових викликів; 5) сепаратизм, проксі-війни, інформаційні війни; 6) COVID-19, який стрімко набув масштабів пандемії та охопив усі рівні функціонування держави та системи міжнародних відносин.

Видання призначене для всіх, хто цікавиться міжнародними відносинами — від студентів до експертів.

DOI: <https://doi.org/10.18524/2023.978-966-927-929-0>
УДК 327-044.247(100):32:061.1(082)

Наукове видання

**КОВАЛЬ Ігор Миколайович
БРУСИЛОВСЬКА Ольга Іллівна
ПОКАСЬ Михайло Сергійович
та інші**

**ГЛОБАЛЬНІ, РЕГІОНАЛЬНІ
ТА ЛОКАЛЬНІ ЧИННИКИ
ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ СИСТЕМИ
МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН**

Монографія

За загальною редакцією
І. М. Коваля, О. І. Брусиловської

Надруковано в авторській редакції

Завідувачка редакції *Т. М. Забанова*
Технічний редактор *М. М. Бушин*
Дизайнер обкладинки *О. А. Кунтарас*

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 21,39.
Тираж 300 прим. Зам. № 791 (66).

Видавництво і друкарня «Астропринт»
65091, м. Одеса, вул. Разумовська, 21
Тел.: (0482) 37-14-25, 33-07-17, (048) 7-855-855
e-mail: astro_print@ukr.net; www.astroprint.ua; www.stranichka.in.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1373 від 28.05.2003 р.